

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

David McNally

Kan ve Para

Savaş, Kölelik ve Devlet

İngilizceden Çeviren: Cem Somel

Yordam Kitap

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

David McNally

Yazar ve aktivist. Toronto (Kanada)
York Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörüdür.

Yazarın eserlerinden bazıları şunlardır:

Against the Market: Political Economy, Market Socialism and the Marxist Critique, Londra: Verso, 1993.

Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor, and Liberation, Albany: State University of New York Press, 2000.

Monsters of the Market: Zombies, Vampires and Global Capitalism, Boston: Brill, 2011.

Global Slump: The Economics and Politics of Crisis and Resistance, Oakland, CA: PM Press, 2010.

Another World Is Possible Globalization & Anti-Capitalism (2002, Arbeiter Ring Publishing, Manitoba-Kanada, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş basım: 2006) [*Başka Bir Dünya Mümkün: Küreselleşme ve Antikapitalizm*, çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, 2013].

Eserin Orijinal Adı:

Blood and Money

War, Slavery, Finance, and Empire

(Haymarket Books Chicago, Illinois: 2020)

KAN VE PARA

Savaş, Kölecilik,
Finans ve Emperyalizm

David McNally

İngilizceden Çeviren
Cem Somel

Yordam Kitap: 442 • **Kan ve Para** • David McNally

ISBN 978-605-172-611-3 • *Çeviri*: Cem Somel

Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç

Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım*: Temmuz 2023

© David McNally, 2020; © Yordam Kitap, 2022

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)

Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul

Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: Pasifik Ofset (Sertifika No: 44451)

Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1

Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2

34310 Haramidere / İstanbul

Tel: 0212 412 17 77

KAN VE PARA
Savaş, Kölecilik,
Finans ve Emperyalizm

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ	11
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	13
Giriş	17
NOTLAR	24
1. Bölüm: “ÇOĞUNU DIRİ YAKALAMIŞ, SATMIŞTIM”	27
Savaş, Kölecilik ve Kadim Pazarlar	27
Görünmez İzinde: Felsefe ve Köle Bedeni	30
“Her Şeyin Ölçüsü”	34
Savaşla Güçlenen Pazarlar: Hediye, Karşılıklılık ve Şiddet	37
Karşılıklılığın Sınırları:	
Koloniler, Talan ve Köle Ticareti	44
Savaş, Kölelik ve Pazar Mübadelesi	56
Başkalarının Ayağı ile Yürümek: Hayvan, Mülk, Köle	61
2. Bölüm: BEDEN YASASI	81
Para ve Devlet	81
Yiyekten Metale: Antik Yunanistan’da Paranın Ortaya Çıkışı	83
Yasa, Para, Beden... ve Savaş	87
Para, Felsefe ve Soyutlamanın Şiddeti	91
Sikke ve Polis	100
Sikke, Din, Hukuk ve Polis	104
Sikke ve Ordu	109
İpek Yolları ve Köle Yolları	117
İpek Yolunda Kâğıt Para: Başarısız Bir Yenilik	119
Sermayenin Hâkimiyetinden Önce:	
Haçlı Seferleri’nden Kolomb’a Kadar	
Avrupa’da Para, Sömürgecilik ve Köle Ticareti	122
3. Bölüm: HÜKÜMDARLARIN KEMİKLERİNDEN TOPLUMUN KANINA	136
Savaş Finansmanı ve Kapitalizmin Kökeni	136
Kralın İkinci Vücudundan Paranın İkinci Kan Oluşuna	137
“Para, Para, Daha Çok Para”:	
Feodalizm, Savaş ve Kapitalizmin Yükselişi	143

Talan Çağı: Çitleme, Topraktan Sürme ve Tarım Kapitalizmi	154
Ticaret Savaşları: Fetih, Sömürgeleştirme, Kölecilik	171
Kellesi Uçurulan Kral ve Yeni Bir İmparatorluk	177
4. Bölüm: SUDAKİ KAN	192
Sömürgecilik, Kölecilik ve Modern Paranın Doğuşu	192
Kutsal Açlık: Altın, Para ve Maliye	193
Savaş Finansmanı ve Banka Parasının Ortaya Çıkışı	200
Newton'dan Locke'a: Sikke, İdam ve Dünya Parası	213
Para, İktidar, Köle: Locke'un İnsanları Cisimleştirmesi	223
"İnsan Kanı Tüccarları" Atlas Okyanusu'nda	
Köle Ticareti ve İngiliz Liberalizmi	227
Sömürgelerde Kölelik ve Britanya Kapitalizmi	236
Finans Devrimi, Konuşan Sikkeler, Nefis Hâkimiyeti	244
Kölecilik, Güney Denizi Balonu ve Bank of England	252
5. Bölüm: EMPERYALİST SAVAŞ, EMPERYALİST PARA	273
Doların Dünyada Yükselişi	273
Sikkeleşmiş Kan: Kafa Derisine Ödül	
ve Yerli Sürgünün Vahşi Ekonomisi	274
Devrim, Savaş Finansmanı, Kapitalistler, Dolandırıcılar	280
Kızılderili Avı, Piyasa Popülizmi, Wall Street'in Yükselişi	284
Meydanlarda Kan: İç Savaş ve Amerikan Parasının Oluşumu	293
Henüz Dünya Parası Olmadan:	
Dolar, Altın ve Federal Rezervin Kuruluşu	300
Küresel Katliam, İkinci Otuz Yıl Savaşı, Doların Zaferi	310
Hızlı Büyüme, Vietnam'da Çözülme ve Küresel Yasal Para	317
Altından Sonra Emperyalist Paranın Yapılanması	326
Dünyada Finans ve Emperyalist Borç	332
Dalgalı Kur ve Finansal Kargaşa Döneminde Dünya Parası	336
Fay hatları ve Henüz Yazılmamış Tarih	347
SONUÇ	370
NOTLAR	374
DİZİN	376

*Helen, John ve Marylin'e;
Colin Barker, Joyce ile Ken Ferguson
ve Ellen Meiksins Wood'un anısına*

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

İktisat kitapları tarihte başlıca üç para biçimi görüldüğünü anlatır. Bunlar kıymetli metalden üretilen sikkeler, kıymetli metal karşılığı olan temsili kâğıt para ve karşılığı olmayan parasal kâğıt paradır. İlk Çağ'da sikke, erken modern dönemde metal karşılıklı kâğıt para icat edildi; yirminci yüzyılda karşılıksız kâğıt para sistemi uygulamaya kondu. İktisat kitaplarındaki anlatım bu parasal gelişmelerin insanların hayrına olduğu izlenimini verir.

Kan ve Para sikke kullanımının Yunanistan'da kölecilikle ilişkisini; altın-gümüş karşılıklı banknot icadının İngiltere'nin sömürgecilikte öne geçme mücadelesinde savaş finansmanı ve köle ticaretiyle ilişkisini; Amerika Birleşik Devletleri'nde 19. yüzyılda üretilen çeşitli banknotların yerli halkların katledilerek topraklarının gasbiyle ilişkisini; günümüzde karşılıksız banknot sisteminin de işçi sınıfını hizada tutmakta nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Eser İngiltere'de tarımda sermayedar sınıfın ortaya çıkışını; İngiliz egemen sınıfın İrlanda'da ilk sömürgecilik deneyini; Kuzey Amerika'da kolonilerin kurulmasıyla Atlas Okyanusu üzerinde yürütülen insan ticaretini çarpıcı verilerle ve ilginç olaylarla betimlemektedir.

Eser para ekseninde toplumsal dönüşümleri anlatırken ideolojik yansımalarına da yer vermektedir. Kadim Yunanistan'da toplumsal sınıflar ayrışıp kölecilik yayıldığında bunun destanlara, tiyatro oyunlarına ve felsefeye yansıyan izlerine örnekler sunmaktadır. Okur kapitalizm yeşerirken toplumsal ilişkilerde para-

sallaşmanın 17. yüzyılda İngiltere’de ve 19. yüzyılda Amerika’da romanlara yansımalarından örnekler görecektir. Kitap 17. yüzyılda Locke gibi İngiliz düşünürlerinin köleliği savunmak için öne sürdükleri gerekçeleri de teşhir etmektedir.

Son dönemde doların karşılıksız bir dünya parası hâline gelmesiyle ve artan finansallaşmayla kapitalizmi emek sömürüsü üzerinden çözümlemenin geçerliğini yitirdiği yolunda görüşler öne çıktı. Yazar bu fikirleri eleştirmekte, sikkelerin ve banknotların geçerliğinin geçmişte harcanmış ve gelecekte harcanacak emeğe dayandığını ortaya koymaktadır.

Yardımlarından yararlandığım Doç. Dr. Akşin Somel’e, Prof. Dr. Ebru Altan’a, Prof. Dr. Hakan Erdem’e, Okay Bensoy’a ve Dr. Sheila Pelizzon’a teşekkür ederim. Metnin önemli bir kısmını okuyarak yararlı eleştirilerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Nazlı Öztürkler Somel’e teşekkür borçluyum. Çevirinin tümünü okuyup yararlandığım birçok öneri yapan Prof. Dr. Oktar Türel hocama çok minnettarım, teşekkür ederim. Bu kitabı çevirmeyi bana önerdiği için ve ayrıca sabrından ötürü kıymetli dostum Hayri Erdoğan’a teşekkür borçluyum. Her zamanki titizliğiyle çeviri metnini sayfalara yerleştiren Gönül Göner’e ve kapak tasarımını yapan Savaş Çekiç’e teşekkür ederim. Son olarak bu kitabı yazarak ezilenlerin eşitlik ve adalet mücadelesine değerli bir katkı yapan yazar David McNally’e şükran duygumu ifade etmek isterim. Umarım, bu çevirinin okurları da böyle hissedecektir.

Cem Somel

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Bu kitabın yazılması yıllarca sürdü. Modern kapitalizmi anlamak için önemli bir kavramı, dünya parasını anlama çabasıyla başladı. Bu gibi çabalarda sık görülür, bu merakım kölecilik ve kapitalizmin ortaya çıkışı gibi başka meraklarla örtüştü. Ummadığım konulara girdim. Bir baktım, kendimi İlk Çağ'da Yunan-Roma dünyasında para ile köleciliğin kavşağında buldum. Oradan da tarihin birçok köprüsünden geçerek daha sonraları savaşın, köleciliğin, finansın ve sömürge imparatorluklarının tarihsel yumaklarına vardım; erken modern dönemde Britanya'dan bugünkü ABD'nin dünya tahakkümüne kadar. Umarım çıkan ürün dünyamızın oluşmasında paranın ve iktidarın özgün bir tarihsel yorumu olmuştur.

Buradaki savlarımdan bazısını ilk kez Londra Üniversitesi'nde 2013 Tarihsel Materyalizm Konferansı'nda yaptığım Deutscher'in Anısına Ödül Konuşması'nda ileri sürdüm. Ertesi yıl konuşmam düzeltilmiş şekliyle *Historical Materialism*'de (22. cildin 2. sayısında) "The Blood of the Commonwealth: War, the State and the Making of World-Money" başlığıyla yayımlandı. Verdikleri destek için derginin yayımcılarına ve konferansı düzenleyenlere teşekkür ederim.

Kitap üzerinde çalışırken bazı bölümlerinde Colin Barker, Sue Ferguson, Holly Lewis, Geoff Cormack, Colin Mooers'un görüşlerinden yararlandım. Hepsine içten teşekkür ederim, minnettarım. Colin Barker bu projeyi heyecanla karşıladı ve kanserle boğuşurken bazı bölümleri okumakta ısrar etti; onu kaybettik. Teşvikini hüznle, sevgiyle hatırlıyorum. Colin gerçek bir dost, özverili muhteşem bir sosyalist, radikal zeki bir düşünürdü.

Kitap yazılırken başka kayıplar çalışmamızı duraklattı. Sevgili partnerim Sue Ferguson'un annesi Joyce'u 2016'da ve babası Ken'i 2017'de kaybettik. Sevgiyle, muhabbetle onları anıyoruz.

Kıymetli dostum, eski hocam Ellen Meiksins Wood 2016'da vefat etti. Ellen'e antik Yunan'a dair sorduğum küçük bir soru dışında, burada öne sürdüğüm savları onun kılı kırk yaran eleştirisine sunamadım, ondan faydalanamadım. Ellen buradaki iddiaların bir çoğunda benden farklı görüşte olabilirdi. Yine de bu gibi konularda hüküm vermeden tarihi gereğince araştırmak gerektiği yolundaki telkinine uyduğuma memnun olurdu sanırım.

Kitap üzerine çalıştığım dönemde Toronto'da York Üniversitesi'nden Houston Üniversitesi'ne geçtim. Projeye York'ta başladım; oradaki meslekdaşlarımla öğrencilerime teşekkür ederim. Houston'da Tarih Bölümü'nde gördüğüm sıcak kabul beni mutlu etti. Oradaki tüm meslekdaşlarıma minnettarım. Donna Butler'e, Philip Howard'a, Tom O'Brian'e, Raul Ramos'a, Linda Reed'e, Paul Scott'a, Abdel Razzaq Takriti'ye, Cihan Yüksel Muslu'ya cömert destekleri için özellikle teşekkür ederim. Houston'a yerleşirken verdikleri destek benim için çok önemliydi. *Kan ve Para*'nın Houston Üniversitesi Tarih Bölümü'nde çalışmaya başladıktan sonra ilk kitabım olarak yayımlanacağına heyecanlanıyorum.

Texas'ta Sugar Land'de Mahkum Kiralama ve Çalıştırma Projesi'ndeki (CLLP) aktivistlerin verdiği ilhamı da zikretmek isterim. Houston'a geldikten sonra onlarla birlikte çalışmak beni onurlandırdı. Bundan sonra yazacağım kitabın konusu kölelik ile kapitalizmin ilişkisi olacak; onda bu insanlardan daha çok bahsedeceğim. Onların Sugar Land'de eski Imperial Hapishane Çiftliği'nin olduğu yerde 2018'de keşfedilen 95 Afrikalı-Amerikalı mahkum işçinin kemiklerini koruyup anılarını yaşatma çabası büyük ölçüde köleliğin kapitalizmle ilişkisiyle bağlantılı. CLLP'yi kurarak meşaleyi yakan Reginald Moore'un bu alanda onyıllarca çalışmasını özellikle anmak ve bu yolda canla başla çalışan

Sam Collins'in, Barbara Jones'un, Naomi Carrier Mitchell'in, Liz Austin Peterson'un çabalarını anmak isterim.

Hayatımda Sue Ferguson'un ve müstesna çocuklarımız Adam, Sam ve Liam'in sevgisinin ve desteğinin yeri çok önemli. Sue bir yandan kendi kitabıyla uğraşırken bu kitabın her aşamasında benimle beraberdi. *Kan ve Para'yı* Haymarket Books yayınevine göndermekten ne kadar memnunsam Sue'un kitabının yayımlanmasını da o kadar iple çekiyorum. Bizim oğlanlara gelince, sonsuz sevinç, sevgi, kahkaha, neşe saçmaya devam ediyorlar. Hepsine teşekkür ediyor, hepsini kucaklıyorum.

Yazarlar özellikle günümüzde kendini kaliteli kitap yayımlamaya adanmış yayınevlerine ve yayın yönetmenlerine çok minnet duymalı. Haymarket Books'daki harika insanları ne kadar övsem azdır. Özellikle John McDonald'a ve Anthony Arno'e destek ve teşvikleri için; redaktörlerim Ashley Smith'e değerli yorumları ve Sam Smith'e metne gösterdiği dikkatli özen için teşekkür ederim.

Hayatımın bu safhasında annemle babam yanımda olduğu için çok talihliyim. İkisi de son yıllarda sağlık sorunları yaşadı; ama yine de maneviyatlarını yüksek tutarak etraflarındaki insanlara sevgiyle, hayatta ilerlemeye devam ediyorlar. Annem Helen sorunlu insanlara verdiği destekle ve hepimize verdiği sevgiyle bizi hayran bırakıyor. Babam John yazdıklarına, sosyal adalet için çabalarına ve torunlarının başarılarına gösterdiği daimi ilgiyle beni mutlu ediyor. Marilyn McNally benim ve kız-kardeşlerimin hayatına ben gençken girdi. Onun bana ve kardeşlerim Terri, Sandra ve Steven'e gösterdiği sevgiye, verdiği desteğe paha biçilmez.

Bu kitabı bu üç büyüğüme, Helen'e, John'a, Marilyn'e ithaf ediyorum. Ayrıca Joyce ve Ken Ferguson'un, Colin Barker'in ve Ellen Meiksins Wood'un hatıralarına ithaf ediyorum. Göçtüler, ama yüreklerimizde yaşıyorlar.

GİRİŞ

Para söz konusu olduğunda insanların, hatta ilerici insanların bile saygılı bir havaya girmesi tuhaftır. Mesela yakınlarda yayımlanan, ana akım iktisadı eleştirerek yerin dibine batıran bir kitapta yazar “para ve finans sistemleri insanoğlunun en yüce kültürel ve iktisadi başarılarındandır” diyor. Aynı yazar Bank of England [İngiltere merkez bankası] hakkında da kendinden emin bir üslupla “uygarlıkta büyük bir ilerleme” olduğunu söylüyor.¹ Aynı görüşte değilim. Para malların mübadelesini sağlayan hayırlı bir araç olmaktan ziyade kudretin teknolojisi olmuştur. Ticareti kolaylaştırdığını inkâr etmiyorum (ancak paranın takas yapa yapa ortaya çıktığı da saçma bir efsanedir).² İddiam paranın ve finansın toplumsal güç yapıları ile iç içe olduğu ve bu yapıları idame ettiridir.³

Eleştirel teori nesnelerin geçmişlerinden ayırılmayacağını söyler. Her nesnenin mahiyetini onun ortaya çıkış ve gelişme süreci belirler. Bu süreçler nesnelerin dışında değildir; nesnelere içkindir.⁴ Paranın da tarihsel tortusunun her katmanı köle kanı, asker kanı, sömürge halklarının kanı, sömürülenlerin ve mazlumların kanı ile yoğrulmuştur; savım bu. Tarihte çeşitli para rejimleri arasında epey farklar olmakla birlikte, bu özellik hepsinde var. Şiddete ve tahakküme son verilecekse bunların tarihini deşmek gerekiyor.

Bu kitapta finans tarihinin baştan aşağı kanlı olduğunu öne sürüyorum. Köleciliğin, savaşın, emperyalizmin döktüğü kan. Onun için ilerde sunacağım savlar genel kanılara tamamen ters düşüyor. Şimdilerde ABD kapitalizmi üzerine önemli bir araş-

tırma furyası var. Bu araştırmalara katkı yapan tarihçilerde bile ekseriya (bir yorumcunun ifadesiyle) “kan dökmeden doğmuş bir kapitalizm” tablosu hâkim.⁵ 2009 dünya finansal buhranı dikkatleri teminatlandırılmış borç yükümlülükleri ve kredi risk primi benzeri çok kimsenin anlamadığı finansal araçlara çekti; kansız kapitalizm tasavvurunda dikkatlerin böyle dağılmasının etkisi var. Bu araçlar gündelik mal ve hizmet üretiminden o kadar soyutlanıyor ki iktisadi yorumcular ipotek teminatlı türevler ve bilgisayarlı borsa işlemlerini, sanki insanların fabrikalarda, depolarda, mağazalarda, tarlalarda çile çektiği koca bir sistem yokmuş gibi, sanki finansal kâr nihayetinde harcanan bütün o emeklerden doğmuyormuş gibi tasvir etmekte zorlanmıyorlar.⁶ O sahaları gözden kaçırmak, oralarda çalışan insanları gözden kaçırmak derin bir fetişizme teslimiyettir; soyut finansal teknolojilerin izini dayandıkları insan emeğine kadar sürme ödevini ihmal etmektir. Bu kitap bu bakımdan *fetişleştirmeye* bir eleştiri sayılabilir; para ve finans tarihini çalışan bedenin fenomenolojisiyle bağlantılandıran bir eleştiri.

Parayı bedene ve bedenî çalışmaya bağlamaya yönelik kuramsal çaba Marx’ın yaptığı tespitlerle başladı. Örneğin 1844’te Marx genç yaşında kaleme aldığı “James Mill Üzerine Notlar”ında modern para sisteminde kredinin işlevini merccek altına aldı. “*Paranın ruhunun* eti-kemiği para değildir, kâğıt değildir; benim insan olarak varlığımdır, vücudumdur” diye yazar. “Kredi artık parasal değeri paranın kendinde değil, insanların gövdesinde, insanların yüreğinde hayata geçirmektedir.”⁷ Bu derin gözlemiyle Marx kredi sisteminde el değiştiren parasal değerlerin insanların bedeninden ve çektiği zahmetlerden çıktığını, insanların bedeninde ve çektiği zahmetlerde gerçekleştiğini söylüyordu. Parasal kudret vampir gibidir; insanların bedenine göz koyan bir hayalettir.⁸ Bu nedenle kredi ve para, servete sapkın düşkünlüğümüz ve borca batıp esir olma korkumuz yoluyla yüreklerimize de tahakküm etmektedir.

Onun için yöntem olarak konuya bedenden girmek şart. Ne var ki insan bedeni de tarihle iç içe. İnsanların yaşamı; çalışma, arzu, teknoloji, tahakküm, ızdırap ve direnme kolektif mirasının izlerini taşıyan *tarihsel bedenlerin* sahasıdır.⁹ O hâlde paranın tarihini değerlendirmek için kanlı-canlı insanları sınıf, ataerki, kölelik gibi tahakküm ve zulüm sistemleri içinde konumlandırmak gerekir. Dahası var. Sınıflı toplumlar daima savaş hâlinindedir veya savaşa hazırlanmaktadır. Onun için yöntem olarak tarihsel bedenleri örgütlü şiddet ilişkileri içinde konumlandırmamız gerekiyor. Kitapta bu fikri İlk Çağ'da Akdeniz'den ve Orta Doğu'dan çağımızda küresel kapitalizme kadar teşmil ediyorum. Savaş, kölecilik ve sömürge talanı üzerine kurulu toplumlarda kullanılan çeşitli parasal teknolojileri inceliyorum. Bu uygulamaların paranın tarihine *içkin* olduğunu, arka planda cereyan eden ikincil olaylar olmadığını gösteriyorum.

Marx parayı genel meta mübadele mantığının görünen yüzü olarak tahlil etmiştir. Bu kitapta modern kapitalist toplum konusuna gelince Marx'ın tahlilinden yararlanmamak mümkün olamazdı.¹⁰ Ama para kapitalizmden önce de vardı; o toplumlar da tahakküm üzerine kurulu olmakla birlikte oralarda para kapitalizmden farklı mantıklara göre işliyordu. Nitekim Marx da *Kapital*'in birinci cildinde yaptığı incelemenin kuramsal soyutlamada ilk aşama olduğunu farkındaydı. Marx paranın kapitalist toplumda temel işleyişini betimlemek istediğinden başında kredi piyasalarını, banka sistemini, ulus devleti, kamu borçlanmasını, uluslararası finansı paranteze aldı. Ne var ki berikilerin tümü, savaş ve savaşların finansmanı ile birlikte, paranın *tarihini* işleyen bir kitapta asli önem taşır.¹¹ Bu tarihin izini sürmek için paranın meta olarak işleyişini çözümlemek gerekir; buna devletin faaliyeti dâhildir. Marx da bunun farkındaydı. Devletlerin egemenlik alanlarında ölçü birimini saptadığını biliyordu (dolar, yen, euro, yuan vs.). "Fiyatların ölçeğinin saptanması gibi sikke darbetmek de devlete ait bir iştir" diye yazdı. Devamla "Altın ile gümüşün,

sikke olarak taşıdıkları farklı ulusal üniformaları” ve kâğıt paraların giydiği ulusal kisveleri ulus devlet yönetir, der.¹² Sikke, kıymetli metal karşılıklı kâğıt para, karşılıksız kâğıt para: paranın bu çeşitli biçimleri *para rejimleri* tarihini oluşturmaktadır.

Paranın kullanıldığı en karmaşık işlemler ulus devletlerin egemenlik alanının dışında kalan uluslararası sahada yapılmaktadır. Bu nedenle Marx’ın kuramında *dünya parası* en yüksek düzeyde yer alır. Ancak küresel düzlem boş bir alan değildir. Hem sermayeler arasında rekabet alanı, hem de kudretli ulus devletlerin arasında uluslararası rekabet alanıdır. Bu sebeple uluslararası çatışmaların ve savaşların analizi dünya parası kuramının ayrılmaz ögesidir. Belki bundandır, Marx’ın niyeti kapitalizm eleştirisini devlet, dış ticaret ve dünya piyasası üzerine kitaplarla tamamlamaktı.¹³ Planı yerindeydi, çünkü dünya parası statüsü kazanan ulusal paralar bu konuma sömürgecilik, tahakküm ve savaşla ulaşmıştır. Para rejimlerine ve kurumlarına bu açıdan yaklaştığımızda, örneğin Bank of England’ın kurulmasını “uygarlıkta büyük bir ilerleme” olarak değerlendirmenin ne kadar sorunlu olduğunu idrak edebiliriz. Bunun aslında savaş finansman teknolojisinde bir ilerleme olduğunu göreceğiz. Bu banka kurulduğunda yüz yıl Britanya İmparatorluğu’nun Fransa’ya karşı savaşında gemi, top ve asker tedariki için ödemeleri düzenledi. Bu bakımdan Bank of England tek değildi; bir iktisatçı “1850’den önce mevcut merkez bankalarının tümüne imtiyazın bir harp ortamında verildiğini” söylüyor.¹⁴

Ancak para ilk defa modern toplumda ortaya çıkmadığı gibi, savaş finansmanı da modern toplumda ortaya çıkmadı. Bu sebeple bu kitapta anlatı kapitalizmin ortaya çıkmasından çok önce İlk Çağ’da Batı Asya’da tam teşekküllü paranın ortaya çıkışı ile ve Yunanistan’da kök salmasıyla başlıyor. Kitap bu suretle Akdeniz havzasında pazarların büyümesinde köle ticaretinin oynadığı önemli rolü öne çıkarıyor. Bundan başlamakla, devletlerin (paranın *ilk biçimini* oluşturan) sikke kesmesinde paralı

askerlere ödemelerin önemine de dikkat çekiyorum. İlk Çağ'da seçkinlerin paralı asker istihdamını, daha genel olarak ücretli işçi istihdamını bir çeşit köle satın alma addettiklerini gösteriyorum. Tüm bunlar Marx'ın "sermayenin ilk birikimi"ni insanları varlıklarından çeşitli şekillerde şiddetle koparma süreci olarak tasvirini destekliyor. Marx'ın anlatısında para aracıyla sermaye "tepeden tırnağa bütün gözeneklerinden kan ve pislik akıtarak" dünyaya gelir.¹⁵

Ancak para tüm toplumsal düzenlerde ve üretim sistemlerinde aynı rolü oynamaz. Onun için bu kitap bütün çağları kapsayan genel bir para *teorisi* sunmamaktadır. Kuram incelediği tikel tarihsel konulara özgü olmalıdır. Burada sunduğumuz paraya ilişkin *tarihsel bir anlatı*; tüm sınıflı toplumlarda paranın tahakküme ve mülk gaspına bulaşmış olduğuna dair bir anlatıdır.¹⁶ Paranın toplumsal-iktisadi tarihte ayırt edilebilen üç biçimini ayırt ediyorum: metal sikke, kanunen kıymetli metal karşılığı olan kâğıt banknot ve hiçbir metaya bağlı olmayan yasal kâğıt para. Üçünü de devlet çıkarıyor. Bunların klasik örnekleri sırasıyla İlk Çağ'da Atina'daki gümüş sikkeler, 1694'te kurulan Bank of England'ın çıkardığı banknotlar ve 1971'de altından koparılmasından sonra ABD dolarıdır. Paranın bu biçimlerinden her biri bir tarihsel döneme tekabül etmektedir.¹⁷ Önemli başka bir husus: paranın bu farklı biçimlerinden her birinin savaş finansmanında karşılaşılan sorunları çözmek için geliştirildiğini gösteriyorum. Homeros'un destanlarına azıcık aşına olanlar İlk Çağ'da Yunan toplumunda sürekli savaş olduğunu bilir. İlk iki bölümde ana fikir orada savaşın paranın ortaya çıkmasıyla da yakından bağlantılı olduğudur. Bu bölümlerde Roma İmparatorluğu'nun Yunanistan'dan parasal yenilikler devraldığını da işaret ediliyor.

Roma İmparatorluğu çöktükten sonra uzun süre Avrupa'da, Orta Doğu'da ve Asya'da sikke temel para biçimi olarak dolaşmaya devam etti. Roma'nın yıkılmasından sonra para kullanımının azalmasına rağmen metal sikkeler ödemede ve mübadelede esas

araç olmaya devam etti. Avrasya’da Orta Çağ’ın ikinci yarısında ticaret arttı; savaşlar da arttı.¹⁸ 1270 yılına geldikte gümüş sikke, külçe altın ve külçe gümüş Batı Avrupa’dan Çin’e kadar ticarete kullanılan bir çeşit dünya parası olmuştu.¹⁹ Bu dönemde savaş ticarileştikçe, ticaret de askerileşti. Bir bilgine göre Avrupa’da Orta Çağ’dan erken modern döneme kadar altı yüzyıl “dünya piyasasında savaşçı insangücü meta gibi alınıp satıldı”.²⁰ Kastettiği paralı asker satın almadır. Paralı askerlerin tarihte kazandığı önemi on üçüncü yüzyılda Mısır’da yönetimi köle paralı askerlerin torunlarının ele geçirmesi gösteriyor. Bunlara Memluk [Kölemen] deniyordu.

Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıktığı çağa girdiğimizde hem savaşlar hem de paralı asker istihdamı arttı. Devletler savaş yürütmek ve finanse edebilmek için yeni çareler aradı. Bank of England savaş finansman aygıtını iyice geliştirdi. Bu suretle paranın *ikinci* biçimini oluşturmuş oldu. Ancak bunu yapabilmesi için yeni toplumsal üretim ilişkilerinin ve yeni bir siyasi iktidar biçiminin ortaya çıkması gerekiyordu; yeni iktidar modern devlette piyasa zorunlarını içselleştirdi. Sermayenin gücü ve savaşta bu gücünü göstermesi burjuva düzeninin temelini oluşturdu.²¹ Nasıl ki modern bankacılık başından itibaren savaş finansmanı aygıtı idiye, kapitalizm de aynı şekilde bir *savaş kapitalizmi* sistemiydi; hâlâ da öyledir.²² Üçüncü ve dördüncü bölümlerde anlatılan bu.

Yirminci yüzyılın Otuz Yıl Savaşı’na (1914-1945) geldiğimizde Amerika Birleşik Devletleri dünya kapitalizminde hâkim konuma yükselmişti. Yükselme sürecinde ikinci para biçiminin (merkez bankası teminatlı altına dayalı kâğıt paranın) kabul edilmesi ülkede uzun bir mücadeleyle oldu. Amerika Birleşik Devletleri emperyalist hegemonyaya bu para aracılığıyla ulaştı; ama onu sonra kendi yok etti. 1971’de Vietnam Savaşı doruğunda iken ABD hükümeti parasının altınla bağlantısını kopararak doları emperyalist bir devletin yasal parası hâline getirdi. Bu olay savaş kapitalizminin parasal düzenlemelerini altüst etti. Ondan beri devletlerin

yasal paraları geç kapitalizmin para biçimi (üçüncü para biçimi) oldu. İtibari paralar 2009 dünya finansal bunalımına benzer yeni finansal kargaşaların koşullarını oluşturdu. Bu önemli değişikliği ve süregelen yansımalarını beşinci bölümde inceliyorum.

İlk Çağ'da Yunanistan'a ve Roma'ya, sonra Britanya'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne odaklanan alternatif bir para tarihi yazmakla okurda bu devletlerin dünyada büyük mucit olduğu izlenimi uyandırma tehlikesi var. Oysaki imparatorluk kurma bağlamında bile bunlar taklitçiden ibaretti. Pers ve Babil imparatorluklarının; erken döneminde İslam İmparatorluğu'nun; Moğol, Osmanlı, Babür ve Hazar imparatorluklarının birçok alanda eski Yunanlıları aştığı öne sürülebilir. Örneğin Cengiz Han'ın (Temuçin) ve ardıllarının önderliğinde Moğollar "tarihin en büyük kara imparatorluğunu" kurdu.²³ Çin dünyada ilk sürekli kâğıt para deneyini başlattı; ancak bu sonradan çözüldüğünden yeni bir biçim olarak tarihte yer alamadı (ikinci bölümde bunu özetliyorum). Yunanistan'ın, Britanya'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin üzerinde durmamın sebebi bunların yıkım ve tahakküm, savaş ve fetih faaliyetlerinin parasal buluşlara dayanması ve bu buluşların yayılmış olmasıdır. Bu devletlerin dünyada yayılmacılık tarihinde öne çıkmasının da nedeni bu. Kitapta anlatımız sömürgecilik etrafında dönüyor. Bunlar emperyalizmsiz savaşı bir dünya kurmak için sömürgeciliğe karşı çıkmak gerektiğini hatırlatıyor.

Kitapta paranın mahiyeti ve tarihi disiplinler arası bir yöntemle inceleniyor. Anlatımızda Homeros ve Hesiodos misali destan yazmış ozanlar da geçiyor, Daniel Defoe ve Herman Melville gibi roman yazarları da. Edebiyat iktisadi sorunların, özellikle para sorunlarını örten perdeyi deşebiliyor. Sivri dilli iktisatçı John Kenneth Galbraith'in dediği gibi "İktisadın tüm dallarına kıyasla, hakikati ortaya çıkarmayıp gizlemek ya da ondan kaçmak için karmaşa en çok para incelemelerinde yaratılmaktadır".²⁴ Ve iktisatta ana akımın bu saptırmaları güçlülere ve ayrıcalıkları koru-

maya yarıyor. Ozanlar, filozoflar bu perdeleri yıktığı ölçüde parayı incelemede bize iktisatçılardan daha çok şey öğretebilmektedir.

İşte bu kitapta amaç konuyu saran gizemi ortadan kaldırmak. Aynı zamanda, radikal bilgin Vincent Harding'in ifadesini kullanırsak, "bir tarih, dayanışma ve umut denemesi".²⁵ İzini sürdürdüğü tarih; para, kölecilik, emperyalizm ve savaş tarihi. Savunduğu dayanışma çağlar boyunca zulme uğrayanlarla dayanışmadır. Beslediği umut da şiddetten ve zulümden azat bir gelecek umududur. Çalışmam bu davaya küçük bir katkı yapabilirse amacıma ulaşmış olacağım.

NOTLAR

- 1 Ann Pettifor, *The Production of Money: How to Break the Power of Bankers* (Londra ve New York: Verso, 2017), s. 4.
- 2 Paranın ve pazarın kökeninin takas olduğu savına yönelik ciddi eleştiri için Caroline Humphrey, "Barter and Economic Disintegration", *Man* 20, no.1 (1985), s. 48-72'ye ve David Graeber, *Debt: The First 5,000 Years* (New York: Melville House, 2011), 2. Bölüme bakınız [Türkçesi David Graeber, *Borç: İlk 5.000 Yıl*, Muammer Pehlivan (Türkçesi), İstanbul: Everest Yayınları, 2015. (çev.)]
- 3 Toplumu 'yeniden üreten' yani idame eden tüm sistemlerde çelişkiler vardır. Para ise belirli bir toplumsal sistemi hem idame etmekte, hem de yıkmakta rol oynayabilmektedir.
- 4 Eleştirel teori ile kastettiğim öncelikle Marx'tır, ilk devlet eleştirisinden sonraki ekonomi politik eleştirisine kadar çalışmalarıdır. Bu yaklaşımın başlıca yönlerini Max Horkheimer, "Traditional and Critical Theory", *Critical Theory: Selected Essays*, Matthew J. O'Connell (çev.), (New York: Herder & Herder, 1972) s. 188-243'de anlatır. Hegel ve Marx'tan gelen eleştirel-diyalektik kuram nesnelerin tarihinin bunlarla etkileşmeyi ve bunları bilmeyi içerdiğini de öne sürer. Bundandır ki eleştirel felsefede "bilme süreci tarih süreci olur", Herbert Marcuse, *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory* (Boston: Beacon, 1960), s. 95. [Türkçesi Herbert Marcuse, *Us ve Devrim : Hegel ve Toplumsal Kuramın Doğuşu*, Aziz Yardımlı (çev.), İstanbul: İdea Yayınları, 2013. (çev.)]
- 5 Seth Rockman, "What Makes the History of Capitalism Newsworthy?" *Journal of the Early Republic* 34 (Fall 2014), s. 462. Bu eğilime önemli istisnalar Ed Baptist, *The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism* (New York: Basic Books, 2014); Sven Beckert, *Empire of Cotton: A Global History* (New York: Vintage, 2014). [Türkçesi Sven Beckert, *Pamuk İmparatorluğu: Tek bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi*, Ali Nalbant (çev.),

İstanbul, Say Yayınları, 2018. (çev.)). Baptist ve Beckert ile görüş ayrılıklarım var, ama ikisi de kapitalizmin kanlı yönlerini ortaya koyuyor.

- 6 Bu ilişkileri ihmal etmeyen önemli eserlere örnek François Chesnais, *Finance Capital Today: Corporations and Banks in the Lasting Global Slump* (Chicago: Haymarket, 2017); ve Cédric Durand, *Fictitious Capital: How Finance Is Appropriating Our Future*, David Broder (çev.), (Londra ve New York: Verso, 2017).
- 7 Karl Marx, "Excerpts from James Mill's *Elements of Political Economy*", *Early Writings*, Quintin Hoare (der.), (Harmondsworth: Penguin, 1975) içinde, s. 264.
- 8 *Monsters of the Market: Zombies, Vampires, and Global Capitalism* (Chicago: Haymarket, 2012) kitabına bakınız. [Türkçesi David McNally, *Piyasanın Ucubeleri: Zombiler, Vampirler ve Küresel Kapitalizm*, İdil Çetin (çev.), Ankara: Dipnot Yayınları, 2016 (çev.)]
- 9 *Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor, and Liberation* (Albany: State University of New York Press, 2001) kitabına bakınız.
- 10 Marksist para kuramı üzerine önemli bir literatür var ve katkılar artıyor. Başlıca kitaplardan bazıları Suzanne de Brunhoff, *Marx on Money*, Maurice Goldboom (çev.) (New York: Urizen Books, 1976); Fred Moseley, *Money and Totality* (Chicago: Haymarket, 2017); Costas Lapavistas, *Marxist Monetary Theory: Collected Papers* (Chicago: Haymarket, 2017). Fred Moseley (der.), *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals* (New York: Palgrave Macmillan, 2005)'te derlemesindeki denemelere de bakınız. [Türkçesi Fred Moseley (editör), *Marx'ın Para Kuramı Modern Değerlendirmeler*, Aydın Ördem (Türkçe söyleyen), Ankara: Heretik Yayınları, 2018. (çev.)] Modern para ve finans konusunda Chesnais, *Finance Capital Today*'e bakınız.
- 11 Nitekim Marx Kapital'in birinci cildinde "İlk Birikimin Sırrı" başlıklı sekizinci bölümdeki aydınlatıcı incelemesinde somut olarak kamu borçlanmasını, ulusal finansı ve sömürgeciliği sermayenin ilk birikme koşulları olarak anlatır.
- 12 Karl Marx, *Capital*, 1. Cilt, Ben Fowkes (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 221-222. [Türkçesi Karl Marx, *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi*, 1. Cilt, Mehmet Selik ile Nail Satılğan (çev.) (İstanbul: Yordam Kitap, 2021), s. 129. (çev.)]
- 13 Marx'ın *Contribution to the Critique of Political Economy* [Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı] (1859)'da önsözdeki ilk cümlesi: "Burjuva ekonomi sistemini şu sıra ile inceliyeceğim: sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya piyasası" (https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Contribution_to_the_Critique_of_Political_Economy.pdf). Marx'ın bu planını sonradan terk edip etmediğine dair önemli bir tartışma var. Sanmıyorum; ama burada uzun uzadıya bunu tartışmaya giremem. Marx muazzam azimli ve etraflı düşünen bir insandı. Bu kapsamlı planını tamamlayamamış olması onu gözden çıkardığı anlamına gelmez. "Burjuva ekonomi sistemi" incelemesinin mantıken bir devlet kuramı, uluslararası ticaret kuramı ve dünya piyasası kuramı gerektirdiğini öne sürmek için sağlam dayanaklar var. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

- 14 J. Lawrence Broz, "The Origins of Central Banking: Solutions to the Free Rider Problem", *International Organization* 52, no. 2 (1998), s. 239.
- 15 Marx, *Capital*, 1. Cilt, s. 926. [Türkçesi Marx, *Kapital*, 1. Cilt, s. 727. (çev.)]
- 16 Malum, tarihsel anlatılar toplumların özelliklerine ve farklarına dikkat etmelidir; buna gayret ettim. Aynı zamanda tüm toplumsal ve iktisadi tahakküm sistemlerinde (sömürü ilişkileri gibi) ortak yönler bulunur. Tarihiçi bu süreklilikleri ve kesintileri saptar. Parada, kölecilikte ve sömürgecilikte de bunlar var.
- 17 Tabii üçüncü dönemin ne kadar süreceği belli değil.
- 18 Bu gelişmeler Avrupa'da feodalizmin uzun süren bunalımıyla bağlantılı. Bu bunalımı üçüncü bölümde inceliyorum.
- 19 Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Vintage, 2015), s. 181-182. [Türkçesi Peter Frankopan, *İpek Yolu: Alternatif Dünya Tarihi*, Mengü Gülmen (çev.), İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017. (çev.)]
- 20 Janice E. Thompson, *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns* (Princeton: Princeton University Press, 1996), s. 3.
- 21 Bu hususta David Harvey'den ve başka kuramcılardan farklı kanıdayım. Onlar sermayenin ve devletin iki farklı mantıkla işlediğini ama yan yana ve iç içe işlediğini öne sürüyor (örneğin David Harvey, *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press, 2003) [Türkçesi David Harvey, *Yeni Emperyalizm*, Hür Güldü (çev.), İstanbul: Everest Yayınları, 2004 (çev.)]. Bu toplumsal-tarihsel süreci bütünsel olarak dördüncü bölümde açıklıyorum.
- 22 Sven Beckert *Empire of Cotton*'da modern kapitalist sistemin gelişmesinde belirli bir aşamayı betimlerken "savaş kapitalizmi" tabirini kullanıyor. Beckert'in tahlilinde değerli tespitler olmakla birlikte ben savaşın kapitalizmin bütün tecellilerinde ayrılmaz bir yönü olarak görüyorum.
- 23 Frankopan, *Silk Roads*, s. 154.
- 24 John Kenneth Galbraith, *Money: Whence It Came, Where It Went* (New York: Bantam, 1975), s. 5. [Türkçesi John Kenneth Galbraith, *Para : Nereden Gelir Nereye Gider*, Nilgün Himmetoğlu, Belkıs Çorakçı (çev.), İstanbul: Altın Kitaplar, 1990 (çev.)]
- 25 Vincent Harding, *There Is a River: The Black Struggle for Freedom in America* (San Diego: Harcourt Brace, 1981), s. xi.

1. Bölüm

“ÇOĞUNU DIRİ YAKALAMIŞ, SATMIŞTIM”

Savaş, Kölecilik ve Kadim Pazarlar

Milattan yarım yüzyıl önce bir gün bir Roma valisi, yeni sona eren bir askerî harekâttan gelen ganimetleri keyifle seyrediyordu. Valiyi gelecek nesiller Cicero adıyla tanıyacaktı. Kazanımlara duyduğu sevinçle bir dostuna mektup yazdı. “Ben bunu yazarken platformda 120.000 kadar sestertius birikti.”¹ O dönemde başlıca Roma parası sestertius idi. Aslında baktığı platformda sestertius yoktu. Gördüğü sikke yığını değildi, insan yığınıydı. Ordunun ganimet olarak getirdiği esirlerdi. Ama Cicero bir anlamda doğru söylüyordu. Sahiden gördüğü sikke yığınıydı. Önündekiler nihayetinde metalaşmış insanlardı. Kolayca paraya çevrilebilirdi. Romalı siyasetçi adlarını bilmiyordu, ama pazarda yaklaşık değerlerini biliyordu. Esir ticareti onca gelişmiş, insanların paraya çevrilmesi öylesine sıradanlaşmıştı ki Cicero hesabı kafadan yapıveriyordu. Platformda gördüğünü söylüyordu: dünya kadar sestertius.

İnsanları sikke yığını olarak görebilmek için köleciliğin, pazarın ve paranın belirli bir sistemde bir arada olması gerek. İlk Çağ’da Yunanistan’da ve Roma’da bu üçü beraber evrildi. Her biri öteki için gerekliydi. Günümüzde piyasaları ve parayı savunan liberaller bu bağlantıları inkâr eder. Heterodoks bir iktisat kitabında dahi hâlâ paranın ve finansın icadının “uygarlıkta büyük bir

ilerleme” olduğu iddiasını görebiliyoruz.² Bu olmaz. Ana akım, ticaretin insanları uygarlaştırdığına dair moral veren masalıyla pazarın ve paranın geçmişindeki utanç verici temel metayı hafızadan silmeye çalışmaktadır. O meta esir edilmiş insandır.

§

Para meseleleri doğrulukla ilgilidir. Sikke olsun, banknot olsun paranın mübadele ve ödeme aracı olarak veya değer ölçüsü olarak işe yaraması için sahici olarak kabul edilmesi, sahte yani kalp olmaması gerekir. Ancak paranın gerçek değeri sırf kavramsal bir konu değildir. Paranın geçerliğinin insanların gündelik işlerinde, insanlar arası somut işlemlerde doğrulanması gerekir. Demek ki paranın bir toplumsal epistemolojisi vardır; geçerliğini simgesel ve toplumsal-maddi görenekler belirler. Batı uygarlığının doğduğu devirde bu görenekler köle bedenlerini yakıyordu.³

Gümüş sikke olsun, sanal bir belge olsun, merkez bankasının çıkardığı bir banknot olsun, bunların sağlam olduğuna dair bir teminat gerekir. Herkes nezdinde geçer olması için meşru olduğunun, sahici olduğunun, cisimleşmiş bir servet unsuru olduğunun kabul edilmesi gerekir. Yeni ödeme ve mübadele araçları ortaya çıktığı zaman, örneğin sikke kullanan toplumlarda banknot dolaşıma girdiğinde ya da ATM kartları ilk defa nakit yerine kullanıma girdiğinde bunların kabul edilmesinde sıkıntılar olabiliyor. Mübadelede öteden beri standart miktarlarda altın ve gümüşün ya da demir şişlerin ve metal kazanların kullanıldığı toplumlarda da devletin darbettiği sikkeler dolaşmaya başladığında aynı durum oldu. İşte antik Yunan’da bu geçiş olayında, paranın sahilliğini yoklamada çarpıcı bir değişiklik oldu; paranın sahilliğini tespit sistemine doğrudan köle sokuldu.

Sikkenin ortaya çıktığı dönemde altın sikkenin sahil olup olmadığı *basanos* denilen bir mihenik taşıyla anlaşıyordu; sikkeyi taşla sürünce saf altından ise iz bırakır. Zamanla *basanos* kelimesi taşın yanı sıra bu yoklamanın kendisini de ifade eder oldu. Ancak

kelimenin anlamında en ilginç değişme Atina kentinde (muhtemelen M.Ö. altıncı yüzyılın ikinci yarısında) gümüş sikke dolaşmaya başladıktan bir süre sonra oldu. Sikke darbetmeye başlayan devlet kalp sikkelere karşı bir teminat bulmak, aleni bir sahilik testi sağlamak zorunda idi. Bir süre sikkeleri yoklama işi agorada devlete ait *dokimastes* denilen bir köle tarafından yapılıyordu.⁴ *Dokimastes* yerinden ayrılırsa veya sikke yoklamasını yasa uyarınca yapmazsa elli kırbaç darbesi ile cezalandırılıyordu. Böylece kölenin bedeni (ki zaten daima şiddet tehdidi altındaydı) burada paranın sahilliğinin son güvencesi oluyordu. *Dokimasteslik* yapan köle bir tür insan-*basanos* oldu; zımnen hem canlıydı hem cansızdı; canlılarla ölümler arasında bir araftaydı. Böylece para kavramının kökeni kölenin bedeniyle o bedene şiddet uygulama yetkisi üzerine kuruldu; bu zincir para → mihenk taşı → köle şeklindeydi. Doğruluk, şiddet ve köle bedeni arasındaki doğrudan bağ kelimenin anlamında çarpıcı bir değişime daha yol açtı. *Basanos* artık sadece sikke deneme taşını ve deneme işlemini ifade etmekle kalmadı, yargılamada tanık olarak ifade verdirmek için bir köleye işkence etmek anlamını da kazandı. Anlamda bu kayma sikke ile, gerçeklere ulaşmakta kullanılabilecek bir nesne olarak köle bedenini birbirine bağladı. Bu bağlamda *basanos* yargılamada *gerçeği meydana çıkarmak* için köle bedenine eziyet etme anlamında kullanılmaya başladı.⁵

Antik Yunan-Roma edebiyat uzmanı Page duBois bu anlam değişmesinin “(Oxford İngilizce Sözlüğü’ne göre) tam anlamıyla bir *catachresis* [kaydırmaca] yani kelimenin yersiz kullanılması,

bir mecazın veya kinayenin kötü kullanılması veya çarpıtılması” olduğunu yazar.⁶ Burada kötü kullanma var olmasına var (köle bedeninin kötü kullanılması); ama duBois sikke ile köle bedeni arasındaki bağlantıyı görememiş gibi. Zira Atina’da *dokimastesi* paranın sahilik kıstası kılan (M.Ö. 374-375) sikke yasası sikke ile köle bedenini kaynaştırdı; birine yani köle bedenine uygulanan şiddet ötekinin yani paranın sahilliğine güvence teşkil

etti. Hukuki gerçeklik ve paranın geçerliği böylece kölenin bedenine bağlanmış oldu. Burada bir ikame zinciri görüyoruz; esir edilmiş bir beden [mahkemede] gerçekliği temsil edebildiği gibi, sikkelerin sahihliğini de temsil edebiliyordu.

Başka bir ikame örneğine bakalım: Yunanistan'da kölelere yasal cezalar ekseriya vücudu kırbaçlayarak infaz edilirdi, ama özgür insanlar kırbaç yerine para cezası ödeyebiliyordu. Örneğin Attika bölgesinde [M.Ö.] dördüncü yüzyıl sonlarından kalma bir yazıtta Apollo'ya ait kutsal yörede ağaç kesen bir kölenin elli kırbaç darbesiyle cezalandırılması öngörülmüyordu; özgür biri ise aynı suçu işlediğinde elli dragma ödemek zorundaydı; yani para besbelli (özgür) bedeni ikame ediyordu.⁷ Besbelli köle bedeniyle paranın böyle denk görülmesi pazarda köle alınıp satılabilmesi sayesinde idi. Köleler pazarda sikkeyle mübadele edilebiliyordu. Bu da (bazı) insanların nesnelerle ontolojik düzlemde kaynaşması demekti; bunun bir örneğini Cicero'da gördük. Öyleyse *basanos*'un anlamının mihenk taşından köle bedenine yasal şiddet uygulamasına kayması bir kelimenin o kadar da yersiz kullanılması olmuyordu. Altın ile köle bedeni arasında anlam sürçmesi mübadelede malların dolaşımını andırıyor. Ancak bu işlemler esas itibarıyla henüz parasal olmayan bir ekonomide başlamıştı. Mübadelelerin nasıl paralı hâle geldiğini görmek için destanlar çağında şiddet ekonomisini incelemek gerekiyor. Ama ondan önce para, gerçeklik ve köle bedeni arasındaki diyalektiğin yansıdığı başka bir sahaya, antik felsefeye bir bakalım.

Görünmez İzinde: Felsefe ve Köle Bedeni

Antik Yunan felsefesi ile paranın ortaya çıkışı arasında esraren-giz bir ilinti var. Kölelikle de tuhaf bir ilişkisi var. Hâliyle Atina'da köleler her yerde görülüyordu: aleni çalıştırıldıkları işlerde; alınıp satıldıkları pazarlarda; mal olduklarını gösteren dövmelemlerle, dağlamalarla, prangalarla göze çarpıyorlardı. Kölelerin bu aleniyeti onların kişiliğini görünmez, onları insan olarak algılanmaz

kılıyordu. Esirlerin vücutlarına kazınmış izler onları kentte gerçek insanlar âleminde ayırıyordu; köleleri (felsefe dâhil) kültür yaratan yetişkin erkek kenttaşların faaliyetleri dışında kalan birer cisim durumuna düşürüyordu. Kölelerin bedenlerindeki imler onları sığırlar ve metaların yanında bir belirsiz konuma düşürüyordu. Aristoteles’ göre köleler “canlı bir mal”, sahibinin işlerini gören “bir nevi birçok araç [işlevi gören] bir araçtır”.⁸ Köle sağlığında ölmüş bir bedendir; toplumda ölü konumunda bir yaratık sağ bir insanın işini yapmaktadır.⁹ Ne var ki kölelerin sağ iken ölmüş zombi konumuna mahkumiyeti birtakım izler, diyalektik araştırmacıların bulabildiği izler bıraktı; bu izler fikir ve para âlemlerini anlayabilme kurallarına işlenmiştir.

Köle bedeniyle hem felsefeye hem de ticarete zemin teşkil ettiği için aslında utanç kaynağı olması gerekirdi; çünkü bu alanların var olabilmesinin birincil koşullarındandı. Rezalet köleliğinin *mevcudiyetinden* ibaret değildi; zira demokratik eşitlikçiliği inatla savunan birkaç kişi dışında kölelik hiç kimseyi utandırmıyordu.¹⁰ Kölelik Antik Çağ’da adalet anlayışıyla bağdaşmanın ötesinde adalete temel de teşkil ediyordu. Köleliğin bir gerçeği hukuken saptamak için koşul olduğunu gördük. Aristoteles’in yazılarından, kölelerin sahiplerine tabi olmasını dünyada adil düzenin gereği, erkeklerin kadınlara ve çocuklara hükmetmesi kadar erdem gereği saydığı görülüyor. Kölelikteki rezalet onun varlığı değil, aristokratların kültürel bağımsızlık tafrasını örtük olarak tehdit etmesiydi. Malum, Hegel’in dediği gibi sahip-köle ilişkisinde büyük bir ironi vardır; ilişkinin içinde diyalektik olarak tersi gizlidir. Efendiler etraflarındaki dünyayla ilişkilerinde edilgen birer varlıktır; kölelerinin çalışmasına muhtaçtır. Köleler ise bu çalışmayla toplum içinde birer özne olarak gelişir. Efendi-köle ilişkisi böylece bağımlılık-özgürlük konumlarının değişebildiği bir ilişkidir; ilişki kölelerin eliyle kökten yok edilme potansiyelini içerir.¹¹ Bu durum da kültürün, ticaretin ve hakikatin gücünü kendi kendinden aldığı iddialarına gölge düşürmektedir. Felsefe geleceğinde doğruyu ancak doğru olanların bulabileceği, halis olanı

ancak has olanların üretebileceği kabul edilir.¹² Oysaki efendiler âleminin kölelere bağımlı bunların güya halis olmayanlara muhtaç olduğunu; kadınlara, kölelere, yevmiyeli işçilere yani bedeniy-le çalışanlara muhtaç olduğunu; dolayısıyla köle sahiplerinin yaderk olduğunu, özerk olmadığını göstermektedir. Bastırılanların dönüşü sonunda *mazlumların dönüşüne* dönüşmektedir. İşte bu nedenledir ki klasik Yunan kültürü, özellikle Platon'un felsefesi sadece köleleri değil, köleliği çağrıştıran her şeyi (kadınları, emeği, bedeni, doğayı) savmaya çalıştı.¹³

Platon'un *Meno* diyalogu bu bakımdan en ilginç metinlerden biri. Platon'un diyaloglarında kölelerden sık sık bahsedilmekle birlikte bir tek bunda bir köle bizzat konuşur. Platon sözü köleye verir; ama adını zikretmeyip ondan sadece "çocuk" diye bahsetmekle onun toplumsal ölülüğünü yansıtır. Böylece çocuk Sokrates'in savını kanıtlamakta kullanıldıktan sonra Platon onu kolayca diyalogdan çıkarıp sahneden uzaklaştırır.¹⁴ Yine de susturulan, metnin son sayfalarında filozofun hakikat sorununu tekrar ele aldığı yerde yine peyda olur.¹⁵ Burada Sokrates muhataplarına bir konuda tesadüfen isabetli kanaat sahibi olmakla, o konuyu sahiden bilmeyi karıştırmamalarını telkin etmektedir. Bir konuyu sahih şekilde etraflıca bilmemekle beraber ona dair kanımız doğru olabilir. Sonra bilgiye dayanmayan doğru kanaatleri Daedalus'un iple bir yere bağlanmayınca "başını alıp kaçan" heykellerine benzetir. Buna karşılık bilgi sabittir, kalıcıdır, sımsıkı yerine durur. Kanaat ise doğru dahi olsa geçicidir; "bağlanmamış" ise "kaçak bir köle" gibi *savuşur* (97D-97E). Kanaatler doğru bile olsa bilgiyle raptedilmemişse her zaman bizden kaçabilir. Kaçmasını önlemek için bunları köstekle bağlamak gerekir: "Bağlanınca bilgiye dönüşür" (98). Demek ki hakikate ulaşmak için doğru kanaatlere kölelerin bedenine yapılanı yapmak, yani zincirlerle prangalarla bukağılamak gerekir.

Platon köleleri ne kadar gözden uzaklaştırmaya çalışırsa çalışsın kölelerin (bağımlı, kaçamayan insanların) felsefi hakikate

ulaşmak için gerekli bir koşul olduğu sonucundan kurtulamaz. Bu hayalet ta başından beri Batı kültürünü taciz etmektedir. Bu kültür, fikir âleminin ve para âleminin kölelerin emeğiyle inşa edildiğinin açığa çıkması tehdidi altındadır. Avery Gordon modernliğe şiddet ve yara imgelerinin musallat olduğunu söyler; İlk Çağ’da köle sahibi sınıftan tevarüs ettiği kadim kültürel gelenekleri benimseyen modern dünyanın efendileri de aynı imgelerin tacizi altındadır.¹⁶ Liberalizm kamçılı zincirli dünyanın mirasını reddetti; onu benimsemek Nietzsche’nin sapık yaratıcılığına kaldı. Nitekim Nietzsche soyluların uygarlık inşa etmek için kölelere tahakküm etmesini şart görerek bu tahakkümü över. Demokrasiye, sosyalizme ve feminizme çatar: bunların köleliğe, “sanki, kölelik daha yüksek bir kültürün, kültürün yüceltilmesinin bir koşulu değil de, buna zıt bir kanıtmış gibi” saldırımlarına cepheden karşı çıkar. Soyluların köleler üzerinde tahakkümünü tekrar tekrar onar: “‘İnsan’ tipinin her yükselişi, şimdiye dek aristokratik toplumun işi olmuş ... şu ya da bu anlamda köleliğin gerekliliğine inanan bir toplum.”¹⁷

Liberalizm, parasal düzende ve felsefe alanında köleliğin vazgeçilmez olduğunun böyle aristokratça onanmasından irkilir. Böyle bir onamanın Batı medeniyet tarihine dair kibar anlatıyı çürüttüğünü bilir; bu görüşün modern bireyin kansız- pisliksiz, kırbaçsız-prangasız, sırf aklın ve mübadelenin güzellikleriyle kendini geliştirdiği iddiasını çökerttiğinin farkındadır. Yine de Walter Benjamin’in ifadesiyle “uygarlığa dair hiçbir kanıt yoktur ki aynı zamanda barbarlığın kanıtı olmasın” gerçeğinden liberalizm kaçamaz; ne seramik eserlerinde, ne Platon’un yazılarında, ne de sikkelerde.¹⁸ Gerçeğin peşinde diyalektik arkeoloji yürütebilmek için çorak alanlarda kazı yapmak, kibarların dünyasını ür-küten kanlı aşağılanmış beden-cisimleri ile kültür eserlerinin irtibatını meydana çıkarmak gerekiyor. Köleyi ele almak dünyamızın gerçeklerini teşkil eden emek ve esaret sahalarına tekrar dönmek demektir. Bu temel gerçeklerden bir kısmı parayla ilgilidir.

“Her Şeyin Ölçüsü”

Tarihte paranın büyük ölçüde kullanıldığı ilk toplum İlk Çağ'da Yunanistan'dır. Gerçi Yunanistan dışında da pazar ve meta mübadelesi vardı. Antik dünyada bunlar yaygındı. Başka toplum-larda özel amaçlarla kullanılan paramısı şeyler de vardı; bunlar genelgeçer para olmamakla beraber (değer ölçüsü olmak gibi) pa-ranın bazı işlevlerini görüyordu. Örneğin İlk Çağ'da Mısır'da ve Mezopotamya'da ödemelerde ortak bir standart birim yani değer ölçüsü kullanılıyordu. Bakır ya da gümüş ya da tahıl veya benzeri bir şey, malların-hizmetlerin değerini saptamakta kullanılıyordu. Örneğin iki tüccar kumaş ve arpa değişmek istediğinde bu mal-lardan her birinin değeri belirli miktarda bakır ile ifade edilebili-yordu. Böylece iki nesne birbiriyle nicel olarak mukayese edilebi-liyordu. Ama bunda bakır bir hesap biriminden ibaretti; ticarete olanak sağlayan bir standart ölçüydü. Böyle mübadelelerde ekse-riya hiç bakır, gümüş ya da tahıl el değiştirmezdi veya çok az mik-tarda el değiştirirdi. Örneğin Mısır'da M.Ö. 1550-1070 yılların-da hüküm süren Yeni Krallık döneminden kalma bir belgede bir polisin bir öküz satın alma işlemi kaydedilmiş. Belgede öküzün fiyatının elli *deben* bakır olduğu yazılı (4,5 kilogramın biraz üze-rinde). Ancak elli *debenden* sadece beşi bakırla ödenmiş; kalanı hayvani ve bitkisel yağ ve giysi gibi başka metalarla ödenmiş, bun-ların da değeri bakır cinsinden kaydedilmiş. Demek ki bakır mü-badele edilen metaların değerini *ölçmekte* kullanılmaktaydı, ama genel bir *mübadele veya ödeme aracı* değildi. Mezopotamya'da da benzerini görüyoruz. Orada da çeşitli mevzuatla para cezala-rı, işçi ücretleri ve meta fiyatları belirli ağırlıklarda gümüş cin-sinden saptanmıştı. Ancak bu belgelerden ödemelerin sabit bir gümüş/tahıl oranına göre tahıl ile de yapılabildiğini anlıyoruz.¹⁹ Babil'de Hammurabi hanedanı döneminde (M.Ö. 1792-1750) fi-yatlar gümüşle belirleniyor ama ödemelerin çoğu arpayla ya da buğdayla yapılıyordu. Hatta Hammurabi Kanunları'nda (113.-115. Yasalarda) ödeme “buğday veya para talebi” diye ifade ediliyor.

Benzer şekilde Homeros'ta da sık sık değer ölçüsü olarak sığır zikredilir ama mübadelede kullanıldığı hiç geçmez. Bu örneklerden hiçbirinde değer ölçüsü (hesap birimi) olarak işlev gören nesneler hem mübadele aracı, hem değer ölçüsü, hem de ödeme aracı işlevini bir arada gören bir genel araç değildi. Bunlar devletlerin kestiği sikkeler gibi üzerlerinde devletin simgeleriyle yasal ödeme aracı olarak belirlenmiş de değildi. Kısaca *özel işlevli* paraması nesneler, tam teşekküllü *genel işlevli* para gibi toplumun onayladığı tek değer ölçüsü olarak dolaşmıyordu.²⁰

Asur ve Mısır gibi kıymetli metal külçelerinin yetkililerce damgalandığı bazı ülkelerde bile bunlar genelgeçer ödeme aracı olmuyordu; külçeler de yün, arpa, koyun ve şarap gibi metalarla birlikte kullanılıyordu; bunların hepsi parasal işlevler görüyordu. Bugünkü Türkiye'de Anadolu'nun batısında Lidya krallığı Akdeniz havzasında ilk defa devletin işaretini taşıyan sikkeler çıkardı. Ancak orada ufaklık sikke bulunmaması paranın çok kullanıldığı bir toplum olmadığını düşündürüyor, zira halkın gündelik alışverişi ancak küçük birimlerle yürütülebilirdi. Ne var ki antik Yunan devletlerinde, özellikle Atina'da devletin çıkardığı standart sikkeler gündelik hayatta yerini alarak mal ve hizmet mübadelelerinde daimî bir araç oldu. Bu sikke mübadele aracı olarak, *genel eşdeğer* bir nesne olarak iş gördü. Zeytin yağı satışından fuhuşa kadar her türlü işlemde kullanıldı; para cezaları da devlete sikkeyle ödeniyordu. Platon'un *Devlet*'inde paranın kullanım yaygınlığı ilginç şekilde betimlenmektedir: “[İdeal devlette korucular] çocuk yetiştirmenin verdiği dertlere, sıkıntılara düşmeyecekler, ailelerine bakmak için para biriktirmeye çalışmayacaklar; kimi zaman borçlanıp kimi zaman borçlarını inkâr edip, kimi zaman da her çareye başvurup para bulmak, bu parayı da tutumlu kullansınlar diye karılarının ve uşaklarının eline vermek zorunda kalmayacaklar” (V465).* Platon'un zamanında top-

* Platon'un *Politeia* adlı diyalogu. Türkçesi Platon, *Devlet*, Hüseyin Demirhan -çev., İstanbul. Sosyal Yayınlar, 2002. s. 195. İngilizce metinde uşak yerine “slave” (köle) kelimesi geçiyor.

lum öylesine paralılaşmıştı ki hane reisleri “para bulmaya” kafa yoruyor, kadınlarla köleler de pazarlara gidip hanenin “ihtiyaçlarını” satın alırken para harcıyordu.

Bu bölümde *Devlet*’e tekrar değineceğiz. Burada Platon’un anlatısının Yunan sikkelerinin mübadele aracı olarak her yerde kullanıldığına dair çok miktarda kanıtla örtüştüğünü işaret edelim. En önemlisi arkeologların Antik Çağ’dan kalma çok miktarda küçük değerde sikke bulmuş olması. Demek ki sikkeleri sadece zenginler büyük arazi, köle ve canlı hayvan satın alırken kullanmıyordu, sıradan kenttaşlar da küçük birimli sikkeleri gündelik işlemlerde kullanıyordu.²¹ Atina’da ve diğer Yunan şehir devletlerinde devletin dolaşıma sürdüğü para her yerde gündelik hayatın onsuz olmaz ögesi idi; insanlar parasız kalmaktan da korkuyordu.

Tarihçi Richard Seaford Antik Çağ’da Yunanistan’ı betimlerken sikke-paranın “genel mübadele değerinin *görünür*, tek, her yerde geçer cisimleşmesi” özelliğiyle önemli bir yenilik olduğunu kaydeder; Milattan Önce altıncı yüzyılda Yunan *polis*inde [şehir devletinde] “ilk defa *para* kelimesinin ve para üzerine fikirlerin” üretildiğini söyler.²² Bu toplumsal ve maddi bir devrim olduğu kadar kavramsal bir devrimdi. Parayı yaygın şekilde kullanmayan toplumlarda servet, mal stoklarıyla ifade edilir; sığır sayısından altın kadeh sayısına, buğday miktarından köle sayısına kadar çeşitli kalemlerin dökümüyle ölçülür. Bu toplumlarda tüm servet biçimlerini paranın temsil ettiği bir nicel endekse çevirmek yerine nitel olarak farklı malların dökümü yapılır. Mesela Eski Ahit’te Hazreti Süleyman’ın serveti tasvir edilirken günlük yiyecek ihtiyaçlarına giren kalemler (ince un, un, öküz, koyun, keçi, geyik, ceylan, sığın, tavuk) ile birlikte kendisi için aylık toplanan mallar, bu arada atları için tedarik edilen arpa ve saman tek tek sayılmaktadır (Kırallar Bap 4: 22-28). Buna karşılık genelgeçer bir değer birimi kullanılan toplumlarda böyle kalemlerden her birini para birimiyle ifade ederek tek bir tutara, homojen bir servet toplamına varılabilir; bu toplam drahma, dolar veya Cicero’nun sestertiusu cinsinden olabilir. “Yunanlardan itibaren yeni bir söz ve düşünme

biçimi görüyoruz. Paralılaşmamış bir toplumda kimse bir hane halkının varlıklarını para ile ifade etmezken artık insanlar bunu para ile ifade edebilir oldu.”²³ Aristoteles’in para (*noumisma*) “her şeyi ölçer”; “herşey tek bir şeyle ölçülmeli” demesi boşuna değil.²⁴ Ama para her şeyin ölçüsü olunca özgün bir toplumsal ilişki dizgesine girmiş oluyoruz; bunun da bir tarihsel evrimi var. O tarihsel evrim boyunca kültürel ve fikrîsel devrimler oldu; aynı zamanda aristokratik hediye ekonomilerini şekillendiren toplumsal-iktisadi devrimler toplumsal hayata yeni şekiller verdi.

Savaşla Güçlenen Pazarlar: Hediye, Karşılıklılık ve Şiddet

Homeros’un zamanında Yunanistan, ya da en azından destanlarında betimlediği kahramanların yaşadığı Yunanistan aristokratik bir hediye ekonomisiydi.²⁵ İnsanların toplumsal konumu “cömertlik yarışına” tabi idi, akranlarına bol bol hediye vermeye ve alttakilere de eli açık davranmaya bağlıydı.²⁶ Hediye bahşetmek, soyluya yaraşır erdemli davranışta, erdem göstermekte önemliydi. Konukseverlik (*xenia*) ve hediye alıp vermek insanları karşılıklı yükümlerle birbirine bağlıyordu. Hediye alan hediye verene hizmet, yardım ve mukabil hediye vermekle mükellef oluyordu. Hediyeleşme sistemleri elbette hiyerarşik olabiliyor; toplum içinde eşitsizliği sürdürebiliyor. Bazıları bu sistemlerde bir çeşit kapitalistçe içten pazarlık olduğunu öne sürerek eleştirmiştir, ama bu yanlıştır. Bunlar aslında tamamen farklıdır.²⁷ Hediye veren karşılığında bir şey (misafirperverlik, bir hizmet veya kıymetli bir nesne) almayı umsa da, zenginler sırf mal toplamış olmak için biriktirmiyordu; öteki soylulardan daha aşırı, daha büyük cömertlik yapabilmek için biriktiriyordu. Açıkçası servetlerini *dağıtmak için* topluyorlardı diyebiliriz. Solomon Adaları’nda hediyeleşmeli ekonomide buna benzer değerler görüp dehşete kapılan bir antropolog bozuntusu bu davranışı “saçma” diye nitelemiştir. “Bu mantıksız toplumda alışveriş yapan bir insanın tek kazancı, cömert olduğuna

dair şöhrettir” der.²⁸ Ne var ki dağıtmak amacıyla servet toplayarak gösterilen eli açıklık toplumda itibar kazanmak için elzemdi. Savaşta yiğitliğin yanı sıra, hediye bahşetme de şerefe ve kudrete ulaşmanın yolu idi. Nitekim böyle hediyeleşmeleri ve gösterişleri anlatan sözlü tarihler ortaya çıktı. M. I. Finley “*İlyada*’da ve *Odissea*’da adı geçen kahramanların hayatında bunların hediye vermeleri kadar üzerinde durulan başka bir ayrıntı yoktur; ve daima hediyelerin yeterliği, uygunluğu, karşılığı üzerine açık yorumlar vardır” der.²⁹ İlk tarih kitaplarında da bu değerlerin ifadesi bol bol görülür. Örneğin “ilk tarihçi” addedilen Herodotos’un soyluların “görölmeye değer” hediye bahşetmesinin üzerinde “saplantı” derecesinde durduğu söyleniyor.³⁰

Antropologların birçoğu hediye alıp vermeye dayanan ekonomilerin karşılıklılık ilkesine göre düzenlendiğini öne sürer.³¹ Bu özellik bu toplumları merkezî *yeniden dağıtma* sistemlerinden ayırt eder. Berikilerde devlet (ya da devlet prototipleri) tahıl gibi nesneler cinsinden katkı veya bağış* toplayıp tekrar dağıtır. Dağıtım sisteminde servetin dolaşımı merkezden düzenlenir; oysa karşılık ekonomilerinde ademimerkezidir; çoğun birkaç büyüğün veya başbuğün hediyeleşmesi etrafında döner. Karşılıklılık sistemleri elbette çok katmanlı olabilir; hâli vakti yerinde olanlar lehine işleyebilir. Bu ayrıntıların hakkını vermek için eleştirel antropoloji sosyoekonomik karşılıklılık sistemlerinde üç belirgin tip saptamıştır: genel, dengeli ve olumsuz. Genel karşılıklılık az çok safi bir hediye verme sistemidir; verebilenler verir, muhtaç olanlar alır. Dengeli karşılıklılıkta bir şekilde denk veya eşdeğer sayılan mallar doğrudan mübadele edilir. Olumsuz karşılıklılıkta ise karşılıksız elde etmek, ya da mümkün mertebe az karşılık vererek elde etmek söz konusudur; talanla, çalarak veya başka türlü gaspla. Marshall Sahlins bu üç biçimden hangisinin işlediğini toplumsal mesafe belirler, der. Kan bağı gibi toplumsal bağlar ne kadar güçlüyse safi hediye verilen genel karşılıklılık sistemi o öl-

* “Contributions” - çev.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

çüde yaygındır. Toplumsal mesafe ne kadar büyük ise, o ölçüde olumsuz karşılıklılık (talan ve hırsızlık) norm olur.³² Bu ilişki şekillerinden ikisi veya üçü varsa aralarındaki denge ekseriya istikrarsızdır. Nitekim İlk Çağ’da Yunan havzasında para kullanımı yayılmadan evvel olumsuz karşılıklılığın (özellikle baskınla yağmalamanın) büyük ölçüde artmasıyla birbirine yakın toplumsal bağları olanlar arasında genel karşılıklılık çözülmeye başladı.

Bu gelişmelere bakmadan önce karşılıklılığa dayanan ve paralı olmayan ekonomilerin başka önemli özelliklerini kaydedelim. Bir kere bunlar *çok merkezli* sistemlerdir.³³ Bu sosyoekonomik düzenlerde farklı kuralların ve değerlerin hüküm sürdüğü ayırık alanlar vardır. Bir alanda doğrudan mübadele (ticaret ya da dengeli karşılıklılık) yürürken, aynı zamanda bir olumsuz karşılıklılık (talan ve hırsızlık) alanı olabilir. Ticaret ve talan (dengeli ve olumsuz karşılıklılık) ancak “yabancılar” ile temasta mübahtır. Genel karşılıklılığın olduğu alanda böyle şeylere tepki olur. O alanda yani klan, aşiret ya da köy cemaati içinde hediye verme başattır. Yerel toplulukta yakın ilişkiler ortamında hırsızlık ve talan kötü gözle görüldüğü gibi, insanları ve genelde malları metalaştırma ve araçlaştırma davranışları da kötü görülür. Malların çoğu toplumsal ilişkilerin sürekliliğini sağlayan karşılıklı çevrimlerde dolaşır; karşılıklılığa dayanan bir değer sisteminde insanlar ve toplumsal bağları idame edilir, korunur. Nesneler insanlara ait olmaktan ziyade insanlar nesnelere bağlıdır. Örneğin insanlar toprağa, ırmağa, ormana aittir. İnsan atalarına, tanrılarına, cemaatine ve kandaşlarına, yaşayanların ve ölmüşlerin ortak tarihine aittir. Bireyler yuvalarına ve kamusal yaşamın mekânlarına, toplantı yerlerine, kutsal ağaçlara, tapınaklara, ortak alanlara bağlıdır. Nitekim Homeros’ta geçen, bir insanın özgür olduğunu ifade eden *eleutheros* sıfatı aslında başkalarına ve cemaate aidiyet ifade eder. Özgürlük aidiyettir. Özgür olmayanın aidiyeti yoktur. Özgür olmayan kişi cemaatinden koparılmıştır; onu esir edenlerin onunla ortak tarihi ve karşılıklı yükümü yoktur.³⁴ Özgür olmayanlar bağını yitirmişler âleminde yaşar. Özgür kişiler ise insanların ve cisimlerin anılarla, hayatla dipdiri

olduğu bir toplumsal dünyadadır; bu dünya grupları şimdi birbiriyle kaynaştırdığı gibi zaman içinde kuşakları da birbirine bağlar.

Soyluların hediye vermesine gelince, değerli bir hediyein özelliği itibarlı bir mazisi olmasıydı. Kalkanların en değerlisi menkıbeleşmiş bir muharebede efsaneleşmiş bir kahramanın taşıdığı olduğu kalkandı. Değerli bir kadeh yüce bir kralın dudaklarına değmiş olandı. Kıymetli bir kazan soylu bir ailede nesilden nesle geçmiş olandı. Alt tabakada da daha dar çapta olmakla birlikte böyleydi. Arazi, mücevherler, yadigâr eşya, elbiseler; bunların tümünde maziler ve kimlikler cisimleşmiş oluyordu. İnsan nasıl kendi bedenini başkasına devredemez ise, bu nesneler de başkasına devredilemezdi (ancak kölelerin bedeni devredilebilirdi). Birey bu mazilere *ait* olunca katman katman tarih saklı bu maddi cisimlerin de bir ögesi oluyordu. İşte bu nedenle önemli malların toplumsal bir canlılığı olduğu toplumlarda birçok nesne başkasına *devredilemez, satılamaz*. Bunlar el değiştirse bile mazilerine ve o maziye yaşayanlara aittir. Antropolog Annette Weiner der ki “Devredilemez mallar soy ağaçlarının ve tarihsel olayların simgesel belleğidir; bunların özgül öznel değeri onlara mutlak bir değer bahşeder, birbiriyle değişilebilir malların ötesine yükseltir.”³⁵ Geçmişimi, aidiyetimi, kan bağlarımı, kimliğimi nasıl yadsıyamaz isem, malik olduğum böyle şeyleri (aile takılarını, giysilerini, bereket taşlarını, çalgıları, tılsımları, battaniyeleri) de başkasına veremem. Bu nesneler hayatla iç içeydi. Onun için bunlar kıyaslanamazdı; bunların tarihçesi belirli kişilere veya gruplara özgüydü. Bunların eşdeğeri olmadığından değişilemezdi.³⁶

Akhilleus “Canın yerini hiç bir şey tutamaz dünyada” (*İlyada*, 9:402) dediğinde hayat ile ganimetin eşdeğer olmadığına işaret etmektedir.³⁷ Hayatı oluşturdukları için anının da kimliğin de eşdeğeri olmaz. Bunlar başka şeylerle karşılaştırılmaz, ölçülemez, devredilemez, satılamaz. Bunu Yunan destanlarında tekrar tekrar görüyoruz. *İlyada*’da ve *Odissea*’da malik olma ve sahip olma anlamında kullanılan kelimeler *hem* nesnelerle *hem de* insanlarla ilişkileri içermektedir. *Philos* sıfatında bu iyice beliriyor. Sitta von

Reden “[bu kelimenin] anlamı ‘sevgili’den ‘özümün’e kadar uzanıyor. Yürek, uzuvlar, giysiler, hazine, karılar, kocalar, yurttaşlar, konuklar ve yurt; bunların tümü *philos* nitelikli şeylerdir; bunlara hem sevgi duyulur, hem de bunlara malik olunur.”³⁸ İnsana ait olan şey sevilir, özünün uzantısıdır. *Philos* duyulan nesneler, kişinin ‘ait olduğu’ cisimler, satılamaz. Hediye olarak verildiğinde bile bu cisimler kendi geçmişini saklar ve bağışlayanla bağını korur. Bu gibi nesneleri araçlaştıırıp başka bir şey temin etmek için mübadele etmek kabul edilemez, böyle bir şeyi havsala almaz. Bunların mutlak birer değeri vardır, bunlar sapına kadar eşsiz, benzersizdir. Eşdeğeri olmayan bir şey mübadele edilemez.

Bu tür toplumlarda pekâlâ özel işlevli paralar olabilir. Değer ölçüsü olarak iş görüp ödeme aracı olarak kullanılan belirli mallar olabilir. Bunlar büyük ölçüde yabancılarla alışverişte kullanılırdı. Ancak toplumsal-iktisadi hayatta geniş alanlar böyle alışverişlerden tamamen yalıtılmıştı. Bir cemaatte ilişkilere paralı işlemler bulaştığında dahi bu işlemlerde mallara değer biçmekte kullanılan değer sisteminde genel bir değer ölçüsü olmuyordu. Para toplumsal yaşamda önemsiz ve arızıydı. Homeros zamanında Yunanistan’da “para yoktu, hatta para kavramı da yoktu” demek Schnaps tamamen haklıdır.³⁹

Homeros zamanında Yunanistan’da (M.Ö. 1100-800, Yunanistan’ın Karanlık Çağı denmektedir) mallar elbette mübadele ediliyordu. Ancak bu yerel cemaatler içinde pazar mübadelesi şeklinde değil, hediye alıp verme şeklinde oluyordu. Gördük; hediye toplumsal ilişkiler ve karşılıklı yükümler kuruyor ve bunları teyit ediyordu. Onun için hediyeler hafızaya nakşediliyordu ki yükümler hatırdâ tutulsun ve istikrarlı toplumsal bağlar korunsun. Hediyeler herkesin önünde sayılırken toplumsal bağlarla yükümler yenilenip pekiştirilmiş oluyordu.⁴⁰ Alınıp verilen hediyelerin anlatısıyla sürdürülen toplumsal bağlar hâliyle genelde hiyerarşik bağlardı. Muteber hediyelerin önem sıralaması vardı. Belirli hediyelere malik olmak ve hediye vermeye (özellikle kıymetli metallerden hediyeler vermeye) yetecek servet sahibi olmak itibar sağlıyor-

du. Bu nedenle soyluların hediye vermesi bir yandan mertebeleri ve toplumsal farkları teyit ederken öte yandan karşılıklılık bağlarını berkitiyordu. Fakirlere gelince, üsttekilere mal verme yükümü başlangıçta hediye verme çerçevesindeydi; zamanla kiraya, vergiye dönüştü. Destanların dünyasında *hediye* kelimesi çeşitli malları-hizmetleri kapsıyordu: buna ödülleri, mükafatlar, para cezaları, vergiler, hizmet bedelleri, hatta borç verme dâhildi.⁴¹ Ne var ki, nasıl borçluluk hizmet etme mecburiyetine hatta borç esaretine dönüşebiliyorsa para cezaları, hizmet bedelleri, vergiler de kolayca haraca dönüşebiliyordu. Bu yollardan “hediye ekonomisi” tedricen gasp ve sömürü ilişkilerine kayabiliyordu. Bu değişim özellikle baskın ve yağma gibi yeni biriktirme usullerinin çıkması sonucu egemen sınıf içinde rekabet arttığında görülüyordu.

Kahramanlık çağında hediye olarak dağıtılan servetlerin büyük bir kısmının savaşa, baskınla, esir alarak sağlanması dikkate değer. Hediye ekonomilerinde kölelik ve borç esareti yaygın olabiliyordu. Yunanistan’da öyleydi. Ancak hiyerarşik toplumsal ilişkiler birtakım hediye alıp verme şekilleriyle sürdürülse de bu ekonomide meta mübadelesinden çok farklı bir toplumsal mantık işliyordu. Mesela soyluların eli açıklığının ve konuksever davranışlarının yaraşıklığı pazardaki anlamıyla eşdeğerlikle belirlenmiyordu. Neyin yaraşıp neyin yaraşmadığını geçmişten gelen karşılıklılık görenekleri ve toplumsal konum tayin ediyordu. Ganimetlerin (negatif karşılıklılıkla ele geçen malların) paylaşımını da toplumsal normların belirlemesi gerekiyordu. Bununla beraber bu normlara itiraz edilebilirdi, bunlar sarsılabilirdi. Homeros’un metinlerine bakınca soylu normlarının bozulduğuna dair belirtiler teşhis edebiliyoruz. Normların bozulması toplumsal gerilimlerin ve sınıf çatışmasının arttığını gösteriyor.⁴²

İlyada’nın başlangıcında soylu önderler arasında çıkan bir bunalımla karşılaşıyoruz. Savaş, yağma ve ticaretle temin edilen servetin dağıtımı üzerine bir bunalım. Milattan önce sekizinci yüzyılda Yunanistan’da baskın yaparak servet biriktirmek

soylular arasında âdet olmuştu. Onlarca adamın kürek çektiği şalupalarla yürütülen baskınlarda büyükbaş hayvanlar, kadınlar, kıymetli metallerden yapılmış nesneler gasbediliyordu. Bu yağma faaliyeti o kadar sıradandı ki Aristoteles *Politika*’sında savaşı “savaş sanatı doğa icabı bir nevi mülk edinme sanatıdır” diye betimler (1256b23).^{*} Bu sözü Homeros’un asil Odisseus’u “kentler yağmacısı” diye övmesini hatırlatıyor. Homeros, Pylos kralı Nestor’un Yunan savaşçı arkadaşlarıyla “sisli denizlere açılmıştık bir sürü gemiyle, Akhilleus’un ardından yağmaya koşuyorduk” dediğini de anlatır (*Odisseia*, 3.17-18).⁴³ İlk Çağ’da talan ile ticaret öylesine bağlantılıydı ki pazarları basbayağı savaşlar canlandırıyor. Ancak yaklaşık M.Ö. 800’den itibaren baskınla servet edinme arttıkça egemen zümrede bölüşme kuralları üzerine büyük kavgalar çıktı. Özel biriktirme ile hediye vererek dağıtma âdetleri arasında gerginlik arttı. Destanlarda bu gerilimler göze çarpıyor.

İlyada’nın başında Truva’ya karşı savaşta Yunanların önderi Agamemnon’un soylu savaşçı Akhilleus’u kızdığını okuyoruz. Agamemnon tanrıları ve insanları memnun etmek için eline geçen ganimetin bir kısmını elden çıkarmak zorunda kalmıştır; ama soylu bir Truva ailesinin kızı olan Briseis’i kendisi için ister. Oysa Briseis daha önce Akhilleus’e “savaş ödülü” olarak verilmiştir. Destanı Akhilleus’un bu buyruğa öfkesi sürükler. Akhilleus Agamemnon’a ateş püskürür: “Ey doymak bilmez adam! Seni gidi edepsiz, çıkarına düşkün yürek!” Akhilleus “Hem onur payımdan olayım, hem burada kalayım, ha, mal mülk sahibi edeyim diye seni?” diyerek savaştan çekilir (1.119-74).^{**} Akhilleus’u öfkeliendiren, aç gözlü Agamemnon’un paylaşma örfünü ihlal etmesidir. Bir ganimeti (hatırlayalım: esir edilmiş bir kadını) paylaşma kavgası seçkinler arası karşılıklılığın ihlaline delalet ediyor. Akhilleus ganimet bir kere paylaşıldıktan sonra “doğru olur mu bu

* Türkçesi Aristoteles, *Politika*, s. 175, 1256b7. -cev.

Türkçesi Homeros, *İlyada*, 1.119-174, 170-171. -cev.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://www.yantey.org>

malları toplamak yeniden?” diye üsteler (1.125-126). Agamemnon kişisel varlık biriktirme isteğini karşılıklılığın üzerine çıkarmıştır; oysa bu karşılıklılık, soylu aileleri karşılıklı yükümler ilişkileriyle birbirine bağlamaktadır. *İlyada*’da 9. Bölümde bir parçada Akhilleus Agamemnon’un eşitsiz davranışını eleştirir:

Bir kuşçağız, yem bulayım diye, nasıl dört dönerse
bulduğunu getirir verirse yavrularına
geçirdim kanlı savaşlarda günlerimi, ...
Gemilerimle gittim, insanların on iki ilini yıktım.
Bereketli Troya’nın çevresinde de yıktım on bir ili.
Oralardan ben neler, neler aldım.
Hepsini Atreusoğlu Agamemnon’a armağan ettim.
Geride, gemileri yanında beklerdi o,
azını dağıtır, çoğunu alıkordu kendine. (9.322-330)*

Seaford der ki “*İlyada*’daki bunalım, önderin denetlediği karşılıklılık biçiminin yıkılmasıdır”.⁴⁴ Ozan bunu iki tanrımsı savaşçının kavgası şeklinde dramatikleştirmektedir; ama besbelli cereyan eden, iki uzlaşmaz bölüşme şekli arasında geniş bir toplumsal çatışmadır. *İlyada*’da betimlenen ve *Odisseia* boyunca süren buhran; yeni cenk, mübadele, biriktirme örüntülerinin geleneksel ilişkileri çokerttiğini yansıtıyordu. Bu örüntüler sikkenin ortaya çıktığı koşulları da oluşturdu.

Karşılıklılığın Sınırları: Koloniler, Talan ve Köle Ticareti

Yaklaşık M.Ö. 700-480 yılları arasında Yunanistan’da uzun süre nüfus, iskân ve ticaret artışı oldu. Nüfus arttıkça insan ve mal hareketliliği arttı. Yeni koloniler kuruldu. Yeni kültürel ilişkiler gelişti. Bunlarla beraber yağma ve iç savaşlar arttı; bunların en eski kayıtları sekizinci yüzyıl sonlarına uzanıyor.⁴⁵ Bütün bunlar bir dizi toplumsal-iktisadi dönüşüme neden oldu. Dönüşümler

* Türkçesi Homeros, *İlyada*, 9.322-333, çev. <https://rantey.org>

siyasi devrimlerle sonuçlanıp klasik şehir devlete [*polise*] giden yolu açtı ve sikke kullanımını başlattı.

Tarihçiler Antik Çağ’da demografik ivmenin boyutunu tartışırsanız; az çok kesin olan, beslenmede ve metalürjide önemli bazı değişikliklerin nüfusu artırdığıdır; bunun da yerleşecek toprak arayışına, göçlere yol açtığıdır.⁴⁶ Her ne kadar uzaklarda yerleşerek koloni kurma faaliyetinde asıl dürtü ekilebilir arazi arayışı olsa da, bu faaliyet insanları esir edip köle yapmaya ve pazarlarda mübadeleye de ivme verdi. Kadınların yakalanıp esir karı veya cariye yapılması elbette yeni bir olay değildi; *İlyada*’daki kavgalarda bunu görüyoruz. *Odisseia*’da da Kral Nestor Truva’dan ayrılırken “mallarımızı, güzel kemerli kadınlarımızı yerleştirdik gemilere” demektedir (3.170).^{*} Daha ilerde Odiseus Ismarus’u nasıl yağmaladığını anlatırken “yerle bir ettim ben orayı, öldürdüm Kikonları, aldım karılarını, mallarını bütün, ve onları bir güzel pay ettim” diyor (9.45-47).^{**} Koloni kuranlar işgal ettikleri yerlerde ev bark kurduğunda yöredeki kadınlara da el koydukları muhakkak. Ama esir edilen tüm kadınların-çocukların hane halkına katılması da kural değildi. Zamanla bunları satma seçeneği öne çıktı. Akhilleus Truvalılara karşı bir savaşı anarken “çok sayıda” kadın ele geçirip “sattığını” anlatarak böbürlenir (*İlyada*, 21.99).^{***} Daha sonraki bir dönemde Tukidides Yunan savaşçıların yendikleri Korkyralı erkekleri katlettiklerini, “kalede ele geçirdikleri kadınların hepsini köle olarak sattıklarını” anlatır (IV.48.4). Daha sonra *Tarih* başlıklı eserinde Tukidides Spartalıların İassos’u istila ettiğinde “çok büyük bir ganimet” elde ettiklerini anlatır. Spartalılar kenti Tissaphernes’e^{****} tüm esirlerle birlikte teslim etti; esirler

* Türkçesi Homeros, *Odisseia*, s. 66, Üçüncü Bölüm, 154. mısra. –çev.

Türkçesi Homeros, *Odisseia*, s. 165, Dokuzuncu Bölüm, 40-42. mısralar. –çev.

A. Erhat ile A. Kadir’in *İlyada* çevirisinde buna karşılık gelen mısra [Troyalıların] “çoğunu diri yakalamış, satmışım” şeklindedir (21.102). Türkçesinde diri yakalanıp satılanların (sadece) kadın olduğu anlaşılmamaktadır. –çev.

**** Pers İmparatorluğu’nun Lidya valisi (M.Ö. 445-395). <https://artey.org>

“kelle başına bir Dor staterine” devredildi (VIII.28.4). Esirlerin satılmasına bu atıflar başka tarihsel kanıtlar ile örtüşüyor. İlk Yunan kolonilerini kurup yerleşenlerin (en azından Karadeniz kıyılarında) yerel başbuğlarla el birliği ederek köle ticareti yaptığı anlaşılıyor.⁴⁷ Arazi fethinde insanların esir edilmesiyle yetinilmiyor, bazıları da insan-meta olarak satılıyordu.

Yunanlar yeni koloniler inşa ederken ticaret karakolları da kurdu. Örneğin Pithecusae’de erken tarihte oluşan koloni bir ticaret merkezi olarak kurulmuştu. El-Mina’daki ticari koloni de iki asır (yaklaşık M.Ö. 800’den 600’e) Yunanların Doğu ile ticaretinde üs oldu. Yunan kolonileri o pazarlara esas itibariyle tarım ürünleri ihraç ediyordu. Ancak ihraç edilen mallar içinde yağmacıların gasbettiği ganimetlerden (kıymetli metalden yapılmış mallardan esirlere kadar) dağıtılan hisseler de az olamazdı. Yağma mallar ekseriya Doğu’nun demir, dokuma, metal eşya, kıymetli ziynet gibi mamulleriyle mübadele ediliyordu. Yunanlar Doğu ile ticareti artırmak için özellikle esir alma faaliyetlerini artırmış olabilir. Eski Ahit’te Hezekiel köleleri “tipik Yunan metası” diye zikreder.^{48*} Yeni kolonilerin yayılarak yağmalamanın artması kölecilikle bağlantılı pazar faaliyetlerini artırmakla birlikte bundan yeni bir tüccar sınıfının ortaya çıktığı sanılmamalıdır. Aksine yağmacılık öncelikle aristokratlara ait bir faaliyetti. Gemi yaptırmak veya satın almak, gemiye kürekçi ve silah temin etmek için gerekli kaynaklar ancak zengin soylularda (*aristoi*) mevcuttu. Destanlar açıkça bunların yağma seferlerini yönettiğini anlatır. Özellikle soylu ailelerde küçük oğullar ekseriya yağmacı oluyordu; aynı zamanda yeni koloni kuranlar da en çok bunlardı. Böylelikle savaşçı ile tüccar ayırımı çok geçişkendi; fark “ideolojik bir kıldan ibaretti”.⁴⁹ Denizci soylu tipi o kadar yaygındı ki Odisseus “çoğu insan başkalarıyla ticaret yapmak için deni-

* *Kitabı Mukaddes*’te “Yavan, Tubal, ve Meşek senin tacirlerindiler, senin mallarını insan canları ile ve tunç kaplarla değiş ederlerdi” (Hezekiel, 27:13) diye geçiyor (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2006, s. 811). Yavan Eski Ahit’te Yunanca konuşulan ülke anlamına geliyor. <https://rantey.org>

ze açılmayı göze alır” der (Odisseia, 9.141).^{*} Adını taşıyan destan bütünüyle denizlerde vuku bulan faciaları anlatır.

Aile reisi olsun küçük oğul olsun, soylu savaşçı tüccarlar yağma faaliyetlerini coğrafi olarak genişletti; ganimetler de Doğu’nun lüks mallarıyla mübadele ediliyordu. Ancak soyluların bu faaliyeti geleneksel aristokratik toplumda önemli bir değişime yol açtı. Zira baskınla (ve ilintili ticaretle) edinilen mallar yağmacıların kendi toplumlarındaki hanelerden (*oikoi*) gelmiyordu. Yeni bölgelerden getirilen yağma mallar, haneyi ve tarımsal varlığını belirleyen karşılıklı yükümler ağının *dışında* edinilmiş servet muamelesi görebiliyordu. Esir yakalayıp satma işi arada sırada yapılan eylemler olduğu zamanlarda bu husus belki önemli değildi. Ancak koloniler arttıkça, yeni yerleşimler ve ticaret merkezleri meydana geldikçe kolonilerdeki gençler geleneksel aristokratik karşılıklı ilişkileri *dışında* kaldı. Kolonilere yerleşenler ve tüccarlar uzun süre denizde eski soylu ailelerden ırak kalıyorlardı; bunlar geleneksel karşılıklı yükümlere yaslanmaktan ziyade kişisel servet biriktirerek daha çok yükselebiliyorlardı. Hatta bunlar yeni *polis*lerin siyasi yapılarını oluştururken bu yeni konumlarını perçinlemek için daha eşitlikçi (en azından kentdaş sayılanlar arasında eşitlik öngören) yasalar kabul ettiler.⁵⁰ Böylece yeni koloniler soylu aleyhtarı bir dünya görüşünün gelişmesine zemin oldu; yaklaşık 700 yılından itibaren bu görüşün etkisi giderek arttı.^{51**} Yağma, esir toplama ve ticaret yoluyla yeni servetler edinildikçe rütbe ve kudret hiyerarşisinde akışkanlık arttı; alt kademede beylerin bazan eski üstlerinden daha çok servet biriktirdiği oluyordu. Aynı zamanda

* İngilizcesinin çevirisidir. Yunancadan Türkçeye çeviride Odisseus “Yoktur bu Tepegözlerin aşı boyalı gemileri, sağlam güverteli tekneler yapacak marangozları yok, yapsalardı, giderlerdi insanların kentlerine, alış veriş yaparlardı deniz yoluyla öbür insanlar gibi, getirip götürürlerdi bir sürü mal, onarırlardı adlarını güzel güzel yapılarla” der (A. Erhat ile A. Kadir (çev.) *Odisseia*, s. 165, Doku-zuncu Bölüm, 125-130. mısralar). Anlaşılan “alış veriş yaparlardı deniz yoluyla öbür insanlar gibi” kısmında ya İngilizce ya da Türkçe çevirisinde veya her iki çeviride anlam kaymış.–çev.

zanaatkârlar ve askerler de pazarlarda alışveriş yapmaya başladı. Savaşçıların yaptığı ticaretle Yunan toplumunda her yerde eski aristokratik değerler ve yerleşmiş hiyerarşiler yeni mal biriktirme usulleri ile itişmeye başladı. O dönemin soylu ozanları artık servetin soya nispetle öncelik kazandığından yakınırdı oldu.

Bu değişimlerle beraber “doğululaşma devrimi” ile ilintili kültürel dönüşüm başladı. Doğu’nun lüks malları giderek Yunan soylularının yaşantısına girdi. Tüccarlar ve göçmen zanaatkârlar yeni kültürel temaslar kurdu. Doğu toplumlarına, bunların sanatına, çok sınıflı toplumsal düzenlerine duyulan hayranlık giderek soylu sınıfın efsanelerine, ayınlerine, kullandıkları gündelik eşyalara yansıdı.⁵² Sıradan halk bu kültürel değişimden kısmen dışlanmış olmakla birlikte (özellikle soyluların ziyafetlerinden dışlanıyorlardı) bunlar toplum hayatında örüntülerdeki değişmeden hiç etkilenmiyor değildi. Bir tarihçinin ifadesiyle

Teknesini kıyıya indirip denize açılan adam önceleri tarlasındayken hayatına hükmeden adama artık bağımlı değil.... Rıhtımda çömlek satan çömlekçi yabancıların talep ettiğini üretmek zorunda, basileus’un [beyin] talep ettiğini değil... Paralı asker başında kim general olursa ona itaat etmeye alışacak, sadece boyunun komutanına değil.⁵³

Elbette bu, kapitalist bir toplum olmayı bırakın modern anlamda bir piyasa toplumu bile değildi. Ahalinin büyük çoğunluğu, ailece çalışarak kendi geçimlik ihtiyaçlarını üreten köylüydü. Yine de köylü çiftçiler dâhil tüm toplumsal sınıflardan giderek artan sayıda insan pazarlara* gitmekteydi. Pazarlarda

* “Markets”. Bu kelimenin pazar ve piyasa olmak üzere iki farklı anlamı var. Pazar satıcılar ile alıcıların bir araya geldiği, malların ortada sergilendiği, alıcılar ile satıcıların yüz yüze temas ederek alışveriş yaptığı bir kurumdur. Pazarın toplandığı bir mekân vardır. Piyasa ise bir malı veya hizmeti satanlar ile bunu satın alanlar arasındaki ilişkiler ve bu ilişkileri düzenleyen kurallardır. Mekânı yoktur. Pazar İlk Çağ’dan beri işleyen bir kurumdur; piyasa ise kapitalizmle ortaya çıkmış bir kurumdur. İngilizce’de pazar-piyasa ayrımı yoktur: “market” kelimesi her iki anlamda kullanılmaktadır. Bu çeviride “market” kelimesi bağlamına göre Türkçeleştirildi. -çev. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kazanılan servetler ve oluşan algılar toplumsal yaşamda eski örüntüleri bozmakta, geleneksel karşılıklılıkları epey zorla-maktaydı. Cemaatten (*mekân* anlamında) uzakta edinilen ser-vet toplum üyeleri arasındaki *toplumsal* mesafeyi artırmaktay-dı. Daha önce de belirttik, negatif karşılıklılıkta uzak olmak önemli bir gerekti. Mesafe dengesiz ticari işlemlere, hatta kaba kuvvet kullanılan işlemlere olanak veriyordu. Böylece koloniler yayıldıkça, kölecilik ve ticaret ağları genişledikçe, negatif karşı-lıklılıkla edinilen servetler geleneksel Yunan cemaatlerinin *içini* derinden etkilemeye başladı.

En önemlisi bu yeni biriktirme dinamikleri zenginlerle fakir-ler arasında geçmiş çok eski olan ilişkileri sarstı. Bir kere bu dö-nemde arazi üzerinde özel mülkiyetin perçinlendiği ve toprağın giderek satılabilir hâle geldiği anlaşıyor.⁵⁴ Dahası araziler fakir-lerin elinden çıkıp zenginlere geçiyordu. Mülksüzleşme artıyor, toprak mülkiyeti temerküz ediyordu. Buna paralel olarak küçük toprak sahipleri soylulara “hediye” vererek saygı göstermek yerine artık muntazam kira ödemeye başladı.⁵⁵ M.Ö. 600’e gelindiğinde çok sayıda küçük çiftçi köylü *hektemoroi* olarak sınıflandırılıyordu. Bunlar muhtemelen mahsulün altıda birini bir beye teslim eden kiracıları. Tahminen M.Ö. 621 yılında yürürlüğe konan Drakon yasaları fakirleri yasa ihlallerinde (örneğin kirayı ödeme-diğinde) şiddetle cezalandırıyordu; kirada artık hediye görüntüsü kalmamıştı.⁵⁶ Kiranın yükü ağır geldiğinde ya da başka iktisadi yükler bindiğinde küçük çiftçi eski karşılıklılık âdetlerince göre-geldiği cömertliğe artık yaslanamadığından ister istemez borçla-nacaktı. Ancak bu şekilde alınan borçlara karşılık kişi güvence olarak arazisini veya bedenini (veya bir akrabasınınkini) göster-mesi gerekiyordu. Bu zamanda zenginler borç verdiklerinde fa-kirlerin mülküne el koymayı hedeflemiş olmalı. Tabii, yerinden edilip topraksız kalmak köylü için bir felaketti. Toprağından olan genelde köle oluyor ya da memleketinden sürülüyordu. Göreceğiz, sonraları Solon bu faciaları eleştirdi.⁵⁷

Hesiodos *İşler ve Günler* başlıklı eserinde bu konulardan birçoğuna değinir. Ozan, kardeşi “salak Perses’in” *chrea* (borç) biriktirerek Boeotia’da *oikosunu* kaptırdığını anlatır.⁵⁸ Hesiodos kardeşine tekrar bağımsız bir çiftçi köylü olabilmesi için gerekli çalışma alışkanlıklarını ve toplumsal davranışları, ayrıca çiftliğin düzgün nasıl idare edileceğini anlatır. Önce “borçlarından kurtulmak” şarttır (403).* Perses’e der ki bunu hallettikten sonra emeğinle yeterince para temin ederek “başka birinin *klerosunu* [tarlasını, arazi tahsisatını] almak için pazarlık edebilirsin, başkası seninkine göz dikemez” (341).** Bir kişinin başkasının tarlasını almak için pazarlık edebilmesi toprağın gerçekten devredilebilir olduğunu gösteriyor. Metnin bütününde artan bir yoksullaşma ve toprak yitirme buhranının izleri var. Şair Theognis altıncı yüzyılda “Malları zorla gasbediyorlar, düzen yıkıldı/Artık adil bölüşüm kalmadı” (677-78)⁵⁹ yazdığında bu olayları işaret etmekteydi. Eski karşılıklılık ilişkileri yani “adil bölüşüm” kalmamıştı; şimdi “varlıkları”, özellikle arazileri zenginler gasbediyordu.

İşler ve Günler işte bu ortamda yoksula borca girerek arazisini yitirmemesini salık veriyor. Hesiodos toplumda bir borçlanma ve varlık yitirme buhranı betimlemektedir. Arazi devrederek borç ödenemiyorsa insan devrederek ödenebiliyordu; borçlunun kendini veya aileden birini borç esaretine teslim etmesiyle ödeniyordu.⁶⁰ Kendini borç esaretinden sakınabilen sıradan insanlar bile büyüklerinin “cömertliğine” güvenemediğinden işlerini giderek daha çok pazarlarda görmeye mecbur kalıyordu. Hesiodos’un kardeşine ürünlerini pazarlayabilmek için nasıl “denizcilik” yapacağını anlatması da şartlar hakkında fikir veriyor (641-45). Toplumsal yardımlaşma azaldıkça pazara bağımlı temelleri oluşuyordu. Bu nedenle Hesiodos’un şiiri bir kişinin yakınmasından ibaret olmayıp eşit-

Türkçesi Hesiodos, *Theogonia-İşler ve Günler*, s. 63, 403. ve 404. mısra. -çev.

İngilizcesi aynen çevrildi. Türkçesinde (Hesiodos, *Theogonia-İşler ve Günler*) s. 61’de 341. mısra şöyle: “O zaman baba senin mirasını satmaz / Başkasınınkini de satın alırsın *Ücretsiz PDF* Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

likçi bir duyarlılığı ifade etmekle muhtemelen bütün Yunanistan’da dinleyicilerde yankı uyandırmış olmalıdır.⁶¹

Toprağından edilme olayının arttığı, konuşmaların kaydedildiği belgelerde soyluların sadece kölelerden bahsederken değil, Attika bölgesinde fakirlerden bahsederken de giderek aşağılayıcı kelimeler kullanmasında görülüyor. Daha önce gördük, İlk Çağ’ın erken döneminde esaret veya kölelik savaşta ve fetihle ele geçirilen yabancıların konumuydu. Yerliler, cemaat üyeleri, serveti olsun olmasın “özgürdü”; bu sıfat başka anlamları yanı sıra yabancılara *yenilmemiş* demektir.⁶² Oysaki şimdi birçokları içerdekilere yeniliyor, onlara bağımlı konuma düşüyordu. Aristoteles’in veya öğrencilerinden birinin yazdığı *Atina Anayasası*’nda M.Ö. altıncı yüzyılın başlarında Atina yerlisi yoksullar bağlamında kölelik ve borç esareti kelimeleri aynı anlamda kullanılıyordu.

Yoksullar, kendileri, karıları ve çocukları zenginlere bağımlı olup bunlara *Pelatae* [kiralık borç esirleri] ve *Hektemori* [mahsulün altında birini kira veren] deniyordu; zira bu ücretle zenginlerin arazilerini ekiyorlardı. Toprakların tümü küçük bir zümrenin elindeydi; toprağı işleyenler bu kirayı ödemediğinde çoluk çocuklarıyla birlikte borç esaretine düşüyorlardı; alacaklılarına şahsen rehin oluyorlardı. Solon’un zamanına kadar böyle devam etti.⁶³

Hesiodos’un *İşler ve Günler*’i bu tarihsel şartları yansıtıyor. Eserde pazar usullerine ve fakirlerin bunalımına dair betimlemeler Homeros’un destanları ile büyük tezat teşkil ediyor. Eleştirmen James Redfield Homeros’un eserlerinde “kahramanlar alıp satmaz” der, ardından “belki bir köle satın alır” diye ekler; bu önemli istisnaya sonra değineceğiz. Odisseus “çok insan başkalarıyla ticaret yapmak için denize açılmayı göze alır” der (Odisseia, 9.141). Ancak genelde destanlarda *aristoi* sınıfından insanlar alıp satarken tasvir edilmez; bu eylemler genel olarak kahramanlara yakıştırılmaz. Örneğin Kral Nestor korsanları da tüccarları da hor görür; ancak tutarsız şekilde yağmayla edindiği serveti anlatır (Odisseia, 3.80-3.83, 117-118, 170). Ne var ki

Homeros destanlarının yazıyla kaydedildiği yaklaşık M.Ö. 650’de yağmanın ve esir almanın yanısıra alıp satmanın da soyluların mutlak faaliyetleri hâline gelmiş olduğunu biliyoruz. Uzmanların çoğunun giderek benimsediği görüş Homeros’un dönemindeki toplumsal ilişkileri soylu savaşçıları yüceltecek biçimde şanlı bir maziye yansıttığıdır.⁶⁴ Eğer öyle ise, ozanın soyluların pazarlarda iş görmesinden hemen hemen hiç bahsetmemesi anlamlıdır. Bu, ozanın pekâlâ farkında olduğu bazı davranışları gizlemeye çalıştığını, bu eylemlerin sonuçlarının kendisini ve dinleyicilerini huzursuz ettiğini; ticaretin kahramanlara yakıştırılmadığını düşündürmektedir. Redfield Homeros’un destanlarında ticarete değinmemesinin “özgül bir edebî strateji olduğunu, bunun paradokslu bir şekilde ozanın dünyasında ticaretin önemini dolaylı olarak gösterdiğini” öne sürer.⁶⁵ Düşünecek olursak, insan bildik dünyasını kahramanlık destanı şeklinde betimlerken bunun önemsiz bir yanını gizlemeye gayret etmez; endişe veren önemli şeyleri örtmeye çalışır. Ticaret ve onunla bağlantılı yeni servet edinme biçimleri ve karşılıklılığın örselenmesi endişe veren olaylardı. Gerçi destanlarda aç gözlü bireyciliğin ve (Agamemnon’un ki gibi) kibirin Akhilleus’un öğütlediği asil cömertlik ile çatışması irdelenmesine irdeleniyor. Ancak çatışma kişisel çerçevede, soylu bireylerin davranışlarında betimlenmektedir; betimleme savaşçıların ticaretle servet biriktirmesi şeklindeki toplumsal uygulamaya dokunmamaktadır. Homeros bu gerçeklerden kaçınmakta, ama Hesiodos kaçınmamaktadır. Bu köylü ozanın gözünde yeni toplumsal dinamikler ve küçük üreticiye getirdiği belalar saklanacak gibi değildi.

İşler ve Günler yeni pazar ilişkilerinin ve uygulamalarının yol açtığı çalkantılara karşı soyluları hedef alan bir sözlü saldırı olarak vasıflandırılmaktadır ki doğrudur.⁶⁶ Metin zenginlere ve kudretlilere karşı öfkeyle dolup taşmaktadır. Ozan yaşadığı dönemi haset çağı diye karalar. “Ölçüyü kaçırın, kötü yola sapan kişileri” suçlar. Özellikle yargılama yaparken “rüşvet yiyen,” “haksız-

lık eden” beylere öfke döker (238-64).^{*} Yorumcular Hesiodos’un sosyal adaletçi söylemi ile yüz yıl sonra yaşamış Atinalı büyük reformcu Solon’un söylemi arasındaki benzerliği işaret eder.⁶⁷ Solon’un zamanında (M.Ö. 590’lar) Homeros’un ve Hesiodos’un tasvir ettiği toplumsal gerilimler taşarak yoğun bir toplumsal çatışmaya dönüşmüştü. Halk ayaklanmasının yol açtığı kargaşa o kadar büyüdü ki Atinalı soylu sınıfı çaresiz kaldı, bunalıma son verip kenti istikrara kavuşturması için yasama erkini Solon’a devrederek onu diktatör yaptı. Solon Hesiodos’u çağrıştırmaya, açgözlü sömürü âdetlerini iyice kısıtlamak gerektiğini açıkça işaret etti. Şiirleri alenen okunuyordu; bunlarda “Halkın başındakilerin düşündükleri hep haksızlık” ve “İnsanların zenginlik hırsı son, sınır tanımaz” diye uyarılar yapıyordu (4.7-4.9).⁶⁸

Devamla:

Birçok Atinalıyı tanrıların kurduğu şehirlerine
geri getirdim: birtakımı haklı birtakımı haksız
olarak satılmışlardı; birçokları borç baskısından
kaçmışlardı: ...
insana yakışmayan kölelik boyunduruğu taşıyanları
bayların zorbalıkları önünde titreyenleri
hürlüğe kavuşturdum.... (36.8-36.14)

Solon şiirinde yoksulların maruz kaldığı zulmü, servetin küçük bir azınlık elinde toplanmasını, sıradan insanların giderek topraklarından sürülmesini, bazılarının ödeyemedikleri borçlar nedeniyle köle olarak sürünmesini kınar. Kentten sürülmek, borç esaretine düşmek, alınıp satılır köle olmak siyasi topluluktan atılarak cemaat üyelerinin haklarından, toplumsal aidiyetten ve kimlikten olmak demektir. Solon reformlarında önemli bir hamle “yükümlerin atılması” (*seisachtheia*) idi. Bu ünlü uygulamayla borçlar iptal edilip borç esaretine son verildi. Ancak toplumsal dönüşümler “daha önemli bir yapısal değişim” de içeriyordu; *hektemorage* benzeri toprak kiralari ilga edildi.⁶⁹ Etkisi muazzam

* Türkçesi Hesiodos, *İşler ve Günler*, s. 57, 238. mısra; s. 58, 264. mısra. –çev.

oldu; “köylülerle soylular arasında tabiiyet* ilişkisine son verdi”.⁷⁰ İktisadi boyunduruğu atınca köylüler güçlü bir toplumsal, siyasal ve yasal bağımsızlığa kavuştu. Solon’un programı böylece bir halk ayaklanması dinamiğinin, “iç savaşa ramak kaldığı bir siyasi mücadelenin” dinamiğinin ifadesi oldu.⁷¹ Gerçi bu yasa koyucu toprak dağıtmak gibi kökten bir iş yapmayıp derin reformlarla yetindi; demokrasi iyice yerleşinceye kadar da dört kuşak geçecekti.⁷² Bu sınırlılığına rağmen Solon’un reformu bağımsız köylü yurttaş ortaya çıkaran süreçte önemli bir aşamaydı. Köylü yurttaş emekle özerkliğin birleştiği özgül bir sosyal bireydi; İlk Çağ’da demokrasinin en radikal ögesi idi.⁷³

Solon’a diktatörlük yetkisi verildiği M.Ö. 594 yılında Atina’yı kasıp kavuran toplumsal bunalımın boyutu Plutarhos’un yedi asır sonra kaleme aldığı anlatıdan anlaşılıyor. Her ne kadar ayrıntılarda Plutarhos’a güvenilemez ise de tarihî olayın genel kapsamını kavramıştır:

O zaman varsıllar ile yoksullar arasındaki eşitsizlik de bir bakıma doruğa yükselmişti ve kent bu nedenle çok ciddi bir tehlike ile karşı karşıyaydı. Öyle görünüyordu ki, düzensizliği yenmenin ve karışıklığı durdurmanın tek yolu bir tiranlık kurmaktır. Tüm halkın varlıklılara borcu vardı. Çünkü ya kendi topraklarını alacaklılar için işliyor ve artışın altında birini onlara ödüyorlardı (ki bundan ötürü onlara *hektemorioi* ve *thetes* deniyordu), ya da borçlarına karşılık olarak bedenlerini gösteriyor ve alacaklıları tarafından yakalanma riskine giriyorlardı. Kimileri kendi yurtlarında köleler oldu, kimileri ise yabancı ülkelere satıldı. Birçokları kendi çocuklarını satmak zorunda kaldılar (çünkü buna karşı hiçbir yasa yoktu), ya da alacaklılarının acımasızlığından kurtulabilmek için sürgüne gittiler. Ama aralarında en büyük ve en gözüpük olanlar birleşmeye ve birbirini haksızlıklara boyun eğmeme, güvenilir birini önderleri olarak seçme, hapsedilen borçluları salıverme, toprağı yeniden dağıtma ve hükümetin biçimini bütünüyle değiştirme konusunda yüreklendirmeye başladılar.

* “Clientship” “Himaye ilişkisi” diye de çevrilebilir.

Bu noktada Atinalıların en bilge olanları gözlerini Solon’a diktiler. ... ondan kamu sorunlarını çözmede yardımlarına koşmasını ve ayrılıkları gidermesini istediler.⁷⁴

Bu konulara ve demokrasinin ortaya çıkışına bu bölümde tekrar döneceğiz. Şu noktada başka bir hususu vurgulamak gerek: Atina’daki demokratik dönüşüm sonucunda kölelik yine esir edilmiş insanlarla sınırlandırıldı. Daha önce, en azından M.Ö. 600’e kadar insanlar toprağından atılıp sefaletle düştüğü dönemde köleliğin sınırı belirsizleşmişti. Kiracı çiftçiler yoksullaşıp soylulara giderek borçlandığında, hatta köle durumuna düştüğünde kölelik ilişkisi yerlileri de kapsamaya başlamıştı. Çeşitli “bağım” koşulları kölelikle örtüşmeye başladı. *Atina Anayasası*’nın Aristotelesçi yazarına göre *hektemoroi* yani kira borçlusu köylüler de bağımlılara dâhildi. Tarihçilere göre bu tarihlerde artık *doulos*, *oiketes*, *therapon*, *pais*, *soma* gibi esir edilmiş insanlara atıfla kullanılan kelimelerin çoğu her çeşit hizmetçiyi veya ücretli işçiyi kapsıyordu.⁷⁵ Solon yasalarıyla borçlar, kiralara, borç esareti ilga edilince Atina’da bu tür ara tahakküm ve tabiiyet biçimleri kalktı, özgür ve köle statüleri kesin ayrıldı. Platon misali seçkinciler çalışan herkese köle gibi tabirler kullanmaya devam etse dahi bu yaptıkları tartışmalı idi; zira demokratlar çalışan kenttaşlara aşağılayıcı ifadeler kullanılmasına karşı çıkmaktaydı. Atina toplumu demokratik dönemde iç içe geçmiş bir tabiiyet ve esaret yelpazesini geride bırakarak artık özgür insanları sadece kölelerden ayırt ediyordu. Gerçi özgür insanlar da servetlerine göre ayrılmıştı, ama hepsi yönetildikleri yasaları yapma faaliyetine özgürce katılmaktaydı. Köle olmayan kadınlara gelince, Atina’da başka kentlerdekine göre daha özgür olmalarına rağmen⁷⁶ erkeklere tanınan haklardan mahrumdu. Erkeklerin toplumsal konumu da artık ikili bir yapıyla düzenlenmişti. Solon’un hiçbir Atinalının köle olamayacağı yolundaki kararı uyarınca köle olmak yabancı olmakla ilintilendirildi. Köle olmak dışarıdan olmak demektir. Ama tüm yabancılar köle değildi. Zenginlere

gelince fakir Atinalıları eskisi kadar haraca kesemediklerinden bundan böyle artık-ürünün büyük kısmını kölelerden çıkaracaklardı.⁷⁷ Dahası toplumun yoksul üyeleri hiçbir şekilde esir edilemediğine göre köleler topluma pazarda satın alınan meta olarak girecekti.⁷⁸ Köle menkul bir mal olarak yani malik olunabilecek nesne şeklini aldığı gibi meta şeklini de aldı. Böylece tekrar köle edilen insanlarla para arasındaki ilişkiye geliyoruz; antik devirde para olayında asıl meseleye.

Savaş, Kölelik ve Pazar Mübadelesi

Marx'ın da tahmin ettiği gibi meta alışverişinin önce birbirine yabancı insanlar arasında başladığı anlaşılmaktadır.⁷⁹ Homeros'un destanlarında betimlenen Yunan toplumunda öyle olduğu belli. Finley'in belirttiği gibi destanlarda iki Yunan arasında veya iki Truvalı arasında bir tek ticari mübadele örneği yok.⁸⁰ Eldeki kanıtlardan çıkan, Antik Çağ'da bir topluluğa mensup insanların birbirleriyle ticari iş yapmadığıdır.⁸¹ Genel karşılıklılık ilkesi üzerine kurulmuş bir toplumda hırsızlık yapmanın ve yağmalamanın topluma zararlı görülmesini yadırgamayız. Ancak bizler piyasa toplumunda yetişmiş olduğumuzdan eşdeğer nesneler üzerinde pazarlık yapmanın (dengeli karşılıklılığın) da topluma zararlı sayılmasını anlamak zor gelebilir. Ne var ki genel karşılıklılığın uygulandığı toplumlarda insan komşusuna, akrabasına bir şey verirken onun eşdeğer bir şeyle mukabele edip edemeyeceği düşünülmüyordu. İhtiyaç ihtiyaçtı; bunun gereğini yapmak eşdeğerlik hesabını aşan ahlaki bir yükümdü. İhtiyaç durumunda yapılan yardım elbette zımnen yardım edilene de gelecekte gerekirse yardım etme yükümünü getiriyordu. Ama bu yüküm nicel ölçüme tabi değildi. Bu tarz bir toplu yaşam yürütenler ticari mübadeleye, eşdeğer mübadelesinde pazarlık etmeye yabancıydı. Hatta ticari mübadele korsanlığa yakın görülüyordu; sadece yabancılarla yapılması bundandı. Ticari mübadeleleri toplum hayatından uzak tutmanın başka bir nedeni, yabancılarla

alışverişte başlıca metanın köle olmasıydı. Nitekim dil bilimsel bulgulara göre satın alma ve satma kavramlarının kökeni birisini esir edenin buna sahip olma ve bu mülkiyeti devretme hakkı idi.⁸² Ancak cemaat dışından ele geçirilen şeyler satılabilirdi; bunların başında da esir edilen insanlar geliyordu. Ticaret sadece dışarıdan insanlar ile yapılmakla kalmıyordu, ticarete *alınıp satılan* da dışarıdan insanlardı.

Eski Yunan dünyası bu bakımdan tek değildi. Cilalı Taş Devri’nde Avrupa’da ticareti yapılan ilk malın köle olduğu; kölelerin Büyük Okyanus’un kuzeybatısındaki yerli halklar arasında da başlıca ticaret kalemi olduğu anlaşıyor. Bazı toplumlar da, özellikle toprak üzerinde özel mülkiyetin henüz oluşmadığı yerlerde ilk özel mülkün köle olduğu görülüyor.⁸³ M.Ö. 2400’de Babil’de ve Asur’da köle satışına dair kanıtlar var. Daha güneyde Sümer’de tapınak kayıtlarında M.Ö. 2700’de kölelerden bahsediliyor ve M.Ö. 2000’de canlı bir yabancı esir pazarı zikrediliyor.⁸⁴ Demek ki Milattan en az iki bin yıl önce esir edilen insanların metalaştırılması Orta Doğu’da bildik bir olay hâline gelmişti. M.Ö. 1580 kadar erken bir tarihte Hint Okyanusu üzerinde büyük ölçekte bir köle ticareti gelişmiş bulunuyordu; bu gözlem üzerine Patterson “Kölelik ile ticaretin kökenini birbirinden ayırmak mümkün değil” demiştir.⁸⁵ Romalıların köle ticareti zirvede yılda 250.000-400.000 kişiye varmıştı; eldeki bulgulara göre Yunan-Roma âleminin dışında Arapların M.S. sekizinci-dokuzuncu yüzyıllarda başlayan köle ticareti bu çıtayı da aştı.⁸⁶ Köle pazarları Yunan-Roma dünyasına daha sonra gelmekle beraber, Homeros’un zamanında savaş, kölelik ve pazarda mübadele iç içe geçmişti; dünyada en canlı köle pazarlarının bazıları Akdeniz havzasındaydı. Nitekim *Odisseia*’da adı geçen veya geçmişi anlatılan köleler ya pazarda satın alınmıştı, ya da satın alınmış kölelerin çocukları, torunlarıydı.⁸⁷ Savaş ile ticaret öylesine karışmıştı ki İlk Çağ’da Yunanistan’da köle tüccarları orduların peşinden yürüyüp esir ettiklerini satın alıyordu.⁸⁸

Akhilleus'un Truvalılara karşı savaşlarından birinden bahsederken "çoğunu diri yakalamış, satmıştım" diye böbürlendiğini hatırlayalım (*İlyada*, 21.99).^{*} Homeros burada ve eserin başka yerlerinde insanları esir alma yöntemi olarak kaba kuvveti göstermekte; bu şiddete maruz kalan insanların satıldığı yer olarak pazarları işaret etmektedir. Heraklitos da insanoğlunun kaderini kaba kuvvetin belirlediğini görerek "Savaş her şeyin babası ve kralıdır; kimisini tanrı olarak gösterir, kimisini insan olarak; kimisini köle kılar, kimisini özgür" der.⁸⁹ Antik Çağ'da Yunan âleminde soylu savaşçıların marifetlerini anlatan kahramanlık menkıbelerinde şiddet ve esir alma ana temaydı. Elbette köleliğe varan başka yollar da vardı. Borçlanarak köle olmak, gıda temin etmek veya arazi satın almak için evladı veya akrabayı satmak da köleliğe yolu açıyordu. Ancak Yunanistan'da ve Roma'da klasik dönemde *demosun* ayaklanmaları sonucu yurttaşlar köle edilmeye karşı yasal korumaya kavuşarak bu yollar kapandı.⁹⁰ Bundan böyle bu toplumlarda köleler dışarıdandı; savaşta esir edilen ya da ithal edilip satılan dışardan insanlar. Yunan dünyasında pazarlar geliştikçe kölecilik esas itibarıyla "arz ve talep yasalarına göre işleyen bir iktisadi olay" hâlini aldı⁹¹ zira savaş esirlerinin çoğunu askerlerden köle tüccarları satın alıp pazarı bulunan kasabalara sevk ediyordu.

Bir an Redfield'in iddiasını hatırlayalım. Ona göre destanlarda alışveriş faaliyetinden bahsedilmemesi edebî bir tutumdur; istikrar bozan yeni sosyoekonomik uygulamaları savmayı amaçlıyordu. Redfield bir istisna işaret ediyor, sonra bunu fiilen görmezden geliyor. "Kahramanlar alıp satmaz, ancak belki bir köle satın alır" diyor. Oysaki esir alıp satma antik dünyada en olağan pazar faaliyetlerinden biriydi. Redfield esir alışverişinin bir pazar işlemi olduğunu inkâr etmek suretiyle bunu geçiştiriyor. "Kadın ve çocuk ticareti hiçbir bakımdan bir pazar ilişkisi oluşturmaz" diyor.⁹² Bu iddia sakattır. İnsan ticareti özbeöz pazar ilişkisiydi, pazar ilişkisidir. Köle alım-satımının bazan yerleşik

* Türkçesi Homeros, *İlyada*, 21.102. –çev.

pazarların dışında yapılmasının önemi yoktur. Nitekim destanlarda betimlenen ticari işlemler çoğun erken Antik Çağ'da tipik olan süreksiz pazarlarda cereyan eder. Bunlara *bir kerelik pazar* denebilir. Homeros Truva kuşatmasına ara verildiğinde tıpatıp böyle bir olay tasvir eder: kahramanlar gözlerini denize çevirdiğinde “şarap taşıyan bir hayli gemi geldi Lemnos'tan, şarabı İason oğlu Euneos gönderiyordu, Gür saçlı Akhalar aldılar şarabı, yerine kimi tunç verdi, kimi parlak demir, kimi deri, kimi canlı sığır, kimi köle” (*İlyada*, 7.473-75).*

Besbelli bu ticarete bir genel eşdeğer araç yok: şarap satın almakta tunç, demir, deri, öküz ve köle kullanılmaktadır. Ama pazar alışverişi olduğu kesin. Alışverişi denizden gelen tüccarlar düzenlemiştir. Dahası, destanlarda yerleşik pazarlara da açık atıflar var. *İlyada*'da birçok yerde ticaret limanları, özellikle köle pazarıyla öne çıkan ticaret limanları zikrediliyor. Bunlar arasında Samos [Sisam], İmbros [Gökçeada], Euneos'un memleketi Lemnos [Limni] var. Ozan bir esiri anlatırken Akhilleus “Gemiye bindirmişti onu, satmıştı güzel Lemnos'ta” der (*İlyada*, 21.40). Destanın son sayfalarında Hekabe oğullarını Akhilleus yakalarsa başlarına gelecektен yakınır: “Ayağitez Akhilleus yakalayınca öbür çocuklarımı, gider satardı ekin vermez denizin ötesinde, Samos'ta, İmbros'ta, dumanlı Lemnos'ta” (*İlyada*, 24.753-55).** Redfield genelde köleciliği ve hırsızlığı ticaretten ayırmakta ısrar ettiğinden bu atıfların önemini hafifsiyor.⁹³ Bu tutum, liberallerin pislikten arındırılmış ticaret ve pazar-piyasa hayalini yaymaktır. Bu yaklaşım erken dönemde korsanlığın, yağmanın, köleciliğin ticaretin ana öğeleri olduğuna dair dünya kadar kanıt geçiştirmektir. İlk Çağ Roma uzmanı bir tarihçinin dediği gibi “Talan ve ticaret birbirini tamamlayan ve birbiriyle bağlantılı iki mübadele yöntemi-ydi... Antik dünya bunları kesin ayırt edinceye kadar çok zaman geçti.”⁹⁴ Ana akıma mensup iktisatçılar ve tarihçiler tertemiz ilkel takas tasvirlerini tercih ederek pazarlarla kölelik arasındaki derin

* Türkçesi Homeros, *İlyada*, 7.467-468, 7.472-474. –çev.

Türkçesi Homeros, *İlyada*, 24.751-753. –çev.

bağlantıları görmezden gelmektedir.⁹⁵ Oysa gördük ki çok sayıda toplumda alınıp satılan en önemli kalemlerden biri köleydi; köle ekseriya uzun mesafeli ticarette de en önemli metaydı.⁹⁶ Pazarlar, temel malların veya lüks malların karşılıklı yararlı barışçıl mübadelesiyle ortaya çıkmaktan ziyade, ekseriya insanların kaba kuvvetle yakalanıp satılmasıyla ortaya çıktı.

Pazarların köle ticaretiyle gelişmesi nedeniyledir ki Guiseppe Salvioli kölelerin Yunan âleminde devamlı satılıp kazanç sağlanan ilk meta olduğunu öne sürmüştür.⁹⁷ Deliller bölük pörçük de olsa anlaşılan, köle ilk alınıp satılan metarlardan biriydi (ve en önemlilerindendi). Max Weber'in öne sürdüğü gibi İlk Çağ'da savaşlar birer "köle avı" idi;⁹⁸ aynı zamanda dönemin en hareketli büyük pazarlarından bir kısmını da besliyordu. Homeros'un destanlarında betimlediği Yunan toplumunda hâkim soylu-savaşçı dünya görüşü uyarınca esirler arasında açık bir cinsiyet ayırımı da yapıliyordu. Savaşta muzaffer olanlar genelde düşmanın kılıç artıklarını öldürür, kadınlarla çocukları esir ederdi. Akhilleus'un yapmakla övündüğü şekilde savaşçı seçkinler kadın ve çocuk esirlerden bir kısmını kendilerine ayırır, bir kısmını ganimet olarak dağıtır, bir kısmını da satıp kazanç elde ederdi. Klasik Antik Çağ'da (ve insanlık tarihinde uzun süre) kölelerin çoğu kadındı. Bunların başlıca görevleri evdeydi; köle kadın hane içinde ve tarlada çalışır, sahibine cinsel tatmin sağlar, sahibinden çocuk doğurur, sahibin kendisiyle ve başka kadınlarla yaptığı çocukları büyütürdü.⁹⁹ Zamanla pazarlarda yetişkin erkekler de satılır oldu; destanlarda böyle satışlar da zikredilmektedir. Homeros, Odiseus'un sadık domuz çobanı Eumaeus'u Tafoslu korsanlardan satın aldığını, ihtiyar çobanın da daha sonra kendine bir erkek köle satın aldığını hikâye eder (*Odiseia*, 14.511-14, 15.429-30). Yunan dünyasının kenarlarındaki "barbar" bölgelerinde faaliyet gösteren insan tüccarlarının çoğun Tuna ve Karadeniz mıntıkalarından ana ticaret güzergâhları üzerindeki Delos, Korint, Chios [Sakız Adası] ve Rodos gibi pazarlara binlerce köle sevk ettiğini biliyoruz. M.Ö. 414-404'te cereyan eden Peloponez Savaşı'nın ardından Delos'ta savaşta ve yağmalarda esir

edilenlerin satıldığı muazzam canlı bir ticaret gelişti. Bu ticaret muhtemelen M.Ö. 100 civarında doruğa ulaştı. Klasik dönemde M.Ö. beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Atina’da agorada her ay açık köle müzayedeleri yapılırdı. Bu zamanda artık Yunanistan’da kölelerin esas kaynağı savaş yerine ticaret olmuştu.¹⁰⁰

Roma’da durum biraz farklıydı. İmparatorluğun tüm bölgelerinde köle pazarları pıtrak gibi yayılmış olmakla birlikte kölelerin çoğu savaş esiri ve ordunun baskınla esir ettiği insanlardı. Cicero’nun sestertius hayalinden anlaşıldığı üzere bunlardan birçoğu ele geçtikten sonra satılıyordu.¹⁰¹ M.S. birinci yüzyılın ikinci yarısında “Romalı askerin nizami teçhizatında” kelepçeli zincir bulunması dikkate değer.¹⁰² Bu hususta eldeki bölük pörçük tarihî izler aydınlatıcı. Jül Sezar M.Ö. 52 yılında Galyalıları yendikten sonra ordusunda askerlere birer esir dağıttı. Yüz yıl sonra M.S. 66-70’de Yahudi-Roma Savaşı’nda muzaffer Romalıların esir ettikleri yaklaşık doksan yedi bin Yahudi’yi köle yaptığı öne sürülmektedir. Savaştan sonra imparatorun oğlu Titus’un düzenlediği zafer alayında sergilenen ganimetlerde hayvanların; altından, gümüşten, fildişinden kıymetli eşyaların yanısıra bu kölelerden 700’ü de yer aldı.¹⁰³ Bu da anlamlı. Kısaca köle de ganimetti. Servet nesnesi idi. Esas itibarıyla sığırdan farkı yoktu.

Başkalarının Ayağı ile Yürümek: Hayvan, Mülk, Köle

Yaşamak için temel ihtiyaçlar sığır ve köledir.

Polibios¹⁰⁴

Polibios’un İlk Çağ’da Roma’da yaşam için en gerekli ihtiyaç metalarına dair bu dobra sözü mensup olduğu toplumsal sınıfın ortak anlayışını anlatıyordu. Köle temel bir gereksinimdi. Büyükbaş hayvan dört başı mamur bir tarım işletmesine ne kadar gerekliyse köle de soylunun refahı için o kadar hayati bir maldı. Köleler büyükbaşlarla aynı kategorideydi; beylerin kibar yaşantısı için vazgeçilmez, insanlardan oluşan bir canlı mal varlığıydı.

Klasik Yunan kültür belgeleri köle ile hayvanın bir tutulduğu örneklerle dolu.¹⁰⁵ Kesin köle anlamına gelen tek kelime (*andrapodon*) dört ayaklı anlamına gelen *tetrapodon* kelimesiyle aynı kökten türemiştir; beriki çiftlik hayvanı anlamına geliyordu. Yani kelime olarak *andrapodon* insan ayaklı bir hayvan demektir. Askerî bağlamda esir demektir; sadece esir alınmış kişi anlamında değil, daha önemlisi “ganimet olarak ele geçen nesne” anlamında.¹⁰⁶ *Andropon* kelimesinin hem hayvan, hem de ganimet kelimesiyle anlam bilimsel ilgisi çarpıcı. Homeros’un zamanında köle dâhil metaların değerini saptamakta ölçü olarak sığırın kullanıldığını biliyoruz. Destanlarda örneğin Eurycleia adında bir köle kadının yirmi öküz bedel bir ödemeye satın alındığı, tunçtan bir zırhın dokuz öküz bedel olduğu, bir üçayağın on iki öküz bedel olduğu anlaşılıyor (*Odisseia*, 1:490-91; *İlyada*, 6.236, 23.703). Demek ki insanlardan sadece köleler büyükbaşlarla eşdeğer görülüyordu. Bu anlayış çerçevesinde M.Ö. dördüncü yüzyıldan itibaren köleye atıfla en yaygın kullanılan kelimelerden biri *soma* yani “beden” idi.* Bir insanı beden diye zikretmek onu cisimleştirmektir; onu kişiliğinden ve karakterinden koparmaktır; onu bir fiziksel varlığa, basit bir yük hayvanına indirgemektir; onu bilinçsiz, kimlik-siz, akılsız-fikirsiz bir Antik Çağ zombisi yapmaktır.

Genel olarak köleyi ayırt eden şeyin onun yasal olarak malik olunan insan konumu olduğu kabul edilir. Bu doğru olmakla birlikte eksiktir. Zira bu konuda hukuk daha derinden giden toplumsal süreçlerin bir yansımasıdır. Gördük, köle olmak demek toplumsal olarak varından yoğun olarak edilmek, *kökünden* koparılmaktır. Köleliğin temelinde akrabalık bağlarının sıyrılması, topluma üyelikten mahrum edilme, kimliğin yok edilmesi var. Hiçbir şey cemaatinden ve soyundan zorla ayırmak kadar insanın kimliğini yok edemez. Finley’e göre İlk Çağ’da Mısır’da altmış köle satışı kaydından hiçbirinde bir yetişkin erkeğin karısı ve çocuklarıyla satıldığı görülmemektedir.¹⁰⁷ Köleler Patterson’un

* Burada kullanılan İngilizce “body” kelimesi beden, gövde, vücut anlamına gelmektedir. –çev.

belirttiği gibi “doğumunda yabancılaşmış” olmakla (yani doğduğu zamanki akrabalarından koparılma) kalmıyordu; köleler konumları nedeniyle evlatları ve eşleri ile kurmuş olabilecekleri bağları da her an yitirme tehlikesine maruzdu.¹⁰⁸ Kölelik hâli yakanma, sürülme veya satılma felaketiyle başlıyor, bu toplumsal ölüm sarsıntısı daha sonraki her satışla tekrarlanabiliyordu. Mısır dilinde esir kelimesinin tam çevirisinin “canlı ölüm” olması bunu anlatıyor.¹⁰⁹ Tabii birçok toplumda sadece yabancılar değil, bir cemaatin üyeleri de -özellikle çevresindekilerin hakkını çiğnemiş sayılanlar- köle durumuna düşebiliyordu. Bu “cürüm”lerden biri borcunu ödeyememektir; ekseriya borçlunun veya bir akrabasının borç esaretine düşmesine yol açıyordu. Böyle muamelelerle cemaat üyesi cemaatinden fiilen dışlanıyordu, dışarıdan biri oluyordu; ötekilerin kendisine artık töresel yükümü olmayan biri oluyordu; sonuçta nesne muamelesi görebilecek birine dönüşüyordu. Abdulmuhsin Bekir’in belirttiği gibi, toplum mensupları çoğu zaman aşırı yoksulluktan köle oluyordu; düştükleri konum hukuki ve toplumsal ölümdü.¹¹⁰ Köleci toplumları inceleyen bir antropolog tüm kölelik biçimlerinde ortak niteliğin “kölenin hukuken ‘soydaş’ olamamasıdır” der.¹¹¹ Nitekim Mısır’da Geç Dönem’de (M.Ö. birinci binyılda) firavunun hazinesine ait kölelere *nemeh* yani “öksüz” deniyordu.¹¹² *

Köle ticaretinde esrarengiz bir bakışım vardı. İncelediğimiz “ilkel” toplumların çoğunda köleler yabancıydı ve bu toplumlarda ticaret de dışarıdan insanlarla yapılmıyordu. Ticaret, kölelik ve para bir yabancılaşma çevrimi içinde birbiriyle ilintiliydi; bunlar ticaret yapan kişilerin toplumlarının dışında ve toplumlarına yabancı ilişkilerdi. Köle ticareti (toplumsal olarak ölü) yabancıları yabancılardan satın alıp yabancılara satmaktı; alışveriş yapılan yabancılara da kimsenin toplumsal yükümü yoktu. Alışverişi yürütmekte kullanılan araç yani para da yabancılar arası bu sosyal temaslarda kullanılan bir vasıtaydı. Onun için birçok toplumda

“Orphan”. İngilizce kelime öksüz veya yetim veya hem öksüz hem yetim demektir. -çev.

kölelerin para olarak kullanılması ya da değer birimi olarak kullanılması şaşırtıcı değil. Ticaretin başlıca nesnesi olması sebebiyle köle başka nesnelere de ölçü oldu. Bu tür köle-parayı çok çeşitli toplumlarda görüyoruz; bunlara sömürge öncesi ve sömürge döneminde birçok Afrika toplumu, bugünkü Kanada'nın kuzeybatısında Büyük Okyanus kıyı bölgesi, bugünkü Brezilya'da yaşamış Obido topluluğu ve (belki en ünlüsü) erken Hristiyanlık döneminde İrlanda dâhildir.¹¹³

İrlanda'da Hristiyanlığın erken döneminde para sisteminde iki ölçü birimi vardı. Yaygın kullanılan değer ölçüsü sığırdı; buna *sét* deniyordu. Ondan daha büyük (en büyük) değer birimine *cumal* deniyordu ki düz anlamı “köle kadın” idi. Birisini yaralamanın cezası *cumal* birimiyle tespit ediliyordu, keza arazi fiyatları da öyle; ancak bu ödemelerde genelde kölelerin el değıştirdiği olmuyordu. Köleler kendi cemaatlerinden tecrit edildiği gibi *cumal* da nesnelerin değerini ölçmekte kullanılan soyut (mücerret) bir standarttı.* Köleliğin doğasında olan zorla tecrit etme böylece köle-nesneleri genel bir değer ölçü birimine, bir nesnenin başka bir nesneye göre değerini gösteren bir ölçüye dönüştürdü. Marx'ın gösterdiği gibi mübadele değeri nitel değil niceldir. Pazarda bir nesnenin karşılığı bir miktar paradır; bir miktar güzellik, bir miktar beslenme, bir miktar sıcaklık vs. değildir. Yaşamak için ihtiyaçlarımızı münasip miktarda para ile satın alırız. Para böylece genel bir ölçü niteliği kazanır ve nihayet tüm nesnelerin mübadele edilebilirliğini sağlar. Paranın benzersiz “niteliği” salt bir nicelik içermesidir. Besbelli, ancak kişilik vasıfları ondan alınmış insan para olarak iş görebilir; soyut nicelik ölçüsü olabilir. Kölelerle sikkelerin ortak yanı, damgalanmış olmalarıydı; kölelere işaretler dağlanır, sikkelere işaretler darbedilir. Hatta Atina'nın M.Ö. 439 yılında savaşta esir aldığı Samosluların baykuş simgesiyle, yani Atina sikkelerindeki işaret-

* Bu cümlede yazar hem tecrit etmek hem de soyut anlamına gelen “abstract” kelimesi üzerinde oynuyor. “...indeed one of the oldest Latin meanings of the verb abstract is ‘to separate or pull away’...”-çev.

le dağlandığı söylenmektedir.¹¹⁴ Kölelerle sikkeler günlük hayatta birbirinin yerini tutabiliyordu; hepsine devlet egemenliğinin alametleri nakşediliyordu.

Roma hukukunda bu toplumsal süreçlerin düzenlenmiş olduğunu görüyoruz. Bir şeye (*res'e*) sahip olmak onun üzerinde *dominium* (kudret ya da tahakküm) olarak tanımlanmıştı. Ne var ki *dominus* kelimesi başta “sahip” değil “köle efendisi” anlamına geliyordu. Ancak özel mülkiyet kavramı geliştikçe *dominus* özel mülk olabilecek herhangi bir şeyin sahibi anlamını kazandı. Buna karşılık köle de hukukta bir *res* oldu; Patterson’un dediği gibi “insan olan tek *res*” köle idi.¹¹⁵

Ancak köleci toplumlarda hukuk günlük hayatta toplumsal görüngüleri takip ediyordu. Yunanistan’da özellikle satış belgelerinde ve azatlık belgelerinde köleler *somata* diye zikrediliyordu; Roma’da da bu alanda dil alışkanlıkları Yunanistan’dakiyle aynıydı. Tarihçi Keith Hopkins birçok metinden buna örnek veriyor. Birinde “dört buçuk *mnae* [450 drahma] karşılığında” “Pithoslu Apollo’ya Pistis adındaki dişi beden satıldı” denmektedir. Bir azatlık belgesinde de “Onasiphoron ve Sotero adında iki dişi beden” azat edildiği kaydedilmektedir.¹¹⁶ Köleler koşum hayvanları gibi sahibinin bedenî gücünü artırıp bedenî erimini genişleten bedenlerdi. Aristoteles’e göre kölelerle “evcil hayvanların” ortak yanı şudur: “Zaruri şeylerin temininde bedensel yardımı hem evcil hayvanlardan hem kölelerden alırız”.¹¹⁷ Yaşlı Plinius [Gaius Plinius Secundus] da Romalı efendilerin köleleri tarafından taşınmasından bahsederken “Başkalarının ayaklarıyla yürüyoruz” der.¹¹⁸ Kölelerle hayvanlar öylesine bir tutuluyordu ki, satın alınmış bir malda sonradan bir kusur ortaya çıkması hâlinde alıcının hakkını koruyan Atina ve Roma yasaları hem hayvan satışlarını hem de köle satışlarını kapsıyordu.¹¹⁹ Saygın hukukçu Gaius “Mevzuat kölelerimize ve dört ayaklı sürü hayvanlarımıza eşit muamele etmektedir” demiştir.¹²⁰ Marx da “Köle sahibi atını nasıl satın alıyorsa işcisini de aynı şekilde satın alır” diyerek insanlarla hayvanların bir tutulmasını iğneler.¹²¹

Satın almadan önce bir muayene oluyordu. *Catastra* denilen bir platform üzerinde sergilenen köleler inceleniyordu. Cicero Atticus’a mektubunda bu platforma atıf yapar. Roma yasası uyarınca kölenin boynuna asılan bir yaftada hakkında malumat yazılı oluyordu. Müşterinin sergilenen metanın niteliklerini anlamak için ellemesi, kurcalaması, soyması usulendi. Elbisesini çıkartmak onu aşağılamak için gerekliydi, köleyi toplumsal bir varlık kılan her şeyi ondan alma yöntemlerinden biriydi. Yüce Odisseus Eumaeus’a kendisini “köleliğe atmak” için yapılanları anlatırken “Çıkardılar üstümden ne varsa, urba, gömlek falan, şu paçavraları attılar sırtıma, şu kötü gömleği, yırtık pırtık abayı attılar, şu gördüğün” der (*Odisseia*, 14.386-88).^{*} Üzerindeki giysiyi zorla çıkartmak toplumdan dışlamakta önemli bir safhaydı; kölenin uygarlığını üzerinden sıyrarak onu çıplak koymaktı.¹²² Çıplak bırakma simgesel olarak kişiliğini yadsıymaktı; giysinin işaret ettiği toplumsal aidiyeti yadsıymaktı. Köle sahibi bireyin toplumsal derisini yüzmekle kölenin bizatihi şahsiyetini kontrolü altına alıyordu. Bu yöntemle tahakküm kurmak öylesine doğallaştı ki köleleri çağdaşlarının çoğundan daha insancıl gözlerle gören Seneca bile köle satın almayı at satın almakla karışlaştırarak alıcılara “Beden kusurlarının gözünden kaçmaması için, satılık kölelerin giysilerini çıkart” diye öğüt veriyordu.^{123**}

* Türkçesi Homeros, *Odisseia*, s. 258, On Dördüncü Bölüm, 340-343. mısralar. –çev. Yazar Seneca’nın İngilizce çevirisinde bir cümleden bir kısım çekerek böyle yorumlamış. Türkçeye yazarın yazdığını yani yorumunu çevirdik. Seneca’nın maksadı farklı olabilir. Yazarın alıp bir şekilde yorumladığı cümlenin geçtiği kısımda Seneca’nın söylediğinin doğrudan Türkçeye çevirisi şöyle: “9. Bir at satın almak istersen, çözdürürsün koşumunu; Beden kusurlarını örterler diye korktuğun için, satılık kölelerin giysilerini çıkartırsın. Ya insanı? örtülü olarak mı değerlendireceksin onu? Esir tüccarları, esirlerin hoşı gitmeyecek bir yanları varsa, bir süsle örterler o yanlarını, böylece satın alanlar için, süsler bile kuşkuyla görünür: kolunu ya da bacağına bir kurdeleyle bağlanmış görürsün, kurdelenin çıkarılmasını, organı görmeği istersin. 10. Şu İskit ya da Sarmatia kralını, başı pırıl pırıl kurdelelerle süslü, görüyor musun? Ona gerçek değerini vermek istersen, ne olduğunu apaçık görmek istersen, çıkar kurdelesini: altında birçok felâket gizlidir” (*Ahlâki Mektuplar: Epistulae Morales (Kitap I-XX)*, Türkân Uzel –çev., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 194’te Mektup IX, 80/8). McNally’nin kullandığı kaynak sitede bu kısmın İngilizcesinin anlamı bu Türkçe çeviriyle aynıdır. –çev.

Müşteriler boya-bosa, kuvvete, güzelliğe bakıyor; yara-bere, hastalık belirtisi arıyordu. Kölenin vücudu belirli nitelikler açısından incelenmekle beraber bu aslında *nicel* bir değerlendirmeydi. Kölenin nitel değerlendirmesi tahakküm ifade ettiği gibi aynı zamanda bir fiyat, nicel bir ölçü tespit etmeyi amaçlıyordu. Bir tarihçinin belirttiği gibi, “alıcının da satıcının da gözünde köle onun fiyatı idi; yaşları, cinsiyetleri, kökenleri, görünüşleri farklı da olsa, her köle başka bir köle ile karşılaştırılabilirdi”.¹²⁴ Tüm kölelerin ölçütü parasal fiyatıydı; her birinin öküz olsun, altın olsun, gümüş sikke olsun ortak bir değer ölçü birimiyle bir fiyatı oluyordu. Fiyat üzerinde anlaşılıp satış gerçekleştikten sonra kölenin sahibinin değiştiği bazan dağlayarak veya dövme yaparak işaretleniyordu. Dağlamak da zincirlemek de mülkiyeti belirtiyordu. Aristofanes’in *Kurbağalar* oyununda tanrı Pluto “ onları damgalayıp ellerini ayaklarını bağlayacağım ve cehenneme göndereceğim!” der.¹²⁵ Kölelik fiilen bedene işleniyordu; gündelik aşağılayıcı muameleyle de tekrar tekrar kazanıyordu. İlk Çağ’da Yunanistan’da ve Roma’da kentdaş ile köleyi en esaslı ayırt eden şey kölelerin bedenlerindeki tahakküm izleriydi. Sahibin tahakküm uyguladığının ve kentdaşla köle arasındaki farkın en önemli simgesi kamçıydı; sonradan modern çağda olduğu gibi.¹²⁶ Lakin fiziksel tahakküm kamçıyla bitmiyordu. Dağlama, kelepçe, pranga, boyun zinciri, köle hapishaneleri; bunların tümü tahakküm teknolojisinin araçlarıydı; kırbaqlama, yakma, askı işkencesi de tahakkümü uygulama biçimleriydi.¹²⁷ Yunan-Roma kültürüne içkin şiddet ögesi köle bedenlerine yapılan vahşi muamelele yansiyordu. Ksenofon’un *Memorabilia*’sında Sokrates karakteri, Aristippus’a sağduyulu efendilerin kafa tutan köleleri “kaçmaması için bağlar, tembellikten caydırmak için döver mi?” diye sorar. Aristippus “Onu kölece hizmet etmeye mecbur edesiye ... her türlü kötü şeyle cezalandırırım” diye cevap verir.¹²⁸

“Kölece hizmet etmeye mecbur edesiye”: bu kısa cevap koca bir toplumsal tahakküm programını özetlemektedir. Bu konuş-

mada şaşırtıcı olan şey sıradanlığı, “bağ” ve “dayakla iş yaptırma” üzerine sohbetin aleladedeliği. Aristofanes’in kölelere yapılan vahşi muameleyi güldürü yoluyla yorumlamasına bakalım; burada zincirlemekten, bukağılamaktan, dayaktan, kırbaçlamaktan ve aç bırakmaktan bahsedilmektedir.¹²⁹ *Kurbağalar* bu bakımdan çok çarpıcı bir piyes. Oyunda karnavalımsı* bir rol değişimi olmuş; tanrı Dionisos köle, kölesi Ksanthias ise efendi konumundadır. Ksanthias tutuklanmamak için kendisini Dionisos olarak tanıtarak kölesine (ki aslında Dionisos’tur) işkence edilmesini teklif eder. Bunu takip eden diyalogda *basanos* kavramı yeniden karşımıza çıkmaktadır. Ksanthias’tan sözlerini ispatlaması istenince “Şu kölemi al ve işkenceyle sorguya çek!” der. Sahnede yargıç “Peki ona ne yapayım?” diye sorar. Ksanthias da “Ne istersen! İster falakaya yatır, bir yere as, ister çiğne, ister derisini yüz, ister uzuvlarını kopar, ister burnunun içinde sirke dök, ister göbeğine sıcak tuğlalar koy, canın ne isterse onu yap ... körpe bağ pırsalarıyla vurma yeter!”^{130**}

Son cümledeki saçmalıkta amaç insanları güldürmektir. Öyle ki nükteden önce sayılan, kölelere uygulanan tümüyle olağan fiziksel işkence yöntemlerindeki acımasızlık gözden kaçabiliyor. Burada bir köleye yapılan yasal işkencenin *basanos* olarak zikredilmesi bu terimin paranın ayarını sınamayla önceki bağlantısını da unutturabilir. Ancak Aristofanes’in oyununda da buna (belki ister istemez) değiniliyor. *Kurbağalar*’da birinci perde koro başının bir konuşmasıyla sona erer. Der ki:

Bazen bana öyle geliyor ki, şehrimizdeki iyi ve namuslu yurttaşların hali, eski değerli paramızla yeni mangırlar arasındaki ilişkiye benziyor. O eski para da sahte değildi ve kuşkusuz olup olabilecek en iyi paraydı ve hem Yunanlılar hem de Barbarlar nezdinde değerli olan ve yüksek ayarlı yegâne paraydı. Oysa şimdi onu redde-

* Karnaval, Katolik ülkelerde yılda bir yapılan şenliktir. Bu şenlik esnasında insanların âdetlere aykırı davranışları hoş görülümekte, halk normalde muktedirlere karşı söyleyemediklerini komedi havasında söyleyebilmekteydi. -çev.

Ksanthias pırsanın gözünü yaşartmasını istememektedir. -çev.

diyoruz ve daha dün kesilen kötü, bakırdan mangırları kullanmayı tercih ediyoruz.

Sikkelerin sahihliğini insanların dürüstlüğü ile karşılaştırdıktan sonra koro başı paranın tağşiş edilmesinden, saf gümüş sikkeler yerine gümüş kaplamalı bakır sikkelerin ikame edilmesinden yakınıır. Ardından ayarı bozulan sikkelerle Atina’da nam sahibi insan tipini kıyaslar:

İşte yurttaşların durumu da aynı. Asil ve zeki adamlar olarak bildiklerimizin hepsini, haksever, namuslu, ve becerikli olanları ve güreş okullarından yetişmiş, rakstan ve müzikten anlayanların hepsini ayaklar altına alıyoruz; nerede bakırdan yapılmış, nerede yabancı, kalpazan, daha şehre geleli üç gün olmuş da şehirde günah keçisi bile olamayacak ne idüğü belirsiz var, şimdi onlar iş başında.¹³¹

Burada kaliteli para ile insanın asaleti eşitlenmektedir. Son mısradaki yabancılarla köleler bakıra benzetilmektedir. Arı karakter ile en çok rağbet gören kıymetli metaller arasında ve temiz olmayan karakter ile adi metaller arasındaki kıyas eski bir seçkinci söylemdi. Soylular asaleti altınla, aşağılık olmayı bakırla ilişkilendiriyordu; gümüş ise ara yerdeydi. Platon da *Devlet*’te metaller mitosunda böyle bir hiyerarşi kurar. Yukardaki alıntıda Aristofanes karakterin erdemi ile metalin saflığı arasında yapılan benzetmeden ustaca yararlanmaktadır. Ancak soyluların şemasını tadil ediyor; *polis*in çıkardığı gümüş sikkeleri en üst değer mihengi kılarak o dönemdeki demokratik değerlerin ağırlığını yansıtıyor. Lakin ozan bu kaliteli gümüş sikkelerin, yani soyluların egemen olmadığı düzene ait bu “altın standardının” yozlaşmaya yüz tuttuğundan endişeleniyor. Aristofanes soylu karakterle gümüş sikkeleri kıyas ederek erdemin ve paranın beraber değer yitirdiğine; gümüş kaplamalı bakır sikkelerin saf gümüş gibi işlem görmesi misali “iyi aileden, iyi aile terbiyesi görmüş” insanlar yerine “hilekârların” itibar görmesinden kaygılanmaktadır. Ozan insan kalitesini paraninkine benzetmenin ötesinde, ticare-

tin erdemlileri değil aç gözlüleri mükafatlandırmakla insanın da paranın da değerini düşürdüğüne üzüliyor. Aristofanes'in başka bir oyununda bir karakter "Besbelli her şeyde para tüm kapıları açar"¹³² diyerek parasallaşmanın diyalektiğindeki kritik gerilimi dile getiriyor.

Parasallaşan ilişkiler endişe uyandırmakla birlikte her şeyi (veya çoğunu) para ile karşılaştıran temel "bakış açısını" soyut bir genel ilke mertebesine çıkardı. Bunu Attika mıntıkasında piyeslerde görmekle kalmıyoruz. Felsefede de ticaretten etkilenmeyecek bir filozof gibi görünen Sokrates bile para ile karakteri bir araya getirmektedir. Ksenofon filozofun özgür insanlar ile köleleri parasal değerleriyle kıyaslamasını betimlediğinde bu ortaya çıkıyor. Sokrates bir muhababına "Dostların da hizmetçiler gibi değeri var mıdır?" diye sorar. "Sanırım bir hizmetçinin değeri iki mina olmasına karşılık başka birinin değeri on minadan fazla olabilir... Buna bakarak acaba dostların değeri de farklı olabilir mi sorusu aklıma geliyor."¹³³ Burada göze çarpan, Sokrates'in değeri iki mina ile on mina arasında değişen kölelerin fiyatlandırılmasıyla özgür insanların değerlendirilmesini bir arada düşünmesidir. Platon da *Devlet*'te soylu ağzıyla metallere dair efsaneyi eşitsizliği ve siyasi karar alma süreçlerinden kitleleri dışlamayı savunmakta kullanmaktadır. Sokrates ise böyle öncüllerden kaçınarak parayla ölçme ilkesini *genelleştirmekte*; kölelere uygulanan bir ölçü (parasal fiyat) ile özgür insanların değerini irdelemektedir. O, zümrelere birer değer ölçüsü atfetmek (seçkinlere altını, kitlelere bakırı, ortadakilere gümüşü yakıştırmak) yerine özgür insanlara da kölelere de uygulanabilecek ortak bir ölçü önermektedir. Bu Platon'un felsefesine eşitlikçi bir öge getirmiş gibi görünebilir. Ancak bu soyut aynılıkta, insanlarda aynı tözden (parasal değerden) farklı farklı miktarlar bulunmaktadır. Yani bu eşitlikçiliğin dayandığı modelin esası metadır. İşin tuhafı, Platon "erdemli hayat"ı bencil çıkar hesabıyla para kazanarak servet biriktirmek emelinin *ötesine* yücelmiş bir toplumda tasav-

vur etmektedir. Platon’un düşüncesinde görülen eleştirel-ütopyacı güdü budur (buna daha sonra tekrar değineceğiz). Ancak burada Sokrates’e atfedilen muhakemeye parasal hesaplar bulaşmıştır.

Sokrates gibi aristokrat düşünürler demokrasinin herkesi “aynı hizaya getiren” etkisine karşı direniyordu. Ama bir yandan da paranın işlediği bir toplumda yaşıyorlardı; paranın etkisiyle felsefe de giderek dünyanın evrensel tözlerden veya idealardan oluştuğunu tasavvur etmeye başladı.¹³⁴ Onun için paranın evrensel ideasının insanları da nesneleri de kapsadığını düşünmeye meylediyorlardı. Bunlar tam bir genelgeçer değer ölçüsü bulunan bir toplumun belirtileridir; bu ölçüyle yapılan ölçümler köle fiyatından dostların görece değerine kadar günlük hayatın tüm alanlarına nüfuz ediyordu. Ancak ilerdeki bir konuya girmiş olduk. Para kullanmaya geçmenin ne anlama geldiğini incelemek için İlk Çağ’da Yunanistan’da paranın ortaya çıkışına bakmamız lazım.

NOTLAR

- 1 Cicero, *Letters to Atticus*, 5.20.5 [Atticus’a Mektuplar]. Aktaran Sandra R. Joshel, *Slavery in the Roman World* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2010), s. 84.
- 2 Ann Pettifor, *The Production of Finance: How to Break the Power of Bankers* (Londra ve New York: Verso, 2017), s. 5.
- 3 Burada para derken sikkeyi kastediyorum.
- 4 Ronald S. Stroud, “An Athenian Decree on Silver”, *Hesperia* 43, no. 2 (1974), s. 159, 166. Yasa M.Ö. 375-374’te çıkarıldı.
- 5 Tarihçiler *basanosun* davalarda esas itibariyle geleneksel bir yasal tehditten mi ibaret olduğunu, yoksa fiilen uygulanan yasal bir işkence mi olduğunu tartışmaktadır. Örneğin Michael Gagarin uygulanmadığını veya nadiren uygulandığını söyler: “The Torture of Slaves in Athenian Law”, *Classical Philology* 91 (1986), s. 1-18. Bunun doğru mu yanlış mı olduğunu kanıtlamak zor, ama mesele o değil. Önemli olan bunun Atina kanunlarında yazılı olduğu ve köle bedeninin gerçeğin denektaş olarak kullanıldığıdır; ayrıca Virginia Hunter’ın ifadesiyle “kölelerin kusurlarının bedelini hep bedenleriyle ödediği” bir toplumun normlarıyla uyumlu olduğudur (Virginia Hunter, “Constructing the Body of the Citizen: Corporal Punishment in Classical Athens”, *Échos du Monde Classique/Classical Views* 36 (1992), s. 278’e bakınız). David Mirhady de aynı yolda Atina hukukunda köleye işkencenin önemine

- ikna edici bir sav sunuyor. David Mirhady, "The Athenian Rationale for Torture", *Demosthenes: Statesman and Orator*, Ian Worthington (der.) (Londra: Routledge, 2001) içinde s. 53-74'e bakınız.
- 6 Page duBois, *Torture and Truth* (Londra: Routledge, 1991), s. 21. İtalikli vurgu yazara aittir. Burada *basanos* konusunda anlattıklarım büyük ölçüde duBois'nın kitabındandır.
 - 7 Sylloge, no. 984, 8. ve devam eden satırlar. Alıntılan Glenn R. Morrow, *Plato's Law of Slavery in its Relation to Greek Law* (Urbana: University of Illinois Press, 1939), s. 68.
 - 8 Aristotle, *The Politics*, gözden geçirilmiş baskı, T. A. Sinclair (der.), (Harmondsworth: Penguin, 1981), s. 1253b23-1254a1. [Türkçesi Aristoteles, *Politika*, Özgüç Orhan (çev.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018, s. 163, 1253b23 (çev.)]
 - 9 Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985)'e bakınız. Ben kölelerin toplumsal ölümünü onların var olma arzusuyla bir görüyorum; köle bu ölüme kimliğini ve kişiliğini kabul ettirme çabasıyla ve toplumla ve cemaatiyle ilişki kurma mücadelesiyle karşı koyuyordu.
 - 10 Aristoteles üstü örtük şunu der: Köleliğin bir âdetten ibaret olduğunu öne sürenler bunun adaletsiz olduğu, kaba kuvvete ve fetihe dayandığı iddiasına kapıyı açtı (*Politics*, 1253b14'e bakınız) [Türkçesi Aristoteles, *Politika*, 162. s. 1253b14 (çev.)]. Nitekim sofist Alkamidas "tanrı tüm insanları özgür yaptı ve doğa kimseyi köle etmez" demiş. Alıntılan Yvon Garland, *Slavery in Ancient Greece*, gözden geçirilmiş baskı, Janet Lloyd (çev.), (Ithaca: Cornell University Press, 1988), s. 125.
 - 11 G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Spirit*, A. V. Miller (çev.), (Oxford: Oxford University Press, 1969), Kısım B, IV(A) Bölümüne bakınız. [Türkçesi Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, Aziz Yardımlı (çev.), İstanbul: İdea Yayınevi, 2019. (çev.)] Hegel'in bu efendi-köle anlatısında çok muğlaklık var. Bir yoruma göre Hristiyanlık kölelerin yeni bir bilince kavuştuğu bir manevi devrimdir. Oysaki kölelik Hristiyanlık ortaya çıktıktan sonra yüz yıllarca sürdü. Başka bir yoruma göre efendilerle köleler çatışa çatışa birbirinin eşitliğini kabul eder. Çeşitli yorum örnekleri için John O'Neill (der.), *Hegel's Dialectic of Desire and Recognition* (Albany: State University of New York Press, 1996)'ya bakınız. Daha yakınlarda Susan Buck-Morss her ne kadar Hegel Haiti'de 1791-1804'de çıkan büyük köle isyanının kuramsal önemini kaydetmemiş olsa da, bu isyanın yazdıklarında izleri olduğunu öne sürdü. Onun *Hegel, Haiti, and Universal History* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2009) kitabına bakınız. [Türkçesi Susan Buck-Morss, *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*, Erkal Ünal (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2012. (çev.)]
 - 12 Bu geleneği en çok sarsanlardan biri Hegel'dir. Hegel'den sonra bu geleneğe çok farklı sosyal kuramlarda, Marksizmden psikanalize, poststrukturalizme kadar çeşitli kuramlarda eleştiriler oldu.
 - 13 Kuşkusuz bunda çalışan kenttaşların güçlenmesine (demokrasinin bu mihenk taşına) husumetin önemli etkisi var. İlerde bunu göreceğiz. Köle konumu ile emekçi kenttaş konumu arasında girift bir ilişki vardı. Platon bunu işaret ederek ikisini de siyasetten menetmeye çalıştı.
 - 14 Platon'un savında birçok gerilim var. Köle çocuk matematik problemleri çözmeye muktedirdir; o hâlde tüm insanlarda bilgiye ulaşma yeteneği vardır. Ancak sonra

bundan çıkan neticeyi (erdem bilgi ise, erdemin öğretilebileceği sonucunu) Sokrates sorgulamaya girer. Plato, *Protagoras and Meno*, W. K. C. Guthrie (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1956) içinde Plato, *Meno* kısmında 89C: s. 143-144’e bakınız. Buradaki atıflarda bölüm ve satır sayıları bu baskıyı esas alır. Platon’un metinleri böyle gerilimlerle dolu. Bu gerilimler bir yandan filozofun sosyal ve siyasi aristokrat bağlarını, diğer yandan faydacı ve maddiyatçı olmayan bir “iyi yaşıntıya” bütün insanlığın ulaşabileceğini iddia ederek demokrasiye karşı gelen seçkin bir siyaset inşa etme çabasını yansıtmaktadır.

- 15 Sokrates bir konuda doğru kanaat sahibi olmak ile o kanaatin neden doğru olduğunu bilmek (bilgi) arasındaki farkı açıklamaya çalışmaktadır. *Meno*’yu dikkatle okuyunca Sokrates’in bu ayırımın pratik önemini anlatmaya çalıştığı görülür.
- 16 Avery Gordon, *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997), s. 25.
- 17 Friedrich Nietzsche, *Beyond Good and Evil*, Walter Kaufmann (çev.), (New York: Vintage, 1989), s. 169, 201. [Türkçesi Friedrich Nietzsche, *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, Ahmet İnam (çev.), İstanbul: Say Yayınları, 2004, s. 161, 189 (çev.)] Nietzsche’nin aristokratik radikalizmini *Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor, and Liberation* (Albany: State University of New York Press, 2011)’de birinci bölümde ele aldım.
- 18 Walter Benjamin, “Theses on the Philosophy of History”, *Illuminations*, Hannah Arendt (der.) (New York: Schocken, 1968) içinde, s. 256.
- 19 Catherine Eagleton ve Jonathan Williams, *Money: A History*, 2. baskı (Londra: British Museum Press, 2007), s. 19-20, 17-18. [Türkçesi Catherine Eagleton ve Jonathan Williams, *Para’nın Tarihi*, Fadime Kahya (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011 (çev.)]
- 20 Özel işlevli para kavramını Karl Polanyi ortaya attı. Örneğin “The Semantics of Money-Uses”, *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, George Dalton (der.) (Boston: Beacon, 1971) içinde s. 178-179’a bakınız.
- 21 Colin M. Kraay, “Small Change and the Origins of Coinage”, *Journal of Hellenic Studies* 84, (1964), s. 76-91.
- 22 Richard Seaford, “Monetisation and the Generation of the Western Subject”, *Historical Materialism* 20, no. 1 (2012), s. 81-82. Vurgulama yazara aittir.
- 23 David M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004), s. 16.
- 24 Aristotle, *Ethics*, gözden geçirilmiş baskı, J. A. K. Thompson (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 1133a21-1133b19. [Türkçesi Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, Saffet Babür (çev.), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1989, s. 103 (çev.)]
- 25 Burada üretim tarzından ziyade karşılıklı hediye verme ekonomisi tabirini bilerek kullanıyorum. Elbette karşılıklı hediye edilen şeylerin çoğu köylü ya da köle işgücüsüyle üretiliyordu. İlk Çağ’da Yunan havzasında üretim tarzının ne olduğu sorusuna sonra değineceğim. Burada önemli olan husus şu: piyasa kurallarının hüküm sürmediği kapitalist olmayan ekonomilerde dağıtımda çeşitli karşılıklı ilişkilerin işlediğini görüyoruz. Bunlardan biri soyluların hediye alıp vermesi.

- 26 M. I. Finley, "Marriage, Sale, and Gift in the Homeric World", *Seminar* 12 (1954), s. 61-68'e ve Anthony Snodgrass, *Archaic Greece* (Berkeley: University of California Press, 1980), s. 132'ye bakınız. "Cömertlik yarışı" terimini Oswyn Murray, *Early Greece* (Londra: William Collins, 1980), s. 50-51'den aldım. *Xenia* ekseriya "konukseverlik" veya "misafirperverlik" olarak çevrilmiştir.
- 27 Bu konudaki korkunç kafa karışıklığı üzerine Jacques Derrida, *Given Time*, 1. cilt, *Counterfeit Money*, Peggy Kamuf (çev.) (Chicago: University of Chicago Press, 1992)'ye ve McNally, *Bodies of Meaning*, s. 60-66'da yazdığım eleştiriye bakınız. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, karşılıkyükümü olmaksızın tek yönlü hediye vermenin bazı antropologların ve tarihçilerin sandığından çok daha yaygın olduğunu vurgulamaktadır, ki doğrudur. Bu konuda örneğin Frederic L. Pryor, *The Origins of the Economy* (New York: Academic Press, 1977)'ye bakınız. Bu alanda son tartışmaların kısa bir özeti Schaps, *Invention of Coinage*, s. 72-73'de mevcut.
- 28 Caroline Mytinger, *Headhunting in the Solomon Islands* (New York: Macmillan, 1942), s. 148.
- 29 Finley, "Marriage, Sale, and Gift", s. 65.
- 30 John Gould, *Give and Take in Herodotus* (Oxford: Leopard's Head Press, 1991), s. 12.
- 31 Örneğin Karl Polanyi, "Societies and Economic Systems", *Primitive, Archaic, and Modern Economies* içinde, s. 3-25.
- 32 Marshall Sahlins, *Stone Age Economics* (Chicago: Aldine Publishing, 1972), s. 191-199. [Türkçesi Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi*, Taylan Doğan, Şirin Özgün (çev.), İstanbul: BGST Yayınları, 2016 (çev.)]
- 33 Paul Bohannan, "The Impact of Money on an African Subsistence Economy", *Journal of Economic History* 19, no. 4 (1959), s. 492.
- 34 Walter Beringer, " 'Servile Status' in the Sources for Early Greek History", *Historia* 31, no. 1 (1982), s. 28. Orlando Patterson da benzer bir görüş öne sürer: "Hemen tüm geleneksel toplumlarda ... bu aidiyet, katılma, cemaatin korumasında olma hâli köle olmayanların ideal durumudur." Patterson, *Freedom*, cilt 1 (New York: Basic Books, 1991), s. 23.
- 35 Annette B. Weiner, *Inalienable Possessions: The Paradox of Keeping-While-Giving* (Berkeley: University of California Press, 1992), s. 33. Marcel Mauss, *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies* (Glencoe, Illinois: Free Press, 1954), s. 42-43'e de bakınız. [Türkçesi Marcel Mauss, *Hibe: Arkaik Cemiyetlerde Mübadelenin Şekilleri ve Sebepleri*, Sadri Etem (çev.), İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi, 1934. (çev.)]
- 36 Örneğin Paul Einzig, *Primitive Money: In Its Ethnological, Historical, and Economic Aspects*, 2. baskı (Oxford: Pergamon, 1966), s. 29-30'a bakınız.
- 37 Metinde bölüm ve mısra sıra sayıları Martin Hammond'un çevirisine atıftır (*Iliad*, Harmondsworth: Penguin, 1987). Homeros'ta *zoagria* diye bir kavram geçmektedir ki "canın fiyatı" diye çevrilebilir. Ancak *Ilyada*'da bu kelimeyi Truvalılar canlarını kurtarmak için teklif ettikleri fidye manasında kullanmaktadır. [Türkçesi Homeros, *Ilyada*, Azra Erhat ile A. Kadir (çev.), İstanbul: Sander Yayınları, 1981. Dipnotlarda Erhat ile A. Kadir çevirisinde alıntının bölüm ve mısra numaraları ayrıca belirtilmemişse İngilizce çeviridekilerle aynıdır. (çev.)]

- 38 Sitta von Reden, *Exchange in Ancient Greece* (Londra: Duckworth, 1995), s. 45.
- 39 Schaps, *Invention of Coinage*, s. 79.
- 40 Gould, *Give and Take*, s. 14.
- 41 Finley, “Marriage, Sale, and Gift”, s. 66.
- 42 *İlyada*’yı ve *Odissea*’yı Homeros’un yazdığı metinler olarak alıntılanmakla âdete uyuyorum; oysa bu destanların, onları düzmemiş bir yazıcı tarafından yazıya geçirildiği kesin gibi. Bu sözel destanları yaratıp aktaran büyük ozana “Homeros” adını vermişiz. Andrew Dalby, *Rediscovering Homer: Inside the Origins of the Epic* (New York: W. W. Norton, 2006), 6-7’inci bölümlere bakınız. [Türkçesi Andrew Dalby, *Homeros’u Yeniden Keşfetmek: Destanın Kökenine Dair*, Hakan Keser (çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2018. (çev.)] “Homeros”un aslında bir kadın şair olabileceğine dair bir sav için Gregory Nagy, “An Evolutionary Model for the Making of Homeric Poetry: Comparative Perspectives”, *The Ages of Homer*, Jane B. Morris ve Sarah P. Morris (der.) içinde (Austin: University of Texas Press, 1994), s. 163-179’a ve Dalby, s. 139-153’e bakınız.
- 43 Metindeki sayfa ve mısra sayıları Robert Fagles’in *Odyssey* çevirisine (Harmondsworth: Penguin, 1996) göndermedir. [Türkçesi Homeros, *Odissea*, Azra Erhat, A. Kadir (çev.), İstanbul, Sander Yayınları, 1981, s. 64’te 105-106. mısralar. (çev.)]
- 44 Richard Seaford, *Money and the Early Greek Mind* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2004), s. 44.
- 45 Kurt A. Raaflaub, “Homer to Solon: The Rise of the Polis”, *The Ancient Greek City-State*, Mogens Herman Hansen (der.) (Kopenhag: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1993) içinde, s. 51.
- 46 David W. Tandy, *Warriors into Traders: The Power of the Market in Early Greece* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 19-58’de bunları eşaslı şekilde belgelemektedir.
- 47 Murray, *Early Greece*, s. 105. Homeros çağında Yunanistan’da kadınların esir edilmesi üzerine Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy* (Oxford: Oxford University Press, 1986), s. 83-87’ye bakınız.
- 48 Murray, *Early Greece*, s. 73-74.
- 49 S. C. Humphreys, *Anthropology and the Greeks* (Londra: Henley and Boston, 1978), s. 167.
- 50 Mogens Herman Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. 44.
- 51 Murray, *Early Greece*, s. 119.
- 52 Walter Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992). [Türkçesi Walter Burkert, *Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*, Mehmet Fatih Yavuz (çev.), İstanbul: İthaki Yayınları, 2012. (çev.)]
- 53 W. G. Forrest, *The Emergence of Greek Democracy, 800-400 BC* (New York: McGraw-Hill, 1966), s. 77.
- 54 Tandy’nin belirttiği gibi bazı Yunan kolonilerinde toprak satışının yasaklanması toprağın fiilen satılabilir hâle gelmekte olduğunu ve bunu önlemeye çalıştıklarını

- işaret ediyor (*Warriors into Traders*, s. 131-133). Forrest (*Greek Democracy*, s. 148) Atina kentinin bulunduğu Attika yarımadasında toprağın eskiden beri satılabildiğini öne sürmektedir, ama buna dair kanıt az.
- 55 James M. Redfield, "The Development of the Market in Archaic Greece", *The Market in History*, B. L. Anderson ve A. J. H. Latham (der.) (Londra: Croom Helm, 1986) içinde, s. 50-51.
- 56 Forrest, *Greek Democracy*, s. 150.
- 57 Murray, *Early Greece*, s. 184-85.
- 58 Metindeki mısra numaraları Hesiodos'un *Theogony, and Works and Days* (Oxford: Oxford University Press, 1988)'in M. L. West tarafından yapılan çevirisine atıftır. Bir yerinde (341'inci mısra) Yunanca *kleros* kelimesini koyarak olabilecek çevirilerini belirttim. [Türkçesi Hesiodos, *Theogonia-İşler ve Günler*, Azra Erhat ile Sabahattin Eyüboğlu (çev.), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016. (çev.)]
- 59 Alıntı *Theognis of Megara: Poetry and the Polis*, Thomas Figueria ve Gregory Nagy (der.) (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985), s. 23'ten.
- 60 G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (Londra: Duckworth, 1981), s. 162-170'e ve Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, s. 88-91'e bakınız. [Türkçesi G. E. M. de Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi: Arkaik Çağdan Arap Fetihlerine, Çağdaş Sümer* (çev.), İstanbul: Yordam Kitap, 2014. (çev.)] Tandy Perses'in arazisinin bir kısmını elinden kaptırınca Hesiodos'un arazisinden bir miktar almak için ağabeyine dava açmış olabileceğini öne sürer (*Warriors into Traders*, s. 212).
- 61 Ian Morris, "The Strong Principle of Equality and the Archaic Origins of Greek Democracy", *Demokratia: A Consideration on Democracies, Ancient and Modern*, Josiah Ober ve Charles Hedrick (der.) (Princeton: Princeton University Press, 1996) içinde, s. 218; Raaflaub, "Homer to Solon", s. 59.
- 62 Beringer, "Servile Status," s. 29.
- 63 *Constitution of Athens*, 2. Bölüm. <http://oll.libertyfund.org/titles/580>.
- 64 Homeros destanlarının kaydedildiği tarihler üzerine Dalby, *Rediscovering Homer*, s. 4'e bakınız. Bu destanlarda ifade edilen toplumsal değerler üzerine Ian Morris, "The Use and Abuse of Homer", *Classical Antiquity* 5, s. 81-138'e bakınız. Tandy, *Warriors into Traders*, s. 9-11'e ve Murray, *Early Greece*, s. 38'e de bakınız.
- 65 Redfield, "Development of the Market", s. 31.
- 66 Paul Millett, "Hesiod and His World", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 210 (1984), s. 84-115. Tandy, *Warriors into Traders*, 8. Bölümüne de bakınız. Pazarın işlevinin artmasının hiçbir şekilde kapitalist toplumsal ilişkilerin varlığı anlamına gelmediğine dikkat etmek lazım.
- 67 Murray, *Early Greece*, s. 179'e bakınız. Hesiodos'un sosyal adalet görüşünün sınırlı olduğunu belirtmek lazım: kadınları ve köleleri adil muameleye layık görmüyordu.
- 68 Metin içinde fragman ve mısra sıra sayısına atıflar M. L. West'in Solon'un şiirini *Greek Lyric Poetry* (Oxford: Oxford University Press, 1999)'deki çevirisinedir. [Türkçesi Solon, *Şiirler*, Suat Yakub Baydur (çev.), Dünya Edebiyatından Tercüme-

- ler, Yunan Klasikleri: 66, İstanbul: Maarif Matbaası, 1945. Türkçesinde fragman ve mısra numaraları ve sayfa ları İngilizce metindeki sırasıyla D3:7, s. 6; D1: 70, s. 5; D24: 8-11, s. 15; D24: 13-15, s. 15’dir. (çev.)]
- 69 Ellen Meiksins Wood, *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy* (Londra: Verso, 1988), s. 95.
- 70 Murray, *Early Greece*, s. 183.
- 71 M. I. Finley, “Between Slavery and Freedom”, *Comparative Studies in Society and History* 6, no. 3 (1964), s. 235.
- 72 Solon’un eserinden eldeki beşinci cüzde, kendisi çatışan sosyal sınıfların çıkar larını dengelediğini ima eder.
- 73 Wood, *Peasant-Citizen and Slave*, 3-4. bölümler.
- 74 Plutarch, “Solon”, *Plutarch’s Lives*, John Dryden (çev.) (New York: Modern Library, 2001) içinde, s. 114. [Türkçesi Plutark, Yaşamlar: Solon-Popicola, Meriç Mete (çev.), İstanbul: İdea Yayınevi, 2011, 2. 22-23. (çev.)]
- 75 Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, s. 20-21.
- 76 Murray, *Early Greece*, s. 169.
- 77 Bu gerçek İlk Çağ Yunanistan’ına dair başlıca Marksist yorumlarda görüş ayrılığına yol açmıştır. G. E. M. de Ste. Croix (*Class Struggle*) kölelerin toplumsal art ığ ın giderek artan payını ürettiğini vurgulayarak Antik Çağ’da Yunanistan toplumunu köleci üretim tarzı olarak nitelemiştir. Ellen Meiksins Wood ise *Peasant-Citizen and Slave* başlıklı kitabında kentdaş ların ve üreticilerin çoğunun ailelerini kendi emeğiyle ve akrabalarının emeğiyle idame eden köylüler olduğuna dikkat çekerek Ste. Croix’nın görüşüne karşı çıktı. Kanımca bu iki görüş bağdaştırılabilir. Bağdaşt ırmak için kendini idame eden köylü ailesi ile yaygın köle sömürüsünü bir arada içeren daha karmaşık bir antik üretim tarzı kavramını geliştirmek gerekir.
- 78 Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, s. 53. Tabii köleler bazan doğrudan Atinalılar tarafından esir edilmiş de olabilirdi, ama bunun nispeti az olsa gerek.
- 79 Karl Marx, *Capital*, I. Cilt, Ben Fowkes (çev.) (Harmondsworth: Penguin), s. 182. [Türkçesi *Kapital*, I. Cilt. s. 96. (çev.)] Ayrıca Karl Polanyi, “The Economy as Instituted Process”, *Primitive, Archaic, and Modern Economies* içinde s. 159’a; M. I. Finley, “Marriage, Sale, and Gift”, s. 235’e; Sahlins, *Stone Age Economics*, s. 302-303’e bakınız.
- 80 M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece* (Londra: Chatto and Windus, 1981), s. 235.
- 81 Redfield’in dediğine (“Development of the Market”) itibar edersek burada da kasıtlı bir suskunluk olduğ u kanaatine varabiliriz. Birazdan göreceğ iz, destanlarda betimlenenler belirli bir ticarî işlemdir, köle alımı satımıdır. Köle pazarlarında yabancılar birbirlerine yabancı insan alıp satıyordu. [Yazar burada “kasıtlı suskunluk” derken Homeros’un toplumdaki ticareti görmezden gelmesine atıf yapmaktadır. (çev.)]
- 82 Emile Benveniste, *Indo-European Language and Society*, Elizabeth Palmer (çev.) (Coral Gables: University of Miami Press, 1973), s. 129-137. Bu ilgiyi Sitta von Reden, *Exchange in Ancient Greece* (Londra: Duckworth, 1995), s. 67’de keskin bir anlayışla irdeliyor.

- 83 Atlas Okyanusu yoluyla yürütülen köle ticareti döneminde Batı Afrika'nın büyük bir kısmında da böyle olduğu anlaşıyor. Hugh Thomas, *The Slave Trade* (New York: Simon & Schuster, 1997), s. 47'ye bakınız. Arazinin mülk olmadığı topluluklarda insanların mülk olabileceğine dair genel bir yargı üzerine John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World*, 2. baskı (New York: Cambridge University Press, 1998), s. 84-95'e bakınız.
- 84 Isaac Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East* (Oxford: Oxford University Press, 1949)'a ve Bernard J. Siegel, "Slavery during the Third Dynasty of Ur", 2. kısım, *American Anthropologist* 49, no. 1 (Ocak 1947)'ye bakınız.
- 85 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 149.
- 86 Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Vintage, 2015), s. 116. Fuad Matthew Caswell, *The Slave Girls of Baghdad* (Londra: I. B. Tauris & Co., 2011)'e de bakınız.
- 87 Jean Andreau ve Raymond Descat, *The Slave in Ancient Greece and Rome*, Mario Leopold (çev.) (Madison: University of Wisconsin Press, 2011), s. 21.
- 88 N. R. E. Fischer, *Slavery in Classical Greece* (Londra: Bristol Classical Press, 1993), s. 37.
- 89 Heraclitus, fragman B53, çeviri Jonathan Barnes'ın, *Early Greek Philosophy* (Harmondsworth: Penguin, 1987), s. 102.
- 90 Finley, "Between Slavery and Freedom", s. 233-249. Orlando Patterson, *Freedom*, cilt 1 (New York: Basic Books, 1991), 2. ve 3. kısımlara da bakınız.
- 91 Murray, *Early Greece*, s. 227.
- 92 Redfield, "Development of the Market", s. 30, 38.
- 93 Redfield, "Development of the Market", s. 43.
- 94 Claude Nicolet, *The World of the Citizen in Republican Rome* (Berkeley: University of California Press, 1980), s. 122.
- 95 Ticaretin ve pazarların kökeninin trampa olduğuna dair kuramlara esaslı bir eleştiri için Caroline Humphrey, "Barter and Economic Disintegration", *Man* 20, no. 1 (1985), s. 48-72'e ve David Graeber, *Debt: The First 5,000 Years* (New York: Melville House, 2011), 2. bölüme bakınız.
- 96 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 148.
- 97 Giuseppe Salviole, *Le Capitalisme dans le Monde Antique* (Paris: Girard and Briere, 1906).
- 98 Max Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, R. I. Frank (çev.), (Londra: Verso, 1976), s. 393.
- 99 Joseph C. Miller, *The Problem of Slavery as History: A Global Approach* (New Haven: Yale University Press, 2012), s. 49. Joseph C. Miller, "Introduction: Women as Slaves and Owners of Slaves", *Women and Slavery: Africa, the Indian Ocean World, and the Medieval North Atlantic*, Gwyn Campbell, Suzanne Miers ve Joseph C. Miller (der.) (Athens: Ohio University Press, 2007) içinde s. 1-40'a da bakınız. Elbette köle nüfusu içinde kadın veya erkek olmayanlar da olmuştur, ama köle tüccarları kölelere giysiler ve âdetler dayattığı ve hatta isim koyduğu gibi toplumsal cinsiyet de dayatmıştır.

- 100 Delos konusunda Junius P. Rodriguez, *Chronology of World Slavery* (Santa Barbara: ABCCLIO, 1999), s. 31’e bakınız. Atina konusunda Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, s. 53-55’e bakınız.
- 101 Örneğin Keith Hopkins bu görüşte. *Conquerors and Slaves* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1978), s. 8, 14. dipnot, s. 25-26, 102.
- 102 Sandra R. Joshel, *Slavery in the Roman World* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2010), s. 84.
- 103 Joshel, *Slavery in the Roman World*, s. 66-68.
- 104 Polybius, *The Histories* (Bloomington: Indiana University Press, 1962), 4.38.
- 105 Hâliyle bu başka toplumlarda da görülmektedir. Bir örnek eski İbranilerdir. Örneğin Eski Ahit’te Yakup’un serveti “birçok sürüleri, ve cariyeleri, ve köleleri, ve devleri, ve eşekleri oldu” diye anlatılmaktadır (Tekvin 30: 43). [Türkçesi *Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2006, s. 31 (çev.)]
- 106 Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, s. 20.
- 107 Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (Harmondsworth: Penguin Books, 1983), s. 76.
- 108 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 13. Tabiatıyla kölelik koşulları toplumdan topluma, çağdan çağa çok çeşitlilik göstermektedir. Alınıp satılır kölelerin durumu bunlardan sadece biriydi. Patterson köleliği “doğduğundan itibaren yabancılaşmış, onuru ezilmiş insanlar üzerinde sürekli şiddetli tahakküm” diye tanımlar ki bence işe yarar bir tanım.
- 109 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 42, s. 377 dipnot. 32.
- 110 Abd al-Muhsin Bakir, *Slavery in Pharaonic Egypt* (Kahire: l’Institut français d’archéologie orientale, 1952), 2. Bölüm.
- 111 Claude Meillassoux, *The Anthropology of Slavery*, Alide Dasnois (çev.) (Chicago: University of Chicago Press, 1991), s. 35.
- 112 “Ancient Egypt,” *Macmillan Encyclopedia of World Slavery*, Paul Finkelman ve Joseph C. Miller (der.) (New York: Macmillan, 1998), s. 282.
- 113 Einzig, *Primitive Money*, s. 80, 111, 131-180, 238-241’e bakınız.
- 114 Page duBois, *Slaves and Other Objects* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), s. 107.
- 115 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 32.
- 116 Hopkins, *Conquerors and Slaves*, s. 142-143.
- 117 Aristotle, *Politics*, 1254b16. [Türkçesi Aristoteles, *Politika*, s. 167, 1254b20 (çev.)]
- 118 Pliny the Elder, *Natural History*, book 29, ch. 8. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D29%3Achapter%3D8>.
- 119 Andreau ile Descat, *Slave*, s. 64.
- 120 Andreau ile Descat, *Slave*, s. 64; Alan Watson (der.) *The Digest of Justinian* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985), 9.2.2.2.
- 121 Marx, *Capital*, I. Cilt, s. 377. [Türkçesi Karl Marx, *Kapital*, I. Cilt, s. 260. (çev.)]
- 122 Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 5.
- 123 Lucius Annaeus Seneca, *Moral Epistles*, cilt 2, Richard M. Gunnemore (çev.)

- (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1917-1925) http://www.stoics.com/seneca_epistles_book_2.html#%E2%80%98LXXXI sitesinde mevcut. [Türkçesi Lucius Annaeus Seneca, *Ahlâki Mektuplar: Epistulae Morales (Kitap I-XX)*, Türkân Uzel (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 194'de Mektup IX, 80/8. (çev.)]
- 124 Joshel, *Slavery in the Roman World*, s. 105.
- 125 Aristophanes, *The Frogs* (Cambridge, Massachusetts: Harvard Classics, 1909-1914), 1532. dize. <http://www.bartleby.com/8/9/3.html> sitesinde erişilebiliyor. Burada bu eski çeviriyi yeğledim, ama ilerde daha modern bir çeviriyi kullanacağım. [Türkçesi Aristofanes, *Kurbağalar*, çev. Ayşe Selen, İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları, 2011, s. 76. (çev.)]
- 126 Hunter, "Body of the Citizen", s. 278, 273, 280, 284.
- 127 Joshel, *Slavery in the Roman World*, s. 116, 119-121; Hunter, "Body of the Citizen", s. 281-282.
- 128 Xenophon, *Memorabilia*, Amy L. Bonnette (çev.), (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 1.16.
- 129 Hunter, "Body of the Citizen", s. 285.
- 130 Aristophanes, "The Frogs", in *The Wasps, the Poet, and the Women*, David Barrett (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1964), s. 644-651. [Türkçesi Aristofanes, *Kurbağalar*, s. 35. (çev.)]
- 131 Aristophanes, "The Frogs" (1964 baskısı), s. 734-749. [Türkçesi Aristofanes, *Kurbağalar*, iki alıntının yeri s. 39-40. Bu çeviride koro başının "eski değerli paramızla yeni mangırlar arasındaki ilişkiye benziyor" cümlesi "eski değerli paramızla yeni altın mangırlar arasındaki ilişkiye benziyor" şeklinde. "Altın" kelimesini çıkardık, çünkü bu kelimeyle koro başının sözleri tutarsız ve anlamsız oluyor ve zaten mangır altından olmaz. (çev.)]
- 132 Aristophanes, "Wealth", *Birds and Other Plays*, Stephen Halliwell (çev.), (Oxford: Oxford University Press, 1998) içinde, s. 146.
- 133 Xenophon, *Memorabilia*, 2.5.2.
- 134 Bu görüşü Seaford, *Money and the Early Greek Mind*'de güçlü şekilde öne sürer.

2. Bölüm

BEDEN YASASI

Para ve Devlet

İnsan topluluklarında ilk para çeşitleri bedeni yaşatan şeyler (tahıl, arpa, mısır, sığır), bedeni süsleyen cisimler (deniz kabukları, altın, gümüş) ve ihtiyaçları üretmede bedene yarayan araçlardı (çeşitli el aletleri). Para her şeyden çok gıda maddelerinden yani vücudun yakıtından oluşuyordu. Bu nedenle besinlerin vücuttaki akışına nasıl *dolaşım* misali kelimeler kullanıyorsak, paranın toplumsal organizmadaki hareketine de aynı terimi kullanıyoruz. Nitekim on sekizinci yüzyıl ortalarında en büyük ekonomi politikçilerin -Fransız fizyokratlarının- kurduğu kuramsal modelde ana kavram servetin ekonomide “çevrimsel dolaşması” idi.¹ Servet de kan gibi *dolaşır* ve *besler* deniyordu. Kan ile para arasındaki maddi ve gösterge bilimsel bağın kökeni bu kesişimde bulunabilir.

Antik Yunanistan’da paranın kökleri toplu yiyecek paylaşma âdetlerinde öylesine derine gider ki ortaklaşa yenen yemeklere “kültürümüzde ilk paraydı” diyen var.² Ortaklaşa yemekler *siyasal toplumu** idame eder; yiyeceklerle beraber anılar, rekreasyon etkinlikleri, ortak kültür paylaşılır. Onun için Yunanistan’da para için ekseriya kullanılan simge yiyecek veya boğa ya da zeytin dalı gibi başka geçim kaynaklarıydı. Para kullanılan bir toplumda elbette çoğu zaman aslından ziyade ele simgenin geçmesi yeğdir:

* “Body politic”. Örgütlenmiş toplum, siyasal yapı, siyasal kuruluş diye de çevrilebilir. “Body” beden, gövde; cisim; ana kısım; insan topluluğu anlamlarına gelir. “Body politic” Avrupa’da İlk Çağ’dan Modern Çağ’a kadar devlet-toplum bütünü insan vücuduna benzeten düşünürlerin kullandığı bir metafordur. –çev.

elde yiyecek olmaktansa para olması daha iyidir. Çünkü bu şartlarda para *tüm* hayati ihtiyaçları temin aracıdır. Bu sebeple para toplumların idamesine yarayan âdetler ve alışkanlıklar içinde önemli bir öğedir; insanların ürettiği, toplumsal hayata mutlaka gerekli teknolojiler, örfler, kurumlar yumağının bir öğesidir.³ Bu toplumsal icatların tümü insanların günlük idamesini sağlayan bir çeşit *ikinci beden** oluşturmaktadır. Aletler, teknoloji, toplumsal kurumlar gibi, para da bedenin bir uzantısıdır; ve ötekiler gibi bedensel kökeninden kopup özerkleşebilmektedir. Modern kapitalizmde ise para [insana] yabancılaşan, insan hayatının idamesini kontrol eden bir güç hâline gelmektedir.

İlk Çağ'da para kullanan toplumlar elbette kapitalist değildi. Kapitalist toplumlar hem işçilerin hem de mülk sahiplerinin kendilerini idamesi piyasaya bağımlı hâle geldiğinde, yabancılaşmış değer biçimleri bunların idamesine aracılık ettiğinde ortaya çıkar.⁴ Marksist filozof Georg Lukács'ın dediği gibi "Grek felsefesi şeyleşme olayını bir ölçüye kadar tanıyor" idiyse de bunu "varlığın evrensel biçimleri olarak yaşamamış" idi.⁵ İlk Çağ'da Yunanistan'da üretici köylüler düzenli olarak pazarda alışveriş yaptıklarında bile genelde hayatta kalabilmek için devamlı pazarda ürün satmaya *mecbur* değillerdi; *demosun* isyanları yoksulların kitleler hâlinde topraktan koparılarak pazara bağımlanması durdurması sayesinde bu mecburiyetten kurtuldular. Ancak tümüyle para kullanarak kendini sürdüren bir ekonomidedir (kapitalizmedir) ki para tamamen bedeni ikame eder; sermaye işçinin bedenini kendinin [sermayenin] yeniden üretimine koşturmuştur.⁶ Kapitalist toplumda para buyurur, işçi itaat eder. Alfred Sohn-Rethel'in ifadesiyle modern kapitalist, meta "üreticisi" olarak çalışır; ama bunu "emek sarf ederek, elleriyle, alet-makina kullanarak yapmaz. Bu işi parasıyla yapar".⁷ Para bunu başkalarının işgücünü emrine alarak mümkün kılar. Paranın toplumsal gücü insanların (işgücü deposu niteliğiyle) bedenlerine tahakküm etmesindedir.

* "Second body" – çev.

İyice gelişmiş kapitalist üretim tarzında bu esas itibariyle ücretli işgücüne tahakkümle olur. Elbette köle işgücüne hükmederek de olabilir. Ancak İlk Çağ'da köle işgücü -Yeni Dünya'daki köle işgücünün aksine- tipik olarak meta üretmiyordu (Yunanistan'da gümüş madenlerinde ve Roma İmparatorluğu'nda tarımda köle çalıştırılrsa da). Genel olarak Yunan-Roma âleminde çoğu kadın olan köleler esas itibariyle doğrudan tüketilen kullanım değerleri üretiyordu (cinsel tatmin dâhil).

Şayet paranın kökeni İlk Çağ'da Yunanistan'da yiyecek paylaşma âdetlerinde ise, paranın giderek özerk bir toplumsal güç olarak meydana çıkmasına yol açan somut toplumsal dönüşümlerin izini sürmemiz gerek. Birçok kültürde yiyecek paylaşma âdeti vardır; ve kadim toplumlarda bu âdetin tam teşekküllü para sistemi doğurduğu nadirdir. Bunun olabilmesi Antik Çağ'da Yunanistan'da genel karşılıklılığın somut çözülme biçimiyle ilgiliydi; bu çözülüş yeni toplumsal ilişkilerin ortaya çıkmasına ve paranın peyda olmasına meydan açtı.

Yiyecekten Metale:

Antik Yunanistan'da Paranın Ortaya Çıkışı

Destanlarda görüyoruz, İlk Çağ'da Yunanistan'da karşılıklılığın temeli yiyecek paylaşmaydı. Antik *panegyris*lerde (şenliklerde) herkes geçitlere, türkülere, dualara, ziyafetlere, yarışlara katılır; herkes *daiste* (şölende) paylaşmak üzere bol miktarda yiyecek getirirdi. Bu törenler elbette soyluların gösteriş yapmasına fırsat oluyordu; örneğin bir büyük kişi koyun ve öküz bahşedebilirdi, *oikosta* aile reisi erkeğin yaptığı gibi.⁸ Törenler aynı zamanda sıradan halkın eşitçe bir araya geldiği olaylardı. Bir soylunun evinde yapıldığında bile toplantıda esas olay bir hayvanın (ekseriya bir öküz veya keçinin) kurban edilip etinin, kanının herkesçe paylaşılmasıydı. Hayvan kurban etmek çok kutsal bir edimdi. Kurban doğaya ve tanrılara adanırdı. Bu daha önceleri insanları, hatta kral ailesi fertlerini kurban etme âdetinin yerine geçmiş

olabilir. Bu açıdan toplumda bir *ikame mantığını* yansıtmaktadır: tanrılara insan yerine hayvan kurban ediliyordu.⁹ İlerde göstereceğim, para tarihinde böyle bir ikame mantığı görülüyor; insan→hayvan→pişirme aletleri→sikke. Bu ikame zinciri sözü tekrar antik Yunanistan'da karşılıklılık buhranına getiriyor.

Değişik kültürlerde insanların ve insan dışı doğanın doğurganlığını artırmak için kurban kesme törenleri yaygındır. Orta Amerika'da Maya uygarlığında görülür. Mısır, İran ve Mezopotamya'da boğanın kutsal statüsü vardı; boğa törenle gıda teminini ve insanların üremesini düzenleyen tanrılara adanıp kurban ediliyor, şölende kurbanın eti yeniyordu. Yunan mitolojisinde kanla, şarapla, doğurganlıkla ilişkilendirilen tanrı Dionisos genellikle boğa olarak tasvir edilirdi. Yunan tragedyasının kökeni ürün ekiminin ve özellikle kutsal boğa kesilip yenmesinin kutlandığı bahar ayini olabilir.¹⁰ Atina kentinde Dionisos bayramında (M.Ö. altıncı, beşinci ve dördüncü yüzyıllarda kent yetkililerinin düzenlediği beş-altı günlük bir şenlikti) çok sayıda öküz kurban edilir, Dionisos'un heykeli tiyatroya alayla taşınıp *orkestraya** konur, seçme delikanlılar değerli bir boğayı tiyatro mıntıkasına getirirdi.¹¹ Magnesia'da [Manisa'da] da kentin vekil-harçları güzün panayırda bir boğa satın alır, sonra baharda bunu büyük bir şölende kurban ederdi.¹² Boğa kanın ve üremenin simgesi sayıldığından tanrılarla ilişkilendiriliyordu. Ancak bunlar büyük şöenlerde tüketilirken etleri kanları gerçek anlamda toplumun etine kemiğine nüfuz ediyor, bireylerin hem beden hem de toplum olarak idamesine yarıyordu; ki bu da tekrar kan ile paranın bağlantısını hatıra getiriyor. Boğanın simgesel ve cismani olarak toplum içinde dolaşımını düşününce neden genel olarak serveti simgelediği anlaşılıyor.

Bu savı ilk defa 1920'lerde Alman tarihçi Bernhard Laum öne sürdü.¹³ Laum İlk Çağ'da Yunanistan'da paranın değer birimi olarak kullanımının bir nesnenin mübadele aracı olarak kulla-

* Eski Yunan tiyatrolarında sahnenin ön tarafında, koronun şarkı okuduğu, dansettiği ve oyuncularla atıştığı yuvarlak alan. -çev.

nılmasıyla başladığı görüşünü kolayca çürüttü. Sığırın bir araç olarak elden elde dolaşmasının elverişsizliği ortada. Laum önce Yunanistan’da sığırın kutsallığını vurguladı; ikinci olarak sığırın ayinlerde kullanımındaki standartlaşmış miktarları işaret etti. Değişik törenlerde belirli sayılarda sığır kullanmak gerektiğine dikkat çekti. Destanlarda sığırlar tipik olarak yüz, yirmi, on iki, dokuz ya da dört baştan oluşan kümeler hâlinde kurban edilirdi.¹⁴ Yani adaklar tanrılara belirli miktarlarda sunuluyordu; bu daha sonra parada görülecek vasıflardan birini işaret ediyor. Örneğin *İlyada*’nın birinci bölümünde Homeros *hekatombe* denilen, yüz sığırın kesilip yakılarak kurban edildiği bir şölen betimler:

Hepsi yakardılar [dua ettiler], arpa tanelerini serptiler yere,
başlarını arkaya kaldırıp kurbanları kestiler,
derilerini yüzdüler, butlarını ayırdılar,
yağlı gömlekle sardılar butları iki kat,
sonra etler kodular üstüne çiğ çiğ.
Odunların üstünde kızarttı ihtiyar onları.
Şarap döktü üzerlerine, ateş gibi, pırıl pırıl,
Beş dişli çatal tutuyordu yanında delikanlılar.
Butlar kızartıldı, ciğerler, yürekler yenildi,
kalan etler parçalandı, şişlere geçirildi,
kızartıldı iyiden iyi, çekildi hepsi ateşten.
İşler bitti, şölen hazır oldu, yenildi içildi.
Şölende eş pay aldı her insan,
yakınmadı bir tek kişi. (*İlyada*, 1.447-76)*

Şölenin tanrılara dualarla başladığına dikkat çekelim. Ardından kurbanlar kesilir ve bir aksakalın gözetiminde usulünce pişirmeye hazırlanır; aksakal etin üzerine şarap döker. Şarap da hayatı ve tanrı Dionisos’u simgeler. Delikanlılar şölene beş dişli çatalar getirir; bunlar şölende elzemdir. Sonra etler şişlere geçirilir; şiş de ilerde ilkel bir para olacaktır. Nihayet erkekler yemeğe oturur. Herkese “eşit” pay verilir.

* Türkçesi Homeros, *İlyada*, 1.458-468. –çev.

Herkese eşit pay verildiği destanlarda sık geçer (örneğin *Odisseia*, 19.481). Sekizinci yüzyılda* eşitlikçi duygular hafifsenmemelidir¹⁵; ancak söz konusu eşitliğin aritmetik eşitlik değil, görece bir eşitlik olduğu muhtemeldir; yani herkesin porsiyonunun toplumsal konumuna göre (konumuyla orantılı) olması ve rahiplerle soylulara daha büyük porsiyonlar verilmiş olması mümkündür.¹⁶ *Odisseia* (3.510-30)'da buna benzer bir şölen tasviri var. Bütün bunlarda bir düzenlilik, yasamsı bir yön var. Daha çarpıcı olanı Yunanca yasa anlamına gelen *nomos* kelimesinin M.Ö. beşinci yüzyılda dağıtım anlamına da gelmesi. Yani demokratik *poliste* kanun kavramının temelinde şölende töreye göre yiyecek paylaşma fikri, yiyeceği adil dağıtma fikri var. Buna göre adil bir devlet servetin doğru biçimde paylaşıldığı bir devlettir. Demokraside adalet kıstasının ortaya çıkışından itibaren bölüşümle bağlantısının kökenini görür gibi oluyoruz. Ve göreceğiz ki para kelimesi (*nomisma*) de böyle bir anlamsal yük taşıyordu.

Nomos kelimesinin eskiden beri dağıtım ile ilgisinin yanı sıra düzen, yaşam tarzı, toplumsal kurallar, töreye uygun toplumsal ilişkiler manasında birçok çağrışımları vardı.¹⁷ Söz konusu toplumsal düzen hem insanları hem tanrıları kapsıyordu. İnsanlar ve tanrılar birbirleriyle haberleşir ve hediye alıp verirdi. Bu ilişkide insanlara düşen kurban kesip şölen yapmaktı; bunlara genelde belirli ailelere mensup *genos* (çoğulu *gene*) denilen rahipler nezaret ederdi. Demokratik *polis* M.Ö. altıncı ve beşinci yüzyıllarda gelişirken Atina'nın takviminde kentin finanse ettiği şenlikler çoğaldı; bu saygın kentdaşlar [rahipler] toplu ayinlere nezaret etmeye devam etti.¹⁸ Altıncı yüzyıl başlarında Solon'un reformlarından itibaren dinsel hayatı ve kamusal ayinleri soylu ailelerden ziyade şehir devleti yönetmeye başladı. Dağıtım kurallarını (*nomoi*) da, kurban ayinlerini de rahiplerle beraber kamu görevlileri düzenliyordu. Tanrılara adakları belirleyen pazar ilişkileri değil, kentin mevzuatında tespit edilmiş kutsal örfü; bu önemli.

* Kastedilen M. Ö. sekizinci yüzyıl. -çev.

İnsanlar tanrılarla pazarlık etmezdi; yaşamanın borcunu töreye göre öderdi.¹⁹ Toplu et dağıtımı paranın ilk emarelerini içermekle birlikte takasla veya ticaretle ortaya çıkmadı. Kurban kesme tanrılara bir çeşit ödeme olduğundan alanı kutsallıktı, pazar değildi. Kurban kesme kutsal bir yükümdü, mübadele değeri değildi.

Yasa, Para, Beden... ve Savaş

Paranın bedene başka bir bağı adaletin vücutta tecelli etmesiyle ilgili. Yaşam ve özgürlük temelde bedenseldir. Yaşadığımız dünyada insanın hayatta kalmasının ve bedeni yeteneklerini kullanmasının ön koşulu bedendir. Onun için *poliste* adalet söyleminde hayat için gerekli nimetleri doğru dağıtma fikri barizdir. Genelde İlk Çağ yasalarında beden ön plandadır; kanunlar bedene karşı işlenen suç tanımlarıyla doludur; bunları işleyenler de bedenlen cezalandırılır, hapsedilir. Adalet de zulüm de bedene yazılmıştı. Antik Çağ'da en çok uygulanan cezalar uzuv kesme olmuş olabilir.²⁰ Yine dikkate değer bir husus, antik yasalarda para ile beden arasında epey ikame yapma olanağının bulunduğudır.

On yedi İlk Çağ kanun derlemesi üzerine yapılan bir araştırmada (bunlara Babil'de yaklaşık M.Ö. 1770 tarihli Eşnunna Yasaları, yaklaşık M.Ö. 1750 tarihli Hammurabi Yasaları, Romalıların M.Ö. 450 tarihli On İki Levha Yasaları dâhildir) suçtan mağdur olanın toplumsal konumuna göre bedenî cezanın yerine para cezası ikame etmenin yaygın olduğu görülmektedir. Örneğin Eşnunna kanunlarınca birisi başka birisinin karısının veya çocuğunun ölümüne sebep olursa cezası idamdır. Ama birisi bir köle kadının ölümüne sebep olursa hayatı tehlikeye girmez; yaptığını iki köle kadın vererek tazmin eder. Yine bu yasalara göre sahibi uyarılmasına rağmen bir köpek ya da öküz bir insanın ölümüne neden olursa sahibine kırk *şekel* gümüş para cezası kesilir. Köpek ya da öküz bir kölenin ölümüne neden olursa para cezası yaklaşık üçte birine, on beş *şekle* iner. Eşnunna yasalarından yirmi yıl sonra çıkarılan Hammurabi yasalarında bir alacak-

lı borçlusunun oğlunu döverek öldürürse cezası kendi oğlunun öldürülmesidir. Şayet bir alacaklı borçlusunun kölesini öldürürse cezası borçlusuna yirmi *şekel* ödemek ve alacağından vazgeçmektir.²¹ Bu örnekte canına kıyılan insanın toplumsal konumuna göre bedene uygulanacak ceza yerine paranın ikame edildiğini görüyoruz. Köle söz konusu olunca para ile candan biri ötekini ikame edebiliyordu. Ancak bu paralaştırma uygulaması hukuk ve adalet sahasında girift şekillerde ortaya çıkıyordu.²² Bunu özellikle eski Germanya hukukunda *wergild* örfünde görüyoruz; buna göre yasa çiğnendiğinde bedenî cezanın ve ölüm cezasının yerine para ödenebiliyordu.

Parayla ikame uygulaması İlk Çağ'da saydığımız örneklerin ötesinde başka yerlerde de yaygındı. Benzer düzenlemeler (bugünkü Türkiye'de) İç Anadolu'da yaklaşık M.Ö. 1400 tarihli Hitit yasalarında, Eski Ahit'te Çıkış Kitabı'ndaki yasalarda, Girit'te yaklaşık M.Ö. 480-450 tarihli Gortina yasalarında ve Romalıların (Gortina ile hemen hemen zamandaş) On İki Levha yasalarında görülüyor.²³ Homeros'ta da böyle uygulamalar var. Aias, kardeşlerinin veya oğullarının katli karşılığında kısas istemek yerine para tazminatı kabul edenlerden bahseder (*İlyada*, 9.632-36). Bedenlere ve canlara değer biçme usullerinin kökeni pazar ilişkilerinde olduğu kadar hukuk alanındaydı.

Bu kadim yasaları insanın "metalaştırıldığı"²⁴ uzun bir dönemin tarihi olarak okumak hata olur; zira bu "fiyatlardan" hiçbiri pazar ilişkileriyle belirlenmiyordu. Ama bu yasalarda insanlara ve uzuvlarına değer biçildiği de gerçek. Hatta eski yasaların birçoğunda gözün, parmağın, dişin, kemiğin ve sairenin görünüşünü bozmanın; bunları kırmanın, koparmanın, kesmenin cezası olarak belirli "fiyatlar" (para cezaları) tespit edilmişti. İnsan bedeninin bütün bu uzuvlarının devletin çıkardığı yasalarda parasal değeri vardı. Devlet yasayla sadece ceza düzenlemiyordu. Eşnunna yasalarında para cezaları, ücret ile yani birisinin bedenini "kiralamanın" bedeliyle birlikte düzenlenmişti.²⁵ Devlet bedenin idamesi için gerekli şeylerin, yiyeceğin ve geçimlik nesnelerin de

fiyatlarını saptamaktaydı. Resmen düzenlenen ücretler ve fiyatlar bir çeşit parasal değerd, ama bunlar *pazarda belirlenmiş* fiyatlar değildi, çünkü ticaret toplum hayatında özerk bir alan değildi. Hukuk alanında bedenle paranın ikame edilebilirliği de böyleydi; köle alımı satımı gibi pazarlarda meydana gelen bir süreç değildi. Nitekim hukukun ekonomi politiğı ekseriya pazarinkini etkiliyordu; pazar işlemlerinde çoğun cezaları ve fiyatları belirleyen mevzuattaki değ er oranları gözetiliyordu. Bireyler devlete ödeme yapmak durumunda kaldığında ödemelerinin değ eri arpadan bakıra, sığırdan gümüş e kadar çeşitli mal ölçütleriyle saptanıyordu. Vergi hasılatını ve para cezalarını ölçmek maksadıyla belirlenen oranlar ekseriya ticari işlemlere nüfuz ediyordu. Birinci bölümde bahsi geçen eski Mısırlı polisi hatırlayın: bir iş çiden elli *deben* bakır değ erinde bir öküz satın almış, ancak beş *debenini* bakırla, kalanını başka mallarla ödemişti. Benzer başka bir örnek: M.Ö. 1275'te Mısır kralı II. Ramses devrinde zengin bir kadın Suriyeli bir köle kız satın aldı. Fiyatı 373 gram gümüştü. Ama gümüşle ödenmedi. Yerine o miktar gümüşün değ erini tutan bir kap bal, on gömlek, bir miktar tunç kap ve on *deben* bakır verildi.²⁶ Burada kadim bir devletin ceza kesmek ve vergi toplamak için saptadığı değ er biriminin pazar işlemlerinde hesap birimi olarak kullanıldığını görüyoruz. Tabii ki tanışık olmayanlar arasındaki mübadeleleri tamamlamakta kullanılan çeşitli para biçimleri de ortaya çıktı. Lakin merkezî bir devletin geliştiğı ülkelerde değ er ölçmekte (ve insanın ve uzuvlarının değ erini ölçmekte) kullanılan para esas itibariyle yasal bir kurguydu. Yasaların insanlar için, mülkleri için, uzuvları için saptadığı “fiyatlar” bunların iktisaden tamamen meta hâline geldiğini (yani değ erlerinin pazar mübadelesiyle ortaya çıktığını) işaret etmiyordu; bunlar devletin koyup uyguladığı bir dizi toplumsal-siyasal değ erdi.

Bu söylediklerimizle para kullanımının gelişmesinde pazarların rolünü inkâr etmiyoruz. Bilakis eski Yunan dünyasında kolonilerin yayıldığı çağdan itibaren böyle bir dinamiğı kendim gösterdim.²⁷ Ancak pazar işlemlerinin başlangıçta dış ticarete yani siyasal top-

lumda *oikos* odaklı ortamın *dışında* başat olduğunu da gösterdim (dış ticarete köle alışverişi dâhildi). “İktisadi” alanın ahlaki-siyasi alandan çok ayırt edilmediği toplumlarda zaten dış pazar ilişkilerinin tamamen içselleştirilmesine doğru bir yönelim beklenmez. Yunan beylerle köylülerin ilişkisi o dönemde şüphesiz ticarileşmekteydi. Ancak beyler pazar ilişkilerini, özellikle borç vermeyi *arazi* gasbetmek için kullanıyordu. Soyluların servetinin ve kudretinin temeli topraktı. Ticarileşme köylülerden bazı kesimleri yoksullaştırmakta, soyluların servetini-gücünü berkitmekteydi.

Kuşkusuz dış ticaretin artması bağımsız meta üretiminin gelişmesine saha açtı. Ama bu gelişmenin *kendi başına* kadim demokrasi çağında ortaya çıkan, para kullanımının arttığı hayat tarzına bir dönüşüm başlatması zorunlu değildi. Bunun olması için önemli toplumsal-siyasal baskılar iktisadi eğilimlerle çakışıp onları pekiştirmiş olmalıdır. Tiranlıktan ihtilalci demokrasiye kadar soylu aleyhtarı tüm siyasi rejimler döneminde bu görüldü. Kamuya ait tapınaklar, agora ve kentdaş meclisi etrafında dinsel, toplumsal ve siyasal hayat merkezileştikçe yeni kamu harcama kalemleri ortaya çıkıyordu. Bunlar ve ilaveten şehir devletinin artan savaş harcamalarını yüklenmesi, soylu servetlerinin hediye alıp vermenin dışında parasal dolaşıma sokulduğu şartları oluşturdu. Dahası, önceki tiran rejimleri gibi demokratik şehir devleti de kamu erkini simgeleyen sikkenin kullanımını getirerek servetin dolaşımını bilerek gözle görünür kılmış görünmektedir. Sikke soylulara ait kişisel kudret simgelerinin yerine geçti. Örneğin cezalara baktığımızda kıymetli mallarla, metallerle belirlenen cezaların azalarak sikke miktarlarıyla belirlenen cezaların arttığını görüyoruz. Devletin oyunlarda-müşabakalarda verdiği ödüllerde de aynı eğilimi görüyoruz; defne taşlarının, pelerinlerin yerini para ödülleri aldı.²⁸ M.Ö. beşinci yüzyıla geldiğimizde kamu görevlileri giderek jüri üyelerine ödemeler, ayinlere harcamalar, -Atina demokrasisinde- meclise katılanlara huzur hakları dâhil çeşitli harcamaları parayla yapmaya başladı. Devlet kendi harcamalarını sikkeyle yaptığı gibi cezalarla taz-

minatların da sikkeyle ödenmesini şart koştu.²⁹ Kararnamelerle dükkâncıların sikkeyle ödemeleri reddetmesi yasaklandı; cezası mallarının müsaderesiydi.³⁰ *Polis* bu suretle sikkelerini tüm satıcıların ve alacaklıların kabul etmeye mecbur olduğu yasal ödeme aracı kıldı. Sikke öncesi paramıs nesneler kullanmaya zaten alışık bir toplumda bu uygulamalar sikke dolaşımını artırdı. Bunları devletin kendi işlerini sikkeyle yürütmesi, özellikle vergileri ve cezaları sikkeyle ödetmesi pekiştirdi.

Polisin siyasi-iktisadi işlerinde sikke kullanımını devlet düzenlediğinden parasallaşma ticari olduğu kadar siyasal bir süreçti. Gördük, Atina demokrasisi ile sikke kullanımı arasındaki bağ soyuların tepkisine yol açmıştı. Ve demokrasiye karşı seçkincilerin itirazlarını en kurnazca, en ustalıkla dile getiren, Sokrates geleneğini izleyen filozoflar oldu. Ne var ki bunların demokrasiye muhalefeti parasal ilişki kavramları çerçevesindeydi. Sokratesçi felsefe toplumsal ve siyasal yaşamda paranın düzenleyici rolünü kaldırmak istemekle birlikte o da paranın çarpıcı evrenselleşmesini taklit etti.

Para, Felsefe ve Soyutlamanın Şiddeti

İlk Çağ'da Yunanistan'da yeni matematiğin ve felsefenin özelliği giderek maddi dünyadan *soyutlanması*ydı. Matematiğin temeli başlangıçta insan bedenine dayanıyordu. Mesela uzamsal ölçüler insanın uzuvlarına dayanıyordu; eski Mısır'da ön kol bir uzunluk ölçüsüydü; sonradan Latince buna *cubit* dendi. Rakamlara [İngilizce] *digit* deriz ki el ve ayak parmağı anlamına da gelir; sayarken de parmakları kullanırız.* *Yarda* dediğimiz ölçü de yetişkin bir erkeğin adımından türetilmiştir.^{31**} Bedendentüretilenölçüler(*foot***,pace****,elbow******)ondokuzun-

* Dijital kelimesi bu köktendir. –çev.

91,44 santimetre. –çev.

İngilizce ayak, kadem, 30,48 santimetrelik uzunluk ölçüsü. –çev.

**** İngilizce yürüme hızı, bundan türeyen anlamı 'çalışma hızı'. –çev.

***** İngilizce dirsek, 46-53 santimetre arasında uzunluk ölçüsü. –çev.

cu yüzyıl ortalarına kadar kapitalizmin hâkim olduğu toplumlar-
da bile kullanıldı.³² Kesirlerin, çarpma ve bölme işlemlerinin de
başlangıçta bedenle ve beslenme kaynaklarıyla bağlantılı geliştiği
anlaşılmaktadır. Örneğin İlk Çağ'da Mezopotamya'da kaynak
tahsis görevini yürüten devlet yirmi somun ekmeği dokuz kişi-
ye paylaştırmak gibi toplumsal dağıtım sorunlarını çözmek için
aritmetik kullanmaya başladı.³³ Toplumda iktisadi kaynakları,
özellikle gıda maddelerini toplayıp dağıtmayla ilgili sorunlar İlk
Çağ'da matematiğin ortaya çıkışının pratik-bedensel temeliydi.

Yunan matematiği ve felsefesi kavramlarını bilerek bedensel
çerçeveden *soyutlamak* suretiyle maddi hayatın gündelik prob-
lemlerinden uzaklaştırdı. Bu amaçla mantıkla akıl yürütmeyi
pratik kanıtlamaya yeğledi. Yeni soyut düşünme yöntemleri ge-
liştirildi; bunlarda zihin ampirik verilerle kirlenmeden bir man-
tık aksiyomundan diğerine geçiyordu. Kareler, dikdörtgenler,
üçgenler tarlaların sınırlarını düzenleme gibi gündelik meseleler
çerçevesinde değil, zorunlu mantıksal özellikleri açısından çö-
zümlenecekti. Böylece akıl kendi mantık kurallarını ortaya ko-
yacak, bedeni duyumların ve deneyimin “üzerine” yükselecekti.

Sohn-Rethel bu dönüşümleri irdeleyerek bunların Antik
Çağ'da Yunanistan'da para kullanımının yayılması ile felse-
fi soyutlama arasındaki bağlantıdan ortaya çıktığını öne sürer.
Pazarlarda mübadele faaliyetindeki *gerçek soyutlamaya* ilişkin
tahlili önemlidir. Metalar mübadele edildiğinde taraflar ister is-
temez söz konusu metaları (örneğin bir köle kadınla yirmi fıçı şa-
rabı) somut özgül niteliklerinden soyutlayarak ortak bir nicelik
bulmak durumundaydı (mesela bu metaların ikisini üçüncü bir
metaya, diyelim otuz gram gümüşe denk saymak gibi). Bu şekil-
de tek bir ölçüyle ölçüştürmek ancak somut niteliklerden soyut-
layarak nicel bir özdeşliğe ulaşmakla mümkündür. Düşünecek
olursak şarabın kullanım değerinde gümüşün yararlı nitelikleriyle
kıyaslanabilir bir şey yoktur. Demek ki pazar fiyatlarında bir
ortak ölçüye nicel indirgeme var; her metada bu ölçüyü bulmak
için yararlarını paranteze alarak bir kavramsal-pratik soyutlama

yapmak gerekiyor. Sohn-Rethel'in *mübadele soyutlaması* dediği işte bu. Özü şudur: "mübadele eylemiyle metalar arasında kurulan denklik ilişkisi ... boyutsuz bir nicelik alanı açmaktadır".³⁴ Bu nicelik alanına boyutsuz denmesi, bir köle ile yirmi fıçı şarabın aynı olduğu gerçek fiziksel bir boyut bulunmamasındandır. Başka bir ifadeyle bunların karşılaştırılabilirliği ancak tüm gerçek nesnelerden arındırılmış, sadece matematiksel değerlerden ve ilişkilerden ibaret soyut bir uzayda mümkündür. Para aracılığıyla meta mübadelesi işte böyle bir soyut uzayda gerçekleşir. Onun için mübadele soyutlaması sırf mantıksal bir parasal uzayda işler. Nesneleri soyut (parasal) değere dönüştürebilmek için bunlar maddi şekillerinden soyutlanır. Bu nedenle mübadele değerleri sahasında (Marx'ın betimlemesiyle) "hayaletimsi nesnellik" vardır.³⁵ Mübadele değerleri *gerçektir* zira gerçek nesneleri elden ele dolaştırır, kişileri batırır ya da çıkarır; ama aynı zamanda *duyum dışıdır*, görülmez, tutulmaz. Şarabı, köleyi, giysiyi ne kadar evirip çevirsek bunların fiziksel özelliklerinden (kullanım değerinden) başka bir şey bulamayız. Sırf nicelik olarak parayla temsil edilen değerlerini duyumlarımızla algılayamayız. Değerler hayalidir. Sohn-Rethel mübadele soyutlamasını böyle tanımladı. Ona göre Yunan felsefesi toplumsal mübadele sürecinin bazı yönlerini yepyeni bir kavram dağarcığıyla tanımlayarak yeni bir kozmolojik dünya görüşü yarattı.

Platon'un hakikat öğretisini bilenler felsefesinin de soyut bir düzlemde yürüdüğünü hatırlar. Lakin Platon felsefe alanını para alanından ayırmak ister; parayı hakikat âleminde dışlar. Özellikle en iyi işlediği eseri *Devlet*'te felsefe ile parayı öylesine karşı karşıya getirir ki bunlar "biribirine rakip iki yapısal ilke" oluşturur.³⁶

Platon bu karşılaştırma işine *Devlet*'in daha ilk cümlesinde başlar: Sokrates okurlara "Dün hem tanrıçaya dua edeyim, hem de onun adına ilk kez yapılan bayram nasıl olacak bir göreyim diye Aristo'nun oğlu Glaukon'la Pire'ye inmiştim" der.³⁷ Pire Atina'nın limanıydı. Burada sürekli mal ve para hareketi vardı. Yüklü gemiler gelip gidiyor, devamlı alım satım yapılıp ticari

işlere paralar yatırılıyordu. Limanda yürütülen tipik özel biriktirme faaliyetlerinin kentdaşların devlete yükümlü olduğu kamu görevleriyle bağdaşmadığını öne sürenler var.³⁸ Besbelli Platon'un bu sahneyle başlamakta maksadı bu çelişen ilkeleri karşılaştırmaktır, çünkü hemen ardından para ile adaletin ilişkisini tartışmaya girişir. Tartışma filozofun arkadaşıyla Kefalos adında zengin bir kentdaşı ziyaretinde olur. Sokrates lafı uzatmadan ev sahibinden servetini mirasla mı yoksa kendi çabasıyla mı edindiğini sorar. Kefalos gururla servetinin çoğunu mirasla edindiğini söyler; Sokrates de tahmin etmiştim der. Sokrates, servete mirasla konduğundan mal edinmeye girişmeyen insanların hılasına, servetini kendi biriktirenler "Paraya, kendi eserleri gibi sarılırlar"* der ve bunun da yozlaşmaya yol açtığını söyler. Para ihtiyaçları temin etmekte bir araç olduğundan herkes paraya "düşkün olur"; ancak parayı "kendileri kazanmış olan" insanlar doğal olmayan saplantılı bir biçimde paraya tapar; "paraya övgü düzmekten başka laf bilmezler" (330). Platon paranın bir amaç için kullanılan bir araç olduğunda bu onun doğal işlevi olduğunu, ne var ki para kendi başına bir gaye hâline geldiğinde sapkın, yoz, doğal olmayan bir tutku uyatabildiğini ima etmektedir. Ama Kefalos para ile adalet arasında öyle kesin bir ayırım yapılabileceğine kani değildir. Paralı kişinin başkalarına hile yapmaya ihtiyacı olmadığından dürüst olabileceğini, tanrılara ve insanlara yükümlerine sadık kalabileceğini öne sürer. Ancak Sokrates geri adım atmaz. Doğruluk "sadece doğruyu söylemek ve birinden alınan bir şeyi geri vermek" değildir, der (331). Adalet faydacı hesaplarla kavranamaz. Sokrates'e göre para bir gaye için kullanılan bir araçtır; adalet ise kendi başına bir gayedir. Dediğim gibi bu Platon'un erdemli bir yaşam arayışına parasal hesapların ötesinde bir eleştirel-ütopyacı içerik kazandırmaktadır. İyi olanın fiyatı yoktur; iyi olan, bir amaç için kullanılan bir araç değildir. İyi ve doğru kendi başlarına gayedir; bunların kendi dışında bir ölçüye ya da gerekçeye ihtiyacı yoktur.

* Türkçesi Platon, *Devlet*, s. 21. -çev.

Ne var ki Kefalos bu görüşe karşı çıkar. Bir sürü örnek sıralayarak adaletin yararı olduğu kanıtlamaya çalışır. Ona göre adalet, borcunu ödemek, dostlara yardım etmek, dürüstçe sözleşmek gibi somut amaçları gerçekleştiren bir araçtır. Sokrates öne sürülen her örneği çürütür. Filozof aksine adaletin yararının *hiçbir* dışsal gaye için bir araç olmaması olduğunu iddia eder. Adalet kendi için vardır, kendi bir gayedir. Para dâhil tüm diğer şeylerin “işe yaramadığı” durumda “adalet yarar” (333). Somut işlevi olan şeyler tıkandığında, sınırına vardığında adalet devreye girer. Adalet doğal bir şekilde amaç hâline gelir; oysaki paranın amaç olması doğal değildir. Bu doğal olmayan yönüyle para tüm diğer şeylerden farklı olduğunu ilân eder; başka her şeye nispetle önceliğinde, üstünlüğünde ısrar eder. Giysiler, gemiler, köleler belirli maksatlarla arzullanır; ama para kendi başına bir erek olunca tüm tikelliği aşar; evrensellik iddiasındadır; ama bu tümelliği sahtedir. Platon insanlarda doğaya aykırı para düşkünlüğünün özünde paranın bu sözde evrenselleşme eğilimi olduğunu söyler; paranın kendi için arzulanan bir şey olmamasını, sırf bir mübadele aracından ibaret olmasını, tikel şeylere ulaşmak için arzulanan bir şey olmasını ister. Ancak o zaman adalet -paranın sahte tümelliğinin müdahalesinden kurtularak- kendi başına gerçek evrensel gaye olarak gelişebilir. Daha sonra Aristoteles *Politika*’sında bu muhakemeyi tekrarlar; paranın bir gaye için araç olarak doğal kullanımını, kendi başına bir gaye olarak sapkın kullanımıyla karşılaştırır (ilerde buna *krematistik* adını verdiğini göreceğiz). Platon ile Aristoteles, Marx’ın terimleriye bir metanın (M) para (P) karşılığında satılıp o parayla başka bir metanın satın alındığı M-P-M döngüsünün doğal olduğunu söylerler. Bunda para belirli bir mal, bir kullanım değeri elde etmekte kullanılmaktadır. Buna karşılık paranın meta satın almakta kullanılıp metanın daha fazla paraya satıldığı P-M-P’ döngüsü ($P' > P$) doğa dışı ve akıl dışıdır; zira bunda para bizatihi şeytani bir gaye hâline gelmiştir. Aristoteles “... kazanç sanatının bir sınırı yoktur, amacı da nakdi mülk olarak servettir” der. Bu edinme şeklinde doğal ve ma-

kul bir son* yoktur; “iyi yaşama” meyletmez, ondan uzaklaşır.³⁹ Platon ile Aristoteles altın ve gümüşle simgelenen paranın adalet ve hakikat gibi evrensel bir şey sanıldığı; bu yanılgının hastalıklı olduğu görüşündedir. Bu sahte evrensellik akıl dışı tutkulara ve faaliyetlere yol açan bir sapıklıktır. Onun için Platon paranın *mübadele aracı* ve *ödeme aracı* işlevleriyle sınırlandırılmasını ister. Ancak parasal hesaplamaların ötesine geçmek istemesine rağmen, adalet ve hakikat kavramlarını geliştirirken parada gördüğü doğal olmayan özelliğini, paranın soyutlama ve genelleşme kudretini örnek alır. Böylece yazdığı metinde felsefe ile para birer “rakip temel yapısal ilke” olduğu gibi aynı zamanda bakışımıdır. Felsefe parayı yenmek için onun soyutlayıcı ve evrenselleştirici kudretini kendine mal eder. Parayı taklit edişi *Devlet*’in can alıcı altıncı ve yedinci bölümlerinde apaçık ortadadır.

Platon’un özgünlüğü her şeyin temelinde tek bir töz olduğu görüşünden ibaret değildir. Robert Seaford’un belirttiği gibi bu fikri sezgilere aykırıdır; duyu organlarımıza yansıyan şeylerin çokluğu ile görünürde çelişir. Ancak bu fikir erken dönem Yunan kozmolojisinde tipiktir; Heraklitos ile Parmenides’in eserlerinde özellikle belirgindir.⁴⁰ Platon bu kozmoloji anlayışına güçlü bir idealist yorum getirir. Altıncı bölümün başlarında “çokluk olan ve değişken olan nesneler âleminde dolaşan insanlardan” farklı olarak yalnız filozofların “değişmeyen bilgisine ulaşabildiklerini” öne sürer (484). Burada Bir Olan ile Çok Olanın karşılaştırıldığını görüyoruz. Sıradan tecrübede dünya çoğul (çok olanlar) ve değişmekte (“değişken”) olarak algılanır; buna karşılık hakikat birdir ve değişmez. Platon’a göre nesnelerin “varlığına” kafa yoran insan bunların oluşmasından ve “çokluğundan” yüz çevirmelidir. Berikiler gündelik deneyimdir; deneyim şeylerin görüntüleri arasında debelenir, değişmeyen sonsuz özlerini görmez (490). Platon birçok şeyi güzel ve iyi buluruz der, ama güzelliğin ve iyiliğin somut örneklerini aşan “mutlak güzelliği” ve “mutlak iyiliği” kav-

* “End”. Kelime hem son, hem de erek, hedef, amaç manalarına gelir. –çev.

rayamadıkça bilgiye ulaşamayız. Bu nitelikleri birer birer “tek bir ideada toplamak ve o ideanın [niteliklerin] özü olduğunu kabul etmek” gerekir, der (507). Burada öz ile görüntünün, Bir Olanla Çok Olanın ikiliğini görüyoruz. Hakikat ilkindedir, berikiler yanılığdır. Platon’un idea kuramında gerçek olan, mutlak olan, gündelik tecrübeye algılanan şeyler değildir. Hakikat sonsuz, değişmez, duyum dışı bir âlemdir. Bu âleme duyumlarla değil, ancak düşünerek, idealarla akıl yürüterek ulaşılabilir.

Bu idealist projeye Platon sıradan duyumlar ve deneyimler dünyasından soyutlaya soyutlaya bir saf idealar âlemi çıkarmaktadır. Ardından yedinci bölümde değişmezlerin bilimi olan matematiğe döner. Gerçek filozoflar, devleti yönetmeye ehil olanlar “oturup sırf akılla sayıların tabiatını anlayıncaya kadar aritmetik öğrenmeli” der. Bu yoldan “oluş alanından çıkıp öze ulaşabilirler” Sayıların mahiyetini *sırf akılla* anlamak, “tüccarlarla satıcıların” sayılarla uğraştığı sahadan ayrılmaktır. Bu insanlar sayıları mallar, nesneler, sikkeler bağlamında düşünür; bunların sayı anlayışını şeyler dünyasında duyumlarla deneyimler kirlenmiştir. Oysa filozof “düşüncelerine gözle görülür, elle tutulur sayılar sokulmasına razı olmadan, *sayıların kendisi* üzerine akıl yürütmek” için bilerek duyum dünyasını terk eder (525) (vurgu bana ait). Daha önce belirttiğim gibi Platon felsefesinde paranın bizzatihi gaye olma özelliğinden kaynaklanan kudreti felsefeye mal etmeye çalışmaktadır.

Para tam teşekkül ettiğinde özü, meta mübadelesinin evrensel tözü olmasıdır. Para tüm tikel şeylerin ötesindedir. Diğer metallerden farklı olarak değer tek genel temsilcisidir. Böylece *meta olan* tüm şeylerin gerçek özünü içerir; metallerin tikelliklerini birleştiren tümelliktir. Nitekim metaller ancak para olarak gerçekleşir. Para cinsinden ifade edilmedikçe metallerin *meta olarak* (alınıp satılacak mallar olarak) gerçekliği ve hakikati olmaz. Demek ki para somut malların “varoluşudur”; bu varoluş malların zaman ve mekânda değişiminden, istikrarsız hareketlerinden ve fiyat dalgalanmalarından etkilenmez. Pazardaki mübadele

kargaşasına karşın para her şeyin gerçekliği olmaya devam eder. Para soyut değerdir. Bu soyut değer somut metallerin belirli miktarlarında görünür, ama bu mallara indirgenemez. Para şu paltonun, bu ekmeğin, şu otomobilin fiyatı değildir. Para tikel şeylerin sayısı (mübadele değeri) *olabilme* koşuludur; şeylerin değişik rakamlarda (fiyatlarda) olmasına olanak veren nitelikleridir. Başka bir ifadeyle bir şey ontolojik mübadele edilebilirlik olanağına iştirak etmese belli bir mübadele değeri olamaz.* Ancak bu ontolojik olanak, kullanım değeri vasıflarıyla nesnelerin dışındadır, bu “dış” nitelik de parada cisimleşmektedir. Platon’da hakikat, nasıl şeylerden oluşan maddi dünyadan ayrı -güzelliğin özü gibi- bir ebedi idea ise para da mübadele edilebilirliğin saf ideasıdır. Platon “Mutlak birlik nedir?” diye sorup cevabını verir: “hem bir, hem de sonsuz çokluk” olabilendir (525). Hâliyle bu paranın da niteliğidir; para herhangi bir sayı (fiyat) olarak görünebilir, ama hiçbir fiyata indirgenemez; tıpkı hakikatin herhangi bir felsefi veya matematiksel savın niteliği olabilmesine rağmen bunlarla sınırlı olmadığı gibi. Böylece tek tek fiyatların ve doğru önermelerin sınırsız olmamasına karşılık para ve hakikat sınırsızdır.

Platon *Devlet*’in birinci bölümünde erdemli bir toplumda paranın temel yapısal ilke olamayacağını saptadıktan sonra izleyen bölümlerde paranın evrensellik niteliğini felsefeye mal eder. Felsefi hakikatin -hikmet olsun, erdem olsun, güzellik olsun- dünyamızın evrensel tözü olduğunu öne sürer. Dahası Platon’a göre bu düşünsel bir tözdür, zira duyum dünyasından, bedenden ve çabalarından tamamen ayrıdır. Ancak burada iki pürüz var. Birincisi felsefenin hakikat üretmesi paranın evrenselleşme gücüne karşı dikilmiştir. Ancak para toplumda izini bıraktıktan sonradır ki felsefe ortaya çıkar ve paranın duyum üstü aşkın niteliğini taklit eder. Minerva’nın baykuşu sahiden gün batarken kanatlanır. İkincisi para çalışma dünyasına bağlıdır. İlk Çağ’da özellikle kölelerin çalışmasına bağlıydı. Nitekim Atina’da gü-

* Burada yazar “iştirak etmek” fiiliyle Platon’un, her tikel varlık tümel varlığa (ideasına) *iştirak eder* önermesine gönderme yapmaktadır. -çev.

müş üretimini kentin madenlerinde köleler yapıyordu. İşte felsefenin hem paraya hem de emeğe bağımlı onun özerklik iddiasını, sırf akılla dünyamızın hakikatlerini keşfetme iddiasını çürütüyor. Daha sonra Marx 1844 *El Yazmaları*'nda ortaya koydu; aklın görünürdeki özerkliği yanılsamadır. Alman idealizmini gülünçleyerek "Mantık dışsallaşmış düşüncedir" der.⁴¹ Nasıl ki para kendini her şeyin özü varsayarak her şeyi kendine tabi kılıyor ise Platon'un mantığı da (tüm idealizmler gibi) aklın muhakeme süreçlerinin her şeyin hakikati olduğunu iddia ediyor. Ne var ki bu akıl âleminin gerisinde mantığın gözden sakladığı, tüm bunları olanaklı kılan bir toplumsal süreç mevcut: kafa emeği ve kol emeğinin ayrışması. Marx ile Engels "maddi ve entelektüel bir işbölümü meydana geldiği andan itibaren bilinç, dünyadan kurtulma ... durumundadır" der.⁴² Ama bu "kurtulma" gerçek değildir; onu mümkün kılan şiddete dayanan sömürüdür; filozofları geçindiren artık üründe bu gözle görünür. Başka bir deyişle aklın dünyasını belirleyen "ayaktakımının" çalışmasıdır (*Devlet*, 494). Bunlar akıl ve yönetim alanlarından dışlanmıştı; ama faaliyetleri bu ululanan alanları ayakta tutar. Kölelik nasıl ki İlk Çağ'da paranın sırrı idiyse İlk Çağ felsefesinin de sırrıdır.

Platon köleliği desteklemekten sıkıntı duymadığından, kentdaş filozofların maddi bağımlı ayan beyan sergiler. Mesela *Yasalar*'da toplumsal düzen önerisini tasarlarken "kölelere yüklenen çiftlik insanların uygun bir şekilde yaşamalarına yetecek kadar ürün sağlayacak ..." der.⁴³ Aynı metinde efendi sınıfına bu "inatçı hayvanı" nasıl yöneteceğine dair akıl verilir; köleye daima "buyurarak" hitap edilmelidir; köleyle hiçbir surette dostluk kurulmamalıdır; onu kamçulamaktan çekinilmemelidir.⁴⁴ Yine şiddete, esarete, köle bedenlerine -sıradan askerlerin mecburen savaştığı savaşlarda ele geçirilen bedenlere- döndük. Hâkim sınıf, askerleri de köle gibi görüyordu. Hayvan kurban etmek Yunan kültürünün kökeninde olduğu gibi asker feda etmek de Yunanların savaşlarının ve yayılmalarının kökeninde idi. Feda edilen bu kurbanlar da parayla temin ediliyordu.

Sikke ve Polis

Polis kamusal hayat sahası olarak geliştikçe kutsal ayinler giderek kamu tapınaklarında yapılar oldu. Kamu tapınaklarının birçoğu M.Ö. sekizinci yüzyılda inşa edildi. Eski karşılıklılık biçimleri sönmüldükçe soylulara cömertliklerini tapınaklara bağış yaparak göstermeleri için baskı oluştu.⁴⁵ Eşitliğe ilişkin yeni hassasiyet, yurtseverliği varlıkları *kamu kurumları* yoluyla dağıtmakta görüyordu; kamu kurumları üzerinde de *demosun* etkisi artıyordu. Zenginlerin tanrıları ve komşularını hoşnut etmek için özel ziyafetler vermek yerine şimdi tapınaklara bağış yapmaları bekleniyordu. Soylu aleyhtarlığı arttıkça savurgan cenaze törenleriyle servet gösterişi de tasvip edilmez oldu. Bu değişim, yeniden dağıtımda insanlara armağandan tanrılara armağana geçiş diye betimlenmiştir. Aynı zamanda soyluların yoksullara *sadaka* vermesinden, (zengin) kentdaşların tapınaklara bağış yapması biçiminde devlete bir *yüküme* dönüştü.⁴⁶

Tapınaklar servet havuzları hâline geldi; bazısı İlk Çağ'da Yunanistan'da ilk bankaları teşkil etti. Tapınaklar zenginlerin kamuya açık ziyafetler vererek sıradan insanlara servet dağıtma işlevini de devraldı. Kentsel olanla dinsel olanın bütünleştiği bu toplumda tapınaklar iktisadi işler yapılan yerler oluverdi. Pazarları, panayırıları destekliyorlardı; dar zamanlarda kent yönetimlerine borç veriyorlardı; işçilere, özellikle tapınak inşaatında çalışan işçilere ücret ödüyorlardı; bağışlanan nesneleri çeşitli işlevleri için para sağlamak maksadıyla satıyorlardı. Böylece tapınaklar hem kurban kesilip yiyecek paylaşıldığı ayinler düzenlenen, hem de pazar işleri yapılan yerler oldu.⁴⁷ Parasal işlerde kullanılan mallar kutsal bir ekonomi içindeydi.

Zenginlerin bağışladığı adak türlerinden biri kurbanlık hayvanlardı şüphesiz; ancak destanlarda şölenler bağlamında başka değerli para-öncesi nesnelerden de söz edilmektedir. Örneğin *İlyada*'nın sondan bir önceki bölümünde Akhilleus sevgili arkadaşı Patroklos'u anmak için bir atletizm müsabakası düzen-

ler. Müsabakayı tasvir ederken Homeros yer yer ödülleri sayar. Tahmin edileceği üzere atlar, öküzler, altın ve köle kadınlar vardır. Ancak ödüller arasında ziyafetlerde kullanılacak metal cisimler, özellikle “ateşe dayanan bir üçayak” ve bir kazan da mevcuttur. Ozan bu malların birçoğunun kesin değerini de öküz sayısı ile bildirir. Savaşçılar üçayağa “on iki baş öküz,” köle kadına “dört baş öküz” ve kazana “bir öküz” değer biçmiş (*İlyada*, 23.702, 23.705, 23.886). Yine büyükbaş hayvanın değer ölçüsü olarak kullanıldığını ve köleyle öküzün değişilebilir olduğunu görüyoruz. Başka bir dikkate değer husus, ayinli şöenlerde ödüller içinde metal nesnelerin (kazanla sehpanın) önemi. Nitekim M.Ö. sekizinci yüzyılda Girit’te kazanların mutat olarak ödeme aracı olarak kullanıldığına dair kanıtlar var.⁴⁸ Ayrıca *obolos* denilen demirden çevirme şişlerinin M.Ö. sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Yunanistan’da birkaç bölgede ilkel bir para olarak iş gördüğüne dair edebî ve arkeolojik deliller var.

Demir şiş birkaç bakımdan önemli. Bir kere bunlar sikke gibi metaldendir. İkincisi, şiş kurban kesmekle ve yiyecek paylaşmakla alakalıdır. Üçüncüsü, şiş taşınabilir ve kolayca birkaçı derilip deste yapılabilir; bu bakımdan sığırdan farklıdır. Edebî ve arkeolojik kayıtlarda şişin özel işlevli bir para olarak kullanıldığına dair iki ünlü örnek var. Biri Argos’ta Hera tapınağındandır. M.Ö. altıncı yüzyılda Kral Feidon bir kararname ile şiş yerine sikke kullanılmasını buyurmuş. Ünlü bir kaynağa göre “Argoslu Feidon Eginde’de para kesti; uyruklarına sikke verip şişleri kaldırarak bunları Argos’ta Hera’ya adadı”.⁴⁹ Hera tapınağında arkeolojik kazılarda doksan altı kadar şişten oluşan bir deste bulunduğunda bu metnin sahihliği kanıtlanmış oldu.⁵⁰ Şiş adamadaki güdüyü bilmiyoruz ama başka yerlerde de benzer adaklar adandığını biliyoruz. Örneğin Herodotos, Rodopis adında eski bir köle ve sosyete fahişesinin Naukratis’te yaptığı büyük bir adağı anlatır. Rodopis zengin olduktan sonra servetinin onda biriyle “kaç tane yapılabildiyse o kadar şiş yaptırmış ve bunları Delphoi’ya göndermiş” yani tapınağa bağışlamış.⁵¹ Herodotos bu şişleri gördüğünü ima

eder. Anlaşılan bunların para işlevinin farkında olmayıp parayla satın alındığını varsayar; ama birçok uzman bunların bilfiil para olduğu, daha doğrusu özel amaçlı bir para olduğu görüşündedir. Dahası soylu lahitlerinde demir şiş demetleri bulunmaktadır; bunlar muhtemelen tanrılara adanmıştı.⁵² Klasik edebiyat uzmanı David Tandy şişlerin tüccar zihniyetli soylular arasında alışverişte “bir nevi değer birimi” (veya değer ölçüsü) olabileceğini öne sürmüştür ki doğru olabilir.⁵³

Etimoloji [köken bilimi] bu yorumları destekliyor. Ege dünyasında ortaya çıkan esas gümüş para birimine *obelos* deniyordu. Bu kelime demir şiş anlamına gelen *obolos*’a benziyor. Altı *obelos* değerinde bir sikkeye de *drahma* deniyordu. Bunun da eskiden anlamı “bir avuç” idi. Tapınaklara şiş bağışlandığında bunların ekseriya birer avuç dolusu (*drahmalar* hâlinde) derildiğini gördük. Onun için bu parasal terimde de şişe gönderme olabilir.⁵⁴ M.Ö. altıncı yüzyıldan itibaren tapınaklara kıymetli metallerden çeşitli nesnelerin bağışlandığını görüyoruz.⁵⁵ Bunlar da geçmişte soyluların koyduğu ödülleri hatırlatıyor: özellikle metal kadehler, Doğu işi sehpalı, kazanlar, kılıç ve başka silâhlar; bunlar soyluların hediye alıp verirken rağbet ettiği mallardı. Destanlarda ve aristokratların şiirlerinde değerli metalden bu gibi nesnelerin hediye verilmesi övülürdü. Ne var ki soylular arası bu servet dolaşımı kendi içine kapalıydı, sadece zengin soyluları kapsıyordu. Hatta aristokratların sanatında-şiirinde gerçekten kıymetli hediyeler özellikle bunlara sıradan halk bulaşıp adileştirmede için yüceltiliyordu. Ama M.Ö. sekizinci yüzyıla geldikte seçkin kültürün değerleri alt tabakanın ve orta hâllilerin saldırısına uğradı.⁵⁶ Bu nedenle demir şişlerin ilkel bir para olarak peyda olması merak uyandırıyor. Zira şiş tüm kentdaşların katıldığı şölenlerin öğelerinden biriydi. Maddi açıdan da simge olarak da şişte dışlayıcı olmaktan ziyade kapsayıcı-katılımcı bir yön vardı. Bunun toplumda değer simgesi olarak benimsenmesi Yunan toplumunda daha katılımcı âdetler yönünde bir evrim olduğunu göster-

mektedir. Önce de değindik, bu dönemde demokratikleşme hareketi zenginleri özellikle cenazelerde ve definlerde servet teşhir etmekten caydırmıştı. *Polis* güçlendikçe mücevherat, güzel giysi, havalı saç modelleri gibi şatafat gösterişleri azaldı.⁵⁷ Onun için bu kültürde kabul edilen değer simgeleri arasında şiş misali şölenlerde toplumsal dayanışma simgesi olan metal nesnelerin öne çıkması şaşırtıcı olmayabilir.

Öyle ise sikkenin ortaya çıkması, eski karşılıklılık âdetlerinin gerilemesinin ardından serveti ve mübadeleyi *yeniden yerleştirme* çabasının sonucu olabilir. Soyluların egemenliğine mahsus himaye ilişkileri çözüldükçe, tapınak-agora-*polis* bağlantıları kısmen serveti toplumun tümüne tabi kılmaya yönelik gelişti. Öyleyse sikke.kullanımı soylulara özgü lüks malların ağır bastığı ilişkilere karşı *polis*in ürettiği değer simgelerini üstün kılma gayretinin bir unsuruydu. Şölenleri artık kent tapınakları tertiplemeye başlayınca hayvan gibi işçi ve bakım gerektiren bağışlar yerine -bunlarla sonra yine hayvan satın alınabilecekse- dayanıklı bağışlar tercih edilmiş olabilir. İlaveten kazan ve şiş gibi metal nesneler o an ihtiyaç yoksa ödünç de verilebiliyordu. Bu nesneler ödeme ve mübadele aracı olarak da tedavül edebiliyordu; zira tapınak ve kent yönetimleri daha sonra hayvan satın almak için bunları tekrar satın almak zorunda kalıyordu. Sonuçta tapınak malları birer genel servet simgesi olarak toplumca kabul edilmiş olabilir. Tapınaklarda toplanan mallar servet unsuru olarak tedavül edebiliyorsa, kutsal kurumlar bunları ödeme aracı olarak mutlaka kabul ettiğindendi. Zamanla *polis*in kıymetli nesneler (sikke) darbetmesi ve sikkelerin toplumda mübadele-ödeme aracı ve varlık biriktirme aracı olarak kabul görmesi zor bir dönüşüm olmayacaktı. Ancak burada sadetten azıcık uzaklaşmak gerekiyor; zira anlaşılan sikkeler ilk defa tiranlık denilen rejimlerde peyda oldu. Bunun asıl sebebini saptarsak sikkenin demokratik *polis* ile kalıcı bağlantısını anlayabiliriz.

Sikke, Din, Hukuk ve Polis

Herodotos Lidyalılar hakkında “Bizim bildiklerimizin içinde ilk olarak altın ve gümüş para basan ve kullanan ve ilk olarak ufak tefek ticaret işlerine girişenler bunlardır,” der.⁵⁸ Herodotos’un bu kökene bakarak çıkarsamalarından birçoğu kuşku götürür, ancak sikkenin icadını Lidya’ya mal etmesinde hata yoktur. Bilim insanlarının çoğu altın ile gümüş alışımı elektrumdaki kesilen ilk sikkeleri yaklaşık M.Ö. 600’de Anadolu’da Lidya Krallığının ürettiğini kabul etmektedir. Yarım yüzyıl sonra son Lidya kralı Kroisos altından ve gümüşten ilk sikkeleri darbettirdi. O tarihte veya biraz daha sonra Atina, Korint ve Ege gibi bazı Yunan şehir devletleri de gümüş sikke kesmeye başladı.⁵⁹

Herodotos’un sikke konusunda anlattıklarında tartışmalı olan Lidyalıların ticareti icat ettiği; “Lidya’da halk kızlarının hepsi de, kocaya varıncaya kadar, kendilerini satarlar, çeyizlerini bu zanaatle yaparlar”; ilaveten “zaten kocaları bile bu kızları ancak kızın kendi isteğiyle yanlarında tutabilirler” (Herodotos’un gözünde ke-pazelik); ve Lidyalıların zar atma, aşık atma ve top oyunları misali aylak meşgaleler icat ettiği yolundaki iddialarıdır.⁶⁰ Tarihçi Leslie Kurke’nin belirttiği gibi, burada (para → ticaret → fuhuş → kadınların özgüveni → erkeklige yakışmayan oyunlar) şeklinde bir bağlantı zinciri var, ki soyluların sikke kullanımına ve etkilerine eleştirilerini yansıtıyor.⁶¹ Sikke böylece soylu savaşçıların kahramanlık erdemlerinin karşısına konuyor. Oysaki gerçekte soylular giderek insanları esir almaya, ticarete ve köylü çiftçilerin topraklarına el koymaya yönelmişti. Seçkinlerin bu faaliyetleri kıymetli metal kullanımıyla bağlantılıydı, ki bu da büyük ölçüde onların tekelindeydi. Sikke kullanımı damgayla darbedilmiş kıymetli metalleri *genel* dolaşıma sokmakla soyluların bu ayrıcalığına son verdi.⁶² Sikkeler altının ve gümüşün soyluların hediye alıp vermesinin, gösterişinin dışında halkın elinde harciâlem dolaşmasına olanak sağladı. Sikke böylece soyluların geleneksel egemenlik ağlarının çözülmesine etki yaptı. Tiranlıkla alakası da burada.

Tiranlık siyasi yapı olarak Yunan âleminde M.Ö. 650'den sonraki yüz yıl içinde oluştu. En uzun tiran yönetim dizisi muhtemelen Korint'te yaşandı, yaklaşık M.Ö. 655'ten 585'e kadar. Atina da 560'tan 510'a kadar elli yıl büyük ölçüde tiran yönetiminde kaldı. Tiranlar çoğun bir seçkin soylu grubunun tahakkümüne son vermeye girişen muhalif soylulardı. Tiranlar siyasi yapıyı yeniden şekillendirirken erki kendi ellerinde topladıkları gibi, tipik olarak halktan da destek istiyor, soyluların nüfuzunu sınırlamak için halkın haklarını artırıyorlardı. Aristoteles'in özeti öğreticidir: "... bir tiran halkın (yani, çoğunluğun) ileri gelenlerin elinde herhangi bir adaletsizliğe maruz kalmaması için onlara karşı çıkmalarından kaynaklanır" (*Politics*, 5.1310b).⁶³ Görünen, tiran yönetimleri büyük toplumsal dönüşümlerle meydana geldi.

Bir kere yoksullaşma, borca batma ve mülkünden olma alt tabakada birçoklarına soylu yönetimini çekilmez hâle getiriyordu. Tiranlığın ilk ortaya çıkıp en uzun sürdüğü Korint'in o tarihlerde Yunanistan'da ticarete en gelişmiş kent olması anlamlıdır. Şayet ticaret ve ticari servet belirttiğim şekilde toplumda tabakalaşmaya ve bir sınıfın hoşnutsuzluğuna yol açmakta idiyse, halktan soylu egemenliğine karşı tepkinin ilk defa büyük bir ticaret merkezinde ortaya çıkmasına şaşılmaz. İkincisi M.Ö. sekizinci yüzyılda orta hâllilerden devşirilen ve *hoplit* denilen ağır silahlı askerlere dayanan yeni bir savaşma tarzı oluşmuştu; bu gelişme ile savaş ve siyaset soylu olmayan sınıflara daha çok dayanmaya başladı. Yeni savaşma sistemi kahraman bireyin yetenek ve cesaretinden ziyade askerlerin toplu hareketini ön plana çıkardı. Bir tarihçinin belirttiği gibi, "Bunlardan binlercesi meydana çıktığında bir örnek görünüyordular ... Çiftçi, zanaatkâr, tüccar, soylu omuz omuzaydı; ayrı duranların artık hükmü kalmadı".⁶⁴ O tarihlerde *hoplit*ler şehir devletlerinde erkek nüfusun ihtimal üçte birini teşkil ediyordu. Bunlar silahlıydı ve demokratikleşme konusunda sebatla kararlıydılar.⁶⁵ Geleneksel aristokrat ailelerin iktidarına son vermek isteyen bir soylu *hoplit*lere kolayca başvurabilirdi. Ancak tiran olmaya heveslenenler eski iktidar yapısına karşı bu toplumsal zümreyi harekete

geçirebildiği gibi (Korint'te böyle olduğu anlaşılıyor)⁶⁶ demokrasiye meyilli bu yurttaşlar kendi başlarına da ayaklanabiliyordu.

Pazara ve paraya dönecek olursak tiranların genellikle ticareti ve koloni kurulmasını teşvik ettiğini görüyoruz; belki yeni kurdukları rejime maddi kaynak sağlamak için teşvik ediyorlardı. Agorayı genişletmek, tapınak inşa etmek, kentte şenlik düzenlemek, su şebekesi kurmak, savaşmak; kamusal alanların ve iktidarın gerektirdiği bu yeni alt yapıların maliyeti epeydi. Ticaret ve koloni kurma faaliyetleri yeni şekillenen yönetimlere gerekli serveti sağlayacaksa bu, devletçe onaylanan ödeme ve mübadele araçlarının dolaştığı parasal sistemler içinde daha kolay yapılabilirdi. Sikkenin avantajı servet akımlarını kent yönetiminin onayladığı, kamu makamlarının işaretlerini taşıyan para biçimlerine sokabilmesidir. Sikke soyluların kararıyla değil kent yönetiminin kararıyla, kamu eliyle üretilir. Siyasetin merkezi soylunun *oikos*undan ve soyluların şöleninden agoraya ve kentdaşlar meclisine geçerken servet akımları da mecra değiştirdi; şehir devletinin işaretini taşıyan sikkeler soylu haneler arasında el değiştiren kıymetli metallerin yerini aldı. Bu süreçler kent yetkililerinin sikke darbında bir [yasal] kesinti yapmasına elveriyor, iktidarın *görünürlüğü* de artırıyordu; ortaya çıkmakta olan demokrasi için bunlar gerekliydi. Sikke kullanımı maddi alışverişi görünür kıldı; benzer şekilde siyasi hayatın merkezi hâline gelen agora ve meclis de soylu hanelerin görünmez özel gücünü zayıflattı. Bu süreçlerle aynı zamanda dinsel hayatta da dönüşümler oldu.

"İlk Çağ'da Yunanistan'da din kamusal faaliyetin en âlâsıydı" diyen yerinde söylemiş.⁶⁷ Ancak önce de belirttiğimiz gibi M.Ö. yedinci yüzyıla geldiğimizde bu faaliyetlerde büyük yenilikler oluyordu. Tapınak inşası, devletin yeni şenlikler düzenlemesi, agoranın genişlemesi, hukukun teşekkül etmesi yeni bir kamusal alan -köylü kentdaşlara kolektif bir alan- açtı; bundan umulan soylu hanelerin iktidarına son vermesiydi. Sekizinci yüzyıl sonlarında tapınak inşa furyası büyük toplu çabalar gerektiriyordu; bu da *demosun* siyasi yükselişiyle gerçekleşti.⁶⁸ M.Ö. 590'larda

Solon'un reform yaptığı dönemde *polis* ile kentin dini beraber ilerleme kaydediyordu. Kanıtlarını taştan mabet yapımında, şenlik düzenlenişinde yeniliklerde, mermer heykellerdeki ithaflarda görüyoruz. Bu süreçler M.Ö. 561-510'da çoğu zaman kente hâkim olan Peisistratos'un ve oğullarının tiranlığında devam etti ve dini herkesin katılımına daha çok açtı.⁶⁹

Peisistratos yönetiminde kentin Panathenaea şenlikleri yenilendi. Kentte yapılan Dionisia şenliği de yenilendi ve tragedyaların oynandığı ortam oldu.⁷⁰ Klasik Çağ tarihçisi Robert Parker'in dediği gibi yeniden biçimlenen bütün bu kent şenlikleri, oyunlar, geçitler, kurban kesmeler, temsiller "kentdaş bilinciyle ve gururuyla gelişmiş bir *polis* ortamı dışında tasavvur edilemezdi".⁷¹ Reformcu tiranlar şenlikleri kendi yönetimlerine meşruiyet sağlamak için şekillendirmektedir ama bunu ancak reformlarını *demosun* artan kentdaş bilincine uydurarak başarabilirlerdi. *Demos*, şehir devleti vasıtasıyla zenginlere baskı yaparak bunları Panathenaea'da ve kentin Dionisia'sında mütevazı hemşehrilerine toplu ziyafetler vermeye mecbur etti.⁷² Böylece yeni bir kentdaş bilincinin dışı vurduğu *poliste* özel servetlere sorumluluk yüklendi.

İktidarın bu görünürlük kazanmasında mekânsal bir dönüşüm de oldu. Meclisin toplanma alanı; ayin ve kutlama yerleri, tiyatro, pazar yerleri M.Ö. 600 yıllarında şehir devletinin gelişmesinde önemliydi. Dönüşüm büyük ölçüde kullanılan inşaat malzemesinde somutlaştı; Atina bir tuğla kentinden mermer ve kireç taşı kentine döndü. Agora genişletildi; tapınaklar inşa edildi; Dionisia'da tragedya temsilleri için yeni bir tiyatro inşa edildi.⁷³ Mekânda böyle dönüşümler olduğunda ister istemez işçilere ücret ödemek, araç-gereç satın almak için harcama yapmak gerekir. Bu kamusal mekânlar oluştuktan sonra buralarda yürütülen birçok faaliyet devamlı masraf kapısı oldu; şenlikler için et tedarikinden sahnelenen oyunlar için şairlere ödenen paralara kadar. Yeni şenliklerde yarışmalarda para ödülleri ihdas edilerek şairlere kıymetli metalden kadeh veya kazan vermek yerine para ödenmesi anlamlıdır.⁷⁴

İlaveten önde gelen Yunan sikkesi Atina'da ilk defa M.Ö. 515 yıllarında baykuş simgesiyle kesildi. Bu sikke *polis*in mührünü taşıyıp yürürlüğü onun kanunlarına dayanmaktaydı. Para kullanımı yeni ticaret yollarıyla bağlantılı olduğu kadar hukukta, dinde ve devlette yeni uygulamalarla bağlantılıydı. Baykuşlu sikke gümüş içeriğinin saflığı ile ün kazandı. Bu sayede ilk gerçek *dünya parası* oldu. İçkin değeri nedeniyle Akdeniz ticaret havzasında her yerde geçiyordu; başka devletler de zaman zaman taklitlerini darbetti. Arkeologlar Güney Anadolu'da, Suriye'de, Mısır'da, Kıbrıs'ta, Afganistan'da baykuşlu sikkeler bulmuştur.⁷⁵ Atina'nın baykuşlu sikkeleri siyasi ve iktisadi dinamiklerde özgün bir örtüşmeyi yansıtmaktadır; bir yandan egemenlik sahasında sikkenin geçerliğini sağlayabilen güçlü bir devletin alametini taşıyordu; öte yandan yüksek ayarlı gümüşten darbedildiğinden Atina'nın hükümlerlik alanından çok ırak yerlerde tüccarlar, devlet yetkilileri ve başkaları bunları ödemelerde kabul ediyordu. Böylece paranın tam gelişmiş *ilk biçimi* olan metal sikkenin ilk örneği oldu.

Bu noktada durup Atina'nın baykuşlu sikkesinin üretiminde bazı özellikleri vurgulamak gerek. Daha önce de belirttik, sikkenin değerinin istikrarı büyük ölçüde gümüş içeriğinin onyıllarca sabit tutulmasındandı. Parasallaşmanın yeni başladığı dönemde sikkelerin genel geçerlik kazanabilmesi için temelinin daha önceki servet biçimleri, özellikle kıymetli metaller olması gerekiyordu. Ne var ki (bu önemli bir husus) baykuşlu sikkenin dolaştığı dönemde bunun gümüşü çoğu zaman Attika'da Laurium maden ocaklarından temin edildi. Bu madenlerde üretimi de Yunan âlemindeki en büyük köle topluluğu (M.Ö. dördüncü yüzyıl sonlarında tahminen otuz bin kadar köle) yapıyordu.⁷⁶ İki bin beş yüz yıla yakın bir süre başat para birimi olan Atina'nın baykuşlu sikkelerinin değerinin kaynağı, üretimi bakımından binlerce kölenin *geçmiş emeği* idi. İlk dünya parası köle bedenlerinin alın teriyle yoğrulmuştu. Başka önemli bir husus bu dünya parasının dolaştığı saha ticaretten ziyade savaşla belirlenmiş, pazarlardan ziyade dökülen kanla çizilmişti. Köle gibi asker de parayla temin

ediliyordu. Asker ile köle arasındaki bu bağlantı bizi tekrar para ile esaret konusuna getiriyor.

Sikke ve Ordu

Bazı tarihçiler sikkenin ilk defa Lidya’da Yunan paralı askerlerine maaş ödemek için üretildiğini öne sürer.⁷⁷ Güçlü bir tespit. Ancak İlk Çağ’da parasallaşma tarihinde paralı asker maaşlarının önemini kabul etmekle tek nedenli açıklama yapmaya mecbur değiliz. Tüm karmaşık tarihsel süreçlerde olduğu gibi sikkenin ortaya çıkışında birbirini pekiştiren birçok tarihsel “nedenin” etkileşmesi var; bu nedenlerin ne sonuca yol açacağı da hiçbir zaman önceden belirlenmiş değildi. Böyle süreçlerde nedensellik olay bittikten sonra *geriye doğru bakarak betimlenebilir*. Sikke belirli tarihsel siyasi ve iktisadi sorunlara çok yönlü bir “çözüm” olarak belirince, önceki bazı eğilimleri açığa çıkardı ve patika bağımlılığı yarattı. Marx’ın bu bağlamda dediği gibi “insan anatomisi de maymun anatomisinin anahtarıdır”.⁷⁸ Başka bir deyişle sonraki biçimler öncekileri anlaşılır kılar. Bu açıdan bakıldığında paralı asker maaşları karmaşık bir diyalektik sürecin bir ögesi olarak sikkenin ortaya çıkmasında önemliydi.

İnsanlık tarihinde, silah altına alma devletlerin yaptığı en büyük ölçekli işlerdendir. Büyük çapta savaş yürütmek için on binlerce insanı askere almak, onları silahla-malzemeyle (kılıç, gemi, at, kalkan ile) donatmak, levazımını (yiyeceğini, çadırlarını, giysilerini) temin etmek ve maaşları için yedekte akçe bulundurmak gerekir. Herodotos’a göre tiran Peisistratos Atina’da yaptığı son darbede “Bir sürü paralı asker topladı”, bunlara çeşitli kaynaklardan sağladığı gelirlerden maaş bağladı: “hem kendi ülkesinden hem de Strymon madenlerinden sağladığı gelirle tiranlığını iyice pekiştirdi”.⁷⁹ Zamanla paralı askerler artık sadece koruma görevlisi olarak değil, savaş seferleri için asker ve denizci olarak daha büyük sayılarda işe alındı. M.Ö. 431-404 yıllarında Atina ile Sparta arasında Peloponez Savaşı’nda her iki taraf da büyük ölçüde paralı asker kullandı. Spartalıların düzenlediği bir seferde “maaşla

ikna edilen” bin asker bulunduğu, Atina donanmasının da paralı askerle dolu olduğu kaydedilmiştir. Savaş sona erdikten bir yıl sonra Atina’yı sarsan şiddetli sınıf kavgasında oligarşi yanlıları da, demokratlar da silahlı adamlar istihdam etti. Bunun hemen ardından Genç Kiros Pers tahtına oturmak için giriştiği savaşta (dendiğine göre) on bin Yunan paralı asker tuttu. Mısır’da da yüz elli yıl kadar bir süre daha da büyük sayılarda maaşlı Yunan savaşçının görev yaptığı öne sürülmektedir.⁸⁰ Artık o tarihte Akdeniz bölgesinde, Kuzey Afrika’da ve Pers ülkesinde binlerce, on binlerce Yunan paralı askerin istihdam edildiği sık sık görölüyordu. Nitekim bir tarihçi M.Ö. birinci binyılın ikinci yarısı boyunca bir “asker-sikke üretim çıkar blokunun”* mevcut olduğunu ileri sürmüştür.⁸¹ “Bir lejyon Roma’ya yılda 1.500.000 *denarius* mal oluyordu; her yıl gümüş *denarius* üretiminde başlıca amaç ordunun masraflarını karşılamaktı”⁸² tespiti söz konusu masrafların niceliği ve sikke üretimine etkisi hakkında fikir veriyor. Başka bir tarihçi de Roma İmparatorluğu’nun son döneminde -paranın altına dayandığı dönemde- gümüş sikkenin *sırf* ordunun harcamalarını karşılamak için üretildiğini öne sürmüştür.⁸³

Eski Yunan’a dönelim. Paralı askerle yürütülen savaşlar ile sikke kullanımı arasındaki ilinti gayet açık. Bir kere paralı asker düzeninde bunlara bir şey ödemek gerekiyordu; seferde bulunan askerlere ödemeyi sığır, köleyle veya metal külçeleriyle yapmak pratik değildi.⁸⁴ Sikke taşımak kolaydı. Sikke (Atina’nın baykuşları gibi) ayarı yüksek kıymetli metalden üretilince kolayca taşınabilir değerli bir nesne oluyordu. Seferdeki askerler de maaşlarının bir kısmını yiyeceğe, cinsel tatmine, giysiye ve başka şeylere harcıyordu. Çiftçi köylüler ekseriya askerlere ürün sattığından bu alışveriş kırsalda para kullanımını artırdı ve Yunan sikkelerinin dolaştığı alanı genişletti. Paralı askerler ailelerinden-akrabala-

* “Military-coinage complex” Bu terimde 1961’de ABD cumhurbaşkanı Eisenhower’ın bir konuşmasında kullandığı bir kavrama gönderme var. Eisenhower ABD’de bir asker-sanayici çıkar blokunun (“military-industrial complex”) siyasi kararları etkilediğinden yakınmıştı. -çev.

rından uzak düşüp kendi özel geçim kaynağına da malik olmadığından paraya iyice muhtaç hâle geldi; böylece para kullanmaya alıştılar. Roma'ya atıfla söylenmiş “ordu hayatı askerlere para kullanmayı öğretti” savı biraz abartma olabilir, ama abartma azdır.⁸⁵ Nitekim Roma birinci ve ikinci Pön Savaşları (M.Ö. 218-201) esnasında sikke üretimini çok artırdı; sikkeler asker maaşlarını ödemeye elveren küçük birimlerle sürüldü. Böylece sikkelerin kullanıldığı ilk yüz yılda Yunan paralı askerleri ve Roma ordusu “parasallaşmayı uyaran önemli bir etkeni”.⁸⁶

Peki maaş mukabilinde savaşılan bu insanların konumu neydi? Bugünün gözüyle bakınca bunlar genelde ücretli işçiye benzemektedir. Ama İlk Çağ'da, özellikle soylu gözlemcilerin gözünde bedenini satmak köle olmaktı; ücret karşılığında çalışmak esas itibarıyla bedenini satmak olarak görülüyordu. Ücretli işçi olarak emeğini (daha doğrusu işgücünü) satmakla bedenini köle olarak satmak arasındaki modern liberal ayırımı İlk Çağ metinlerinde pek rastlanmaz.⁸⁷ Metinlerde ücretli çalışanlar -paralı askerler dâhil- sık sık köleler ile kıyaslanır. Örneğin Ksenofon'un *Memorabilia*'sında Sokrates Eutherus'tan hayatını, geçmişini anlatmasını ister. Eutherus cevaben yurdunda savaş çıktığından “Yurt dışında mülklerimizden olduk... Şimdi yurdumda, ihtiyaçlarımı bedenem çalışarak temin etmeye mecbur kaldım. Bence bu insanlardan yardım dilenmekten yeğdir” der. Yani Eutherus bağımsız bir üreticidir, kendi emeğiyle geçinmektedir. Sokrates (muhakkak ironiyle) ücretli çalışmak daha avantajlı değil mi diye sorar. Beden yaşanıp aşınır der, “çok serveti olan birinin” emrine girip ücret karşılığı işçisi olmak daha iyi olmaz mı? Eutherus'un yanıtı Platon'da bulduğumuz Sokratesçi duruşu teyit eder: “Sokrates, köleliğe katlanmak bana zor gelir.”⁸⁸ Başkasına çalışmak, ücretle istihdam edilmek köle hâline gelmektir, bedenini satarak bir efendinin emrine vermektir. Aristoteles de *Retorik*'inde aynı görüşü öne sürer; özgür olmamayı (köleliği) “birisinin emri altında yaşamak” diye tanımlar (1367a33).*

* Türkçesi Aristoteles, *Retorik*, Mehmet H. Doğan -çev., İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 67. -çev.

İlk Çağ metinlerinde köle konumu ile ücretli işçi konumunun örtüşmesi yaygındır. Metinlerde ücretli çalışanlara *doulos* denir ki bu köle* anlamında kullanılan en yaygın kelimedir, ya da *latris* denir ki bu da “köle” veya “istihdam edilen adam” ya da “hizmetçi” anlamlarını taşır.⁸⁹ Bu anlam muğlaklığının bir sebebi Atina’da her gün amele pazarına gelenlerin büyük çoğunluğunun köle olmasıydı.⁹⁰ Yunanistan’da da Roma’da da kölelerin ücretli çalışıp kazançlarını sahipleriyle paylaşması nadir değildi.⁹¹ Atina’da ücretli çalışanların çoğunun köle olduğu kesin gibidir; Roma’da da bazı köleler, özellikle zanaatkâr olanlar sahiplerinden muntazam aylık maaş alıyordu.⁹² Böylelikle paralı askerler maaş karşılığında işe girdiğinde çoğu gözlemcinin kölelikle ilişkilendirdiği, köleliğe benzettiği bir faaliyete başlamış oluyordu. Bundan birkaç yüz yıl sonra Roma Cumhuriyeti’nin son döneminde bile Cicero (M.Ö. 106-151) paralı askerlerin maaşlarını köleliğin karşılığı olarak tanımladı. Bir yüzyıl sonra da Seneca köleyi müebbet paralı asker olarak tanımladı.⁹³ Köle ile ücretli işçi, para mukabilinde -geçici dahi olsa- başkasının kontrolünde olduklarından, bedenini (ve özgürlüğünü) teslim etmekle oluşan bir kontrole tabi olduklarından aynı durumda idi. Bu çağrışım ve ilişkilendirme Avrupa’da en azından erken modern döneme kadar sürdü. Mesela on yedinci yüzyılın ilk yarısında Hollandalı hukukçu Hugo Grotius *servitusun* birçok türü olduğunu öne sürdü. Bunlardan “en onursuz” kölelik olmakla beraber serfler ve *mercenariuslar* (ücretli işçiler) de kölemsi** bir konumdadır. Grotius ücretli işçileri bir sözleşme süresince bir efendiye bağımlı “sürekli uşak” diye betimler.⁹⁴ Ücretli işçilerin nasıl toplumsal açıdan öldüğünü başka bir çalışmamda izah etmiştim.⁹⁵ Şimdilik şunu kaydetmeye değer: Atina’da ücretli işçilerin çoğunluğunu

* “Chattel slave” Bu İngilizce terim ölünceye kadar başkasının satılabilir mülkü olan, çocukları da satılabilir mülk olan köle demektir. Borç ödemek için kölelikten ayırt edilmektedir -çev.

“Servile”. Bu kelime gurursuz, hakir, zelim, köle ruhlu anlamlarına da gelmektedir. -çev.

köleler teşkil ettiğinden kölelikle ücretli çalışmanın ilişkisi her gün pekişiyordu. Bu denklik para karşılığında çalışmayla ilgili kelime dağarcığına kadar girmiştir. Grotius'ta gördüğümüz gibi Latince ücret ile ticaret kelimeleri, paralı asker kelimesi ile kök-testir; İngilizce *mercantile* kelimesini düşünün.* Tanınmış dil bilimci Émile Benveniste'in dediği gibi “Savaş ve paralı askerlik imgeleri, çalışmaya ve yasal ücretlendirmeye ilişkin imgelerden önce gelmiş ve berikileri doğurmuştur”.⁹⁶

Bununla da Marx'ın “İlk Çağ'da ücret sisteminin tam teşekküllü ordularda oldu” saptamasına geliyoruz.⁹⁷ Marx bu tespiti *Grundrisse*'de açılar; Yunan-Roma âleminde paralı askerleri ve yurttaş askerleri ücretli işçi olarak düşündüğünü belirtir.⁹⁸ Yunanların ve Roma'nın imparatorluk ordularında paralı askerler ile beraber yurttaş askerler de maaş alıyordu. Gerçi Atina'da demokrasi yargıda jüri hizmeti verenlere ve yurttaş meclisine katılanlara yapılan ödemelerde uşaklık-kölelik izlerini silmeye çalıştı ve yurttaş askerlerin maaşlarında da böyle izleri yok etmeye çalıştı. Ne var ki bu çabalara soylu seçkinciler ve bu arada Sokrates'i izleyenler sert karşı koydu. Yoksul yurttaş askerler kölelerden ayırt edilmekle birlikte, soylular bunları “erdemli” asillerden da kesin ayırt ediyordu. Yani ücretli asker işgücü tartışmalı bir kategoriydi; kavramda siyasi özgürlük ve kamu hizmeti öğeleriyle, toplumda alçalmayı ima eden paralı askerlik (ücret karşılığı çalışma) öğesi bir aradaydı. M.S. 200'lerin başlarında Roma imparatorluk ordusunun mevcudu dört yüz elli bin kişi ile doruğa ulaştığında ücretli işgücünün en çok yoğunlaştığı yer askeriye idi. Ücretli istihdam sistemi para ile savaşın kesişiminde yeşerdi.

Jül Sezar'ın “Asker ve para; bunlardan biri yoksa çok geçmeden ötekinden de olursun” dediği söylenir.⁹⁹ Parayla asker (hem paralı asker hem yurttaş asker) satın alınıyor; askerin gereksediği erzak, silah, at, gemi satın alınıyordu. Asker de, gördüğümüz

* İngilizce “merchant” tüccar, “mercantile” ticari, “mercenary” paralı asker anlamına gelir. Latince “mercenarius” kelimesinin ücretli işçi anlamına geldiği de metinde açıklanıyor. –çev.

gibi, yiyecek-içecek ve başka şeyler satın alarak parayı kırsalda dağıtıyordu. Para ile askerî güç birbirine bağımlıydı. Sikke kesiminin Atina'da Pers Savaşları'nın sonunda (M.Ö. 479-431)¹⁰⁰ ve Roma'da ilk iki Pön Savaşı'nda (M.Ö. 218-214) muazzam arttığını söyledik. Altıncı yüzyılın sonunda Yunan âleminde sikke kesen yüz küsur darphane vardı. Miladi ikinci yüzyılda Roma imparatorluk devletinin yıllık bütçesinin yaklaşık 225 milyon *denarius* olduğu, bunun dörtte üçüyle imparatorluğun dört yüz bin aske-rine maaş ödendiği tahmin edilmektedir.¹⁰¹

Askerî harcamalar sikke kullanımını Roma Cumhuriyeti'nin, Kartaca'nın ve Büyük İskender'in kurduğu Helenistik krallıkların dışında İran'da ve Kelt devletlerinde de yaydı. Makedon II. Filip'in, III. Aleksandros'un [Büyük İskender] ve haleflerinin ordularında hizmet veren Kelt paralı askerlerine yapılan ödemeler sikkeyi Galya'ya getirdi. Keltler kendi sikkelerini darbetmeye başladığında hâliyle Makedon ve diğer Yunan sikkelerini örnek aldı. Keltler siyasi iktidarı merkezileştirerek devlet kurma projesine giriştiğinde sikkeleri büyük ölçüde kendi ordularına finansman sağlamak için darbetttiler.¹⁰² Para ile devlet inşasının karşılıklı bağımlı en iyi araştırılmış örneklerden biri Mısır'da Ptolemaios Krallığıdır. Krallık Büyük İskender'in M.Ö. 332'de Mısır'ı fethiyle ortaya çıktı. Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümünden sonra Ptolemaios Mısır'da vali (*satrap*) oldu. Ptolemaios ve üç ardılı Mısır'ı yüz küsur yıl kesintisiz yönetti ve devlet inşa etmek için para kullanımını yaydı.¹⁰³ Gerçi kadim Mısır sikkeye yabancı değildi, ancak sikke Akdeniz ticaretinde ve bazı büyük lüks alımlarda kullanılmıştı. Ptolemaioslar ile değişen, parasallaşma ile askerî güç inşasının koşut ilerlemesi ve nakitle yapılan işlemlerin kapsamının genişlemesiydi. Burada da süreç büyük ölçüde paralı asker istihdamıyla başladı.

Sezar'ın dediği gibi “asker ve para”: İskender'in Mısır'da hâkimiyetini idame etmek için yaptığı savaşlarda da öyleydi. İskender Makedon kuvvetlerin, paralı askerlerin ve Mısırlı askerlerin giderlerini karşılayabilmek için Makedonya'da darbe-

dilen imparatorluk sikkelerinin yanısıra kurulan yerel darphanelerde kesilen sikkelere yaslandı. Ptolemaiosların para sistemi gümüş sikkeye dayanıyordu, ancak altın sikke de kullanılıyordu. Altın sikkelerin itibarı yüksekti ve özellikle askerî harcamalarda kullanılıyordu.¹⁰⁴ Ptolemaioslar bu para sistemini İskender'den devraldı; bununla savaş yaptılar, müttefik ordulara finansman sağladılar, silahlı kuvvetlerini güçlendirdiler, paralı asker istihdam ettiler. Ptolemaioslar bir sürü yeni vergi saldıkları gibi bunların (örneğin tahılla) aynı olarak değil para ile ödenmesini dayatarak parasallaşmayı desteklediler (arazi ve tahıl vergileri istisna idi).¹⁰⁵ Dokuma, meyva, papirüs, bira, tuz ve yem üretiminden ve satışından toplanan vergiler aynı ödenmiyor, para ile ödeniyordu. Keza gayrimenkul satışlarından, ulaştırmadan ve hizmetlerden alınan vergiler de.¹⁰⁶ Para kullanımına muhtemelen en çok katkı yapan vergi M.Ö. 263'te salınan tuz vergisi idi. Tuz vergisi fiilen bir baş vergisiydi; tüm kadınlardan-erkeklerden toplanıyordu. Uygulaması çok sayıda Mısırlıyı vergi ödeyebilmek için para (genelde tunç sikke) karşılığında zaman zaman ücretli çalışmaya mecbur etti. Öyle ki "birçok Mısırlının parasal alana girmesinin tek nedeni vergi idi".¹⁰⁷

Bunlar şunu hatırlatmalı: her ne kadar paranın gelişmesi ticaretle, pazarla yakından bağlantılı ise de bunlardan tam teşekküllü para ortaya çıkaran otomatik bir süreç yoktur. Sadece takas ve mübadele üzerinde duran tarihsel anlatılar, örgütlü şiddetin ve savaşın tarihî temeli olan yeni kurumun -devletin- belirleyici rolünü görmezden gelmektedir. Tarihçi W. V. Harris'in "devletin iktisadi gücü parasallaşmanın tarihinde kritik tarihsel ögedir" savı kuşkusuz doğrudur.¹⁰⁸

Para demokratik iktidarın aracı olabildiği kadar Mısır örneğinde görüldüğü gibi bir hükümdar yönetimine de alet olabilmektedir. Para devletin maddi gücünü desteklemekle kalmıyor, hükümdarın iktidarını da simgesel olarak meşrulaştırıyordu. Nitekim M.Ö. 321-320'de Ptolemaios sikkelerine tanrı imgeleri veya zeytin dalı gibi bereket imgeleri yerine İskender'in imgesi darbedilmeye

başladı. Bir tarihçinin belirttiği gibi kralların, tanrılarla ve doğanın kudretiyle ilişkilendirilmesi gerçekten “devrimci” bir dönüşümdü; ardından daha da görülmedik bir değişiklik oldu; bir hükümdar (I. Ptolemaios) *sağ iken* Mısır’da darbedilen sikkelerde görüldü.¹⁰⁹ Sikke devletlerin askerî güç inşa etmesinde önemli bir araç olduğu kadar hükümdarın kudret simgelerinden de biriydi.

Demek ki sikke kullanımı soylu sınıf egemenliğindeki özel servet dolaşımına bir alternatif olarak ortaya çıkmakla birlikte, halkın denetimi dışında yeni servet ve iktidar biçimlerinin hizmetine de koşuldu. İlk Çağ’da demokrasinin kurulabildiği tek tük yerlerde bunu genelde savaş ve yayılcılık yıkıyordu. Devamlı artan savaşların ve fetihlerin parasal dinamikleri *demosun* dışında kalıyordu. Aristoteles’in gözlemlediği gibi *oikosun* idamesi için örneğin tahıl, at, altın kupa gibi belirli mallar belirli -sonlu- miktarlarda biriktirilir; buna mukabil para sonsuz biriktirilebilir. Para biriktirmeyle erdemli bir yaşama ulaşmak mümkün olmadığından Aristoteles (*krematistik* adını verdiği) *bizatihi* para biriktirmeyi amaç edinmenin doğal olmadığı, akıl dışı olduğu kanısındaydı (*Politics* 1.9). Önce de belirttik, Aristoteles Marx’ın sermayenin genel formülü dediği (P-M-P’) dinamiğini sezmişti. Aristoteles para birikiminin dinamiğini algıladıysa bu klasik Yunan toplumunda para kullanımının yayılmış olmasındandı. Yaptığı tahlil de para biriktirmenin Yunan demokrasisine çıkardığı sorunu işaret etmektedir: paranın dolaşımı, *polis*in değerleriyle bağdaşmayan amaçlara (sonsuz biriktirmeye) meydan açıyordu. Sohn-Rethel’in tasvir ettiği bu kavramsal ve pratik soyutlamalar demokratik meclislerde yüz yüze etkileşerek siyaset yapma anlayışıyla bağdaşmaz.

Roma İmparatorluğu devrinde para apaçık bir savaş ve esir etme aleti olmuştu. Bunu Cicero’nun esirlere bakarken *sestertius* görmesinden çıkarabiliyoruz. Paranın demokratikleşen *poliste*ki kökeni çoktan tasfiye olmuştu. Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra para kullanımı sürdü, ama aynı ölçekte değildi. Ancak modern dönemin başında Avrupalıların sömürgeci yayılmasıyla yeni bir parasallaşma dalgası yükseldi. Yine bir savaş dalgasıyla yükseldi.

İpek Yolları ve Köle Yolları

Roma İmparatorluğu'nun dağılmasıyla Avrupa'da para ve ticaret geriledi¹¹⁰; buna karşılık Suriye'den Çin'e kadar Orta Doğu'da ve Uzak Doğu'da gelişti. Roma'nın çökmesinden (en azından kısa dönemde) başlıca yararlanan İran oldu. İran M.S. 600'lerin başlarında Antakya'dan Kudüs'e ve İskenderiye'ye kadar şehirler fethetti, Çin'e uzanan tarihsel İpek Yolları boyunca ticari ilişkilerini genişletti. Sonra İran'ın genişlemesi durakladığında dinamik genişleme potansiyeliyle yeni bir güç ortaya çıktı. Bu İslam idi. İslam 622'den itibaren Medine'den yayılarak süratle devlet olarak güçlendi, Pers ve Bizans İmparatorluklarını yenerek Roma İmparatorluğu'ndan da geniş bir coğrafyaya yayıldı; bunu Roma'nın yayılışının yarısı kadar bir sürede başardı.¹¹¹ İmparatorluklar arası rekabette ister istemez ideolojik bir öge bulunur. İslam İmparatorluğu ilerlerken yürütülen propaganda mücadelesinin bir kısmı (yerinde bir tabirle) "sikke savaşları" diye adlandırılmıştır, zira hasım taraflar davalarını yaymak için sikkelere sloganlar darbediyordu. Yerinde diyorum, çünkü İslam İmparatorluğu'nda Avrasya'da ve Kuzey Afrika'da muazzam ticaret artışı ve parasallaşma oldu. Akdeniz havzasının Hristiyan bölgesinde pazarların küçülmesine karşılık İslam âleminde ticaret yolları serpilip büyüdü. İslam İmparatorluğu dünyanın en büyük deniz ticaret sistemini kurdu. Deniz yollarında ve İpek Yollarında M.S. sekizinci yüzyıl boyunca Çin'e ve Çin'den seramik ürünleri, gümüşten mallar, süs kutuları, külçe altın ve külçe kurşun gibi lüks mallar taşınıp durdu.¹¹² Ticaretin ağırlık merkezi doğuya kaydı. Arap âleminde felsefe, fen, tıp, sanat hızla gelişti. Bağdat ile Orta Asya'da bazı şehirler bilim merkezi olarak şöhret kazandı. Ancak Walter Benjamin'in hatırlattığı gibi sınıflı toplumlarda uygarlıkta ilerleme daima barbarlıkta da ilerlemedir. Sanatta, fende gelişmeyle birlikte Arap bölgelerinde ve Avrupa'da bazı mintikalarda köle ticaretinde de patlama oldu. Avrasya'da

ticaret canlanırken pazar ile kölecilik arasındaki eski ilinti de canlandı.

İslam İmparatorluğu'ndaki ticari gelişme yeni köle ticaret yolları geliştirdi. Bunda Vikingler başrolü oynadı. Vikingler İslam âlemiyle ticaret yapmak için Kuzey Avrupa'dan güneye indi. Viking Rusları* bu yolları katederken kıymetli bir mal -Slav esirler- topluyorlardı. İngilizce *slave* [köle] kelimesi Slav'dan türemiştir. Bunlara Kelt ve İskandinav esirler katıldı. Dokuzuncu yüzyıla geldiğimizde Ruslar İskandinavya'ya, Kuzey Afrika'ya, İspanya'ya, Bağdad'a ve Asya'da bazı bölgelere tümen tümen köle sevk edip mezatla satıyordu. 961 yılında Kurtuba'daki Müslüman sarayında on üç bin Slav köle bulunduğu söylenir. 950 yılında Avrupa nüfusunun ihtimal yüzde 15'i köleydi.¹¹³ Ancak Sahra yoluyla yürütülen köle ticareti Slav, Kelt ve İskandinav köle ticaretini gölgede bıraktı. Sahra köle ticareti on üç asır sürdü. Esir edilen milyonlarca Afrikalı Sahra Çölü üzerinden sevk edildi. Doğu Afrika'da esir edilen milyonlarca insanın ticareti sonraki Atlas Okyanusu'ndaki köle ticaretini çapta aşmış olabilir.¹¹⁴ Arapların yürüttüğü Afrikalı köle ticareti kısa sürede Roma İmparatorluğu'ndaki köle ticaretinin doruğunu aştı; berikinin yılda dört yüz bin köleyi bulmuş olabileceğini görmüştük.¹¹⁵ Köle ticareti kabardıkça Orta Asya'da sikkeler arttı; bu da çok şey anlatıyor.¹¹⁶ Yine köle ticaretiyle para kullanımı birlikte artıyordu. Batı Avrupa da bundan etkilendi; Müslüman tüccarlar Marsilya ve Roma gibi kentlerde köle pazarları kurdu. Bazı yorumcular bir süre sonra İtalya'da şehir devletlerinde görülen ticari ve kültürel canlanmayı övgüyle anlatırken bunlardaki uyanışın [Rönesans'ın] da köle ticaretine dayandığını çoğun unuttur. Şimdi kapitalizmin arefesindeki kritik dönemeçleri irdelemeye girişmeden önce dünyada ilk uzun süren kâğıt para deneyini incelemekte fayda var.

* "Rus". İngilizce (Rus') şeklinde yazılan isim Orta Çağ Ruslarını kasteder (Русь). -çev.

İpek Yolunda Kâğıt Para: Başarısız Bir Yenilik

On üçüncü yüzyılda Venedikli tüccar Marco Polo Çin'deki paraya dair anlattıkları okurlarını hayret içinde bıraktı. Marco Polo 1275-1292'de Çin'de kalmıştı. Ünlü *Seyahatname*'sinde "Büyük Han, Nasıl Para Yerine Kağıdı Harcatıyor" başlıklı bir bölüm yazdı. Der ki:

Büyük Efendi'nin bir şekilde Para'sının* bu Hanbalık şehrinde olduğu gerçektir ve öyle işlemektedir ki Büyük Han'ın simyaya eksiksiz hakim olduğu söylenebilir...

İmdi, bilin ki Büyük Han size anlatacağım şekilde para yaptırır.

Tüm bu yapraklar Büyük Bey'in mührünü taşırlar, yoksa hiç değerleri olmaz. Bunlar, sanki saf altın ya da gümüşmüş gibi garantili ve formalitelerle imal edilmişlerdir. kimse bunları reddetmeye cesaret edemez, çünkü bu, reddedenin yaşamına mal olabilir. Ve ayrıca size diyorum ki onun yasalarına bağlı yaşayan herkes yaptığı işin karşılığı olarak bu kâğıt paraları seve seve alır, çünkü gittikleri her yerde satın aldıkları ya da sattıkları her şey için, değerleri ne olursa olsun, sanki gerçekten altın ya da gümüştenmiş gibi, bununla ödeme yaparlar.¹¹⁷

O zamanlar Çin birçok alanda yenilikler yapmış bir ülkeydi. Geçmiş M.Ö. ikinci binyıla uzanan dünyanın en eski uygarlıklarından biriydi. Barutu, kâğıdı üreten ilk ülke; basım yapan ilk ülkeydi. Kâğıt ve basım teknolojileri kâğıt parayı icat etmesine olanak sağladı. Ancak ondan önce yüzlerce yıl ülkede çeşitli biçimlerde para kullanılagelmişti: deriden yapılmış paradan metal sikkeye kadar. Berikiler genellikle tunçtandı; çoğun bıçak veya bahçıvan beli** biçiminde oluyordu. Gündelik alışverişte tunç sikke kullanılıyor; köle, at, köşk gibi şeyler satın alındığında ödeme altın, ipek, kâğıt ve gümüş benzeri kıymetli mallarla yapılıyordu. Beş Hanedan döneminde (M.S. 907-960) demir sikke

* Burada sözcük elbette darphane anlamında kullanılmaktadır. [Marco Polo'nun Türkçe çevirisinde çevirmenin dipnotu.] –çev.

"Spade". Maça anlamına da gelir. –çev.

yaygındı; dönemin ikinci yarısında gümüş külçelerinden dökme sikkeler üretildi. Derken Song Hanedanı devrinde (960-1279) kâğıt paranın Avrupa’da kullanılmasından çok önce Çin’de dört asır süren bir kâğıt para deneyi başladı. Sikkede olduğu gibi kâğıt para da başta kişiler tarafından üretildi; esas itibarıyla tüccarları sikke taşımadan bir yerden başka yere finansal varlık nakletmeye elveren kâğıt belgelerdi. Çok geçmeden devlet görevlileri de bu işe karıştı; askerî harcamaların arttığı, özellikle asker iaşesinin kamu harcamalarını artırdığı bir zamanda kâğıt para çıkararak para arzını artırma olanağını fark ettiler. 1189’da Jin Hanedanı doğrudan kâğıt para basmaya başlamıştı. Devletin çıkardığı bu kâğıt para öylesine etkili oldu ki Moğollar Çin’i istila edip Yuan Hanedanını (1279-1368) kurduğunda bu uygulamaya devam ettiler. Çok geçmeden Yuan yönetimi çıkardığı kâğıt parayı ödemelerde kullanılacak tek para hâline getirdi, yasal para oldu. Çin’i yöneten Moğollar bu icadı iyice benimseyerek Güneydoğu Asya’ya da yaydılar; ne var ki bu çok iyi yürümedi.¹¹⁸

İşte Moğol İmparator Kubilay Kağan döneminde çıkarılan kâğıt paralardı Polo’yu şaşkına çeviren. Polo bu paraya öylesine şaşırdı ki Kağan’ın “simyaya hâkim olduğunu,” alelaide kâğıttan servet yaratabildiğini söyledi. Aslında o tarihte Çin’de kâğıt para gerilemeye başlamıştı. Görkemli bir imparatorluk kurmuş olan Moğollar kâğıt para tedavül alanını genişletmeye çalıştı. Ne var ki Çin kâğıt parasının dayandığı temel onca büyük bir coğrafi ve iktisadi alanda yeni bir para biçimine elvermedi. Bu, büyük ölçüde yöneticilerin kâğıt para arzını kıymetli metal karşılığıyla orantısız artırmaktan kendilerini alamamalarındandı. Neticede daha 1100’lerin başlarında Song Hanedan devrinde kâğıt para devamlı değer yitirmekteydi. 1223’te devletin kâğıt paralarının değeri ilk sürüldüğündeki değerinin 1/150’sine düşmüştü. Song Hanedanının son yirmi yılında (1260’lı ve 1270’li yıllarda) kâğıt paraların değeri kalmadığından ülke gümüş standardına dönmek zorunda kaldı.¹¹⁹

Ming Hanedanı (1368-1644) kâğıt para çıkarmayı tekrar denedi. Başta başarır gibiydi; tarım ekonomisi canlandı ve vergi ge-

lirleri arttı. Ancak devlet büyük gemi inşası, kanal inşası projeleri ve orduyu güçlendirmek için kâğıt para basmaya devam edince, ekonomi on beşinci yüzyılda günümüzdeki kredi daralma krizlerinin benzerini yaşadı. Kaçınılmaz çöküş öyle şiddetli oldu ki kâğıt paralar itibari değerinin yüzde 0,3'ü değerle dolaşmaya başladı. Çin parasının çöküşü on beşinci yüzyılda dünya çapında bir depresyonun yansımasıydı; bunu bir sonraki kısımda ele alacağım. Avrupa'nın birçok bölgesi gibi Çin yüzyılın ikinci yarısında tekrar canlandı. Ancak artık dinamizmin odağı batıya kaymaya başlamıştı. Başka devletler güçlendikçe Çin'in nüfuzu ve gücü durakladı; kâğıt para deneyi de öyle oldu. On beşinci yüzyılın ikinci yarısında Çin'de fiilen kâğıt para kalmadığı anlaşılmaktadır.¹²⁰ Çin'i yönetenler para işlerinde ne kadar yaratıcı olursa olsun, köylülerin ürettiği küçük artık üründen toplanan vergilere bağımlıydılar; bu vergiler imparatorluğun kudretini ayakta tutacak veya yeni bir dünya parasına destek olacak serveti sağlayamazdı. 1690'larda gerçekten başarılı bir kâğıt para Bank of England eliyle meydana çıktığında yeni (kapitalist) bir yayılmacı savaş rejiminin kanatlarıyla yükselecekti.

Sermayenin Hâkimiyetinden Önce: Haçlı Seferleri'nden Kolomb'a Kadar Avrupa'da Para, Sömürgecilik ve Köle Ticareti

O zamanlar Batı Avrupa'nın günün birinde iktisadi, teknolojik ve askerî dinamizm odağı olacağını düşündürecek pek bir neden yoktu. Daha önceki Yunan yayılmasına ve Roma İmparatorluğu'nun başarılarına karşın yaklaşık M.S. 600'den 1600'e kadar tam bin yıl Avrupa geri bir bölge olarak kaldı. Fen bilgisinde, kültür eserleri üretiminde, teknolojik yenilikte, iktisadi dinamizmde hem Çin hem de İslam âlemi birçok kıstasla dünyada öncüydü.¹²¹ Ancak bin yıllık gerilikten sonra Avrupa yeni bir kapitalist yayılmacılığın merkezi olacaktı; başat olan bir kâğıt para türü de bu yayılmacılığa payanda olacaktı. Bu bölümü

izleyen iki bölümün konusu bu. Şimdilik erken modern dönemde Avrupalıların sömürgecilikte yaptığı hamle ve kölecilikle ilgisi üzerinde duralım.

Birinci Haçlı Seferi'ni yapan şövalyeler Rab'leri adına 1099 Temmuz'unda Kudüs'ü ele geçirdi. Ne var ki ideoloji ve kültür, daima üretim biçimleri, gasp ve savaş içeren bir toplumsal-tarihsel karmaşanın ögesidir. Hristiyanların Orta Doğu'ya saldırısı da böyleydi. Kudüs'ten süratle Trablusşam'a, Sur'a ve Antakya'ya yayıldılar. Daha şövalyeler Kudüs'e varmadan Venedik'ten, Cenova'dan ve Pisa'dan filolar Filistin ve Suriye istikametinde yelken açmıştı. Tabii savaş öteden beri galiplere ganimet sağlayan iktisadi bir girişim olagelmisti; Haçlı Seferleri de öyleydi. Venedikli maceracılara 1100 yılında Akka kuşatmasında gösterdikleri yararlık nedeniyle tüm ganimetlerin üçte biri bahşedildi; vergilerden muafiyet ve fethedilen her kentte kilise ve pazar yeri kurma hakkı verildi. Hristiyan şövalyeler 1119'da Kanlı Meydan Muharebesi'nde yenilince Venedik'ten Kudüs'e bir filo gelerek şehrin Hristiyan yöneticilerine borç para verdi. Bunlara da karşılık olarak Haçlı Krallığı'nda krala ve baronlara ait her kentte bir kilise, bir meydan, bir sokak ve yıllık bir irat vadedildi.¹²² Fakat ticari menfaatlere hitap etmede Fransız başkeşiş Bernard de Clairvaux'nun yazdığı ve her yere dağıtılan mektup kadar bariz başka bir örnek bulmak zor. 1145'te ikinci Haçlı Seferi'ne çağrı yapmaya girişen -ve sonradan aziz ilan edilen- Clairvaux sefere katılabileceklerle bugünkü yatırım danışmanlarının ağzıyla "Aranızda tüccar olanlara, gözü kazançta olanlara bu büyük fırsatın avantajlarını anlatayım. Fırsatı kaçırmayın!" diye dil döktü.¹²³

1090'lı yıllarda Haçlı Seferleri başlamadan evvel İtalya'da şehir devletlerinde -başta Venedik'te- büyük ölçüde Orta Çağ köle ticaretine karışmaları sayesinde yeni bir büyüme evresi başlamıştı. Kısa sürede Kuzey Afrika'ya kol uzattılar; neler olacağı belliydi. 1180'ye gelindiğinde Cenova, ticaretinin üçte birinden

fazlasını Kuzey Afrika ile yapıyordu.¹²⁴ Daha o zamandan, modern dünyayı meydana getirecek muazzam köleci sömürgecilik furçasının temelleri atılmaktaydı. Ancak bir noktada yanılmamak lazım: Orta Çağ'ın sonlarında Avrupalıların sömürgeciliği büyük ölçüde feodaldi. Henri Pirenne bunu anlamadığından Haçlı Seferleri'ni kapitalizme sıçrama tahtası olarak görmüştür; bu da onun tarihsel tahlilini zayıflatmıştır.¹²⁵ Doğrudur, Orta Çağ'ın ikinci yarısında Avrupa'da *ticarileşen bir feodalizm* vardı. Bunun kökleri feodal kentlerde ticari lonca yapılarında ve kırsalda soylu malikanelerindeydi. Ancak Avrupalıların bu tarihlerde yerleştikleri-sömürgeleştirdikleri diyarlarda kurdukları mülkiyet ve kontrol şekilleri apaçık feodaldi; bunlarda beylikler, *fief*ler, şövalye hizmetleri görülüyordu. Bu özellikle Orta Doğu'da Fransız ve İtalyan kolonilerinde göze çarpıyordu. Portekizlilerin Kuzeybatı Afrika açıklarında Kanarya Adaları'nda, Madeira'da ve Azor Adaları'nda erken tarihlerde kurdukları kolonilerde de bu feodal öğeler olağandı.¹²⁶

Orta Çağ'da ve erken modern çağda Avrupalıların kurdukları kolonilerde kölelik de tipik olarak mevcuttu. Bu 1650'den sonra adamakıllı kuvvetlenen tam kapitalist sömürgelerde (özellikle Amerika kıtasındaki sömürgelerde) devam edecek kurumlardan biriydi. Tüm büyük tarihsel dönüşümlerde karmaşık toplumsal süreçler yeni oluşan toplumsal düzenlere bazı devamlılıklar yedirir. İngiltere'de kapitalizm ortaya çıkarken eski aristokratik biçimler hem muhafaza edildiği hem de dönüştüğü gibi, kölelik ve koloni kurma gibi eski uygulamalar da yeni tahakküm ve üretim sistemlerinde yeniden şekillendi. Bir toplumsal hayat tarzında, bir toplumsal üretim biçiminde gelişen ilişkilerin-süreçlerin daha sonra başka ilişkilere ve dinamiklere kuluçka olabilmesi için büyük ölçüde yeniden şekillenmesi gerekir.¹²⁷ Onun için Orta Çağ'ın sonlarına doğru Avrupa devletlerinin mal ticareti, köle ticareti ve yayılma faaliyetlerinde kapitalizmin ilk işaretlerini teşhis edebiliyorsak da, dünya ticaretinin temel dinamiği esas itibarıyla feodaldi.

Ticarette ve pazarlarda büyük gelişme Moğolların “küresel yüzyılında” (1250-1350) oldu. O dönemde Moğol İmparatorluğu bir ticaret sistemi oluşturdu; bunda yüz yıl ticaret artarak para kullanımı yayıldı. Moğol yüzyılı boyunca Avrupa’da koca koca bölgeler zenginleşip gönendi; bundan İtalyan şehir devletleri de yararlandı. Güney Hindistan ve Çin de yüz yıl ekonomik yükseliş gördü.¹²⁸ Ticaretin artmasını gümüş kolaylaştırdı; bütün Avrasya’da dünya parası olarak dolaştı. Baharat, seramik, ham ipek ve ipekli dokumaya karşılık Batı Avrupa’dan, Yakın Doğu’dan, Afrika’dan, Asya’da bazı bölgelerden Uzak Doğu’ya gümüş aktı.¹²⁹ Ancak bu arada Avrupa’da on dördüncü yüzyılda başlıca para altın olmuştu. Portekiz Afrika’dan altın tedarikini artırdıkça altının para konumu pekişti.¹³⁰ Gümüş kadar olmakla birlikte Doğu’ya altın da taşındı. Kahire’den Londra’ya kadar birçok yerde devlet görevlileri Doğu’ya sürekli kıymetli külçe kaybindan yakınıyordu. Yakınsalar da yakınmasalar da Avrupa-Asya ekonomisinin yapısı dengesizdi. Avrupa’da Doğu mallarına talep devamlı artıyor, bunun için de kıymetli metallerin düzenli dışarıya akması gerekiyordu. Bunda tehlikeli bir kırılma vardı: şayet Avrupa yeni gümüş ve altın tedarik kaynakları bulamazsa bu muazzam ticaret sisteminin çarklarını döndüren paranın kökü kuruyabilir, ticaret felç olabilirdi. İşte on beşinci yüzyılda genel iktisadi buhranda aynen bu oldu.

Kapitalizmden önce dünyada bir iktisadi daralma olması şaşırtabilir. Ancak Janet Abu-Lughod’un ifadesiyle yüzyılın ilk yarısında “o zamanlar dünyanın hemen tüm bilinen mıntıkalarında büyük bir iktisadi daralma oldu toplumlar arası ticaretin mutlak düzeyi düştü, her yerde paraların ayarı bozuldu, sanat ve zanaatlar geriledi”.¹³¹ Olayda önemli etken para arzında muazzam azalmaydı; bu anlamda bunalım klasik bir *likidite daralması*ydı.¹³² Asya’da ve Avrupa’da madencilik hızla geriledi ve gümüş mevcudu hızla azaldı. Avrupa’nın Doğu’dan mal satın alma olanağı azaldı. Kaçınılmaz sonuç üretimin ve ticaretin büyük ölçüde daralmasıydı. Çin’de de toplum kâğıt paraya karşı

tavır aldı; kıymetli metal karşılığı bulunmayan paralara güven-sizlik arttı. Zira paranın temel biçimi hâlâ metal sikkeydi. Altın ile gümüşe dayanan Avrasya ekonomisinde kâğıt paraya ancak istikrarlı oranda kıymetli metale (külçe ya da sikkeye) kolayca dönüştürülebilirse güvenilebilirdi. Bunalım sürdükçe bu sağla-namadı. Çin’de Ming yönetiminin bunalıma ilk tepkisi askerî ve ticari yayılma oldu. Ming hükümdarları Güneydoğu Asya’ya ordular göndererek oraları istila etti, Mançurya’da toprak ilhak etti, kuvvetlerini Moğol ülkesinin içlerine gönderdi, Kızıl Deniz’e ve Doğu Afrika’ya kadar donanma seferleri düzenledi.¹³³ Ne var ki üretim, ticaret ve vergiler azalırken bu askerî harcamaları sür-dürmek olanaksızdı. Bunalımda gümüş ve altın darlığı kâğıt para sisteminin de çöküşünü kaçınılmaz kıldı. Bir dönem kemerleri sıkıp harcamalar azaltıldı; Çin ekonomisi zamanla kendine geldi, ama eski hâline dönemedi. Bunalımdan sonra dünya ekonomisi-nin merkezi besbelli batıya kayıyordu.

1450’ye gelindiğinde üç önemli eğilim uluslararası durumu şekillendirmekteydi. Birincisine *Kolomb dürtüsü* diyebiliriz; Atlas Okyanusu’nda Portekiz’in Afrika’nın kuzeybatı kıyı açık-larındaki adaları istila etmesiyle başlayıp Amerika kıtasına ve Asya ve Afrika’nın daha da ücra yerlerine uzanan sömürgeleş-tirme furysı. İkincisi yaygın bir kıymetli metal talanıdır. Başta altın ön plandaydı; Batı Afrika’dan mütevazı miktarlarda gelen altın Meksika’daki hazinelerin şiddetle gasbedilmesiye kabardı. Lakin kısa sürede Yeni Dünya’nın gümüşü öne geçti. İspanyollar bugünkü Boliviya’da Potosi’de yer altından inanılmaz miktarlar-da gümüş çıkardı. 1600 yılında burası yüz elli bin nüfuslu bir ma-den kasabası olmuştu. Yüz yıldan uzun bir süre dünyanın gümüş üretiminin yarısından fazlası buradan çıktı. Amerika’dan ihraç edilen gümüş ve altın miktarı öylesine devasa idi ki on altıncı yüzyılın başlarında (1503-1510’da) bu ihracatın değeri bir milyon kûsur peso iken yüzyılın son on yılında (1591-1600) neredeyse yetmiş milyonu buldu. O tarihte sekiz *real* değerindeki gümüş İspanyol doları bir dünya parası olmuştu.¹³⁴ Dünyadaki yeni şe-

killenmede üçüncü unsur Afrikalıları esir etmede yeni bir artışı; zenci işgücü şeker üretimine koşuluyordu. Avrupalı yerleşimciler şeker üretimine ilk defa Haçlı Seferleri zamanında Suriye’de ve Filistin’de çoğun köle çalıştırarak girişmişti. Orta Çağ’ın sonuna doğru Sicilya’da ve İspanya’nın Müslüman bölgesinde de şeker plantasyonları gelişti. On beşinci yüzyıla geldikte Portekiz ile İspanya, Madeira’da ve Kanarya Adaları’nda köle işgücüne dayanan şeker üretimiyle yeni toplumsal alanlar açmaya başlamıştı. Ondan sonraki onyıllarda şeker-köle sistemini Portekiz Brezilya’ya, İspanya da Española’ya (Haiti’ye) yaydı.¹³⁵

Çok geçmeden İspanya’nın ve Portekiz’in karşısına başka bir sömürgeci rakip -Hollanda- çıktı. Fakat bir süre sonra Hollanda’nın hegemonyasına karşı başka bir hasım boy gösterdi. İngiltere 1655’te Jamaika’yı İspanya’dan aldıktan itibaren askerî ve sömürgeci girişimleri Hollandalı rakiplerinkini geride bırakmaya başladı. İngiliz hâkimiyeti dünya çapında dönüştürücü bir etki yaptı, zira bahsettiğimiz üç ögeyi (parayı, sömürgeciliği ve köleliği) yeni oluşmakta olan kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde yeniden şekillendirdi. Çağ değiştirecek bir dönüşüm olmaktaydı; yeni sömürü dinamikleri ve yeni bir para biçimi üzerine kurulu bir dünya tahakkümüne yol açılmaktaydı. On beşinci yüzyılda Yeni Dünya’dan gelen altın-gümüş büyük miktarlarda sürekli Hindistan’a, Çin’e ve Orta Asya’ya akarken dünya çapında kudretin batıya kaymakta olduğu fark edilmemiş olabilir. Ancak on yedinci yüzyılın ortalarında artık tereddüde mahal kalmamıştı: dünya düzeninde köklü bir değişim oluyordu. Geriye bakınca nedenini görmek kolay. Bir tarihçinin ifadesiyle “1490’lardaki büyük keşif seferlerinden sonra Avrupa, şiddetle ve militarizmle ilişkisinin perçinlenmesiyle dünyanın merkezine oturdu”.¹³⁶ Gerçekten de öyle oldu. Ancak belirttiğim gibi şiddet ve militarizm daha önce görülmedik bir toplumsal-iktisadi zemin üzerinde şekillendiriliyordu; bunda yeni para biçimleri ve yeni sömürme biçimleri ortaya çıktı. Bu suretle dünyaya yeni bir tahakküm düzeni dayatılmak üzereydi.

NOTLAR

- 1 *Political Economy and the Rise of Capitalism: A Reinterpretation* adlı kitabımda (Berkeley: University of California Press, 1988) 3. Bölüme bakınız.
- 2 William H. Desmond, *Magic, Myth, and Money* (New York: Free Press of Glencoe, 1962), s. 23. Bu kitaptaki tahlil bazı yerlerde indirgemeci bir psikanaliz olmakla birlikte İlk Çağ'da yiyecek ile para arasındaki tarihsel bağlara dair önemli tespitler içeriyor.
- 3 Eleştirel Marksist düşüncede “âdet-alışkanlık” kavramı, toplumsal süreçleri insanın kontrolü dışında doğal yasalardan kaynaklanıyor gibi gösteren doğallaştırmayı, cisimleştirmeyi ifade eder. Georg Lukács, *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, Rodney Livingstone (çev.) (Londra: Merlin Press, 1971), s. 86'ya [Türkçesi György Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Yılmaz Öner (çev.), İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 2014 (çev.)] ve Alfred Sohn-Rethel, “The Curse of the Second-Nature”, *Intellectual and Manual Labour: A Critique of Epistemology* (London: Macmillan, 1978) içinde 34. Bölüme bakınız. [Türkçesi Alfred Sohn Rethel, *Zihin Emeği Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*, Ayşe Deniz Temiz (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2011. (çev.)]
- 4 Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism: A Longer View* (Londra ve New York: Verso, 2002). Wood'un tahliline ilaveten, piyasaya bağımlılıkta çalışmanın kapitalizmdeki değer biçimine tabi olduğunu, böylece bu bağımlılıkta yeni yabancılaşmış emek biçimleri olduğunu belirtmek isterim. [Türkçesi Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, A. Cevdet Aşkın (çev.), İstanbul: Yordam Kitap, 2021.]
- 5 Lukács, *History and Class Consciousness*, s. 111. [Türkçesi Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, s. 251. (çev.)]
- 6 İşçinin sermayeye tabi olması ücret sözleşmesiyle zaman zaman yenilenen “geçici” bir koşul olmakla birlikte, gerçekte işçi sınıfı bütün olarak sermayenin “altın zinciriyle” bağımlıdır. Karl Marx, *Capital*, 1. Cilt, Ben Fowkes (çev.) (Harmondsworth: Penguin), s. 769. [Türkçesi Marx, *Kapital*, 1. Cilt, s. 598. (çev.)]
- 7 Alfred Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour: A Critique of Epistemology* (Londra: Macmillan, 1978), s. 118.
- 8 Walter Donlan, “Reciprocities in Homer”, *Classical World* 75, no. 3 (1982), s. 155-156, 163.
- 9 Desmond, *Magic, Myth, and Money*, s. 97.
- 10 Jane Ellen Harrison, *Ancient Art and Ritual* (Bradford-on-Avon: Moonraker Press, 1978), s. 41-47; Robert Parker, *Athenian Religion: A History* (Oxford: Clarendon, 1996), s. 92.
- 11 Richard Seaford, “Money and Tragedy”, *The Monetary System of the Greeks and the Romans*, W. V. Harris (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2008) içinde, s. 53; Harrison, *Ancient Art and Ritual*, s. 2-3; Parker, *Athenian Religion*, 1. Bölüm.
- 12 Harrison, *Ancient Art and Ritual*, s. 45.

- 13 Bernhard Laum, *Heiliges Geld: Eine historische Untersuchung über den sakralen Ursprung des Geldes* (Tübingen: Mohr, 1924). Tuhafır, bu kitap hâlâ İngilizceye çevrilmedi. Laum'un görüşlerinden bazısının yararlı özetleri için Desmonde, *Magic, Myth, and Money*, s. 110-119'a; Alla Semenova, "Would You Barter with God? Why Holy Debt and Not Profane Markets Created Money", *American Journal of Economics and Sociology* 70, no. 2 (2011), s. 376-400'e; Mark Peacock, "The Political Economy of Homeric Society", *Contributions to Political Economy* 30 (2011), s. 47-65'e; Louis Gernet, "'Value' in Greek Myth", *Myth, Religion, and Society*, R. L. Gordon, (der.) (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1981) içinde s. 112-114'e bakınız.
- 14 Paul Einzig, *Primitive Money: In Its Ethnological, Historical, and Economic Aspects*, 2. baskı (Oxford: Pergamon, 1966), s. 382; Richard Seaford, *Money and the Early Greek Mind: Money, Tragedy, Philosophy* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2004), s. 61.
- 15 Ian Morris, "The Strong Principle of Equality and the Archaic Origins of Greek Democracy", *Demokratia: A Consideration on Democracies, Ancient and Modern*, Josiah Ober ve Charles Hedrick (der.) (Princeton: Princeton University Press, 1996) içinde.
- 16 Seaford, *Money*, s. 24; Desmonde, *Magic, Myth, and Money*, s. 116; Semenova, "Would You Barter with God?", s. 387-388.
- 17 Martin Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy* (Oxford: Clarendon, 1969), s. 20-27.
- 18 Parker, *Athenian Religion*, 6. Bölüm.
- 19 Semenova'nın dediği gibi tanrılarla pazarlık edilmez.
- 20 James Q. Whitman, "At the Origins of Law and the State: Supervision of Violence, Mutilation of Bodies, or Setting of Prices?" *Chicago-Kent Law Review* 71, no. 1 (1995), s. 41-84.
- 21 James Lindgren, "Measuring the Values of Slaves and Persons in Ancient Law", *Chicago-Kent Law Review* 71, no. 1 (1995), s. 162-164. Lindgren'in bu makalesinde hukuk çalışmalarında tipik hâle gelen "yeni ampirizm"e özgü nicel ölçme takıntısı var; ama yine de incelediğimiz konuya ilişkin yararlı malumat veriyor.
- 22 Sonra göreceğiz, hukukun böyle parasallaşması pazar ilişkilerinden doğmuş değildir.
- 23 Lindgren, "Values of Slaves", s. 166-172.
- 24 Lindgren bu hataya düşüyor: "Values of Slaves", s. 205, 210.
- 25 Whitman, "Law and the State", s. 49-52.
- 26 Philip Grierson, "The Origins of Money", *Research in Economic Anthropology*, 1 (1978), s. 10.
- 27 Jairus Banaji tarım kapitalizminin ve sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasından önce insanlık tarihinde uzun süre "ticaret kapitalizmi"nin mevcudiyetini iddialı bir şekilde öne sürmüştür. Ancak bu görüş tartışmalıdır. Örneğin Banaji'nin "Guide de lecture: Pour une historiographie du capitalisme marchand", (*Période*)

yazısına bakınız. <http://revueperiode.net/breve-bibliographie-annotee-sur-le-capitalisme-marchand/internet-sitesinde-ulaşılabilir>.

- 28 Sitta von Reden, "Money, Law, and Exchange: Coinage in the Greek Polis", *Journal of Hellenic Studies* 117 (1997), s. 157-158, 167.
- 29 Julie Vélissaropoulos-Karakostas, "Merchants, Prostitutes, and the 'New Poor': Forms of Contract and Social Status", *Money, Labour, and Land: Approaches to the Economies of Ancient Greece*, Paul Cartledge, Edward E. Cohen ve Lin Foxhall (der.) (Londra: Routledge, 2002) içinde, s. 134.
- 30 Ronald S. Stroud, "An Athenian Decree on Silver", *Hesperia* 43, no. 2 (1974), s. 159.
- 31 Norman Biggs, *Quite Right: The Story of Mathematics, Measurement, and Money* (Oxford: Oxford University Press, 2016), s. 18-19, 24.
- 32 Witold Kula, *Measures and Men*, R. Szeter (çev.), (Princeton: Princeton University Press, 1986).
- 33 Kula, *Measures and Men*, s. 15-16, 25.
- 34 Sohn-Rethel, *Intellectual and Manual Labour*, s. 47. Sohn-Rethel'in bu parlak özgün eserinde kusuru, mübadele soyutlamasını tüm kapitalist üretim tarzıyla bir tutma eğilimidir. Ama bu kusuru Yunan matematiği ve felsefesi üzerine aydınlatıcı tahlillerini fazla etkilememektedir.
- 35 Marx, *Capital*, I. Cilt, s. 128. [Türkçesi Marx, *Kapital*, I. Cilt, s. 52.]
- 36 Marc Shell, *The Economy of Literature* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978), s. 24.
- 37 Buradan itibaren metinde alıntılar *The Republic*'in [Devlet'in] Benjamin Jowett tarafından 1894'de yayımlanan İngilizce çevirisindendir (Mineola, New York: Dover Publications, 2000). [Türkçesi Platon, *Devlet*, Hüseyin Demirhan (çev.), İstanbul. Sosyal Yayınlar, 2002. s. 17 (çev.)]
- 38 Edith Ayres Copeland, "The Institutional Setting of Plato's *Republic*", *International Journal of Ethics* 34, no. 3 (1924), s. 228-242. Devlet'in birinci bölümünü Thomas Noutsopoulos, "The Role of Money in Plato's *Republic*, Book I" *Historical Materialism* 23, no. 2 (2015), s. 131-156'da mükemmel irdelemektedir.
- 39 Aristotle, *The Politics*, 1257b30-31, 1257b42. [Türkçesi Aristoteles, *Politika*, s. 181, 1257b40 (çev.)]
- 40 Seaford, *Money*, s. 175, 231-58.
- 41 Karl Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts, Early Writings*, Rodney Livingstone and Gregor Benton (çev.), (Harmondsworth: Penguin, 1973) içinde, s. 383. [Türkçesi Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Murat Belge (çev.), İstanbul: Birikim Yayınları, 2005, s. 160. (çev.)]
- 42 Karl Marx ve Friedrich Engels, *The German Ideology* (Moskova: Progress Publishers, 1976), s. 50. [Türkçesi Karl Marx, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi: Feuerbach*, Sevim Belli (çev.), Ankara: Sol Yayınları, 2011, s. 62 (çev.)]
- 43 Plato, *The Laws*, Trevor J. Saunders (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1970), s. 806, 296. [Türkçesi Platon, *Yasalar*, Candan Şentuna, Saffet Babür (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011, s. 284. (çev.)]

- 44 Plato, *The Laws*, s. 777, 258-259. Kamçılama konusunda Morrow, *Plato's Law of Slavery*, s. 47, 66-68'e bakınız.
- 45 Anthony Snodgrass, *Archaic Greece* (Berkeley: University of California Press, 1980), s. 52-54; Murray, *Early Greece*, s. 65.
- 46 Ian Morris, "Gift and Commodity in Archaic Greece", *Man*, yeni dizi 21 (1986), s. 12.
- 47 Beate Dignas, *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 14-15.
- 48 David M. Schaps, *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2004), s. 82-83.
- 49 Aktaran William Ridgeway, *The Origin of Metallic Currency and Weight Standards* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1892), s. 214.
- 50 Paul Courbin, "Dans la Grèce archaïque: Valeur compare du fer et de l'argent lors de l'introduction du monnayage", *Annales, Économies-Sociétés-Civilisations* 14 (1959), s. 211-233. Ayrıca Alison Hingston Quiggin, *A Survey of Primitive Money* (Londra: Methuen, 1963), s. 282'ye de bakınız; burada keşfedilen şiş sayısı veriliyor.
- 51 Herodotus, *The Histories*, gözden geçirilmiş baskı, Aubrey de Sèlencourt (çev.) (Harmondsworth: Penguin Books, 2003), II.135. [Türkçesi Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Müntekim Ökmen (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991, s. 127 (çev.)]
- 52 Örneğin Ingrid Strom, "Obeloi of Pre- or Proto-Monetary Value in the Greek Sanctuaries", *Economics of Cult in the Ancient Greek World*, Tullia Linders ile Brita Alroth (der.) (Upsula: Proceedings of the Upsula Symposium, 1992) içinde.
- 53 David W. Tandy, *Warriors into Traders: The Power of the Market in Early Greece* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 160. John H. Kroll "Observations on Monetary Instruments in Pre-Coinage Greece", *Hacksilber to Coinage: New Insights into the Monetary History of the Near East and Greece*, Miriam S. Balmuth (der.) (New York: American Numismatic Society, 2001) içinde s. 87'de Tandy'nin yorumunu doğrular. Seaford (*Money*), Schaps (*Invention of Coinage*) ve R. M. Cook da "Speculations on the Origins of Coinage", *Historia* 7, no.3 (1958) s. 257-262'de şişlerin bir tür ilkel para olarak kullanıldığı sonucuna varmaktadır.
- 54 Courbin, "Dans la Grèce archaïque" ve Cook, "Origins of Coinage"e bakınız.
- 55 Seaford, *Money*, s. 79-80.
- 56 Ian Morris, "The Strong Principle of Equality and the Archaic Origins of Greek Democracy", Ober ve Hedrick, *Demokratia* içinde s. 19-48'e bakınız. Bizatihi Hesiodos Morris'in İlk Çağ'da Yunan kültür hayatında bir soylu aleyhtarı ya da "orta hâlli" gelenek olduğu yolundaki savını destekleyen bir örnektir.
- 57 Ian Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1992), s. 118-129, 151-153. Bu dönemde *polis*in güçlendiğini söylemekle *polis*in ortaya çıkışına değinmiyorum; çok daha önce ortaya çıktı. Üzerinde durduğum, *polis*in genişleyerek soyluların ayrıcalıklarını, haklarını sınırlamasıdır.

- 58 Herodotus, *Histories*, 1.94.3-5. [Türkçesi Herodotos, *Herodotos Tarihi*, s. 47 (çev.)]
- 59 Catherine Eagleton ve Jonathan Williams, *Money: A History*, 2. baskı (Londra: British Museum Press, 2007), s. 23-26.
- 60 Herodotus, *Histories*, 1.93-94. [Türkçesi Herodotos, *Herodotos Tarihi*, s. 47 (çev.)]
- 61 Leslie Kurke, *Coins, Bodies, Games, and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece* (Princeton: Princeton University Press, 1999). Kurke Herodotos'un metninin "derinden söyleşimsel" olduğunu işaret eder ki doğru (s. 29). Her ne kadar Lidya anlatısı aristokratlara ait temalar ve değerlerle dolu ise de daha çok (Morris'in saptadığı) orta hâlli sınıfla ilişkilendirilebilecek eğilimler de var.
- 62 Kurke, *Coins, Bodies, Games*, s. 47.
- 63 Bark'ın çevirisinde bir kelimeyi düzelttim. [Türkçesi Aristoteles, *Politika*, s. 419, 1310b8 (çev.)]
- 64 W. G. Forrest, *The Emergence of Greek Democracy, 800-400 BC* (New York: McGraw-Hill, 1966), s. 94. Yeni savaşma tarzı üzerine Snodgrass, *Archaic Greece*, s. 111-13'e ve Murray, *Early Greece*, s. 120-31'e bakınız. Kurt A. Raaflaub daha yakın zamanlardaki tarihsel irdelemelere dayanarak daha tedrici bir gelişme betimlemektedir; "askerlikte devrim" olduğu fikrine sıcak bakmamaktadır. Raaflaub'un "Equalities and Inequalities in Athenian Democracy", Ober ve Hedrick, *Demokratia* içindeki yazısında s. 151-152'e bakınız.
- 65 Victor D. Hanson, "Hoplites into Democrats: The Changing Ideology of Athenian Infantry", Ober ve Hedrick, *Demokratia* içinde, s. 289-312.
- 66 Forrest, *Greek Democracy*, s. 112-115.
- 67 Parker, *Athenian Religion*, s. 88-89.
- 68 Kurt A. Raaflaub, "Homer to Solon: The Rise of the Polis", *The Ancient Greek City-State*, Mogens Herman Hansen (der.) (Kopenhag: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1993) içinde, s. 52.
- 69 Parker, *Athenian Religion*, s. 71, 75.
- 70 Seaford, "Money and Tragedy", s. 55; ve bazı çekincelerle Harrison, *Ancient Art and Ritual*, s. 82-84.
- 71 Parker, *Athenian Religion*, s. 91.
- 72 Parker, *Athenian Religion*, s. 103.
- 73 Harrison, *Ancient Art and Ritual*, s. 68-77.
- 74 Seaford, "Money and Tragedy", s. 56, 61.
- 75 Christopher Howgego, *Ancient History from Coins* (Londra: Routledge, 1995), s. 97 [Türkçesi Christopher Howgego, *Sikkelerin Işığında Eski Çağ Tarihi*, Oğuz Tekin (çev.), İstanbul: Homer Kitabevi, 2013. (çev.)]; Colin M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins* (Berkeley: University of California Press, 1976), s. 55, 60, 63, 72-73. Bu elbette bölgesel bir dünya parası idi. Tam anlamıyla dünya parası ancak kapitalist üretim tarzının ve onunla beraber dünya piyasalarının oluşmasıyla ortaya çıkar.
- 76 Ellen Meiksins Wood, *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy* (Londra: Verso, 1988), s. 43, s. 189, dipnot 3.

- 77 R. M. Cook, "Speculations on the Origins of Coinage", *Historia* 7 (1958), s. 257–62; John Melville-Jones, "Why Did the Ancient Greeks Strike Coins?" *Journal of the Numismatic Association of Australia* 17 (2006), s. 21–30.
- 78 Karl Marx, *Grundrisse*, Martin Nicolaus, (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1973), s. 105. [Türkçesi Karl Marx, *Grundrisse: Ekonomi politigin eleştirisi için ön çalışma*, Sevan Nişanyan (çev.), İstanbul: Birikim Yayınları, 2012, s. 151. (çev.)]
- 79 Herodotus, *Histories*, I.64.4–5. [Türkçesi Herodotos, *Herodotos Tarihi*, s. 35. Tiran kelimesinin yazımını düzeltildi. (çev.)]
- 80 H. W. Parke, *Greek Mercenary Soldiers* (Chicago: Ares Publishers, 1933), s. 15-17, 19, 23-33, 4-6.
- 81 N. G. L. Hammond, *Alexander the Great*, 2. baskı (Bristol: Bristol Classical Press, 1994).
- 82 Glyn Davies, *A History of Money* (Cardiff: University of Wales Press, 2002), s. 89.
- 83 Jairus Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Dominance* (Oxford: Oxford University Press, 2002), s. 43.
- 84 Buna bir istisna Roma İmparatorluğu'nda asker-yurttaşlardı. Bunlara bazan köle verilmekte, köle de bunlara orduda hizmet etmekteydi. Ancak bu istihdam edilen paralı askerlerden çok farklı bir durum. Sara Elise Phang, "Soldiers' Slaves, 'Dirty Work,' and the Social Status of Roman Soldiers", *A Tall Order: Writing the Social History of the Ancient World*, Jean-Jacques Aubert ve Zsuzsanna Varhelyi (der.) (Leipzig: K. G. Saur Munchen, 2005) içinde s. 203-225'e bakınız.
- 85 David B. Hollander, "Veterans, Agriculture, and Monetization in the Late Roman Republic", Aubert ve Varhelyi, *A Tall Order* içinde, s. 229.
- 86 Sitta von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2007), s. 52.
- 87 Yvon Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, (gözden geçirilmiş baskı), Janet Lloyd (çev.), (Ithaca: Cornell University Press, 1988), s. 93. Liberallerin işgücü ile bedeni ayırışı su götürür; bunu "The Commodity Status of Labor", *Not for Sale: Decommodifying Public Life*, Dennis Soron ve Gordon Laxer (der.) (Toronto: Broadview Press, 2006) içinde s. 38-54'te irdeledim.
- 88 Xenophon, *Memorabilia*, Amy L. Bonnette (çev.) (Ithaca: Cornell University Press, 1994), 2.8. 1-4.
- 89 M. I. Finley, "Between Slavery and Freedom", *Comparative Studies in Society and History* 6, No. 3 (1964), s. 234.
- 90 Edward E. Cohen, "An Unprofitable Masculinity", Cartledge, Cohen ve Foxhall, *Money, Labour and Land* içinde, s. 101.
- 91 Bu Roma'da köle işgücü ve ücretli işgücü konusu ile bağlantılı. Bu konuda tartışmalar için Jean Andreau ve Raymond Descat, *The Slave in Ancient Greece and Rome*, Mario Leopold (çev.) (Madison: University of Wisconsin Press, 2011), s. 72-74, 81-89'a; Cohen, "An Unprofitable Masculinity", s. 102-103'e; Hopkins, *Conquerors and Slaves* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1978) s. 124-128'e; ve Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, s. 70-72'ye bakınız.
- 92 Hopkins, *Conquerors and Slaves*, s. 126-128.

- 93 Sandra R. Joshel, *Slavery in the Roman World* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2010), s. 167.
- 94 Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*, 3 cilt, Richard Tuck (der.) (Indianapolis: Liberty Fund, 2005), 2. cilt, s. 556-557 ve 3. cilt, s. 1483.
- 95 David McNally, *Monsters of the Market: Zombies, Vampires, and Global Capitalism* (Chicago: Haymarket, 2012).
- 96 Emile Benveniste, *Indo-European Language and Society*, Elizabeth Palmer (çev.) (Coral Gables: University of Miami Press, 1973), s. 137.
- 97 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e 25 Eylül 1857, *Marx-Engels Selected Correspondence*, 2. baskı, I. Lasker (çev.) (Moskova: Progress Publishers, 1965), s. 96. Metnin başka bir çevirisi http://marxists.anu.edu.au/archive/marx/works/1857/letters/57_09_25.htm'de mevcut.
- 98 Marx, *Grundrisse*, dipnot 529. Marx bu ücretli işgücü türünün kapitalist olmadığını, zira artık değer üretme zorunu olmadığını da belirtir. Yine de ücretle çalıştırma ilişkisinin büyük çapta ilk defa bunda geliştiğini vurgular.
- 99 Aktaran Hollander, "Veterans, Agriculture, and Monetization", s. 233.
- 100 von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 39.
- 101 Eagleton ve Williams, *Money*, s. 51.
- 102 Daphne Nash, "Coinage and State Development in Central Gaul", *Coinage and Society in Britain and Gaul*, Barry Cunliffe (der.) (Londra: Council for British Archaeology, 1981) içinde, s. 14-16, 11; von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 60-61.
- 103 Ptolemaios hanedanının hükümdarlık dönemleri şöyledir: I. Ptolemaios (M.Ö. 323-282/3); II. Ptolemaios (M.Ö. 282/3-246); III. Ptolemaios (M.Ö. 246-222); IV. Ptolemaios (M.Ö. 222-204).
- 104 von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 21, 32, 56. Daha sonra nakitle küçük ödemeler için tunç sikkeler çıkarıldı. Ücretler ekseriya bununla ödeniyordu.
- 105 Vergiyi para ile ödeyen vergi mükellefi de olabilirdi, mültezim de. Mültezim götürü saptanan vergi gelirlerini toplayıp kendi payını aldıktan sonra teslim eden, sözleşmeyle görevlendirilmiş kişiydi. Mültezimler vergiyi kısmen veya tamamen aynı olarak toplayabilirdi, ama bunu devlet görevlilerine paraya çevirdikten sonra teslim ederdi. Von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 94-99'a bakınız.
- 106 von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 84, 103, 60.
- 107 von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 63, 104.
- 108 J. G. Manning, "Coinage as 'Code' in Ptolemaic Egypt", *The Monetary System of the Greeks and Romans*, W. V. Harris (der.) (Oxford: Oxford University Press, 2008) içinde, s. 109.
- 109 von Reden, *Money in Ptolemaic Egypt*, s. 36, 39.
- 110 Örneğin Peter Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1988), s. 14-17'ye bakınız.
- 111 Genel bir tanıtım için Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests* (Philadelphia: Da Capo, 2007)'ye bakınız. Asıl tarihi arka planı Maxime Rodinson, *Muhammad*,

- İngilizce 2. baskı, Ann Carter (çev.), (Harmondsworth: Penguin, 1971) vermektedir. [Türkçesi Maxime Rodinson, *Muhammed: Yeni Bir Dünyanın Ve Peygamberin Doğuşu*, Atilla Tokatlı (çev.), İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2013. (çev.)]
- 112 Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Vintage, 2015), s. 86-93.
- 113 Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* (Cambridge, Massachusetts Harvard University Press, 1982), s. 152-157.
- 114 Ralph A. Austen, "The Trans-Saharan Slave Trade: A Tentative Census", *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade*, Henry A. Gemery ve Jan S. Hogendorn (der.) (New York: Academic Press, 1979) içinde, s. 23-76; Thomas M. Ricks, "Islamic World", *Macmillan Encyclopedia of World Slavery*, 2. cilt, Paul Finkelman ve Joseph C. Miller (der.) (New York: Macmillan, 1988) içinde, s. 833-834; Patterson, *Slavery and Social Death*, s. 159.
- 115 Frankopan, *Silk Roads*, s. 104, 111-117; Dimitrij Mishan, "The Saqaliba Slaves in the Aghlabid State", *Annual of Medieval Studies at CEU, 1996-97* (Budapeşte: Central European University, 1998) içinde, s. 236-244.
- 116 Thomas S. Noonan, "Early Abbasid Mint Output", *Journal of Economic and Social History* 29 (1986), s. 113-175.
- 117 J. M. Dent (der.) *The Travels of Marco Polo* (Londra: J. M. Dent and Sons, 1908), s. 202-205. [Türkçesi Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*, Işık Ergüden, Z. Zühre İlkelen (çev.), İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2019, s. 212-213. (çev.)]
- 118 Burada kaynaklarım Lien-sheng Yang, *Money and Credit in China: A Short History* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1952), 1., 6. ve 7. bölümler; ve Eagleton ve Williams, *Money*, 6. Bölüm.
- 119 Yang, *Money and Credit*, s. 61, 53-55.
- 120 Frankopan, *Silk Roads*, s. 191-193; Yang, *Money and Credit*, s. 66-67.
- 121 Dediklerinde bazı sorunlar olmasına rağmen, Pomeranz Çin'in on beşinci yüzyıla kadar ve o yüzyılda görece gelişmişliği konusunda haklıdır. Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2000)'e bakınız. Çin'in gelişmişliğini on sekizinci yüzyıla uzatma gayretinde çok hata ediyor.
- 122 Frankopan, *Silk Roads*, s. 137, 139.
- 123 Bernard of Clairvaux, *The Letters of St. Bernard of Clairvaux*, Bruno Scott James ve Beverley Mayne Kienzle (der. ve çev.) (Sutton: Stroud, 1998), s. 391.
- 124 David Abulafia, *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 298. [Türkçesi David Abulafia, *Büyük Deniz: Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012 (çev.)].
- 125 Örneğin Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe*, I. E. Clegg (çev.) (New York: Harcourt Brace, 1937), 1. Kısma bakınız. [Türkçesi Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının ekonomik ve sosyal tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983. (çev.)] Pirenne'nin tahlilinin 1950'li

- yılların başında Maurice Dobb'un *Studies in the Development of Capitalism* (New York: International Publishers, 1947; gözden geçirilmiş baskısı 1963) ile başlattığı Marksist "geçiş tartışması"nda Paul Sweezy'nin piyasa odaklı duruşunu etkilediği malum. Paul Sweezy, "A Critique", *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Rodney Hilton (der.) (Londra: New Left Books, 1976) içinde, s. 33-56 [Türkçesi Rodney Hilton ... [ve diğerleri], *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Müge Güner, Semih Sökmen (çev.), İstanbul: Metis, 1984. (çev.)]
- 126 Charles Verlinden, *The Beginnings of Modern Colonization*, Yvonne Freccero (çev.) (Ithaca: Cornell University Press, 1970), s. 11-17. Portekizlilerin daha sonra kurdukları sömürgelerde şövalye istihdamına daha az rastlanıyordu.
- 127 Bunun bir olayın geçmişine bakarak nasıl belirlendiğini saptama yöntemiyle ilgili olduğunu tekrar belirtiyim. ["Retro-determination." (çev.)] Önceki biçimin *mutlaka* bir tek yönde gelişmesi gerekmez. Ama süreç yeni bir evreye girdiğinde önceki biçimlerden yenisine evrilişindeki tarihsel mantık açıklanabilir.
- 128 Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System, A.D. 1250-1350* (New York: Oxford University Press, 1989) [Türkçesi Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, Cansen Mavituna (çev.), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020 (çev.)]; Roxann Prazniak, "Sienna on the Silk Roads: Ambrogio Lorenzetti and the Mongol Global Century, 1250-1350", *Journal of World History* 21, no. 2(2010), s. 177-217.
- 129 Spufford, *Money in Medieval Europe*, s. 152-160; Frankopan, *Silk Roads*, s. 190-193, 181.
- 130 Spufford, *Money in Medieval Europe*, 12. Bölüm.
- 131 Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 85.
- 132 John Day, "The Great Bullion Famine of the Fifteenth Century", *Past and Present* 79 (1979), s. 3-54.
- 133 William S. Atwell, "Time, Money, and the Weather: Ming China and the 'Great Depression' of the Mid-fifteenth Century", *Journal of Asian Studies* 61, no. 1 (2002), s. 84.
- 134 H. Cross, "South American Bullion Production and Export, 1550-1750", *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, John F. Richards (der.) (Durham: Carolina Academic Press, 1983) içinde, s. 402-404; Pierre Vilar, *A History of Gold and Money, 1450-1920*, Judith White (çev.) (Londra: New Left Books, 1976), s. 103-104, 138.
- 135 Verlinden, *Modern Colonization*, s. 18-24. Eric Wolf, *Europe and the People without History* (Berkeley: University of California Press, 1997), s. 149-151'e de bakınız. [Türkçesi Eric R. Wolf, *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*, Hamit Çalışkan (çev.), Ankara-İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019 (çev.)]
- 136 Frankopan, *Silk Roads*, s. 250.

3. Bölüm

HÜKÜMDARLARIN KEMİKLERİNDEN TOPLUMUN KANINA

Savaş Finansmanı ve Kapitalizmin Kökeni

Ağırbaşlı büyük yazarlar paranın savaşın ve cumhuriyetin sinir sistemi olduğunu iddia eder bence ikinci kanı demek daha doğru.

-Bernardo Davanzati, 1588¹

İtalyan çevirmen-iktisatçı Davanzati’ni yukarıdaki cümlesi iki yönden tahrik edici. Bir kere parayı, savaş ve cumhuriyeti birbiriyle ilişkilendiriyor. İkincisi, parayı cumhuriyetin *ikinci kanına* benzeterek verimli bir mecaz sunuyor. Gerçi o zamanlar Avrupa’da, insan vücudunda kan dolaşımı ile ülkede paranın dolaşımı arasında benzerlik kurmak yeni değildi. Bunu daha on dördüncü yüzyılda (yaklaşık 1355’te) Nicole Oresme’nin *De Moneta*’sında da görüyoruz. Ondan itibaren dört yüz yıl bu benzetme sıradanlaştı; nitekim on sekizinci yüzyılda Fransız fizyokratları örneğinde de gördük.² Fakat paranın *ikinci kan* olarak tasavvur edilmesi özellikle merak uyandırıyor, zira bunda Orta Çağ’da Avrupalıların (sonra değineceğimiz) “kralın ikinci kanı” kavramı paraya uyarlanmış oluyor. Burada hükümdarın siyasette ölümsüz rolü ile paranın ekonomide genelgeçerleşmesi arasında kavramsal bir ilişki kuruluyor. Kurulan bu ilişki şu yönden de ilginç: modern iktidar yapılarının oluşumunda hükümdar ile para

arasındaki diyalektik gerilimi de işaret etmektedir. Kapitalist toplum böyle bir denkliği kaldırmaz. Kişisel yönetim sermayenin öznesiz kudretine boyun eğmek, kraliyet paranın iktidarına teslim olmak zorunda. Bu bölümde paranın ekonominin ikinci kanı olma sürecini resmediyoruz; ve bunun nasıl *birinci* kandan oluk oluk dökerek gerçekleştiğini anlatıyoruz.

Kan, para ve fetih arası ilişkileri incelemeden önce dikkate değer bir husus: modern paranın, sömürgeciliğin ve Atlas Okyanusu'nda köle ticaretinin yükselmesiyle kan para için metafor olarak kullanılmaz oldu. Gerçek kan döküldükçe; Atlas Okyanusu'nda köle naklinde; Afrika'da, Avrupa'da, Amerika kıtasında katliamlarda ölenlerin sayısı arttıkça para betimlemelerinde kan benzetmesinden o ölçüde kaçınıldı. Zamanla para sureta temiz, tarafsız bir imgeye; suya benzetildi. Ne var ki bu suyun içinde de kan vardı. Okyanuslar, denizler katliam sahasına; savaş alanına; mal ticareti ve Afrikalı köle ticareti alanına dönüşmüştü. Okyanus üzerinde bu kan ve para güzergâhlarında çeşitli biçimlerde kapitalist tahakkümün korkunç başlangıcına tanık oluyoruz. Bu bölüm anlatıyı Orta Çağ'dan 1650'ye getiriyor.

Kralın İkinci Vücudundan Paranın İkinci Kan Oluşuna

Paranın ikinci kan olduğu fikriyle başlayalım. Bunun kökü Orta Çağ'da Avrupalılarda kralın iki vücudu olduğu anlayışına dayanmaktadır. Tarihçi Ernst Kantorowicz'in ünlü tezidir; Orta Çağ'da yönetimi merkezileştirmeye girişen kraliyetler kralın iki vücudu olduğuna dair acayip bir fikir yaydı. Vücutlardan biri fiziksel, zamanla sınırlı, fani idi; diğeri ebedi, ölümsüzdü. Kral fani vücuduyla kraliyet erkini kullandığı sürece aslında aşkın gizemli bir varlığın (*corpus mysticum**) vekili, temsilcisiydi; bu varlıkta çağlar boyunca her kralın ölümünden sonra halefine in-

* Latince *corpus* gövde, beden anlamına; *mysticum* mistik, gizemli, esrarlı anlamına gelir. Latince sıfat isimden sonra gelebilir. -çev.

tikal eden ebedi bir kudret vardı. Kralın birinci vücudunun fani olmasına karşılık, kraliyet yetkisinin odağı olan ikincisi yok olmuyordu. Krallık böylece belirli fani vücutlara iliştiriyor, ama o vücutlarla tamamen bir olmadığından devam edegeliyordu. Tudor döneminde bir hukukçu “Kral doğal vücuduyla ölür ama kral olarak asla ölmez” der.³

Orta Çağ boyunca devletler daha teşkilatlı hâle geldikçe ve özellikle krallıkların iktisadi gücü arttıkça bu kavramda değişim oldu. Askere, silaha, donanmaya, elçilere, mahkemelere, yönetim dairelerine, gümrük ve vergi memurlarına harcama yapmak için servet gerekiyordu. Zamanla *fiscus* denilen yetkilerin kralın ikinci vücudunda bulunduğu fikri gelişti (*fiscus* Latince sepet ya da para kesesi anlamına gelir). Roma hukukunda *fiscus* imparatorun hazinesi anlamına geliyordu. Orta Çağ’da Avrupa’da ise *fiscus* hazineye kaynak sağlayan tüm kaynakları ve yetkileri, özellikle arazileri ve vergileri ifade etmeye başladı. Avrupalı bilginler ve devlet görevlileri bu kavramı geliştirirken besbelli Hazreti İsa’nın bedeninin gizemine dair Hristiyan inancından ilham alıyordu. Papaların, kardinallerin, piskoposların, rahiplerin ölümlü olmasına karşılık Hazreti İsa’nın gizemli vücudu ölümsüzdü. Ötekiler gelip geçiciydi; ama Kilise bireylerin zayıf, ölümlü vücutlarını aşan gizemli bir varlıktı ve daimiydi. Bu gizemli ölümsüz vücut fikrini hukukçular ve yöneticiler dünyevileştirdi. Bunlardan Baldus de Ubaldis (1327-1400) “devletin hazinesi* ebedi ve daimi bir şeydir hazine ölmezdir” diye yazar.⁴ Bu ifadede mülkiyeti ve iktidarı *kişiden soyutlamaya* doğru ilk adımı görüyoruz. Devlet hazinesi bir şahsın malı değildir; hükümdar makamının vergi salma yetkisinden vazgeçemeyeceği gibi, kraliyete ait arazileri satamaz, bağışlayamaz. *Fiscus* kralın ikinci vücudundadır, *corpus mysticum*dır. Bu daha sonra siyasal toplum** diye betimlendi. Hazine kalıcı olan

* “The fisc”. –çev.

“Body politic”. –çev.

ve kişisel olmayan özelliğiyle ekseriya bir *corpus fictum** olarak da tasavvur ediliyordu; günümüzde hukukta modern şirket** gibi, varsayılan yapay bir kişiye izafe edilen metafizik bir vücut olarak anlaşıyordu.⁵

Bu anlayış para konusunda neye yol açtı? İngiltere’de 1605 tarihli bir mahkeme hükmü aydınlatıcı bir örnek teşkil ediyor. Kısa süre önce Kraliçe I. Elizabeth, yönetiminin İrlanda’da sürüme koyduğu sikkelerdeki gümüş miktarını azaltmıştı. İrlandalı bir tüccar İngiliz alacaklısına borcunu bu sikkelerle ödemek istediğinde İngiliz, sikkelerdeki gümüş miktarının sözleştikleri tarihtekinden daha az olduğunu öne sürerek kabul etmedi. Ancak İngiliz yargıçlar yeni sikkelerin yasal ödeme aracı olduğuna ve ödemelerde kabul etme zorununa hükmetti. Bu hüküm *nominalizmin metalizme* ağır basması şeklinde tasvir edilir; yerinde bir tasvir.⁶ Bu hükümce sikkenin değerini belirleyen içindeki metal değil, hükümdarın belirlediği kıymetiydi. Kraliyetin sikke kesme tekeli olduğu gibi sikkelerin piyasa değerini saptamaya da yetkisi vardı. Elbette kralın bir değer belirlemesine rağmen piyasada failler başka bir değer biçebilirdi. Ama hukuken parayı yöneten hükümdardı. Kraliyet danışma meclisi “Mülkünde para çıkarmak veya darbetmek yalnız İngiltere kralına mahsustur” demiş, ardından bu yetkinin “hükümdarların kemiklerine” içkin olduğu yolunda unutulmaz bir beyan eklemişti.⁷ Yalnız bir soru var: para çıkarma yetkisi hükümdarların hangi kemiklerindeydi, yani vücutlarından hangisindeydi? Kraliyet danışma meclisi kralın özel hak ve ayrıcalıklarını korumaya kararlı olduğundan bu yetkinin hükümdarın canlı kişiliğinde olduğu görüşüne meylediyordu. Ama parlamentocular ve mutlakiyet karşıtları açısından yetkiyle kişiyi böyle birleştirmek tehlikeliydi. Onlara göre para yönetme yetkisi hükümdarın kişisel oyuncağı olamazdı; bu yetke kralın şahsını aşan bir varlığa aitti.

* Latince *fictum* yapay anlamına gelir. –çev.

Yazar tüzel kişiliği kastediyor. İngilizce tüzel kişi olan şirketlere “corporation” denir. Bu kelime de *corpus* kelimesinden türemiştir. –çev.

İşte bu açıdan Davanzati'nin görüşü çok ilginç. Bu İtalyan iktisatçı paranın "ikinci kan" olduğunu söylemekle dolaylı olarak kralın *ikinci* vücuduyla ilişkilendirmektedir; kralın fani şahsı sadece ikinci vücudunun muhafızı, emanetçisiydi. Bu açıdan para mülkte tedavül eden kandır. Kamunun kanıdır; toplumun* kanıdır. Para *fiscus* içeren ama ondan daha geniş bir iktisadi alanı besler. *Fiscus* kraliyetin mülkleri ile başkalarının ürettiği servetten (vergi, harç, kira şeklinde) pay alma hakkıdır. Para böylece kraliyetin hazinesiyle ve mülkleriyle bağlantılı işlemler dâhil, bireyler arasındaki *tüm* ticari işlemleri kapsayan iktisadi dolaşım alanına can vermektedir. O hâlde sikke darbetme yetkisi kamu ihtiyacı doğrultusunda kullanılan bir erktir. Sikke kestirmekle kral ikinci vücudunda bulunan, başında olduğu mülkün [ülkenin] tüm varlığında** mevcut olan yetkeyi kullanmaktadır. Onun için kralın ikinci bir kan salgıladığı söylenebilir; bu fani birinci bedeninde dolaşan kan değil, *corpus economicus* canlandıran kandır.

Ne var ki 1605'de kraliyet danışma meclisi o yönde gitmedi. Aksine verdiği hükümle kralın iki vücudunu birleştirmeye meylediyordu. "Para hükümdarın kemiklerine içkindir" demekle hükümdarın bu sahada yapabileceğine sınır tanımıyor gibiydi. Ancak hüküm netameliydi; zira kralın (kendi arazilerinden kira toplamak gibi) bireysel feodal hakları ile; onun hazinesiyle ilgili vergi salma, kiliseye vergi ödeme, davaları hükme bağlama, sikke kesme yetkisini karıştırıyordu. Nitekim İngiltere'de on üçüncü yüzyıldan beri siyasi muhalifler hazine mallarını ve kraliyet makamının hazine üzerinde yetkisini hükümdarın şahsından ayırmaya çalışagelmişti. İkisini birleştirmek despotluğa; kanunları, bireysel özgürlükleri, görenekleri tanımayan keyfi yönetime yol açar deniyordu. Oysa kamusal ile kişisel ayırımını vurgulamak fiilen kralın kişisel yetkilerinin sınırlarını işaret ediyordu. Böylece yurttaşlara ait kamu alanı kısmen özerkleşmekte gibiydi;

* "The commonwealth". İlerde açıklanıyor. -çev.

"The body of the whole realm". Varlık diye çevrilen "body" kelimesi vücut, gövde; insan topluluğu anlamına da gelmektedir. -çev.

bu alan kralın vücudu olmaktan çıkıyor, kralın vücudu ile yan- yana duran ama onunla özdeş olmayan kamusal bir şey oluyordu (*res publica*).^{*} Parlamentoyu güçlendirme davasında kararlı olan- lar kralın devlet yapısının *bir ögesi* olduğunu kabul etmekle be- raber devlette krala indirgenemeyecek başka öğelerin -özellikle danışma meclisinin ve Parlamento'nun- da bulunduğunu; böyle- ce devletin bileşik bir yapı olduğunu iddia ettiler.⁸ Burada siyasal toplumun ekonomisinin de önemi vardı. İngilizce siyaset diline özgü önemli bir kelimedede (*commonwealth*) bu görülmektedir.^{**} Kelime hem mülkün tümünü, hem de halkın iktisadi refahını ifade eder; halkın toplam servetini kapsar ki devletin servetiyle aynı şey değildir.

Demek ki modern paranın ortaya çıkışına yaklaştıkça bunun hükümdarın kemiklerinden çıkarılıp *commonwealthin* kanına ak- tarıldığını görüyoruz. İngiltere'de bu dönüşüm 1640-1689 yılların- daki devrimci kargaşayı da içeren yoğun siyasi çatışmalarla oldu. Kavganın esas konusu hazinenin kontrolü, özellikle kralın vergi salma yetkisi idi. Biraz ilerde bu çatışmalara neden olan mülkiyet, korsanlık, sömürgecilik, köle ticareti gibi birçok karmaşık soru- nu irdeleyeceğiz. Ama önce bu dönüşümleri Thomas Hobbes'un *Leviathan*'da (1651) para konusunu işleyişinde inceleyelim.

Hobbes İngiliz siyasal düşünce tarihinde en ilginç kişilerden biridir. Kendisi Aydınlanma'yla ilişkilendirilen fennî materyaliz- mi benimsemiş olmakla birlikte, halkın ülkeyi yönetmesi fikrine tamamen karşı, keyfi idareye direnme hakkını da reddeden bir mutlakiyet yanlısıydı. Hobbes'un siyaset kuramı insanların başta "doğal durumda" tabii olarak eşit olup aynı haklara sahip oldu- ğundan hareket eder; ancak bu eşitlik ilkesini kullanarak eşit- liğe tamamen aykırı bir hedefe yöneldi; bireylerin haklarından

* Latince "res" şey anlamına, "publica" kamu, kamusal anlamına gelir. -çev.

İngilizce "common" herkesin, ortak anlamlarına gelir. "Wealth" servet, zenginlik anlamına gelir. "Commonwealth" kelimesinde vurgu *ortaklaşmadan* ziyade toplumun zenginliğinin *toplama*, toplumun genel refahıdır. "Commonwealth" için sözlüklerde ulus, devlet, kamu yararı gibi karşılıklar verilmektedir. -çev.

feragat ederek hükümdara mutlak erk vermesi gerektiğini ileri sürdü.⁹ Hobbes çoğu liberal düşünür gibi piyasadaki ilişkileri ve davranışları doğal ve akla uygun görüyordu; ancak kesinlikle liberal olmayan siyasi düzenlemeler savundu. Mübadelede adalet “sözleşmeye taraf olan kişinin adaletidir; yani satın alma ve satma; kiralama ve kiraya verme; borç verme ve borç alma; mübadele, takas ve diğer sözleşmelerde ahdin ifasıdır” demesinden piyasa kurallarını benimsediği açıktır.¹⁰ Hobbes’un iktisadi düşüncesi piyasadaki ilişkileri doğal kabul eder; bu nedenle Orta Çağ’daki ve erken Modern Çağ’daki adil fiyat fikrine, malların mübadele değerinin pazarda rekabetle değil etik düşüncelerle belirlenmesi gerektiği fikrine dönüş yapmaz. Hobbes, mutlakiyetçiliğiyle liberal siyasi düşünceye ters düşse de “burjuva” iktisadi fikirleri benimsemekle zamana uyuyordu.¹¹

Leviathan’da 24’üncü bölüme baktığımızda bunu görebiliriz. İlginç bir başlığı var: “Bir Toplumun Beslenmesi ve Üremesi Üzerine”.* Hobbes meta üretimiyle ve mübadelesiyle toplumun iktisadi yeniden üretimini incelemektedir. Burada da yeni toplumsal ilişkilere dair çarpıcı gözlemlerini, yetkiye ve kralın iktidarına dair tutucu dürtülerini birlikte ifade ediyor. Örneğin kapitalist toplumsal ilişkilerde tipik olan insan emeğinin giderek metalaşmasını görüyor; okuruna “insan emeği[nin], fayda için veya başka bir şey için mübadele edilebilir bir meta” olduğunu anlatıyor. Ama aynı zamanda özel mülkiyet sahibinin mutlak hakları olabileceği düşüncesinden irkiliyor; tüm mülkiyetin nihayetle “egemene” ait olduğunu vurguluyor.¹² ** Pazar ekonomisine tarftarlığı onu para sorununa ve metaların birbiriyle değişilebilirliği sorununa yönlendiriyor. Pazarda yapılan mübadelenin “bütün malları ... eşit değerde bir şeye indirgeme” sorununu çıkardığını söylüyor. Sorunu altın, gümüş ve paranın (yani sikkenin) giderdiğini söylüyor. Uluslar arasında ticarete ortak bir değer ölçüsü

* “Of the Nutrition and Procreation of a Commonwealth”. –çev.

“The Sovereign Power”. Kastedilen kraldır. –çev.

bulma sorununu da kıymetli metaller bertaraf ediyor. Ne var ki sikke şeklinde paralar ulus devletin egemen olduğu coğrafyada “*commonwealthde* kişiler arasında dolaştığından” tüm malların-hizmetlerin değerlerini ölçmede altın ve gümüş külçeleri kadar işe yarıyor. Böylece “kanın” dolaşımı nasıl ki organik insan vücudunu besliyorsa, sikkeler de siyasal toplum dediğimiz “yapay insanın” tüm organlarını besliyor. Ancak sikke paranın dolaşımı devlet-toplum bütününe *ulusal* sahası ile sınırlı olduğundan külçe altın ve gümüş ulus devletlerin “hareket edip kollarını yabancı ülkelere uzatabilmesini sağlarlar bütün orduların erzakını vermeye yarar”.¹³ Yani sikkelerden oluşan ikinci kan ancak kralın ikinci vücuduyla belirlenen coğrafyada dolaşır. Onun ötesinde uluslararası savaş alanında ve dünya ticaretinde dünya parasının hükmü geçer ki bu da külçe altın ve gümüştür.

“Para, Para, Daha Çok Para”:

Feodalizm, Savaş ve Kapitalizmin Yükselişi

Yaklaşık 1500’den itibaren Avrupa’da tüm devletlerin başlıca uğraşı giderek büyüyen savaşlar yapmak oldu. Bu on dördüncü yüzyılda feodal üretim tarzındaki genel bunalıma egemen sınıfların verdiği karşılıklı ilintiliydi. Dinamiğini özetleyelim.

Roma İmparatorluğu aşırı genişlemesinin, toplumsal ve mahalli ayaklanmaların ve “barbar” istilalarının bileşik baskısıyla resmen 476’da parçalandı. Parçalanmanın ardından toplumlar ademimerkezî askerî beylikler hâlinde yapılandı. Karolenj İmparatorluğu’nun (800-888) Orta ve Batı Avrupa’da egemenliğini tesis edememesi sonucu bu yapı zaman zaman alevlenen silahlı çatışmalarla uzun bir dönemde oluştu. İstikrarsızlığın ve yıkımın kol gezdiği bu dönemde savaşta, baskında ve talanda sivrilenenler palazlandı. Zamanla “talancılar yerleşerek toprak sahibi oldu” ve feodal egemen sınıfın çekirdeğini teşkil etti.¹⁴ Feodal soylular bir krala askerî destek taahhüt eden silahlı bir tabakadan ibaret değildi; savaşla ve belirli bir savaş ekonomisiyle *oluşan* bir sınıftı.

Fransız tarihçi Georges Duby'nin deyişiyse Batı ve Orta Avrupa'da feodal dönemin başlarında "savaş uğraşısı ve savaşların yoğunlaşması gasp ve yağma üzerine kurulu ekonomiyi canlandırdı".¹⁵ Arazi gasbetmenin; silah, şövalye ve kaynak toplamının yolu savaştı. Topraklar işgal edilerek köylü cemaatleri üzerinde hâkimiyet kuruldu. Köylüler artık gezgin savaşçı bir sınıfın arada sırada gelip talan etmesiyle değil, bir düzene bağlanmış kira, hizmet, evlenme harcı gibi yükümler aracılığıyla sistemli şekilde soyuluyordu.

M.S. 700'den itibaren toprak sahibi beyin serf ile ilişkisi bilirlaştı. Ademimerkezî soylu sınıf mensupları, artık ürün ve/veya artık emek gasbetmekteydi. Ancak Papa III. Leo'nun 800 yılında Roma'da Şarlman'a taç giydirmesiyle resmen devlet olarak kutlanan Karolenj İmparatorluğu 888'de dağılınca bey-serf ilişkisi perçinlendi. 1000 yılı dolaylarında ortada artık güçlü bir imparatorluk kalmadığından "klasik iki ögeli (beyin *demesnesi*yle köylünün kullandığı araziden oluşan) yapının yeni bir toplumsal sistemin doğduğunu" gözlemliyoruz.¹⁶ Feodal düzenin temeli beyin *fiefi** idi. *Fief* hem bir tarımsal ekonomi birimi, hem de siyasi tahakküm birimiydi. Toplumsal-coğrafi birim olarak *fief* dört tip araziden oluşuyordu. Bunlardan ilki beyin *demesnesi*ydi. Bu araziye serfler, köleler ve ücretli işçiler işlerdi. Serflerin beye belirli miktarlarda çalışma ve başka hizmet yükümleri vardı. *Demesnede* kaldırılan mahsule bey doğrudan el koyuyordu. İkincisi bağımlı köylülerin örf uyarınca ektiği arazilerdi. Bağımlı köylüler fiilen beye aitti. Bunlar beyin *demesnesinde* çalışmakla yükümlüydüler (ancak bu yüküm parasal kiraya çevrilebiliyordu). Bağımlı köylüler ayrıca birtakım harçlar ödemeye mecburdu. Örneğin bir tarlayı ilk ekmeye başladığında bir harç öder; beyin mülkü dışında ikamet etmek için bir harç (*chevage*) öder; evlenmeye izin almak için bir harç (*merchet*) öderdi. Bağımlı köylü, tarla kullanımı ile ilgili ihtilaflarda *fief*'te kurulan mahkemenin hükmüne tabiydi. Üçüncü arazi sınıfı özgür köylülerin kira ödeyerek ektiği arazi-

* "Manor". -çev.

lerdi. Bunlarda kira genelde bağımlı köylülerin ödediğinden azdı. Özgür kiracıların da bazan hizmet yükümleri oluyordu. Ancak özgür köylüler birçok başka yükümden muaftı ve kraliyet mahkemelerinde haklarını arayabiliyorlardı. Son olarak büyük ortak araziler vardı. Bunlar tüm topluluğa aitti. Ortak arazilerde hayvan otlatmak; odun, kereste kesmek; saman, meyve toplamak; hayvan ve balık avlamak herkese serbestti. Özellikle küçük toprak işleyen köylüler için ortak arazilerden yararlanma hakları, geçinmek ve hane halkını idame etmek için hayati olabiliyordu.

On üçüncü yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de nüfusun belki beşte üçü özgür olmayan insanlardı.¹⁷ Bu bağımlı köylüler dağınık çok sayıda idari birimde beyler (senyörler) ile bir sınıfsal ilişki içindeydi. Beyler malikâne, şato veya manastırda ikamet ediyordu; her birinin kendi mahkemeleri ve silahlı gücü vardı. Böylece beylerin hâkimiyeti görece dağınık bir iktidar ağı teşkil ediyordu. Avrupa feodalizmini ayırt eden niteliği buydu. Bu sebeple (başka sebepler de var) kapitalizm öncesi Avrupa’yı kestirmeden “köylü toplumu” diye bir kategoriye koymak isabetli değildir.¹⁸ Kadim Çin’i, Orta Çağ’da Avrupa’yı, Orta Amerika’daki görkemli uygarlıkları ve kadim Yunan-Roma dünyasının büyük bir kısmını yani kapitalizm öncesi yerleşik tarım toplumlarının çoğunu “köylü toplumu” denilen neredeyse evrensel bir toplumsal formasyonun varyantları olarak görürsek dünya kadar tarihsel özgüllüğü gözden kaçırırız. Dahası böyle bir yaklaşım feodal tahakküm biçiminin özgüllüğünü de gözden kaçırır. Zira Hilton’un deyişiyle “feodalizme özgül olan beyliktir”.¹⁹ Gördük, beyliğin mülki temeli *fief* idi; bu iktisadi olduğu gibi siyasi ve askerî bir birimdi. Feodal beyliğin özgüllüğü, köylünün tarımsal üretimi üzerine kurulu ademimerkezî birimlerde iktisadi, siyasi ve askerî gücün odaklaşmasıydı. Nitekim Kara Ölüm denilen veba salgınından sonraki yüzyıllarda Avrupa’da çoğu mıntıkada serflik çöktüğünde bile beylik çökmedi. Köylüler bağimlarından sıyrıldıktan sonra bile beylerin iktisadi gücü sürdü ve *fief* mahkemeleri işlemeye devam etti.²⁰

İşte bu nedenle klasik feodalizmde *egemenliğin parsellenmişliği* bu toplumsal formasyonun ayrılmaz bir yönüdür. Bu formasyonda beyler ve piskoposlar yörelerinde geniş yasal yetki ve askerî güç sahibiydi. Bunlar aynı zamanda feodal devleti teşkil eden soylu aileler topluluğunun topraklarını ve ortak çıkarlarını korumak için askerî destek vermeyi taahhüt etmişlerdi. Askerî destek başlangıçta doğrudan şövalye, asker, at ve silah temini şeklindeydi. Zamanla bunların yerini parasal katkılar aldı.²¹ Bu egemen sınıf sayıca o kadar küçüktü ki 1160-1220 yıllarında İngiltere’de büyük beylerin (ya da ileri gelenlerin) sayısı ancak 150 küsurdu.²² *Fieflere* dayanan bu iktidar sisteminin en tepesinde elbette kraliyet vardı. Ancak kraliyetlerin kökeni soylu haneler arasında kurulmuş çoğun istikrarsız ittifaklardı; bu ittifaklar ülkeyi savunmanın ve soylular arası ihtilafları halletmenin siyasi ve askerî sorumluluğunu sınırlı şekilde merkezileştirmişti. Feodal Avrupa’da eski İran, Çin ya da Roma’daki merkezî devletin kudretine benzer hiçbir şey yoktu. Tersine feodal hükümdarların iktisadi ve askerî kaynakları o kadar sınırlıydı ki en zengin toprak sahibi beylerinkini çok aşmıyordu.

O hâlde klasik biçimiyle feodal devlet kendi küçük ordusu olan asker “kodamanlar”ın dayanışma içinde köylü hane halkını sömürdüğü bir haraç düzeniydi. Düzen herkesin toplumsal hiyerarşide büyüklerine (köylünün beye, beyin krala) itaat ettiği, tabi olduğu, yükümler yükümlendiği bir sistem içinde ideolojik kurallara bağlanmıştı. Hükümdarın altında herkes büyüklerinin *vassalı* idi.²³ Ancak fiilde kraliyet devletlerinin kudreti hem Antik Çağ ölçüleriyle hem modern ölçülerle çok sınırlıydı. Tek tek beylerin *fieflerinde* kendi mahkemeleri (ve bazısında darağacı) vardı; üstten hemen hemen hiç denetim olmaksızın yerel yasalar koyabiliyorlardı. Yukardan pek az denetimle köylüleri doğrudan soyuyorlardı. Yağmalamada, talanda epey serbesttiler. Bunun dışında kralın yetkilerini Katolik Kilisesi’nin uluslararası gücü kısıtlıyordu. Kilise o dönem ideolojide hâkim kurum

olmanın ötesinde muazzam mülklere sahipti; mahkemeleri ve diplomatik teşkilatı vardı; Avrupa’da devletler arası ilişkilerde en önemli ara bulucuydu. Kilise’nin gücü, 1086’da İngiltere’de tüm toprak iradının dörtte birine el koymasında görülebilir. Bu oranın Avrupa’da birçok bölgede tipik olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Feodal devletin yetkileri şaşırtıcı ölçüde sınırlıydı. Mesela 1171-1172’de İngiltere kralı II. Henry’nin toplam gelirinin yirmi bir bin sterlini ancak geçtiği anlaşılmaktadır; bu büyük bir beyin veya Kilise’de bir makam sahibinin gelirinden çok fazla değildi. Onun için yönetimin başlıca iki “daire”sinin, “kralın gecelediği oda ile elbiselerini astığı gardrop odası” olması çok şaşırtıcı değil.²⁵ Kısaca devlet, savaş zamanı soyluları yardıma çağırabilen büyük bir soylu hane halkından ibaretti.

Bu hâliyle feodalizm modern devletin doğuşu için son derece elverişsiz bir toplumsal zemin görünümünde. Ne var ki feodalizm bir üretim tarzı olarak müzmin bir kriz dönemine girdiğinde askerî devlet inşası esas siyasi dinamiği hâline geldi; bu dinamîğin özellikleri feodalizmin aşılmasına doğru baskı yaptı.

Kuşkusuz Avrupa feodal üretim tarzının bir hayatiyeti, bir yaşama gücü vardı. Yaklaşık 1000 yılından 1240’a kadar 250 yıl kadar bir süre ekilen alan, toplumsal artık ürün (kiralarla Kilise vergileri) ve nüfus sürekli arttı; İngiltere’de nüfus 1100’den 1300’e kadar yaklaşık iki katına çıktı. Özellikle takriben 1150 yılından itibaren boz arazilerin tarıma açılması hızlandı. Ekilen alanın sınırları genişledikçe yeni köyler kuruldu ve beylere yeni iratlar sağladı. İngiltere’de tahminen 4.000 kilometre kare ormanlık alan, fundalık, bozkır, bataklık üretime açıldı.*²⁶ Feodal sistemde *zayıf* da olsa teknolojik yenilikler uygulamaya bir eğilim vardı; özellikle koşum hayvanları ve su enerjisi kullanımında görüldü. Sonuçta tarımda verim arttı, ama genelde nüfus artışının gerisinde kaldığı anlaşıyor; kapitalizme özgü, üretim araçlarında sistemli teknolojik devrimlere benzer bir şey

* “A million acres”. –çev.

olmadı.²⁷ Üretilen hasıla ve artık çoğaldıkça feodal ekonomide pazar mübadelesi, paralı işlemler, kentleşme de arttı.²⁸ Ancak on üçüncü yüzyılın ortalarında veya ikinci yarısında bu büyüme dalgası tükendi (bu örneğin Fransa'da ihtimal 1230-1240'ta ve İngiltere'de belki 1280 civarında oldu).²⁹ Büyümenin merkezleri Moğol yüzyılında (1250-1350) oluşan Avrasya ekonomisinden yararlanan tüccarların olduğu kentlere kaydı. Ancak tarımsal büyüme çıkmaza girmişti.

Feodal düzende iktisadi büyümenin *esas* dinamiği ekstansifti yani ekilen alanı genişletmeye dayanıyordu. Bu nedenle giderek ücra topraklar ekildikçe getiri azaldı. Daha az verimli arazide bir birim hasıla için daha çok işgücü harcamak gerekir; yani düşük verimli toprakta aynı hasılayı üretebilmek için daha çok çalışmak gerekir. Bu nedenle yaklaşık iki yüz elli yıl büyümeden sonra tarımsal verim azaldı; ekilen yeni araziden her birim gittikçe daha az insanı besler oldu; yeni arazilerde feodal artık küçüldü. Büyümenin yavaşlaması kentlerde ve köylerde üretilen mamul mallara talebi azalttı; teknolojik yenilik yapma eğilimini de azalttı. Mesela dokuma üretiminde teknik gelişme yaklaşık 1300'den sonra durakladı.³⁰

Burada önemli olan husus, feodal üretim tarzının bütünüyle tarımda işgücü verimini artırmaya sürekli yatırımı teşvik etmediğidir. Berikine *entansif* büyüme denir. Tarım ekonomisinde entansif büyüme gübre ve gelişmiş aletler kullanımıyla, fennî ekim nöbeti gibi uygulamalarla hektar başına yatırım yaparak gerçekleşir. Beyler *siyasi birikimi* daha çok önemsediklerinden (buna tekrar değineceğiz) adama ve silaha yaptıkları askerî amaçlı yatırımlar genellikle toprağa yatırımın önüne geçiyordu. Öte yandan köylülerin yoksulluğu bunların varlıklarını yatırıma tahsis etme olanaklarını fiilen sınırlıyordu. Avrupa'da yaklaşık 850-1150 arasında tarımsal verimde yavaş bir artış olmuş olabilir (olup olmadığı da ihtilaflı) ama düşük bir seviyede başladı ve artış yine çok düşük bir dorukta kesildi.³¹ Ayrıca kentli tüccarlara imalat sanayisini büyütme veya teknolojisini iyileştirmek

için yatırım yaptıracak sistemli bir zorun da yoktu.³² Sonuçta feodal genişleme durdu; beslenme bozuldu; yetersiz beslenenler arttı; nüfusun hastalığa direnci kırıldı; Kara Ölüm (1346-1353) gibi demografik bunalımlar çıktı. Kara Ölüm'den on milyonlarca insan öldü, etkisi kuşaklar boyu sürdü. Ortalama ömür kısaldı. Kara Ölüm'den yüz yıldan uzun bir süre sonra bile (1470'lerde) Avrupa'da köylerin çoğunda nüfus 1300'dekinin yarısı kadardı. Bu küçülme döneminde Almanya'da yerleşim yerlerinin yüzde 20-30'u yok oldu; İngiltere kırsalında iki bin yerleşim yerinin tamamen terk edildiğini görüyoruz.³³ Gerileme bu çapta olunca *fief* gelirleri çöktü; Kara Ölüm'den sonraki yüzyılda yüzde 70'e varan oranlarda azaldı.³⁴ Feodal üretim tarzı hasılanın gerilediği, artığın azaldığı, nüfusun da azaldığı bir döngüye girmişti. Buna “büyük Orta Çağ depresyonu” denmektedir.³⁵

Feodal üretim tarzı iki yüz küsur yıl (yaklaşık 1250-1450'de) sistemsel bir buhrana düşmekle birlikte tek tek feodal beyler çöküşün kendilerine etkisini hafifletmek için stratejiler uyguladı. Soylular gruplaşarak da bölge veya ülke çapında örgütlenebildikleri ölçüde çöküşe karşı stratejiler uyguladı. Bu stratejilerin ana unsuru Robert Brenner'in ifadesiyle *siyasi birikim*di.

Brenner'e göre feodal üretim tarzında sürekli genişlemeyi engelleyen içsel kısıtlar nedeniyle beylerin “daha büyük etkin askerî örgütler” kurarak köylülerin artan sömürüye direnişini bastırmaya ve öteki beylerin varlıklarına zorla tecavüz etmeye eğilimi vardı. Ancak köylere topyekûn saldırıların semeresi sınırlı oluyordu, zira köylüler (özellikle nüfusun azaldığı bir dönemde) kolayca başka beylerin *fief*lerine kaçabiliyordu, ya da 1358 Fransız Jacquerie isyanında ve 1381 İngiliz Köylü İsyanı'nda görüldüğü gibi ayaklanabiliyordu. Köylüleri ezme olanaklarının bu sınırları nedeniyle beyler sık sık birbirlerine saldırıyordu; bu da “beyler arasında genel bir rekabet ve çatışma eğilimi” yaratmaktaydı. Onun için beylerin başta arazi ve uşak olmak üzere askerî kaynaklarını devamlı çoğaltması gerekiyordu.³⁶ Duby'nin belirttiği gibi, Avrupa'da feodal bunalım başladıktan sonra “savaş hemen

hemen daimi bir hâl oldu”.³⁷ Bu hâl ironik şekilde 1450’den sonra Avrupa devletlerine epey avantaj sağladı.

Beyler arası askerî çatışmalar bir krallığın sınırları dâhilinde iç savaş şeklinde olabiliyordu ya da İngiltere ile Fransa arasındaki Yüz Yıl Savaşı (1337-1453) misali kraliyetler arasında savaş şeklinde oluyordu. Bu çatışmalarda nihai amaç yabancı topraklar fethetmek, oralandaki köylüleri ve üretebildikleri artık ürünü ele geçirmektir. Fethedilen toprakları yağmacı devletler ilhak ediyor; iratları ganimet olarak paylaşıyordu. Bu Hobbes’un bahsettiği, devletin “kollarını yabancı ülkelere” uzatmasıydı. Ancak bu ölçekte çatışmalar için bir ulusa mensup soyluların birleşerek krallara daha büyük sahalarda daha uzun savaşlar yürütmesine yetecek askerî ve finansal kaynaklar sağlaması gerekiyordu. Savaş artık arızı olmaktan çıkmış, fiilen sürekli hâle gelmişti. Kralların daha büyük ordular, teknolojisi gelişmiş silahlar, daha büyük finansal kaynaklar seferber etmeleri ve bütün bunlar için siyasi ve idari güçlerini takviye etmeleri gerekiyordu. Brenner’in belirttiği gibi feodal çöküş ve savaş ortamında siyasi birikim için devletin güçlenmesi ve merkezîleşmesi icap ediyordu: “Feodal merkezîleşmenin büyük motoru savaştı.”³⁸

Ama parasız savaşılmazdı. Orduların büyümesi, top misali yeni silahlar, tahkimatta yeni yöntemler ve bitmek bilmez savaşlar askerî harcamaları muazzam artırdı.³⁹ 1498-1515’te Fransa kralı olan XII. Louis Venedik elçisine krallığını en iyi nasıl savunabileceğini, ordusunun başarılarını nasıl artırabileceğini sorduğunda beriki cevaben “Alicenap Kral Hazretleri, üç şey elzemdir: para, para, daha çok para” demişti.⁴⁰

Üç şey, hem de nasıl. İngiltere’de V. Henry krallık döneminde (1413-1422) kraliyet bütçesinin üçte ikisini, ilaveten Fransa’daki arazilerinden gelen iradın çoğunu ordusuna, donanmasına ve savaşla ilgili borçlarını ödemeye sarf etti. İki yüz yıl sonra kraliçe I. Elizabeth de hükümdarlığının son beş yılında (1598-1603) bütçesinin dörtte üçünü savaşla ilintili harcamalara ayırdı.

İngiltere'deki bu uygulamalar istisnai değildi. Yine beş yıllık bir dönemde (1572-1576) Habsburg hanedanı da gelirlerinin yüzde 75'ini savunmaya ve savaştan kaynaklanan borçları ödemeye tahsis etti; Fransa kraliyeti de aynı şeyi yapmaktaydı.⁴¹ Ne var ki Avrupa'da kraliyetlerin kabaran askerî harcamaları karşılama olanakları şaşırtıcı ölçüde kısıtlıydı. Örneğin İngiltere'de 1440'lı yıllarda kral VI. Henry'nin kullanabildiği gelirler (reel olarak) hemen hemen üç asır önce II. Henry'ninki ile aynı idi. İngiliz İç Savaşı dönemine (1642-1651) geldiğimizde bile kraliyet vergi gelirlerinin esas itibarıyla üç yüz yıl değişmemiş olduğunu görüyoruz.⁴² Avrupa devletleri finansal olanaklarını, kaynaklarını yeterli ölçüde artıramadıklarından artan savaş harcamaları sık sık mali felaketlere yol açıyordu.⁴³ Sonuçta kraliyetlerin krizlerde arka arkaya başvurdukları tedbirler (acilen borçlanmak, zorla borç almak, sikkelerin ayarını bozmak, borçları tek taraflı iptal etmek) bu devletlerin uzun dönemde finansal sürdürülebilirliğini azalttı. 1485'ten itibaren iki yüz yıl boyunca Avrupa devletlerinin çoğu savaş harcamalarının daimi borçlarını ödemekle boğuştu. 1503-1660 yıllarında Yeni Dünya'da gasbedilen toplam gümüşün yüzde 40'ını ele geçiren İspanya Krallığı bile giriştiği savaşlardan ağır borç yükleriyle çıkmaktaydı.⁴⁴ Bu ortamda sağlam bir savaş finansman sistemi kurabilen bir devletin muazzam bir avantaj sağlayacağı kesindi.

İşte bu atılımı 1689'dan sonra İngiltere devleti yaptı. Yenilik somut olarak 1694'te kurulan Bank of England'da* vücut buldu. Ancak bu atılıma giden süreç kolay olmadı; süreç zorunlu da değildi. Önceki doğrudan kişisel yönetim biçimlerinin yerini yeni *kışisel olmayan iktidar* biçimlerinin aldığı köklü toplumsal dönüşümlerin başlaması için uzun (1640-1689) bir kargaşa döneminden geçmek gerekti.⁴⁵ Bu süreçte savaşla, sömürgecilikle ve kölelikle doğrudan bağlantılı yeni para şekilleri ortaya çıktı.

* "İngiltere Bankası" anlamına gelir. Zamanla İngiltere'nin merkez bankası oldu. Kurulduğu tarihte şimdiki merkez bankası kavramı yoktu. -çev.

§

Marx ile Engels'e göre sermayenin dinamiğine bağımlı yeni bir devlet mekanizması inşa edilirken siyasi iktidarın iki yönde yeniden örgütlenmesi gerekir. Onlara göre modern sivil toplum "dışarıda milliyet olarak kendini olurlamak ve içerde devlet olarak örgütlenmek zorunda..."⁴⁶ Yani başka devletlerle ilişkilerinde sermayedar iktidarının ulusun gücünü kendi egemenliğinde ve emrinde seferber edebilen bir ulusal birim olarak temerküz etmesi gerekir. Ancak bunun için "devlet olarak örgütlenmesi" de lazımdır; yani tüm rakip siyasi güç odaklarını merkezî bir hükümet ve idare aygıtının egemenliğine tabi kılması gerekir.

Tarihçiler Tudor kralları döneminde (1485-1603) İngiltere devletinin aynen bu doğrultuda, siyasi merkezileşme ve rakip güç odaklarına hâkim olma yönünde dönüştüğünü kabul etmektedir. Süreçte en çarpıcı olaylar İngiltere devletinin "dışarıda milliyet olarak kendini olurlamak" için yaptıklarıydı. VIII. Henry'nin boşanmak için Papa'nın desteğini talep etme olayı Protestan Reform hareketini hızlandırdı; yabancı bir güç odağı olan Roma [Katolik] Kilisesi'nin ve ona sadık piskoposların ve sair papazların siyasi müdahalelerine son verdi. VIII. Henry Roma ile bağları resmen koparmadan (1532-1534) evvel daha 1516'da "İngiltere kralları Tanrı'dan başka kimseye tabi olmamıştır" demişti.⁴⁷ Devletin bu dünyada mutlak egemen olduğu yolunda bu beyan tepeden inme bir devrime ilk adımıydı. Ulus-devletin egemenliğinin, iktidarının bölünmezliğini tesis ediyordu. Bundan böyle İngiliz uyruğu sadece bir tek merciye, İngiltere devletine sadık olacaktı. Siyasi bilinçte oluşan bu devrimin fikrî temelleri 1533 Temyiz Yasası'nın girişinde açıklanmıştır. Metni VIII. Henry'nin o tarihte en nüfuzlu danışmanı Thomas Cromwell kaleme almıştı: "Bu İngiltere ülkesi bir imparatorluk, dünyada böyle kabul edilmiştir, onu bir mutlak baş olan kral yönetir; kral imparatorluk tacının itibarına ve mülküne sahiptir

siyasal toplum krala bağlı olmalı, Tanrı'dan sonra ona samimi saygılı bir itaat göstermelidir.”⁴⁸ *

Bu ifadelerde egemenliğin tek olduğu yolunda bir sav (“bir mutlak baş”) ve sadece İngiltere'nin bir imparatorluk olduğu yolunda yeni bir iddia görüyoruz. Bu beyan İngilizlerin İskoçlar ya da İrlandalılar gibi başka milletler üzerinde egemenliğini öne sürmekten ziyade İngiliz devletinin *İngiliz* halkı üzerinde bütünsel (“imparatorluk”) hâkimiyetini iddia etmektedir. Bundan böyle kralın egemenliği; muazzam manastır arazileri, mahkemeleri, diplomatik teşkilatı olan Roma Kilisesi gibi bir yabancı makamla paylaşılmayacaktı. Artık İngiliz piskoposlar-papazlar hem devlete hem de Kilise'ye sadık olmayacaktı. Daha da önemlisi *içerde* büyük beylerden artık krala rakip çıkmayacaktı. Tudor kralları bu doğrultuda soyluların askerî ve siyasi gücünü sistemli şekilde budadı. Şiddet uygulama ve savaşma yetkisi bundan sonra kraliyete ve onun devlet aygıtlarına aitti. Toplumsal tarih uzmanı Lawrence Stone “Tudorların en büyük zaferi sonunda gerek kamu alanında gerek özel alanda kralın şiddet kullanma tekeli kabul ettirmeyi başarmalarıydı” der.⁴⁹ Artık devletin hâkimiyeti tekti ve bölünmezdi. Başka bir tarihçiye göre de “Tudor devriminin asli ögesi ulusal egemenlik kavramıydı”.⁵⁰

Marx'ın ifadesiyle İngiltere kraliyeti yurttan “devlet olarak” örgütlenme sürecine girerken bir yandan da “dışarda milliyet olarak kendini olurlamak” ile meşguldü. Ama bu aşamada -“Tudor devrimi” aşamasında- imparatorluk iddiası büyük ölçüde içeriye dönüktü. Tudorlar her ne kadar ulus-devletin egemen temsilcisi olarak siyasi özerkliklerini çarpıcı şekilde tesis etti iseler de, yayılma güçleri (“kolunu yabancı ülkelere uzatma” kabiliyetleri) hayli sınırlıydı. Ünlü tarihçi Christopher Hill'in dediği gibi “İngiltere tarihinde ilk devlet destekli emperyalist macera” 1652-1654 Hollanda Savaşı idi; ardından birçok benzer girişim geldi.⁵¹ Ancak İngiliz Reform hareketiyle Birinci Hollanda Savaşı

* “Next to God” ifadesi “Tanrı'dan sonra” veya “Tanrı'nın yanında” diye anlaşılabilir.
-çev.

arasında geçen bir ve çeyrek asırda toprak mülkiyeti, piyasa ve devlet arasında ortaya çıkan yeni ilişkiler benzersiz bir kapitalist sömürgeciliğin ve yeni burjuva para ve finans biçimlerinin temellerini attı.

Talan Çağı: Çitleme, Topraktan Sürme ve Tarım Kapitalizmi

İngiliz yayılcılığının erken döneminde üç ayırt edici özelliği vardı. Bunların bileşimi İngiltere’de kapitalist toplumsal ilişkilerin pekişmesine yaradı. İlki kraliyetin erken dönemde orduda ve yayılcılıkta görece zaafiydi; bu nedenle savaş finansmanına doğrudan özel çıkar sahipleri karıştı. Kraliyetin zayıflığı özellikle İspanya ile 1585’te başlayıp on sekiz yıl süren kritik kapışmada iyice meydana çıktı. I. Elizabeth’in elindeki yıllık gelir yaklaşık üç yüz bin sterlindi. Bu gelirle o dönemde önde gelen yayılcı devlete karşı savaş yürütecek durumda değildi. Hâliyle kraliçe İspanya’ya karşı saldırgan bir siyaset telkin edenlere yıllarca di-rendi.⁵² Görece zayıf bir devlet ileride yayılcı hırslara ayak bağı olabilirdi; ama bu aşamada burjuva iktidarının yeni biçimlerde ortaya çıkmasına yol açtı; ve bu da burjuvaların servetini doğrudan devletin finans işlerine sokarak bir güç kaynağı oldu.

İşte bu nedenle (ikinci husus) 1585-1604 İspanya Savaşı’nı yönetenler özel sermayedarlardı: tüccarlar, toprak sahibi eşraf, zengin gemi kaptanları. Bundan ötürü İngiliz yayılcılığının ilk evresi *privateer* sistemi diye adlandırılır. İspanya Savaşı’ndan iki örnek bunu göstermektedir. Francis Drake’in 1585’te Batı Hint Adaları’na yaptığı sefer İngiltere’de efsaneleşmiştir; ne var ki sefere katılan yirmi beş gemiden sadece ikisini kraliçe vermişti. Kalan gemileri İspanyol gemilerinin yağmalanmasından vurgun uman özel yatırımcılar sağladı. İki yıl sonra İngilizlerin Cádiz’e düzenlediği sefere katılan yirmi üç gemiden on birini Londralı tüccarlardan oluşan bir ortaklık, dördünü de Plymouthlu tüccarlar denize indirdi; iki gemi deniz kuvvetleri komutanına, altısı

da kraliçeye aitti.⁵³ Yani savaş *doğrudan* özel yatırımla, kâr güdüsüyle ilintiliydi. Askerî seferlere yatırım yapanlar İspanyol ve Portekiz gemilerinin yağmasından “ganimet” -özellikle şarap, zeytin, kuru üzüm, incir, yağ, kuru yemiş gibi metalar- ele geçirmeyi umuyordu.⁵⁴

İngiliz yayılmacığının erken döneminde üçüncü ayırt edici özelliği korsanlıkta, ticarete ve sömürgeler kurup yerleşmede toprak sahibi eşrafın oynadığı önemli roldür. İngiltere’de 1573-1630 yıllarında soylu beylerin yarısının dış ticarete yatırım yaptığı tahmin edilmektedir; kıta Avrupasında böyle bir şey görülmedi. Toprak sahipleri de ticaret yapan ve başka ülkelerde plantasyon kurmakla uğraşan hisseli şirketlere büyük yatırımlar yaptı. Hatta toprak sahibi eşraf paralarını kısa vadede kazanç sağlamayabilecek uzun vadeli yatırımlara bağlamakla sermayedarlar gibi davranıyordu.⁵⁵ On altıncı yüzyılın ikinci yarısında İrlanda’da plantasyon yerleşimleri kurmakta yatırımcı eşraf yine önemli bir rol oynadı.⁵⁶ Ticaret ile talan “on altıncı yüzyılda ayırt edilemez”⁵⁷ olduğu gibi, her iki faaliyette tüccarlarla toprak sahibi eşraf iş birliği yapmaktaydı. Ancak, İngiltere’de toprak sahibi eşraf ticarete, talana, yayılmacılığa girişmesinde benzersiz idiyse “Neden bu ülkede ve bu tarihte toprak sahibi eşraf, Batı Avrupa’nın tümünde bu sınıfa özgü en köklü gelenekten koptu?”⁵⁸ sorusu cevap istiyor. Bunu cevaplandırmak için İngiltere’de büyük toprak sahiplerinin (soyluların, eşrafın) tarımcı kapitalist sınıfa dönüşmesini incelemek gerekiyor. Başka bir ifadeyle erken modern dönemde yurt içi talanın tarihini araştırmak gerekiyor. Yurt dışında talanın temeli bununla atıldı.

§

On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Avrupa’da feodal üretim tarzının buhranı (“büyük Orta Çağ depresyonu”) bir dizi ıraksak toplumsal gelişme rotası açtı. Kıtanın doğusunda birçok bölgede serflik bağımı büyük ölçüde yeniden dayatıldı; serf-

lik Bohemya'da ve Prusya'da adamakıllı canlandırıldı.⁵⁹ Fransa başta olmak üzere başka bölgelerde mutlak krallıklar siyasi erki iyice merkezîleştirdi; aynı zamanda köylünün toprak mülkiyetini devlet gelirlerinin (vergilerin) dayanağı olduğundan korudu. Hollanda'nın önemli bir kısmında ve İtalyan şehir devletleri arasında esas faaliyeti ticaret olan cumhuriyetler dış piyasalarını artırarak geliştirdi. Bunlarda ticaret sermayesi hâkimdi; ama çoğunda tam bir kapitalist *üretim* tarzına geçiş olmadı.⁶⁰ Ancak İngiltere'de böyle bir geçiş oldu. Geçiş Orta Çağ'ın sonlarında ve modern çağın başlarında İngiltere kırsalında oluşan dönüşümle ve bunun tarımda kapitalist toplumsal ilişkiler başlatmasıyla gerçekleşti. Bu geçişin dönemlendirilmesi ve toplumsal nedenleri üzerine tarihçiler arasında önemli tartışmalar var. Ancak Orta Çağ'ın sonlarında ve modern çağın başlarında İngiltere'de tarım kapitalizminin ortaya çıktığı konusunda önde gelen tarihçilerin çoğu anlaşılmaktadır.⁶¹

Dönemlendirme konusunda "uzun on beşinci yüzyılın (1350-1520)" belirleyici olduğuna şüphe yok.⁶² Bu dönemin başlarında göze çarpan olay *yeoman* denilen zengin köylü tabakasındaki gelişmedir. Bunların kapitalist tarımın başlamasında önemli yeri var. *Yeoman*ların meydana çıkışının öbür yüzü, fiilen topraksız yoksul köylülerden oluşan büyük bir tabakanın ortaya çıkmasıydı. Bunların hayat şartları gitgide bir tarım proletaryasını andırıyordu. Bir tarihçinin "köyde yaşam koşullarını kesin şekilde değiştiren *yeoman* oligarşilerinin güçlenmesiydi" sözünde epey gerçeklik payı var.⁶³ Ama sürecin öteki yüzünü, yoksul köylülerin proleterleşmesini unutmamalıyız.

Kara Ölüm'ün ve diğer salgınların sebep olduğu nüfus azalması soylu beylerin köylülerle ilişkilerinin toplumsal-demografik ortamını kökten değiştirdi. Potansiyel işgücü yarı yarıya azaldığından şartlar beylerin aleyhine değişti. İşçi bulunamaması nedeniyle ücretler sürekli yükseldi. Daha da önemlisi kiracı bulmak ve kiracılarını kaçırmamak için beyler çaresiz yükümleri azalt-

maya, hizmetleri hafifletmeye, kiraları daha cazip hâle getirmeye mecbur kaldı. Sürmekte olan feodal bağlar tedricen çözüldü: “1350 ile 1450 arasında İngiltere’de *fiefler*de serflik büyük ölçüde tasfiye oldu”.⁶⁴ Bunun sonucu kiraların ve hizmet yükümlerinin azaldığı, ücretlerin arttığı, serfliğin son emarelerinin yok olduğu köylülerin meşhur altın çağıdır.⁶⁵ Genelde yoksul köylülerin hayatı kolaylaştı; orta ve zengin köylülerin birçoğu gönen-di. Berikiler daha büyük ve daha iyi araziler kiralayabiliyordu. Bunların bir kısmı *fiefler*de önceden *demesne* olan arazileri kiralamaya başladı.

Beylerin *demesnelerini* bizzat işletmekten vazgeçme nedenleri kolay tahmin edilebilir. Bir kere serf çalıştırmak gitgide zorlaşıyordu. Feodal bağlar gevşemekteydi. İşgücünün kıtlaştığı yerlerde kiracılar koşulların daha iyi olduğu başka *fieflere* veya kasabalara kaçabiliyordu. Öte yandan *demesneleri* ücretli işçi çalıştırarak işletmenin de maliyeti yüksekti; çünkü işçi kıtlığında ücretler artmaktaydı. Onun için bu arazileri örfe uygun sözleşmelerle veya süreli sözleşmelerle* kiraya vermek daha cazip hâle gelmişti, yeter ki kiracı bulunsun. Bunun birçok örneğini buluyoruz; beylerin arazilerini ya varlıklı köylülere parça parça, ya da tümünü varlıklı tek bir kiracıya kiraya verdiği örnekler. 1400 yılından önceki ve onu izleyen onyıllarda İngiltere’de *fiefler*de ekilen alanın yüzde 25’i böyle kiraya verilmiş gibidir.⁶⁶ Beri yandan çok kez araziye ekmekten (ekin üretiminden) vazgeçerek meraya (hayvan otlağına) dönüştürülüyordu. Bunda kiracıya ve işçiye ihtiyaç daha azdı. Asıl önemli husus, meraları çitlerle çevirmek gerekiyordu. Bununla köylünün hayatında önemli yeri olan açık tarla sistemi geriledi; İngiltere’de hayatın toplumsal coğrafyası kökünden değişmeye başladı.

Bu noktada çitleme olayı üzerinde biraz durmak yerinde olur. En dar anlamıyla sözcük çalı veya parmaklık dikerek mekânda bir değişiklik yapmak demekti. Ancak terim daha yaygın ola-

* “Copyholds and leaseholds”. İlerde yazar bunu açıklamaktadır. –çev.

rak çok yönlü bir toplumsal dönüşüm sürecini işaret ediyordu. Süreçte ortak arazilerle bağlantılı, sınırlarında engel bulunmayan çiftlikler (açık tarlalar) giderek sınırları engellerle çevrili özelleşmiş bir tarım sistemine dönüştü. Yeni sistemde ücretli işçi çalıştıran büyük ticari çiftlikler çoğunlukta idi. Bu açıdan çitleme tarlaların mekânsal toplanması anlamına da geliyordu. Köylüler ve yeni yetme kapitalist çiftçiler arazi parselleri alıp satarak, birbiriyle değişerek dağınık parselleri toplayıp yekpare birimler meydana getiriyordu. Daha da önemlisi zengin çiftçiler komşularının ve beylerin arazilerini satın alarak veya kiracı haklarını devralarak arazileri *kapatıyordu*. Mekânın çitlenip kapatılması geleneksel açık tarla sistemine alışık cemaatlerde kökten bir toplumsal değişime yol açtı. Önceleri açık tarla sisteminde köylüler ettikleri dağınık toprak parsellerine ulaşmak için; ve topluluğa ait ıssız* alanlara, ormanlara, tarlalara ulaşmak için birbirinin tarlasından rahatça geçegelirdi. Genelde köylülerin komşularına ait topraklara girme hakkı vardı; belirli zamanlarda hayvanlarını komşularının arazisinden geçirme hakları da vardı. Açık tarla belirli bir hane halkının işlediği bir arazi olduğu kadar paylaşılan bir araziydi; bir bireyin özel mülkü değildi. Ama çitleme başlayınca açık tarlacı cemaatlerdeki bu görece iş birlikli, yardımlaşmalı değer sisteminin yerini daha bireyselleşmiş özelleşmiş toplumsal ve mekânsal ilişkiler aldı.⁶⁷ Özelleşme ile beraber farklılaşma oldu, zira çitleme aynı zamanda “toprağın verimini ya da kârlılığını artırma yöntemi” idi.⁶⁸ Arazi çitleyenler genelde cemaatin ortaklaşmacı âdetlerine bağlı kalan daha dar gelirli mensuplarından daha çok kazanç elde ediyordu; çitleyenler giderek kazançlarını göreneklere bağlı kalanları mağdur ederek artırdı. Çitleme (özelleştirme) ve arazi kapatma (zengin köylülerin bireysel mülklerini genişletmesi) ilerledikçe 1348’den sonra İngiltere’de *fief* ekono-

* Burada “ıssız” diye çevirdiğimiz İngilizce “waste” sıfatının başka Türkçe karşılıkları ekilmemiş, çorak, metruk, çöl, viran, harap, boş, beyabandır. İngilizce metinde birkaç yerde geçen “waste” kelimesi bağlamına göre bu karşılıklardan biri veya ikisi ile çevrilmiştir. –çev.

misinde kiracıların sayısı devamlı azaldı. Büyük çiftçiler daha çok arazi ediniyor, yoksul çiftçiler arazi yitiriyordu.⁶⁹

Başta çitleme ve arazi kapatma çoğun azar azar ve dağınık oldu. Büyük kısmı İngiltere'nin ortasında Midlands bölgesinde yapılan bir çitleme araştırmasında bunların birçoğunun 0,4-3,2 hektarlık* araziler olduğu ortaya çıktı. Bundan ve başka kanıtlardan “araziyi parça parça çitleyenler içinde en büyük grubun muhtemelen” *yeoman*lar olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰ Çitlenen bu araziler küçük dahi olsa etkileri nesiller geçtikçe dünyayı değiştirdi. On altıncı yüzyılın ilk yarısına geldikte İngiltere topraklarının yüzde 45'i çitlenmiş olabilir.⁷¹ Bundan esas yararlanan büyük *yeoman* çiftçilerdi; ekilen alanlarda 80 hektara varan araziler ve meralarda 200-240 hektarlık** araziler işletiyorlardı.⁷² Birçok açıdan bunlara artık köylü denemezdi. Giderek ticari çiftçiye dönüşüyorlardı. Çitlemeye, sürülerine, marnlamaya ve başka şekillerde “islah” işlerine yatırım yapıyor; piyasaya özellikli tarımsal ürünler arz ediyor; ekseriya ücretli işçi istihdam ediyor ve fakir komşularının haklarına, mülklerine tecavüz ediyorlardı.

Eskiden açık tarlaların, bataklıkların, herkesin erişebildiği boş arazilerin olduğu yerlerde çitlenmiş koyun otlakları oluşup sığır ahırları kuruldu. Büyük koyun ve sığır sürülerine sahip zengin çiftçiler çok kez örfü çiğneyerek ortak meralara hayvanlarını doldurup yoksulların bu meralardan yararlanmasını zorlaştırdı. Açık tarla sisteminin gerilemesiyle, ortak meraların, ıssız alanların azalmasıyla, kendi tarlası ailesinin geçimine yetmeyen rençperlerin ve yoksul köylülerin hayatı daha da belirsiz ve güvencesiz hâle geldi. Hayvan otlatacak, odun kesip ot toplayacak, av avlayacak, balık avlayacak, yabani meyve toplayacak ortak araziler kalmayınca bu ailelerin hayatının idamesi tehlikeye düştü. Bu suretle köylerde yoksulların kullanabildiği topraklar gittikçe azaldı; araziler küçük bir zengin köylü tabakasının elinde toplan-

* “One to eight acres”. –çev.

** “Two hundred acres”, “five to six hundred acres”. –çev.

dı. Bir örnek: 1484'te Hertfordshire kontluğunda Cheshunt'ta *fi-e*flerdeki kiracıların üçte biri toplam arazilerin yüzde 70'ine malikti. Wrightson'un dediği gibi artık o tarihte "İngiliz '*yeomanlar*' meydana çıkmıştı".⁷³

1522'de VIII. Henry yönetimi yeni bir vergi salmak için ser-vet sayımı yapılmasını emrettiğinde süreç çok daha ilerlemişti. Sayımda Rutland kontluğunda 302 toprak sahibi saptandı. Ancak bu grubun neredeyse yarısının mülkünün geliri yılda bir sterlin-den ibaretti. Başka bir deyişle bunlar bildiğimiz anlamda toprak sahibi değildi; köyde kulübesi veya küçük bir evi olan, aile ge-çindiremeyecek kadar küçük topraklı yarı proleterlerdi. Öteki uçta toprak sahiplerinin yüzde 4'ü arazilerin yüzde 43'üne ma-likti. South Suffolk'ta Babergh köyü daha da çarpıcı bir örnektir. Orada kayıtlı 2.277 kişiden 1.375'inin yani yaklaşık yüzde 60'ının hiç toprağı yoktu. Dahası "toprak sahibi" diye kaydedilen 902 kişiden 620'sinin toprağı yılda sadece bir sterlin getiriyor-du.⁷⁴ Arazilerin çok büyük kısmı yöre ahalisinin yüzde 10'undan küçük bir kesiminin elinde idi. Demek ki 1520'lere gelindiğin-de toplumda muazzam bir farklılaşma olmuştu. Bundan böyle köylülerden tek bir toplumsal sınıf olarak bahsetmek mümkün değildi. Köylüler yükselen bir sermayedar *yeoman* çiftçi zümresi ile sayıları artan, kulübesini veya ufacık toprağını kaptırmamaya çalışan köy proleterleri zümresine ayrılmıştı.

Üzerinde durulacak bir husus, başlangıçta *yeomanları* bu yöne sevk eden *güdüler* mutlaka kapitalist güdüler olmayabilirdi (gerçi sonraları bu yönde dönüşüme yol açtı). Feodal toplumda köy hayatında üretim esas itibariyle tüketime yani doğrudan aileyi geçindirmeye yönelikti; zaman zaman üretim artıkları sa-tılrsa da üretim esas itibariyle pazarda satmak için yapılmıyordu. Bununla beraber köylülerin daima arazide ve hayvanda *küçük birikim* yapmaya eğilimi vardı.⁷⁵ Bu tür biriktirme kısmen mah-sulün az olduğu zamanlara karşı bir tedbirdi. Kıtlik, kuraklık, darlık olup geçmişte biriken tüketmek gerektiği zaman küçük

birikimler imdada yetişiyordu. Bundan başka haneler çocuklarına toprak, hayvan, nakit bırakarak refah sağlamak amacıyla da yıllık ihtiyaçlarından fazla biriktiriyordu. Bunlara kapitalist birikim demek mümkün değildir; zira bunda pazara daha etkin yöntemlerle meta üreterek pazara yönelmiş diğer üreticilere karşı rekabet edebilmek için arazi ve araç-gereç biriktirmek söz konusu değildi. Aksine küçük birikim yapmakta amaç hane halkını ve soyu idame etmek için bir kenara kaynak koymaktı. Ne var ki piyasa baskısı öne çıktığı zaman küçük birikimin toplumsal mantığı kapitalist yönde başkalaşabiliyordu.

Süreci özetlemeden evvel saldırgan bir *yeoman* çiftçi örnek olayını inceleyelim. Olayı Norfolk'ta Hevingham Bishops'ta bir *fief*in mahkeme kayıtlarında okuyoruz.⁷⁶ Söz konusu kişi *fiefte* köklü bir aileden gelen büyük bir kiracı Robert Bisshop. Bisshop 1529 Temmuz ayında “beyin çitlediği büyük arazinin” yakınına düşen, kiralamış olduğu 16 hektar* çayırılığı çitlediği için para cezasına mahkûm oldu. Aynı yıl Ekim’de bu yasa dışı çitlediği alanı otlığa çevirdiği için dava edildi. 1530 Ağustos ayında Bisshop aleyhine, çitlediği büyük otlakta “fakir kiracıların”** makul bir ücret karşığında hayvanlarını otlatmasına izin vermediği için dava açıldı; oysa bu örfi bir haktı ve Bisshop’un kira sözleşmesinde de yazılıydı. İlk davadan dört yıl sonra 1533 Temmuz ayında Bisshop’un hâlâ yasa dışı çiti kaldırmadığı *fief* kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Olay ilginç, çünkü bir *yeoman* çiftçinin fakir kiracıların örfi haklarına nasıl tecavüz edebildiğini gösteriyor. Toplumsal farklılaşmanın kapitalist çiftçilerle gittikçe yoksullaşarak yarı-proleterleşen rençperler arasında çatışmaya yol açtığını gösteriyor. Bisshop’un *fief* beyine kafa tutması, beyin hukuksuz dediği çitlemeyi kaldırmamasındaki dikbaşlılığı da anlamlı.⁷⁷ Ne var ki zamanla beyler de bizzat arazileri büyük ölçekte çitlemeye başladı ve giderek bu saldırgan “ıslahçı” *yeoman*lar ile müttefik oldu.

* “Forty-acre”. –çev.

Kastedilen *fief* beyinin fakir kiracıları. –çev.

Bu işi başlatan zengin köylüler olmakla birlikte toprak sahibi beyler de arazi çitlemenin, kapatmanın, araziden köylülere atmanın yararlarını anladı. Bunu yapabilmek için *copyhold* denen geleneksel sözleşmelerden kurtulmak gerekiyordu. *Copyhold* denmesinin sebebi bu sözleşmelerin kanıtının *fieft*teki resmi kayıtlarda muhafaza edilmesi idi. *Copyhold* sözleşmeleri örfe dayanmakta, ekseriya varis çocukların toprağı kullanma haklarını da içermekte idi. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında ve on beşincinin ilk yarısında örfe göre kiraya verilmiş araziye *demesneye* geçirerek *copyhold*lar iptal edilebiliyordu. Buna yol açan, nüfustaki büyük azalmayla epey arazinin boş kalması kadar beylerin serflik şartları veya yüksek kira dayatmaya kalktığı *fiefler*den köylülerin kaçmasıydı. Daha 1378'de Norfolk'ta Forncett *fief*inde kiracılara örfen kiraya verilmiş olan arazinin dörtte birine bey el koymuştu.⁷⁸ Başta bu araziler kiracı cezbetmek için *leasehold* şeklinde kiraya* verildi; gerçi birçok bey bunları tekrar serfleştirmeyi de ümit etmiş olabilir. 1520'lerde nüfus artışı toparlanınca *leasehold*lar toprak sahibi beylere çok avantajlı olmaya başladı.⁷⁹ Fiyatlar yükselip toprağı talep arttıkça toprak sahipleri kiralaları muntazaman artırabiliyordu. Araziler giderek örfi kira yerine piyasada belirlenen kiralalarla (en zengin *yeoman* çiftçilerin ödebildiğı kiralalarla) kiraya verilmeye başladı. Buna karşılık artan kiralalarla ve yükselen arazi fiyatlarıyla baş edemeyen küçük ve orta kiracıların durumu zorlaştıkça zorlaştı. On altıncı yüzyıla geldiğimizde özgür kiracıların kabaca sekizde yedisinin kullandığı arazi sekiz hektardan** yani bir haneyi geçindirebilecek minimumdan küçüktü.⁸⁰ Öte yandan ticari tarımda etkinliğini artırıp uzmanlaşmak niyetiyle arazi toplayan zengin çiftçiler artan kiralaların ve öteki *yeoman* çiftçilerle rekabetin baskısı altında çalıştırdıkları rençperlerin verimini artırmak için yatırım yapmaya mecbur oldu. Beyler de en yüksek kirayı ödebilecek en

* Süreli kiraya verme. -çev.

** "Twenty acres". -çev.

çok kazanan kiracıları cezbetme rekabeti içinde çitleyerek, drenaj yaparak, sulamayla vs. arazilerine harcama yapmaya güdülendi.

Bu suretle piyasaya üreten zengin çiftçiler de, bunları cezbedip kira temin etmek için yatırım yapan beyler de *piyasaya bağımlı* hâle geliyordu. Çiftçilerin gelir elde edebilmek için tarımsal metaları rekabetli piyasa fiyatlarında üretebileceği verime ulaşması gerekiyordu. Toprak sahibi açısından yüksek kira geliri elde etmenin şartı topraklarda, çiftliklerde tarımsal ıslah standartlarını tutturarak (arazi ölçümüne, çitlemeye, sulamaya, drenaja, gübrelemeye vs.) uzun vadeli sermaye yatırımı yapmaktır. İngiltere’de arazi ölçümü ve tarım ıslahı üzerine ilk kitapçıların bu dönemde yayımlanması bir fikir veriyor; örneğin Anthony Fitzherbert’in 1523’te yayımlanan *Husbandry* [Çiftçilik] ve *Surveying* [Arazi Ölçme Bilgisi] kitapçıları ve Thomas Tusser’in 1557 tarihli *A Hundred Good Points of Husbandry* [Çiftçilikte Yüz İyi Kural] kitapçığı. Bundan böyle araziler ölçülecek, haritası çıkarılacak, çitlenecek; fidan dikmede, ekimde, gübrelemede ve diğer işlerde en iyi rekabetçi uygulamalar benimsenecekti.

Çiftlikleri ıslah etmek ticari avantaj sağlıyordu. Ancak gelirleri artırmak ve kazançlı kiracılar cezbetmek için çiftlikleri birleştirmek ve bunun için saldırgan hamleler yapmak gerekiyordu. Ticari zihniyetli bir bey yeni kiracılarından kestiği giriş harcını artırabiliyor; ya da kiracılarının tepelerde, boş arazilerde hayvan otlatmasını, *demesne* parsellerinde ürün yetiştirmesini engelleyerek örfi haklarını çiğneyebiliyordu.⁸¹ Boş topraklara ve ortak arazilere sürülerini doldurarak bitki örtüsünü tüketebiliyordu. Kiralama sürelerini kısaltarak sözleşme her yenilendiğinde kirayı artırabiliyordu. 1520 yıllarında nüfus artmaya başlayıp birkaç on yıl sonra fiyatlar da artmaya başladığında bu taktikler iyi kazanç getirmeye başladı. Whitbey’de Sir John Yorke’un arazilerinden elde ettiği kira geliri 1540’lı yıllarda ikiye katlandı. 1530-1580’de yani elli yılda Hevingham *fiefinde* küçük toprak parsellerinin fiyatı dört katına çıktı.⁸² Artan rekabet ortamında

toprak sahipleri *leasehold* topraklarını (kiralık topraklarını) genişletmeye çabaladılar. *Demesneleri* bu şekilde kiraya verildikten sonra ikinci hamle açık tarlaları ve ortak arazileri çitlemek oluyordu. Böylece küçük köylünün kaderi yazıldı. Bütün bu süreçte köylülerin sosyal farklılaşması “ıslah” yapan beylere epey yaradı. Hilton’a göre köylülerin toplumsal farklılaşması “Orta Çağ köylü toplumunda insanlar arası dayanışmayı imha etti”. Böylelikle köylülerin el birliğiyle direnmesi çok güçleşti.⁸³

İngiltere’nin tarım tarihi arazilerin en çok 1600-1700 döneminde çitlendiğini, bunun on sekizinci yüzyılda Parlamento’nun yasamayla yaptığı büyük çitleme furyasındakinden bile çok olduğunu göstermektedir. Bu dönemde eşrafın ve soyluların birçoğu baskın toplumsal gücünü kullanarak yaklaşık 1380-1520 yıllarında *yeoman*ların bölük pörçük yaptığını daha büyük ölçekte yaptı; arazileri neredeyse yoksul köylüyü yok edecek kadar çitleyip kapattılar. Bunu yaparken de kapitalist toprak sahiplerine dönüşüyorlardı. Piyasada oluşan kiralılar talep ediyor; ücretli işçi çalıştırarak piyasaya üretim yapan çiftçi kiracılar cezbetmek için toprağın verimini artıran yatırımlar yapıyorlardı. Öte yandan köylünün topraktan koparılmasıyla oluşan mülksüz işçi sınıfı üretimde istihdam edilemeyecek oranda artıyordu. Nitekim 1560-1625’te İngiltere’de yersiz-yurtsuz insanların sayısı on iki katına çıktı; insanların ne ölçüde yerinden edildiğinin açık bir göstergesi.⁸⁴ 1640’larda devrim olduğunda İngiltere *tarım kapitalizmi* üzerine kurulu bir toplum olmuştu; bunu söylerken işte bu *toprak sahibi/kapitalist - kiracı çiftçi - ücretli işçi* üçlüsünün toplumsal ilişkilerini göz önünde bulunduruyoruz.

Ancak İngiltere’de Reform hareketinin tetiklemesiyle Kilise mülklerinin muazzam talanı olmasaydı İngiliz toprak sahibi sınıflar bu şekilde ve bu hızda kapitalist toprak sahiplerine dönüşemezdi. Reform hareketinin egemen üniter İngiltere devletinin oluşmasındaki önemine daha önce değindik. Ama iktisadi etkisini görmezden gelmek saflık olur.

Düşünün ki 1535'te Kilise'nin yıllık net iradı muhtemelen 400.000 sterline yakındı. Kralın kraliyet arazilerinden geliri ise en iyi ihtimalle bunun onda biriydi; toplam yıllık geliri muhtemelen 100.000 sterlindi; yani Kilise'nin iradının dörtte biri kaddı.⁸⁵ VIII. Henry 1520'lerde vergi gelirlerini savaşlarda tükettiğinde hâliyle Kilise'nin servetine göz dikti. Savaşların maliyeti arttıkça devletin mali durumu öylesine bozuldu ki Henry 1522'de aldığı borcu 1529'da inkâr ederek ödemedi. Beş yıl sonra baş nazırı Thomas Cromwell Kilise'nin servetine el koymaya başladı; kraliyete yılda 40.000 sterlini bulan iratlar aktardı. Derken kral papa ile kavga ettiği esnada 1536'da İngiltere'nin kuzeyinde bir ayaklanma çıkarak yayıldı; soylularla eşraf Cromwell'in merkezileştirme siyasetine, papazlar Roma ile bağları koparma siyasetine ve köylüler de çitlemeye karşı koyuyordu. Kuzey İsyanı bastırıldığında Henry ile Cromwell süratle elebaşlarını hainlik suçlamasıyla astırdı; teslim olanların mülklerini ve birçok manastırı müsadere etti. Bu gasp eylemleriyle de kraliyetin yıllık gelirine 100.000 sterlin ekledi. Bu tutar Cromwell beş yıl önce nazırlığa başladığında kraliyetin yıllık gelirine eşitti. Ancak kralın ve baş nazırının işi bitmemişti. 1542'de İrlanda'da 700 manastır lağvedildi. Üç yıl sonra yeni bir yasa krala Kilise'nin öteki kurumlarına da el koyma yetkisi verdi. Kral 90 okula,* 1010 Kilise hastanesine ve 2000'i aşkın küçük kiliseye ve vakfa el koydu.

Gelirlerde ve servette bu artış daha özerk, merkezî bir devlet oluşturmaya finansman sağlayabilirdi. Ne var ki VIII. Henry savaş hengâmesi içindeydi. Yağmaladıklarını savurdu. Kral 1543'te İskoçya'ya ve Fransa'ya savaş açıp üç yıl sonra da barış antlaşması yaptı; bu arada iki milyon sterlin gibi yüklü bir tutar harcadı. 1540-1547'de saldırdığı olağan dışı vergiyle topladığı 650.000 sterlin bu harcamalarının ancak üçte birini karşıladı. Sıkıntıdan kurtulmak için başta manastırlardan gasbettikleri olmak üzere kraliyet arazilerinin bir kısmını sattı. Bununla da bir

* "Colleges". Orta veya yüksek öğretim yapılan okullar. -çev.

800.000 sterlin temin ederek iki yakasını zar zor bir araya getirip dış borçlarını ödedi. Ancak büyük arazileri (ve bunların iradını) elden çıkarmakla kral uzun vadede kraliyetin mali özerkliğini zayıflatmaktaydı.

Kralın elden çıkardıkları tüccarlaşan zengin eşrafın kazanımları oldu. Bu *fief* arazilerinin çoğunu bunlar ve bunların tüccar, imalatçı, avukat, devlet görevlisi mesleklerinde palazlanmış oğulları* satın aldı. Böylelikle kraliyetin yağmalanmış olduğu araziler dağıtıldı. Bundan en çok, toprak sahibi sınıfta en tüccar zihniyetliler yararlandı. Dahası o yıllarda arazi piyasası hareketlenip dinamikleşti. Gayrimenkuller o zamanlar için olağanüstü sayılacak kadar sık el değiştiriyordu. Sürecin başka bir yönü zengin manifaturacı, tüccar, *yeoman* çiftçi gibi “yeni adamlardan” oluşan grupların kraliyet arazilerini kapış kapış satın alarak toprak sahibi sınıflara katılmasıydı.⁸⁶ Bu gelişmelerin bileşik etkisiyle toprak sahibi eşrafın sayısı ve toplam serveti müthiş arttı. Norfolk’ta eşraf ailelerinin elindeki *fief*lerin oranı 1530’da yarıdan 1565’te dörtte üçe yükseldi.⁸⁷

1370’ten itibaren bir buçuk yüzyıl tarımda değişime öncülük edenler zengin *yeoman* çiftçiler iken artık toprak sahibi eşraf bunları geçmeye başladı. Çitleme hızlandı; araziye yapılan yatırımlar arttı. On yedinci yüzyılda başka yüzyıllardakinin iki katı çitleme yapıldı; öncekileri ve sonrakileri gölgede bıraktı. Daha önce de belirttik, 1600-1760’ta İngiltere’de toplam arazinin neredeyse yüzde 30’u çitlerle çevrildi.⁸⁸ Arazi piyasası çok canlıydı; 1500 ile 1700 arasında İngiltere topraklarının muhtemelen dörtte biri el değiştirdi (bir kısmı birkaç kez satıldı). Arazi mülkiyeti giderek daha az elde toplandı. Bir köy tarihçisi “Bu süreçte kazananlar büyük toprak sahipleri ile eşraf oldu; kayba uğrayanlar ise toprak sahibi kurumlar yani Kilise ve kraliyetti, bir de köylülerdi; bunlar herhâlde az çok aynı oranda mağdur oldular” der.⁸⁹ Bu süreçlerin sonuçta küçük kiracılara yansması mahke-

* “Younger sons”. Mirasta ilk doğan hakkından mahrum olan oğullar. -çev.

me hükümleriyle, kira sözleşmesi yenilemede harçların artmasıyla, ortak arazilerin çitlenmesiyle, kiraların fahiş seviyelere çıkarılmasıyla topraktan koparılmak oldu; sonunda arazilerin dörtte üç kadarı büyük toprak sahiplerinin elinde birikti. 1760-1830 yıllarında Parlamento'nun çıkardığı yasalarla gerçekleşen büyük çitleme furyasında İngiliz köylülerinin yıkımı tamama erdi. Ancak aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi eşik çok daha önce aşılmıştı.

Tablo 2.1
İngiltere ve Galler'de Topraksız İşçi Sayısı, 1086-1640

Tarih	Sayı (milyon)	Bir <i>fiefe</i> bağlı olmayan köylü oranı (yüzde)	Topraksız köylü sayısı
1086	1,1	6	66.000
1279	3,3	10	330.000
1381	2,1	2	42.000
1540-1567	2,8-3,0	11-12	308.000-360.000
1600-1610	3,75	35	1.312.500
1620-1640	4,5-5,5	40	1.800.000-2.200.000

Kaynak: R. Lachmann, *From Manor to Market*⁹⁰

Bu gibi rakamlarda elbette ihtiyatlı olmak lazım. Yine de temel eğilimleri yansıttıkları belli. 1640'ta aşağı yukarı on köylüden dördünün bir *fief* ile bağlantısı kalmamıştı; oran yüz yıl öncekinin neredeyse dört katıydı. Bunlardan iki milyon kadarı da tamamen topraksızdı. Bu insanlar tamamen proleterleşmişti. Bunların yanısıra kulübesini ve örfi ne hakkı kaldıysa onu kaptırmamak için çırpınan, geçimine yetmeyen tarımıyla ve kazandığı ücretlerle hayatını idame eden milyonlar vardı. Aşağıdaki tablo proleterleşmenin ne hızda ilerlediğine dair bir fikir vermektedir.

Tablo 2.2

İngiltere’de ücretli işçi olarak çalışan köylü oranı, 1096-1688

Tarih	Ücretle çalışan köylü yüzdesi
1086	6
1279	10
1381	2
1540-1559	11
1550-1567	12
1600-1610	35
1620-1640	40
1688	56

Kaynak: R. Lachmann, *From Manor to Market*⁹¹

Kapitalizm bir defada ortaya çıkmadı; bir toplumsal dönüşüm süreciydi. Yine de fazla tereddüt etmeden on yedinci yüzyılın ortalarında İngiltere toplumunun artık büyük ölçüde tarımsal kapitalist bir toplum olduğunu söyleyebiliriz.⁹² Feodalizm ve klasik *fief* ekonomisi -ve geleneksel köylülük- ya ölmüştü ya da can çekişiyordu. Artık ekonomide yaygın olan, piyasaya yönelik büyük ölçekli tarımdı. Bu tarımın ağırlık merkezi ticari çiftliklerdi; kapitalist çiftçiler ticari kafalı toprak sahibi sınıftan arazi kir alıyor, ücretli işçi çalıştırıyorlardı. Burada önemli husus ücretli işçilerden birçoğunun ideal tasvirdeki “özgür işçi” olarak değil, *servant in husbandry** olarak istihdam edildiğidir (buna gelecek bölümde tekrar değineceğiz). Nitekim 1574 ile 1821 arasında tarımda işgücünün üçte biri veya yarısı kadar bir oranı bu statüde idi.⁹³ İmalat sanayisinde de buna benzer çirak görünümünde senetle bağımlı işçiler** vardı. Bu ve başka açılardan kırdı ve kentte hızla büyüyen sanayiler tarımdaki kapitalist yapılanma ile etkileşerek, aynı

* “Husbandry” çiftlik demektir. “Servant in husbandry” çiftlikte yıllık sözleşmeyle istihdam edilen bekâr genç anlamına geliyor. Bu genç işçiler çiftçinin hane halkından sayılıyordu. Konumları yevmiyeli tarım işçilerinden farklıydı. –çev.

“Indentured”. Bir işçinin belirli bir süre ücretsiz çalışmayı senetle taahhüt ettiği istihdam biçimi. İşçi seyahat borcunu ödemek ya da bir zanaat öğrenmek için böyle bir yüküm altına giriyordu. –çev.

zamanda sömürgelerdeki bağımlı işgücü çalıştırma biçimleri ile bağlantılı geliştii.⁹⁴

Bütün bu dönüşümlerde insanlar arası ilişkilerin ve bireylerle toprak arasındaki ilişkilerin nasıl temelinden parasallaştığı ve bütün bunların nasıl soyut mekânın yönettiğı bir toplumsal dünyaya yol açtığı kayda değer. Bir kere toprak büyük ölçüde metalaşmıştı. Toprağın değerinin artık ortak bellekle ve aidiyetle ilgisi kalmamıştı, değeri piyasada oluşan kiralara-fiyatlarla ölçülüyordu. Eski köylü toplumlarında toplumsal mekân yılda bir sınırların dolaşılmasıyla yeniden oluşturulurdu; cemaat mensupları mahallenin*, köyün, arazilerin sınırları boyunca yürür; konuşarak hudutları, ortak kullanım haklarını ve âdetleri saptardı. Böyle dolaşarak bedenleriyle, toprağa ve onu emaneten koruyanlara ortak aidiyetlerini âdeta mekânda çizerlerdi. Bu âdetlerde şüphesiz baskıcı yönler vardı; ancak âdetlerde toprakla insanlar bütünleşti; toprak insanların tarihlerini ve cemaat ilişkilerini ifade ediyordu. Buna karşılık çitlenmiş arazi sınırlarla çevrilmiş, ölçülmüş, parasallaşmıştı; mülkün sahibi dışında herkesten ayrılmıştı; cemaatten ve örfi ilişkilerden çıkarılmıştı. Bedenlerin ve ortaklaşa anıların somutluğuna karşı, çitlenmiş arazi paranın ve soyut ölçümlerin egemenliğini kanıtlıyordu. Bir arazi şu kadar hektardı, hektar başına şu değerde mahsul verirdi. 1500 yılına kadar İngiltere kırsalında harita yapılmamıştı; şimdi haritalar arazileri gerçek insanlardan ve geçmiş aidiyetlerinden arındırarak soyut mekân birimleriyle yeni düzenliyordu. Metalaşan topraklar en yüksek fiyatı verenin oluyordu; mümkün mertebe en çok değerde artık ürün üretmekte kullanılacaktı. Toprağın aile tarihlerinin mahalli olmasının fiyat, kâr, kira hesaplarında hiçbir hükmü yoktu. Çitlenerek metalaşan araziler soyut şekillere ve mekâna dair geometri bilgisiyle düzenleniyordu. On yedinci yüzyılda Baconcu reformcular her şeyi “sayıya, ağırlığa, ölçüme” indirgemeye çalışmakla piyasanın nicelleştiri-

* “Parish”. Yerel kilisenin cemaati veya bir papazın yönetimindeki mahalle veya köy.
—çev.

ci rasyonalitesini taklit ediyorlardı; zira piyasada her şey *soyut rakama* dayanan parasal mantık ile ölçülür. Newton'un soyut mekân kavramı da bu düşünsel projeyi kesinleştirerek daha da yüksek bir düzeye çıkaracaktı.⁹⁵

Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla hemen hemen tüm iktisadi işlemlerde (kira ödemesinde, mahsul satışında, tüketim malı ve sermaye malı alımında, borç alıp vermede, ücret ödemede) para aracı olmaktadır. Piyasa ölçütleri gündelik alışverişi istila etmektedir. Kimin toprağı ekebileceğini, kimin yiyecek alabileceğini, kimin topraktan sürüleceğini para belirlemektedir. Böylece soyut nicel fiyat ve meta ölçüleri hayatı tahakküm altına almaktadır. Dahası bu sosyoekonomik düzen hayatın deneyimsel yönlerini de yeniden düzenlemektedir; bunlara soyut mekânın ve zamanın toplumsal fiziğine göre yeniden ayar vermektedir. Bir coğrafyacı bunu “bedenden arındırmanın zaferi” olarak tasvir ediyor; zira mekânsal ve zamansal uyumu artık beden düzenlememektedir.⁹⁶ Aksine beden piyasa-para görüngülerine tabidir, artık matematikleşmiş mekân ve zaman kategorileriyle kavranmaktadır. Bedenden arındırılma demek, araziler artık tarlada dolaşan gerçek ayaklarla çizilmiyor, sadece piyasa fiyatı sinyalleriyle izleniyor demektir. Toprakla bağı sağlayan cemaatin ortak hafızası değil paradır, paranın teşkil ettiği (yabancılaşmış) toplumsal sentezdir. Parasallaşma temelinde soyutun somuta galibiyetidir.

Bütün bunların işleyişini gelecek bölümde Cromwell'in İrlanda'yı fethinde göreceğiz. Ekonomi politiğin öncülerinden Baconcu toplumsal reformcu William Petty 1650'de İrlanda'da yirmi iki kontlukta arazi sayımı yaptırmaya girişti. İrlandalı köylülerin ve toprak ağalarının arazileri sayıların hükmüne girdi, nicelleştirilip kareli krokilerde işaretlendi. Amaç gasbedip çitlemekti. Petty'nin yaptırdığı ünlü Down Kadastrosu asker ve terör desteğiyle İrlanda'yı bir seyirlik nesne yapmakla kalmayıp paranın nicelleştiren mantığına da tabi kıldı. Dünya kazanç ve gasp merceğinden, yeni bir açıdan görülüyordu.⁹⁷

Bu noktada İngiltere’de toprak sahibi sınıfın ticarete, talanda ve sömürgecilikte Avrupa’da eşi benzeri görülmedik öncü konuma nasıl geldiği anlaşılmış olmalı. Bu sınıf karakter değiştirmiş, kapitalistleşmişti. 1550’de toplumu eleştiren biri “tüccarlar bey oluyor/ve beyler ticaret yapıyor” diye yakındığında İngiltere’de büyük tüccar ve imalatçıların eşrafla başka yerde görülmedik toplumsal kaynaşmasını ve toprak sahiplerinin ticaret ve meta dünyasına dalışını saptamıştı.⁹⁸ Büyük İngiliz toprak sahipleri arazi çitleyip ekici köylüyü çıkarmak suretiyle talan yürütmeye, servet biriktirmeye, kırsalda yatırım yapmaya alışmış bir sınıf olmuştu. Bu alışkanlıkları denizlere ve deniz aşırı ülkelere yaymak zor olmadı.

Ticaret Savaşları: Fetih, Sömürgeleştirme, Kölecilik

1550’de İngiltere eşrafı önceki yıl çitlemeye ve arazilerin tahliyesine karşı ülkeyi saran büyük isyanları bastırmış bulunmaktaydı. 1549’daki ayaklanmalar o kadar yaygın ve şiddetliydi ki bunlar “İngiltere’de Tudor devrinde sınıflar arasında bir savaş en yakın olay” olarak betimlenmiştir ki doğrudur.⁹⁹ Merkezi Norfolk olan bu isyanları birçok toplumsal ve dinsel hoşnutsuzluk körüklemişti. Ancak isyanların başını çitlemeye karşı başkaldırıları çekti.¹⁰⁰ Asiler çitleri, parmaklıkları yıktı; boş arazilerde hayvan otlattı; örfi hakların iadesini, kiraların ve harçların azaltılmasını talep etti. Amaçlarına ulaşabilseler pekâlâ “kırsal kapitalizmin kolunu kanadını” kırabilirlerdi.¹⁰¹ Ancak asilerin yenilgisi yağmacı sınıfın dışa yönelmesine ve İngiliz sömürgeciliğinde ilk dalgaya yolu açtı.

İngiliz eşraf mesupları ilkin tarım kapitalizmini İrlanda’ya taşımaya girişti. 1565’ten itibaren insanları topraklarından atarak İngiliz yerleşimcilere alan açmak için planlar hazırlandı. Yerleşimcilerin çoğu askerdi. Koloni kurma ve arazi gasbı o kadar bütünleşti ki “koloni”* ve “plantasyon” sözcükleri bir-

* “Colony” –çev.

birinin yerine kullanılabilirdi.¹⁰² İngiliz yerleşimciler çitlemede mahir oldukları kadar silahlı güç kullanmakta da ustaydı. 1574'te Rathlin Adası'nda 600 civarında nüfusu katlettiler. Aynı yıl Noel şöleninde Brian McPhelim O'Neill'i ve ailesiyle birkaç yüz yandaşını öldürdüler.* İrlanda'da görevli İngiliz albay Humphrey Gilbert katliamı resmi politika hâline getirdi; kendisini görmeye gelen İrlandalıları dehşete düşürmek için "gündüz öldürülen herkesin kafalarının kesilip" çadırının önünde sergilenmesini emretti.¹⁰³ Fetih, topraktan sürme, plantasyon kurma, terör, yerleşimci sömürgecilik programıyla bütünleşti. 1565-1576 yıllarında yerleşim projelerinin başarısı kısmi olmakla birlikte, bu projeler bir fetih yöntemi geliştirdi. Yöntem Amerika kıtasında (ve 1650'li yıllara geldikte İrlanda'da da) tam meyve verdi. Nitekim İrlanda projesine "maceracı"*** olarak katılan İngiliz ailelerinden birçoğu sonra Virginia'ya gidip orada plantasyonlar kurdu.¹⁰⁴ Bunlara bizzat Gilbert örnek oldu; kendisi 1583'te Newfoundland'da Kuzey Amerika'daki ilk İngiliz sömürge karakolunu tesis etti.

On altıncı yüzyıl sonları ve on yedinci yüzyıl başlarında İrlanda istilasının özelliklerden biri fatihlerin tarımı ticarileştirmeye verdiği önem ve eylemlerinin meşruluğunu "ıslah"a dayandırmasıydı. İngiltere'nin İrlanda'da tahakküm yönetimini tasarlayanlardan biri avukat, yazar, sömürgeci Sir John Davies idi. 1610'da Salisbury Kontu'na yazdığı mektupta İrlanda'da arazi gasbetmenin hukuki ve manevi gerekçelerini ortaya koydu:

Doğrusu Majesteleri halkını barbarlıktan çıkarıp uygarlaştırmak için her türlü münasip yasal tedbirleri almakla yükümlüdür. bunlar [İrlandalıları] ebediyen ne ev yapar, ne köy-kasaba kurar, ne de toprağı gereğince gübreleyip ıslah eder. Bunca güzel verimli bir ülkenin çöl gibi ıssız kalmasına göz yummak Hristiyan siya-

* McPhelim İngilizlerin İrlanda'da plantasyon projelerine karşı koyan bir İrlandalı soylu beydi. -çev.

"Adventurer". O dönemde bu kelime finansal spekülör ve paralı asker anlamına da geliyordu. -çev.

setle bağdaşmaz, vicdana da sığmaz. Oysa Majesteleri hukuken orayı uygar bir koloni kuracak kişilere dağıtabilir.

...zira bunların topraklarının yarısı çorak ve metruktur, bu sebeple insanların yaşadığı araziler ıslah edilmediğinden yarı değeri bile değildir.¹⁰⁵

Bu belge John Locke'un *Two Treatises of Government* [Yönetim Üzerine İki İnceleme] başlıklı eserinden 75 küsur yıl önce ıslah ilkesini sömürgeci talana etik gerekçe olarak kullanması bakımından çok ilginç. İrlanda toprakları "çorak ve metruk" imiş, dolayısıyla "barbarlığın" belirtisiymiş. Locke da Amerika'da yerlilerin toprakları için aynı iddiaları öne sürecekti. Bu iddialar tabii İngiltere'de de ortak "ıssız" arazileri çitlemek için gerekçe olmuştu. Ancak gerekçenin yerleşimci-sömürgeci bağlamda kullanılmasının etkisi muazzamdı; tarım kapitalizminin dünya çapında sömürgeci fetih projesiyle birleştirdiğini işaret ediyordu.¹⁰⁶

Ne var ki bunlardan hiçbiri önce İspanya'yı alt etmeden gerçekleştirilemezdi. İspanya krallığı "dünyada görülmedik en büyük deniz aşırı imparatorluğu" kurmuştu.¹⁰⁷ 1585 Mayıs ayında İspanya limanlarında İngiliz gemilerinin mürettebatı tutuklanıp malları müsadere edilince savaş başladı. İngiliz tüccarlar derhal İngiltere yönetimine dilekçeler vererek silahlı gemilerle İspanyol gemilerini ve yüklerini ele geçirmek için özel öd alma yetkisi talep etti. O yaz bu özel savaş filolarından ilki denize açıldı. Hemen ardından Sir Francis Drake Batı Hint Adaları'na sefer yaptı. Savaşın sonlandığı 1603'e değin on sekiz yıl boyunca yüzlerce savaş seferi düzenlendi. Çatışmanın yoğunlaştığı üç yıl (1589-1591) içinde iki yüz küsur özel gemi talan peşinde yelken açtı.¹⁰⁸ Bu seferlerde yapılan fiilen devlet onaylı korsanlıktı; finansmanda kilit rolü eşraf oynuyordu.¹⁰⁹ 1650'li yıllara kadar İngiltere'nin dünyada deniz savaşlarını esas itibarıyla bu tür *privateer*ler yürüttü. Devlet elbette bu seferlere ortak oluyor ve bazı savaş kurallarını belirliyordu; ne var ki *kendi* politikasını yürütmek için özel yatırımcılar ile iş ortaklığına bağlanmıştı. Önce de belirtmiştim, kraliçe

Drake'in 1585'teki Karayip seferine katılan yirmi beş gemiden sadece ikisini vermişti. Bu kamu-özel ortaklığıyla yürütülen bir imparatorluk savaşıydı.

İngiliz yayılcılığı ilk döneminde batıda ve doğuda farklı biçimlerde ilerledi. Doğuya yayılmada ticaret öndeydi, bunu çoğun Londra'da büyük tüccarların kontrolündeki büyük ticaret ortaklıkları yapıyordu (örnekleri Doğu Akdeniz Şirketi ve Doğu Hindistan Şirketi*). Batıda ise ticarete ilaveten koloniler kurulmakta, plantasyona dayalı ekonomiler inşa edilmekteydi. Londra'da ayrıcalıklı seçkin çevrelerin dışında kalan daha küçük tüccarlar -ekseriya yatırımcı eşraf ile işbirliği yaparak- Amerika kıtasına yayılmada önemli rol oynadı. 1640'larda İngiliz Devrimi'nden önce en dinamik ticaret kapitalistleri olarak öne çıkanlar bu "yeni tüccarlar" idi.¹¹⁰ Yeni tüccarlar pazardan pazara mal taşımanın ötesine geçerek plantasyoncu kolonilerde meta üretimine ve -zamanla- köle ticaretine yatırım yapmaya başladı. Brenner'in belirttiği gibi yeni tüccarlar şehirli büyük tüccarlardan ve Doğu Hindistan Şirketi gibilerinden farklı faaliyetlere girişmişti; zira berikiler "sömürgelerle ticaretin, plantasyon üretimine yeni yatırım yapmanın gerektirdiği riskleri üstlenmiyordu" Ancak bunun sonucu seçkin tüccarlar önemli bir kayba uğradı; yeni tüccar gruplarıyla rekabet mücadelesinde yenildiler. Nitekim Amerika'daki sömürgelerle ticaret yapmak üzere kurulan ilk şirketlerin tümü şehirli büyük tüccar sermayedarların işgücüne ve üretim araçlarına yatırım yapma isteksizliği nedeniyle 1620'lerde çöktü. Ondan sonra "sömürgelerde hızlanan gelişmeyi apayrı bir tüccar grubu gerçekleştirdi".¹¹¹ Amerika'daki sömürgelerle ticarete 1620'den sonra öne çıkan tüccarlar doğrudan işgücü sağlamak için yeni bir yola başvurdu: senetle yüküm altına giren işçilerin yolculuk masraflarını karşılıyorlar, sonra işçilerin yüküm senetlerini plantasyon sahipleri satın alıyordu. Bu tüccarların

* "East India Company" Bu şirketin ismindeki Doğu Hindistan ifadesi bugünkü Hindistan'ı, Pakistan'ı, Bangladeş'i, Sri Lanka'yı, Nepal'i ve Butan'ı içermektedir. Bu bölgeyi Batı Hint Adaları'ndan ayırt etmek için böyle isimlendiriliyordu. -çev.

birçoğu çok geçmeden köle taşıyan gemileri ve tarımsal üretimle tarımsal mamul üretimini de finanse etmeye başladı.¹¹²

Ancak bu yeni tüccar türünün kendi akçasıyla iş yürütmesi zordu; istedikleri ölçekte yatırım finanse edebilmek için toprak sahibi sınıflardan ortak bulmaya ihtiyaçları vardı. Kolayca iş birliği yapacak sermaye sahibi eşraf mensupları buluyorlardı. Nitekim 1575-1630 arasında İngiltere’de en yüksek soylular zümresinden* yaklaşık yarısı ticarete yatırım yaptı; eşraf ve soylulardan yaklaşık 1200 kişi denizaşırı ticari girişimlerde uzmanlaşmış hisseli şirketlere sermaye koydu.¹¹³ Özellikle o dönemin başlarında toprak sahibi efendiler finansmana ve örgütlenmeye önyak oluyordu. Eşraf her ne kadar yağma işlerine yatkın olsa da, devlet destekli deniz haydutluğundan koloni kurmaya ve tarımsal yatırıma geçişte de başı çektiler.¹¹⁴ Sir Humphrey Gilbert gibi sömürgeci faaliyette önde gelen bir kişi bile çapula nispetle toprak edinmeye öncelik vermeye başladı.¹¹⁵ Eşraftan gelen yerleşimciler uzun vadeli yatırım yapmaya belirgin kapitalistçe bir eğilim gösteriyordu. Kiradan ve tarımsal kârdan sağladıkları artıkları kullanarak, sömürgelerde getiri getirmeye başlaması birkaç yıl sürebilecek projelere şevkle sermaye koyuyorlardı.¹¹⁶ Yurtta arazi çitleyip ıslah etmekle elde ettikleri güzel kazançlar arazinin mükemmel bir ticari varlık olduğunu kanıtladığından böyle hareket ettikleri tahmin edilir.

Doğu Hindistan Şirketi’nin yaptığı tarzda ticari talandan farklı olarak plantasyon kurulan kolonilerde bir işgücü meydana getirmek gerekiyordu. Bunda da İngiliz egemen sınıfları öncü oldu. Bunlar İngiltere’de arazinin çitlenmesi ve köylünün araziden sürülmesiyle ortaya çıkan “artık” nüfusla işe başlayarak Atlas Okyanusu yoluyla bir işçi tedarik sistemi kurdu.¹¹⁷ Getirdikleri işçiler senetle yüküm altına girmiş insanlardı. Bu uygulamanın İngiltere’de uzun bir geçmişi olduğunu gördük. *Servant in husbandry* olarak çalışmak köylü ailelerinden birçok genç için erginliğini ispatlama

* “Peers of the realm”. Parlamento’da Lordlar Kamarası’na üye olan unvanlı soylular.
-çev.

göreneğiydi. Erken modern dönemde İngiltere’de tarımda ücretli rençperlerin çoğu bir süre *servant in husbandry* olarak çalışmıştır. Her yıl başka bir patrona çalışıyorlardı. Mevzuata göre altmış yaşın altında mülksüz bekar herkes böyle bir işte çalışmaya mecbur edilebilirdi.¹¹⁸ İngiltere’de imalat sanayisinde de birçok çırak vadesi yedi yıla kadar varan senetlerle bağımlıydı. Fakat *ülkeler arası* senetli işçi istihdam sisteminin ortaya çıkabilmesi, Britanya’dan Yeni Dünya’ya bağımlı işçi ihraç eden bir sektörünün oluşabilmesi için kırsalda ilkel kapitalist birikimin muazzam bir yedek işçi ordusu yaratması gerekti.

Nitekim on yedinci yüzyılda bu sahada İngiltere’nin performansı tüm rakiplerini geçti. Ülke nüfusu ortalama beş milyondan az olmasına karşılık, o yüzyılda yedi yüz bin göçmen işçi ihraç etti. Bundan yarım milyon kadarı Britanya’nın Yeni Dünya’daki sömürgelerine gitti.¹¹⁹ Nüfusun yedide birinin ihraç edilmesi olağan dışı bir olaydır (genç erkek nüfus içinde oran daha da yüksekti). Göç ilkel birikimle topraktan koparılan insanların çokluğunu kanıtlamakta, tarım kapitalizminde ve yeni gelişen sanayi kapitalizminde işgücü verimindeki hızlı artışı göstermektedir. Bu ölçekte işçi ihraç edebilmek için (giysi ve ulaştırma masrafları dâhil) işe ciddi paralar bağlamak gerekiyordu. İşçi ihracat işini finanse edenlerin kazancı da bir hayli idi. İşçi ihracatında kazanılan kârlar fiilen göçmen işçilerin plantasyonlarda 3-5 yıl (bazan daha uzun süre) yüküm altında çalışarak üretecekleri artıklardan peşin alınan kesintilerdi.

İngiltere’nin sömürgelerde yerleşim kurmada ve plantasyon üretiminde erken başarısı toplu işçi ihracatına dayanıyordu. Hatta İngiltere’nin sömürgelerinde üretimde ve bunlarla ticaretle Hollanda’yı onca geride bırakması bu senetle yükümlenmiş “beyaz” işçi ihracatıyla bağlantılıydı, ki bu da Afrikalı esirlerin büyük ölçekli ticaretine yolu açtı.¹²⁰ 1700 yılında İngilizler Amerika kıtasında yüzölçümü yaklaşık 260.000 kilometre kare* olan yaklaşık

* “Roughly 100,000 square miles”. –çev.

400.000 nüfuslu on yedi koloni kurmuş bulunuyordu. İngiltere'ye nispetle Fransa'nın nüfusu dört katı ve sömürgelerinin yüzölçümü iki katı olmasına rağmen sadece 70.000 kişi yerleştirmişti; Hollanda Cumhuriyeti'nin Yeni Dünya'da yerleşimci sayısı ise 20.000'i bulmuyordu.¹²¹ Bu nedenle Hollanda'nın sömürgeciliği ticarete dayanıyordu, buna karşılık İngilizler plantasyonlarda meta üretiminde atılımlar yapmaktaydı. Hollanda ülkeler arası ticaret ağlarında ticaret sermayesinin birikmesiyle zenginleşmekle birlikte, bağımlı işçi çalıştırarak meta üretilen bir küresel sisteme bahse değer bir geçiş yapamadı.¹²² Hollandalı tüccarlar uzun süre menfur Afrikalı esir ticaretinde Avrupa'da başı çekti; sonra İngilizler bu kanlı ticarete de onları geride bıraktı. Ama asıl önemlisi, İngiltere Yeni Dünya'da köle çalıştırılan *üretimi* geliştirmede Avrupalı rakiplerine taş çıkardı. Kapitalizm ile köleliğin ve bağımlı işgücünün tezat teşkil ettiğini öne süren basmakalıp görüşlerin aksine, bunlar arasındaki tarihsel ilişki tam tersiydi. Dünyada ilk tam teşekküllü kapitalist devlet, gerçekten en büyük köle ticareti yapan ve en çok köle sömüren devletti.

İlk tam teşekküllü kapitalist ulus devletin öncülüğünde oluşan savaş, sömürgecilik ve kölecilik arasında benzeri görülmedik bağlantıları ilerde inceleyeceğiz. Ancak İngiltere'nin köle ticareti ve köleye dayanan meta üretiminde en ön safa nasıl sıçradığını anlamak için önce 1640-1660 devrimleriyle gerçekleşen siyasi dönüşümleri hatırlamak gerekiyor. Bu dönüşümler küresel kapitalist gelişmenin onsuz olmaz temellerini attı.

Kellesi Uçurulan Kral ve Yeni Bir İmparatorluk

İngiliz Devrimi'nin hikayesi çok anlatıldı, etraflı çok anlatıldı.¹²³ Devrimin önderleri kralı idam ettikten sonra kraliyeti ve Lordlar Kamarası'nı lağvetti; ancak birkaç yıl sonra 1660'ta bundan geri döndüler. Zira Kralı (ikinci bedenini) kurtarmak için kralı (birinci bedenini) katletmek, halkı ayaklanıp kargaşa çıkarmaya biraz fazla teşvik edebilirdi. Ancak kraliyet yeniden

tesis edilmekle birlikte kritik (burjuva) devrimci kazanımları korumak lazımdı, zira yeni düzende bunlar çok gerekliydi. Kısaca bunlar kralın keyfi yasama yetkilerinin kaldırılması, kralın beylerin mülkleri üzerinde yetkilerinden ne kaldıysa bertaraf edilmesi ve köylülerin haklarına son verilmesiydi. Bu tedbirler sayesinde tarım kapitalistleri üstten ve alttan gelen kısıtlamalardan kurtuldu. 1640'ların kesin kazanımları bir dizi yasal değişiklikle gerçekleşti. Bir kere Kral'ın *Star Chamber* kurulu, *High Commission* mahkemesi ve *Council in the North* yönetimi* lağvedilerek kralın yasal yetkileri büyük ölçüde kısıtlandı. Parlamento'nun onayı olmadan vergi salmak yasaklandı. *Triennial Act* yasası Parlamento'nun üç yılda bir yeniden seçilip toplanmasını düzenledi; böylece Stuartların yaptığı gibi kralın yıllarca, onyıllarca Parlamento'yu toplamamasının önünü aldı. Piskoposlar Lordlar Kamarası'ndan atıldı. Hükümet artık büyük ölçüde Parlamento'daki toprak sahibi efendilere sorumlu hâle geldi. Üstlerin asllara arazi kullandırması gibi feodal hakların** ilgası ve *Court of Wards*'ın*** kaldırılması da önemliydi. Bu değişikliklerle mülk sahiplerinin kraliyete yükümlerinden oluşan kısıtlamalar kalkarak özel mülkiyet mutlak hâle geldi. Bu şekilde Christopher Hill'in ifadesiyle "toprak sahipleri keyfi veraset vergilerinin yükünden kurtuldu; arazileri alınıp satılıp ipoteklenebilir bir meta oldu; böylece toprağa uzun vadeli yatırımların önü açıldı".¹²⁴ Ardından 1640'ların sonlarından itibaren çıkarılan bir dizi kanun *copyhold* ve *freehold***** sözleşmelerinden yararlananların güvencelerini kaldırarak köylülerin arazi kullanma haklarına darbeler indirdi, böylece çitlemeyi ve köylüyü araziden atmayı daha da kolaylaştırdı.

Devrim bir yandan yeni kapitalist düzenin yurt içi düşmanlarını vurduğu gibi, İngiltere'nin dış düşmanlarına da saldırılar ha-

* İngiltere kralı III. Richard'ın 1484'te ülkenin kuzeyinde kurduğu özel yönetim. -çev.
"Feudal tenures". -çev.

1540'ta kurulan, feodal yükümlerin ifasını denetleyen mahkeme. -çev.

**** *Copyhold* sözleşmesinin kiracıya biraz daha çok hak tanıyan bir türü. -çev.

zırladı. İngiltere’de Oliver Cromwell ve generallerden oluşan yeni yönetim (1646-1658) gemiciliği, mal ticaretini, köle ticaretini, sömürgeciliği geliştirerek ülkenin dışarda gücünü artırdı.¹²⁵ Örneğin 1651 yılında çıkarılan Seyir Yasaları İngilizlerin ve yerleşimcilerinin ürettiği tüm malların İngiliz gemilerinde taşınmasını öngördü. Yasa dünya ticaretinde ve gemi taşımacılığında Hollandalıların hâkim konumunu değiştirecek bir hamleydi; 1652-1654’te bir dizi savaşa yol açtı. İngiltere-Hollanda savaşı *privateer*lerin savaşı olmaktan ziyade Hill’in ifadesiyle “İngiltere tarihinde ilk devlet destekli emperyalist girişimdi”.¹²⁶ Bu amaçla 1651-1660 yıllarında İngiliz donanmasına iki yüz küsur gemi eklendi. Aynı tarihlerde devlet İrlanda’yı fethetmeye hazırlanıyordu. 1652 tarihli İrlanda İskân Kanunu* İrlanda topraklarının üçte ikisine el koyarak yerleşimcilere verilmesini düzenledi. Ardından gelen katliamlara rağmen istilacılar bu hedefe tam ulaşamadı. Yine de muazzam arazi gasbı oldu. İrlanda İngilizlerin yerleşimci göndererek sömürgeleştirdiği ilk ülke oldu. Devamı da geldi.

İngiltere’yi yönetenler Hollandalıların ticaretini ve gemi taşımacılığını ele geçirmek istedikleri gibi İspanya’nın Amerika’daki topraklarına da göz diktiler. Çok geçmeden İspanya ile savaş Cromwell’in gündemine girdi. Cromwell’in ordusu bazı cephelelerde bozulduysa da 1655’te Jamaika’yı ele geçirdi. Bu önemli bir zafer olacaktı. Seyir Yasaları İngiliz sömürgeleri için esir edilen kölelerin İngiliz gemileriyle nakledilmesini öngörmüştü. İngilizler Hollandalıları yendikten ve Jamaika’ya da el koyduktan sonra köle ticaretinin daha da büyük bir kısmını ele geçirdi. İngiliz gemileri on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Yeni Dünya’ya köle olarak çalıştırmak üzere 350.000 küsur Afrikalı taşıdı. Bu arada 1672’de imtiyaz verilen Kraliyet Afrika Şirketi sadece 1680’li yıllarda Amerika’ya 60.000 Afrikalı taşıdı. Afrika ticareti arttıkça Afrikalı köleler giderek Avrupa’dan gelen senetle bağımlı işçilerin yerini aldı. Örneğin 1650’de Kuzey Amerika’da

* “Act for the Settlement of Ireland”. –çev.

ve Karayip adalarında Afrikalı köle sayısı birkaç bin, İngiliz yerleşimci sayısı yaklaşık 100.000 idi. Elli yıl sonra İngiliz yerleşimci sayısı 260.000, Afrikalı köle sayısı 150.000 oldu. Barbados'ta çarpıcı hızlı bir değişim oldu; 1640'tan itibaren yirmi yılda adadaki Afrikalı köle sayısı elli katına yükseldi.

Afrikalı esir işgücüne yönelmenin gerisinde hem iktisadi hem de siyasi etkenler vardı. Tam Yeni Dünya'da plantasyoncuların işgücüne ihtiyacı arttığı esnada İngiltere'de 1660'tan sonra işçi ücretleri arttığından senetle yükümlenen işçi akışı azaldı ve fiyatları yükseldi. Ayrıca Barbados'ta ve Virginia'da senetli işçilerle kölelerin birlikte isyan komplolarına girişmesi önce "ırklar" yaratmaya, sonra bunları birbirinden ayırarak ortak çıkar bilincini kırmaya yönelik bir toplumsal-siyasi güdü ekledi.¹²⁷ Bu ve başka nedenlerle 1700'ye geldikte bu bölgelere ulaşanların dörtte üçü Afrika'dan geldi.¹²⁸ On sekizinci yüzyılın ilk on yılında Britanya gemileri yüz bin küsur Afrikalı köle taşıdı. Ondan itibaren 1807'de bu ticaret yasaklanıncaya kadar İngilizler Avrupa'da baş köle tüccarı konumunu korudu.

Gelecek bölümde kapitalizm ile plantasyonlarda köle istihdamı arasındaki ilişkiyi yakından inceliyeceğiz. Şu noktada İngiliz sermayesinin kölecilikle nice sarmaş dolaş olduğunu kaydetmek öğretici. Buna bir örnek Maurice Thomson. Brenner bu şahsın "zamanında sömürgelerdeki tüccarların en büyüğü" olduğunu söyler.¹²⁹

Thomson 1600 dolaylarında İngiltere'de Hertfordshire'de doğdu. Ailesi oranın ileri gelenlerindendi. 1617'de Thomson'u Virginia'da buluyoruz; orada 61 hektar* mülk edinmişti. Virginia'da plantasyon işletmiş olabilir; ancak kısa sürede Karayiplerde tüccar, sömürgeci, köle nakliyatçısı oldu ve Doğu Hint Adaları'nda** her türlü işe bulaştı. 1626'da üç gemi donatıp Batı Afrika kıyılarında altmış köle satın aldı; bunları St. Kitts

* "150 acres". -çev.

** "East Indies". Yanlış yazılmış olabilir; Batı Hint Adaları olacak. -çev.

adasında bir plantasyon sahibine sattı. Gemiler dokuz ton* tütün yükledöndü. Birkaç yıl sonra Thomson'un burnunu bugünkü Kanada'da kürk ticaretine soktuğunu görüyoruz. 1630'ların sonlarında Thomson İspanya'nın Amerika'daki topraklarına yapılan en semereli baskınları yönetiyordu. 1642'de Warwick Kontu'nun *privateer* faaliyetine finansman sağladı. Bu sayede Barbados'ta büyük arazi sahibi oldu. Orada şeker tesisi kurdu. 1649'dan itibaren Cromwell'in İrlanda'yı talan projesine finansman sağladı. Karşılığında kendisine Ulster'da 6.475 hektarı aşkın** arazi verilecekti. Köle ticareti, mal ticareti, talan, plantasyon işletmeciliği böylece birbirini besleyen iç içe çok kazançlı faaliyetlerdi. 1634'te Thomson Virginia'dan o zamana kadar görülmüş en büyük (70 ton kadar***) tütün sevkiyatını yaptı; o yılki ihracatın dörtte biriydi. Thomson'un Karayip Adaları'ndaki plantasyonlarında üretilen tüm ürünler gibi Virginia'daki plantasyonlarından ihraç ettiği rekor miktarda tütün de tabii köle emeğiyle üretilmişti.¹³⁰

1647'de Thomson Londra'da plantasyon sahibi tüccarların önde gelen temsilcilerinden olmuştu. Artık İngiliz sömürgeciliğinin ilerletmesi için devletin gücünü aktif şekilde kullanmak gerektiği açık hâle gelmişti. Kısa süre sonra Thomson Cromwell'in ticaret ve sömürge politikalarını etkilemeye başladı; Cromwell'in İrlanda'yı istilasından büyük kazanç elde etti. Hatta 1651 Seyir Yasası bizzat Thomson'un kaleminden çıkmış olabilir; kendisinin Amerika kıtasında İspanya'ya ait toprakların büyük bir kısmını ele geçirmeye yönelik "Cromwell'in *Western Design* projesinde sağ kolu" olduğu kesin.¹³¹

Thomson güçlü nüfuzu bakımından istisnai bir kişiydi; ancak yağma tertipleyen, ticaret yapan, köle alıp satan, bağımlı işgücü sömürerek dünya piyasalarına tütün ve şeker misali metalar üreten plantasyon sahibi yüzlerce tüccardan biriydi.¹³² Thomson'un

* "Twenty thousand pounds". -çev.

** "Over sixteen thousand acres". -çev.

*** "Some 155,000 pounds". -çev.

hayat hikâyesi meta, para, Afrikalı köle alınıp verilen küresel ticarete İngiltere devletinin nasıl doğrudan karıştığını da gösteriyor. *Commonwealthin* kanı artık Atlas Okyanusu güzergâhlarında ve Afrikalı kölelerin bedenlerinde dolaşıyordu. Bu kanlı dolaşımlar yeni finansman biçimlerine gebe idi.

NOTLAR

- 1 Barnardo Davanzati, *A Discourse upon Coins*, John Toland (çev.) (Londra: Awnsham and John Churchil, 1669 [1588]). https://avalon.law.yale.edu/16th_Century/coins.asp.
- 2 Nicholas Oresme, *De Moneta*, Charles Johnson (çev.), Latince metin ve İngilizce çevirisi (New York: Thomas Nelson, 1956), s. 43-44'e bakınız. Mecazın on sekizinci yüzyıla değin kullanılması üzerine Jerah Johnson, "The Money=Blood Metaphor", *Journal of Finance* 21, no. 1 (Mart 1966), s. 119-222'ye bakınız.
- 3 Edmund Plowden, *Commentaries or Reports* (London, 1816). Aktaran Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (Princeton: Princeton University Press, 1957), s. 177. [Türkçesi Ernst H. Kantorowicz, *Kralın İki Bedeni: Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması*, Ümit Hüsrev Yolsal, Cengiz İskender Özkan (çev.), Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 2018. (çev.)]
- 4 Baldus de Ubaldis, *Consilia* (Venedik, 1575). Aktaran Kantorowicz, *King's Two Bodies*, s. 185.
- 5 Kantorowicz, *King's Two Bodies*, s. 179-180, 209.
- 6 Christine Desan, *Making Money: Coin, Currency, and the Coming of Capitalism* (Oxford: Oxford University Press, 2014), s. 268-270.
- 7 *The Case of Mixed Money* (1605). *Cobbett's Complete Collection of State Trials and Proceedings for High Treason and Other Crimes and Misdemeanours*, T. B. Howell (der.), 2. cilt (Londra: R. Bagshaw, 1809) içinde, s. 114-118.
- 8 *The Case of Mixed Money*, s. 225-227.
- 9 Hobbes'un siyasal kuramı üzerine mükemmel bir özet Ellen Meiksins Wood ile Neal Wood'un *A Trumpet of Sedition: Political Theory and the Rise of Capitalism, 1509-1688* (Londra: Pluto, 1997) başlıklı eserinin 5. Bölümde okunabilir.
- 10 Thomas Hobbes, *Leviathan* (Harmondsworth: Penguin, 1968), 15. bölüm, s. 208. [Türkçesi Thomas Hobbes, *Leviathan: veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*, Semih Lim (çev.), İstanbul: Kâzım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi 9, 1995, s. 110-111. (çev.)] C. B. Macpherson bu gibi ifadelerle bakarak Hobbes'un toplumu bir "pazar modeli" ile tahlil ettiğini öne sürmüştür ve ikna edicidir. Macpherson'un *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke* (Oxford: Oxford University Press, 1962) kitabına bakınız. Ancak Macpherson'un

Hobbes'u liberal akıma yerleştirme çabası berikinin mutlakiyetçiliğine dair dünya kadar kanıt karşısında suya düşmektedir.

- 11 Burjuva iktisat düşüncesinin ve toplumsal-siyasal bağlamının bir özeti için *Political Economy and the Rise of Capitalism: A Reinterpretation* (Berkeley: University of California Press, 1988) adlı kitabıma bakınız.
- 12 Hobbes, *Leviathan*, s. 296. [Türkçesi Hobbes, *Leviathan*, s. 179. (çev.)]
- 13 Hobbes, *Leviathan*, s. 300-301. [Türkçesi Hobbes, *Leviathan*, s. 181-182. (çev.)]
- 14 Rodney Hilton, "Feudalism in Europe: Problems for Historical Materialists", *Class Conflict and the Crisis of Feudalism*, 2. baskı (Londra: Verso, 1990), s. 2.
- 15 Georges Duby, *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*, Howard B. Clarke (çev.) (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1974), s. 157.
- 16 Guy Bois, *The Revolution of the Year One Thousand*, Jean Birrell (çev.) (Manchester: Manchester University Press, 1983), s. 50.
- 17 John Hatcher, "English Serfdom and Villeinage: Towards a Reassessment", *Past and Present*, 90 (1981), s. 3-39.
- 18 Jane Whittle, *The Development of Agrarian Capitalism: Land and Labour in Norfolk 1440-1580* (Oxford: Clarendon, 2000) başlıklı önemli çalışmasında (s. 11-15'te) böyle yapıyor. Tarihsel çözümlemede ve değerlendirmede Whittle'den farklı görüşteyim, ilerde açıklıyorum.
- 19 Rodney Hilton, "A Crisis of Feudalism", *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe*, T. H. Aston ve C. H. E. Philpin (der.) (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1985) içinde, s. 124.
- 20 Whittle, *Agrarian Capitalism*, s. 46-63'e bakınız. Whittle on beşinci yüzyılda bu mahkemelerin kısmen gerilediğini kabul etmektedir (s. 83).
- 21 Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism* (Londra: New Left Books, 1974), s. 148. [Türkçesi Perry Anderson, *Antikiteden Feodalizme Geçişler*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017. (çev.)]
- 22 Sidney Painter, *Studies in the History of the English Feudal Barony* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1943), s. 170-178.
- 23 Marc Bloch, *Feudal Society*, 1. cilt, L. A. Manyon (çev.), (Chicago: University of Chicago Press, 1961), 11. Bölüm. [Türkçesi Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Doğu Batı Yayınları, 2005. (çev.)]
- 24 Jack Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1983), s. 125-127.
- 25 Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 1. cilt (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1986), s. 418, 428. [Türkçesi Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Ali Rıza Güngen, Özgür Balkılıç (çev.), Ankara: Phoneix Yayınevi, 2017 (çev.)]
- 26 Christopher Dyer, *An Age of Transition? Economy and Society in England in the Later Middle Ages* (Oxford: Clarendon, 2005), s. 18-20. Batı Avrupa'da bu süreçleri daha genel olarak görmek için Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in*

- the Medieval West*, Cynthia Postan (çev.) (Columbia: University of South Carolina Press, 1968), s. 67-80'e bakınız [Türkçesi George Duby, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 1990 (çev.)].
- 27 Tarımda verimin nüfus artışının gerisinde kaldığı hususunda Hilton, "Crisis of Feudalism", s. 122'ye bakınız. Teknolojik yeniliğe eğilimin zayıf olduğu fikri, insanın bir kültüre mensup bir varlık olduğu, insanda toplumun bilgilerini (ve teknolojisini) koruma ve geliştirme yeteneği olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu konuya *Bodies of Meaning: Studies in Labor, Language, and Liberation* (Albany: State University of New York Press, 2002) başlıklı kitabımda 3. Bölümde değiniyorum. Ancak neyin korunup aktarıldığı, toplumsal üretim ilişkilerine ve bu ilişkilerin teknolojiye değişimi teşvik edip etmediğine çok bağlı. Kapitalist üretim tarzında teknolojiyi sürekli sistemli yenileme gereği içkindir; bu bakımdan kapitalist üretim tarzı benzersizdir. Kapitalizmin bu dinamiğini tarih ötesi bir yasa olarak gösterme eğiliminin tarihsel maddeciliğe çok zararı dokundu. Bu eğilime yönelik bir eleştiri için Ellen Meiksins Wood, "History or Technological Determinism", *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1995) içinde 4. Bölümüne bakınız. [Türkçesi Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, Şahin Artan (çev.), İstanbul: İletişim, 2003. (çev.)]
- 28 Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change* (Londra: Oxford University Press, 1962)'ye ve Robert S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1976)'ya bakınız.
- 29 1280 yıllarında İngiltere'de sistemde bir daralma olduğuna dair kanıt için H. E. Hallam, "Population Density in the Medieval Fenland", *Economic History Review*, 2. seri, no. 14 (1961-62), s. 78-79'a bakınız. O tarihlerde Orta Çağ İngilteresinde sistemde bunalım konusunda Ian Kershaw, "The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315-22", *Peasants, Knights and Heretics: Studies in Medieval English Social History*, Rodney Hilton, (der.) (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1976), s. 85-132'ye bakınız.
- 30 Hilton, *Class Conflict*, s. 170.
- 31 Tarımsal verimde on ikinci yüzyıla kadar yavaş bir artış olduğu görüşü için Georges Duby, "Medieval Agriculture, 900-1500", *The Fontana Economic History of Europe*, 1. Cilt, Carlo M. Cipolla (der.) (Londra: Collins/Fontana, 1972) içinde s. 195-196'ya bakınız. Bu konuya kuşkulu bir yaklaşım için Hilton, "Was There a General Crisis?" *Class Conflict* içinde s. 169'a bakınız. Kendisi "Verimde genel ve sürekli bir artışa dair belirti yoktur" diyor.
- 32 Hilton, "Was There a General Crisis?", s. 170-171.
- 33 Duby, *Rural Economy*, s. 124, 298-301.
- 34 Hilton, *Class Conflict*, s. 74.
- 35 Guy Bois, *La Grande Dépression médiévale* (Paris: Actuel Marx, 2000). Bu kitapta Bois feodalizmin bozulup yıkılmasına yol açan hareket yasalarını tarihsel maddeci açıdan açıklama yönünde önceki girişimine ekleme yapmaktadır. Önceki çalışması Bois, *Crise du féodalisme* (Paris: Presses de la fondations nationale des sciences politiques, 1976)'dır. İktisadi yanı sıra siyasi yanının hukuken ayrıldığı

üretim tarzlarında saf iktisadi hareket yasaları betimlemenin isabetinden kuşkuluyum. Yine de Bois'nın çözümlemesi kanımca çok aydınlatıcı.

- 36 Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism", Aston and Philpin, *The Brenner Debate* içinde, s. 238.
- 37 Duby, *Rural Economy*, s. 206.
- 38 Brenner, "Agrarian Roots", s. 239.
- 39 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1988) [Türkçesi Geoffrey Parker, *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, Tuncay Zorlu (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2006. (çev.)]; Michael Duffy (der.), *The Military Revolution and the State* (Exeter: Exeter University Press, 1980). Bu kitaplardaki toplumsal-tarihsel çözümlemeler yetersiz olmakla beraber betimlemeleri aydınlatıcıdır.
- 40 Alıntı Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 1. cilt (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1986), s. 454'ten.
- 41 Richard Bean, "War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History* 33, no. 1 (1973), s. 216-217.
- 42 Mann, *Social Power*, tablo 13.2, s. 425; P. K. O'Brien ve P. A. Hunt, "The Rise of a Fiscal State in England, 1485-1815", *Historical Research* 66 (1993), s. 151.
- 43 Michael Mann (*Social Power*, s. 432'de) Charles Tilly'nin bazan aşırıya kaçan iddialarına karşı Orta Çağ'da ve erken modern çağda devletlerin toplumdan kaynak koparma yeteneğinin "pek artmadığını" söyler ki haklıdır. Tilly'nin görüşü için "Reflections on the History of European State-Making", *The Formation of National States in Western Europe*, Charles Tilly (der.) (Princeton: Princeton University Press, 1975), s. 73-74'e bakınız.
- 44 J. H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716* (New York: Mentor, 1966), s. 203, 282-283.
- 45 Kişisel olmayan iktidar kavramını karşılaştırmalı tarihsel çözümlemeyle Heide Gerstenberger, *Impersonal Power: History and Theory of the Bourgeois State* (Leiden: Brill, 2007) geliştirdi. [Bu çeviride "impersonal" kelimesi bağlama göre "kişisel olmayan" veya "öznesiz" diye çevrildi. (çev.)]
- 46 Karl Marx and Friedrich Engels, *The German Ideology*, 3rd ed. (Moscow: Progress Publishers, 1976), s. 98. [Türkçesi Karl Marx - Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi: Feuerbach*, Sevim Belli (çev.), Ankara: Sol Yayınları, 2011, s. 127-128. (çev.)]
- 47 Alıntıl原因 G. R. Elton, *England under the Tudors*, 2. baskı (Londra: Methuen & Co., 1974), s. 107.
- 48 Alıntı Elton, *England under the Tudors*, s. 160-161'dendir. Thomas Cromwell'i siyasi hayatı için 6. ve 7. Bölümlere bakınız.
- 49 Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641* (New York: Oxford University Press, 1967), s. 97.
- 50 Elton, *England under the Tudors*, s. 160.
- 51 Christopher Hill, "A Bourgeois Revolution?", in *Three British Revolutions: 1641, 1688, 1776*, J. G. A. Pocock (der.), (Princeton: Princeton University Press, 1980), s. 117.

- 52 Kenneth R. Andrews, *Elizabethan Privateering: English Privateering during the Spanish War, 1585-1603* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1964), s. 7-10.
- 53 Andrews, *Elizabethan Privateering*, s. 5, 94, 21.
- 54 Andrews, *Elizabethan Privateering*, 7. Bölüm.
- 55 Theodore K. Rabb, *Enterprise and Empire: Merchant and Gentry Investment in the Expansion of England, 1575-1630* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1967), s. 13, 13'da 16., 27., 31., 38.-39. dipnotlar.
- 56 Bunu belirten Nicholas Canny, *The Elizabethan Conquest of Ireland: A Pattern Established 1565-76* (Brighton: Harvester, 1976).
- 57 Andrews, *Elizabethan Privateering*, s. 15.
- 58 Rabb, *Enterprise and Empire*, s. 13.
- 59 Bohemya konusunda Arnošt Klima, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Bohemia", *The Brenner Debate* içinde s. 192-212'ye bakınız. Prusya için Terence Byers, *Capitalism from Above and Capitalism from Below: An Essay in Comparative Political Economy* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 1996)'ya bakınız.
- 60 Hollanda'nın iktisadi gelişmesi üzerine yapılan tartışmayı burada hakkıyla ele almak mümkün değil. *Monsters of the Market: Zombies, Vampires, and Global Capitalism* (Chicago: Haymarket, 2012), s. 35-36'da Hollanda'nın ticaret sermayesi hâkimiyetinde çok gelişmiş bir ticaret cumhuriyeti olduğuna dair görüşümü özetledim. Hollanda Cumhuriyeti'nin oluşumunda savaşın yeri Pepijn Brandon, *War, Capital, and the Dutch State* (Chicago: Haymarket, 2016)'da mükemmel irdelenmektedir. Brandon der ki "On sekizinci yüzyılın başından itibaren, belki daha da önceden ... Hollanda Cumhuriyeti ekonomisi evvelki dinamizmini büyük ölçüde yitirmişti" (s. 66). "Siyasi Marksizm" akımının önde gelen iki temsilcisi Robert Brenner ile Ellen Meiksins Wood Hollanda'nın tarım kapitalizmine geçiş geçmediği konusunda anlaşamadı. Brenner geçtiği görüşündeydi. Robert Brenner, "The Low Countries in the Transition to Capitalism", *Journal of Agrarian Change* 1, no. 2 (Nisan 2001), s. 169-241'e ve Ellen Meiksins Wood, "The Question of Market Dependence", *Journal of Agrarian Change* 2, no.1 (Ocak 2002), s. 50-87'ye bakınız.
- 61 Buradaki kapsamlı karşılaştırmalı tahlil Robert Brenner'in ufuk açan eserlerine dayanmaktadır (*The Brenner Debate*'teki denemelerine bakınız). Ancak kronoloji ve toplumsal özneler konusunda Brenner'den farklı düşünüyorum. Başlıca fark, İngiltere'de tarımsal kapitalist dönüşümde köylülerin toplumsal farklılaşmasının önemli bir ön koşul olduğuna dair kanaatim. Rodney Hilton'un ve başkalarının çalışmalarına dayanarak 1380-1520'de çitleme ve tarımsal ıslah hareketine zengin köylüler önayak oldu, bu da toprak sahiplerinin zamanla çitleme ve araziye sermaye yatırma dalgalarına yol açan şartları yarattı, diyorum. Hilton'un katkısı için özellikle onun *The English Peasantry in the Later Middle Ages* (Oxford: Clarendon, 1975); *The Decline of Serfdom in Medieval England* (Londra: Macmillan, 1969); *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (Londra: Methuen, 1973); ve *Class Conflict and the Crisis*

of *Feudalism* başlıklı eserlerine bakınız. Ayrıca Hilton'un derlediği *Peasants, Knights and Heretics: Studies in Medieval English Social History* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1976)'ya bakınız. Köylülerin toplumsal farklılaşmasının önemini Terence J. Byers, "Differentiation of the Peasantry under Feudalism and the Transition to Capitalism: In Defence of Rodney Hilton", *Journal of Agrarian Change*, 6, no.1 (2006), s. 17-68'de ikna edici şekilde vurgulamıştır. Colin Mooers de (*The Making of Bourgeois Europe*, Londra: Verso, 1991) Brenner'in anlatısına benzer düzeltmeler yapmıştır. [Türkçesi Colin Mooers, *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi*, Bahadır Sina Şener (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 1997. (çev.)] Ben de *Political Economy and the Rise of Capitalism* (1. bölüm)'deki tahlillerimde Hilton'un çalışmalarından çok etkilendim. Spencer Dimmock, *The Origin of Capitalism in England, 1400-1600* (Chicago: Haymarket Books, 2015)'te bu alanda Brenner'i savunmaya yönelik ilginç bir çaba var. Daha doğrusu bu eleştirel düzeltmelerin bazı yönlerini göz önüne alarak Brenner'in savını daha nüanslı hâle getiriyor. Burada sunduğum temel savla uyumlu bazı klasik tarih eserleri arasında R. A. Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century* (Londra, 1912; tıpkı basımı New York: Harper & Row, 1967); W. G. Hoskins, *The Midland Peasant* (Londra: Macmillan, 1957); Margaret Campbell, *The English Yeoman under Elizabeth and the Early Stuarts* (New Haven: Yale University Press, 1942); Joan Thirsk, *Agrarian Regions and Agrarian History in England* (Londra: Macmillan, 1987) sayılabilir. Bu konuda önemli yeni araştırmalar arasında Dyer, *An Age of Transition?*; Keith Wrightson, *Earthly Necessities: Economic Lives in Early Modern Britain* (New Haven: Yale University Press, 2000); Whittle, *Agrarian Capitalism* zikredilebilir.

- 62 Dyer, *An Age of Transition?*, s. 1.
- 63 David Underdown, *Revel, Riot and Rebellion: Popular Politics and Culture in England, 1603-1660* (Oxford: Oxford University Press, 1985), s. 26.
- 64 Whittle, *Agrarian Capitalism*, s. 37.
- 65 Duby, *Rural Economy*, s. 158
- 66 Dimmock, *Capitalism in England*, s. 146.
- 67 Çitlenmemiş köylerdeki iş birliği ahlâkı konusunda J. M. Neeson, *Commoners: Common Right, Enclosure, and Social Change in England, 1700-1820* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1993)'e bakınız.
- 68 Joan Thirsk, *Tudor Enclosures* (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1959), s. 4.
- 69 Whittle, *Agrarian Capitalism*, s. 196-203; W. G. Hoskins, *The Age of Plunder: The England of Henry VIII 1500-1547* (Londra: Longman, 1976), s. 57.
- 70 Campbell, *English Yeoman*, s. 87.
- 71 J. R. Wordie, "The Chronology of English Enclosure, 1500-1914", *Economic History Review* 36 (1983), s. 484-505.
- 72 Campbell, *English Yeoman*, s. 102.
- 73 Wrightson, *Earthly Necessities*, s. 101.
- 74 Hoskins, *Age of Plunder*, s. 30-32.

- 75 Bunu ilk defa *Political Economy and the Rise of Capitalism*, s. 5-6'da ortaya koydum.
- 76 Burada anlatılan olay Whittle, *Agrarian Capitalism*, s. 59-62'dendir.
- 77 İlginçtir, Bisshop "büyük çitleme" yaptığı arazinin elinden alınmasıyla cezalandırılmış. Ama bu onun şevkini kırmış ya da köyde itibarını çok zedelemiş görünmemektedir.
- 78 Whittle, *Agrarian Capitalism*, s. 70-71.
- 79 R. B. Outhwaite, *Inflation in Tudor and Stuart England* (Londra: Macmillan, 1969)'a bakınız. Fiyatlarda bu artışın etkisi konusunda Wrightson, *Earthly Necessities*, 5. Bölüme bakınız.
- 80 John E. Martin, *Feudalism to Capitalism: Peasant and Landlord in English Agrarian Development* (Londra: Macmillan, 1983), s. 129.
- 81 Dyer, *An Age of Transition?*, s. 81-85'de buna örnekler veriyor.
- 82 Wrightson, *Earthly Necessities*, s. 135, 139.
- 83 Rodney Hilton, "A Study in the Pre-history of English Enclosure in the Fifteenth Century", *The English Peasantry* içinde, s. 168.
- 84 A. L. Beier, "Social Problems in Elizabethan London", *Journal of Interdisciplinary History* 9 (1978), s. 204-205. Paul Slack, *Poverty and Policy in Tudor and Stuart England* (Londra: Longman, 1988)'e de bakınız.
- 85 Burada kraliyet ve Kilise üzerine anlattıklarımın kaynağı Elton, *England under the Tudors*, s. 143-149 ve Hoskins, *Age of Plunder*, s. 121-136.
- 86 Wrightson, *Earthly Necessities*, s. 142-143; Hoskins, *Age of Plunder*, s. 136-138.
- 87 Wrightson, *Earthly Necessities*, s. 144.
- 88 Wordie, "Chronology of English Enclosure", s. 502, 495.
- 89 F. M. L. Thompson, "The Social Distribution of Landed Property in England since the Sixteenth Century", *Economic History Review*, 2. dizi, 19. Cilt, no. 3 (1966), s. 515.
- 90 Richard Lachman, *From Manor to Market: Structural Change in England, 1536-1640* (Madison: University of Wisconsin Press, 1987), s. 129.
- 91 Lachman, *Manor to Market*, s. 17.
- 92 Dimmock (örneğin s. 155'te) kapitalizmin "başlangıcını" on beşinci yüzyılda görmeye meyliyor. O yüzyılda gerçekleşen toplumsal değişimin boyutunu göz önünde bulundurunca haklılık payı var. Ama bence biraz daha ihtiyatlı olup kapitalist dönüşümlerin 1640'da karşı konulamaz ve baskın hâle geldiğini, ancak 1640'larda ve 1688-1689 devrimlerinde devletin yeniden yapılanmasıyla fiilen geri dönülemez hâle geldiğini söylemek daha doğru olur.
- 93 Ann Kussmaul, *Servants in Husbandry in Early Modern England* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1981), s. 3, 4, 11.
- 94 Günümüzde sanayileşmenin erken evresi üzerine devasa bir literatür var. Bunun bir kısmını *Against the Market: Political Economy, Market Socialism, and the Marxist Critique* (Londra: Verso, 1983), s. 24-42'de inceleyip değerlendirdim. Daha güncel kapsamlı bir inceleme ve tahlil için Michael A. Zmolek, *Rethinking*

the Industrial Revolution: Five Centuries of Transition from Agrarian to Industrial Capitalism in England (Leiden: Brill, 2013)'e bakınız.

- 95 On yedinci yüzyılda İngiltere'de Baconculuk için McNally, *Political Economy*, s. 36-40'a bakınız (sayı, ağırlık ve ölçüler konusunda s. 38'e bakınız). Soyut uzam konusunda Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Donald Nicholson-Smith (çev.) (Londra: Blackwell, 1991)'e bakınız. [Türkçesi Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014. (çev.)] Matthew Johnson, *An Archaeology of Capitalism* (Londra: Blackwell, 1996)'nın kırsal kapitalizmde arazilerde manzaranın değişmesine dair irdelemesi ilginçtir.
- 96 Derek Gregory, *Geographical Imaginations* (Oxford: Blackwell, 1994), s. 392.
- 97 Petty ve Down Kadastro su konusunda McNally, *Political Economy*, s. 47-49'a bakınız.
- 98 Yazarı meçhul, *A ruful complaynt of the publyke weale to England* (London, 1550). John U. Nef'in 1540-1640'da İngiliz eşraf ile tüccarların iktisadi çıkarlarının "örtüşmeye yatkın olduğuna" dair görüşüne de bakınız: *Industry and Government in France and England, 1540-1640* (Ithaca: Cornell University Press, 1964), s. 9.
- 99 John Guy, *Tudor England* (Oxford: Oxford University Press, 1988), s. 208.
- 100 Andy Wood'un parlak çalışması *The 1549 Rebellions and the Making of Early Modern England* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University 2007)'de s. 56, 60'a bakınız.
- 101 S. T. Bindhoff, *Ket's Rebellion* (Londra: Historical Association, 1949), s. 9.
- 102 Nicholas Canny, *Kingdom and Colony: Ireland in the Atlantic World 1560-1800* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988), s. 13.
- 103 Alıntılayan Nicholas Canny, *The Elizabethan Conquest of Ireland: A Pattern Established 1565-76* (Londra: Harvester, 1976), s. 122. Bu paragrafta kaynağım Canny, *Elizabethan Conquest*, s. 65-74, 154.
- 104 Canny, *Elizabethan Conquest*, s. 92; D. B. Quinn, *Raleigh and the British Empire* (New York: Collier, 1962); Quinn, *The Roanoke Voyages, 1584-90*, 2 cilt (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1955); Canny, *Kingdom and Colony*, s. 29, 100-101, 105.
- 105 John Davies, *Historical Tracts* (Londra: John Stockdale, 1786), s. 288.
- 106 Canny, *Kingdom and Colony*, s. 79-80'de sömürgeciliğin tarımsal ıslah yönüne vurguyu irdelemektedir.
- 107 Ellen Meiksins Wood, *Empire of Capital* (Londra ve New York: Verso, 2003), s. 38. [Türkçesi Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, Sami Oğuz (çev.), Ankara: Epos Yayınları, 2006. (çev.)] Genel bir tarih için Elliott, *Imperial Spai* ' bakınız.
- 108 Andrews, *Elizabethan Privateering*, s. 2-4.
- 109 Andrews'un belirttiği gibi "privateerlerin faaliyetini korsanlıktan ayırt eden" yetki belgesiyle yağma ile yetki belgesiz yağma arasındaki hukuki farktı (*Elizabethan Privateering*, s. 5).
- 110 Robert Brenner bunu *Merchants and Revolution* (Londra ve New York: Verso, 2003)'te örneklerle kanıtlar.

- 111 Robert Brenner, "The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650", *Journal of Economic History* 32, no. 1 (1972), s. 374. Brenner, *Merchants and Revolution*, s. 89, 113-116'ya da bakınız.
- 112 Richard Pares, *Merchants and Planters* (Londra: Cambridge University Press, 1960), s. 7. John R. Gillis, "Islands in the Making of an Atlantic Oceana", *Seascapes: Maritime Histories, Littoral Cultures, and Transoceanic Exchanges*, Jerry H. Bentley, Renate Bridenthal ve Karen Wigen (der.) (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2007), s. 28'deki ifadesiyle yeni tüccarlar bu bakımdan, "doğrudan üretime yatırım yapmayıp mal stoklamaya yatırım yapan" tüccar sermayedarların alışıldık davranışının ötesine geçmişlerdi.
- 113 Rabb, *Enterprise and Empire*, s. 27, 38-39'de 27. dipnot.
- 114 "Baştan itibaren plantasyon kurmayı en çok destekleyenler onlardı": Kenneth R. Andrews, *Trade, Plunder and Settlement* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1984), s. 18.
- 115 Andrews, *Elizabethan Privateering*, s. 17, 189-190.
- 116 Rabb, *Enterprise and Empire*, s. 41-42 dipnot 33.
- 117 Burada "artık nüfus" ile kastedilen elbette basit bir demografik ölçü değildir; kastedilen kapitalist tarım için *toplumsal açıdan* fazlalık hâline getirilen yoksullaştırılmış küçük kiracılar ve muhtaç duruma düşmüş, topraksız yersiz yurtsuz insanlardı. Yerli halkları köleleştirmenin sanılandan çok daha yaygın olduğunu belirtelim; ancak bu alanda önde gelen sömürgeci devlet İspanya idi ve onun sömürgeci faaliyetleriyle gelen yerleşimcilerdi.
- 118 Kussmaul, *Servants in Husbandry*'e bakınız.
- 119 Burada Henry A. Gemery, "Markets for Migrants: English Indentured Servants and Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery*, P.C. Emmer (der.) (Leiden: Martinus Nijhoff, 1986)'da s. 38'deki verilerden yararlanarak tahmin yaptım.
- 120 Hollanda'dan gönderilen senetle yükümlü işçi sayısı İngiltere'den ihraç edilenden çok daha az olduğu gibi bu işçilerden çok daha büyük bir oranının tarım dışında işlere girdiği anlaşılmaktadır. Emmer, *Colonialism and Migration* içinde Ernst van den Boogaart'ın "The Servant Migration to New Netherland, 1624-1664" başlıklı makalesine bakınız.
- 121 Nuala Zahedieh, *The Capital and the Colonies: London and the Atlantic Economy, 1660-1700* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2010), s. 32-33.
- 122 David Eltis, *The Rise of African Slavery in the Americas* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2000), s. 14, 36, 53.
- 123 Christopher Hill, *The World Turned Upside Down* (Harmondsworth: Penguin, 1968); *A Century of Revolution* (Londra: Sphere, 1969); *Intellectual Origins of the English Revolution Revisited* (Oxford: Oxford University Press, 1997); Brian Manning, *The English People and the English Revolution* (Londra: Heineman, 1976); Michael Walzer, *The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982);

H. N. Brailsford, *The Levellers and the English Revolution* (Stanford: Stanford University Press, 1961); Ian Gentles, *The New Model Army in England, Ireland, and Scotland, 1645–1653* (Oxford: Blackwell Publishers, 1992) en iyi kaynaklardan birkaçıdır.

124 Hill, “A Bourgeois Revolution?”, s. 116.

125 Bu konuda çok yararlı bir kaynak Christopher Hill, *God’s Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution* (New York: Harper & Row, 1970), 5.-6. Bölümler.

126 Hill, *God’s Englishman*, s. 117.

127 Susan Dwyer Amussen, *Caribbean Exchanges: Slavery and the Transformation of English Society, 1640–1700* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007), s. 154-73’e; Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624–1713* (New York: W. W. Norton, 1972), s. 72-73’e; Daniel P. Mannix, *Black Cargoes: A History of the Atlantic Slave Trade* (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 60-66’ya bakınız. Theodor Allen, *The Invention of the White Race*, 2 cilt, (Londra ve New York: Verso, 1994)’te ve David Roediger, *The Wages of Whiteness: Race and the Making of the American Working Class* (Londra ve New York: Verso, 1991)’de önemli kuramsal ve siyasi yorumlar ve kestirimler var.

128 Eltis, *African Slavery*, s. 38-39, 49.

129 Brenner, *Merchants and Revolution*, s. 115.

130 Thomson konusunda kaynaklarım J. E. Farnell, “The Navigation Act of 1651, the First Dutch War, and the London Merchant Community”, *Economic History Review* 16, no. 3 (1964), s. 443-444; Brenner, *Merchants and Revolution*, s. 115, 118, 135, 158, 127, 134; Gerald Horne, *The Apocalypse of Settler Colonialism: The Roots of Slavery, White Supremacy, and Capitalism in Seventeenth-Century North America and the Caribbean* (New York: Monthly

Review, 2018), s. 15, 48.

131 Hill, *God’s Englishman*, s. 160. Hill s. 131’de Farnell’in “Navigation Act” yazısına dayanarak 1651 tarihli kanunu Thomson’un kaleme almış olabileceğini öne sürmektedir.

132 Brenner, “Social Basis”, s. 382’e bakınız.

4. Bölüm

SUDAKİ KAN

Sömürgecilik, Kölecilik ve Modern Paranın Doğuşu

Meşe lambrisiyle, Türk halısıyla, raflarda muhasebe defterleri ve yıllıklarıyla o sakın odada bu ikisinin gemideki koşulları ve Gine kıyılarında yapılan ticaretin özünü kavramaları zordu Olup bitenleri düşünmekle ticaret yürümez; dinamik olunamaz. Bunda ısrar edilirse zihni dehşete boğabilir. Soyut kavramlar âleminde huzur içinde meşgul olabileceğimiz, şirketin amaçları üzerine grafiklerimiz ve tablolarımız ve bilançolarımız var.

Barry Unsworth, *Sacred Hunger*¹

İngiliz kapitalizminin 1650'den sonraki seyrini izlerken dünya çapında bir anafora giriyoruz. Savaşın, talanın, köleciliğin güdülediği sömürgecilik fırtınaları kasırgaya dönmekteydi. Savaş filoları Hollandalıları İngiltere'nin Baltık Denizi'ndeki ticaretinden, Doğu Hint Adaları'ndaki girişimlerinden ve New Amsterdam'dan* atmıştı. Jamaika İspanyollardan çalınmıştı. Havsalanın alamayacağı sayılarda insan Afrika'da esir edilerek İngiliz gemilerine tıka basa doldurulup Yeni Dünya'da köle olarak satılmaktaydı. Talan ve katliam rüzgârları şiddetleniyor, yeni bir tahakküm düzenine geçişi hazırlıyordu.

İki asır sonra Marx geriye bakarak bu tahrip edici kasırgaları harekete geçiren güçleri saydı: "Gerçek manifaktür dönemi-

* Bugünkü New York şehrinin mevkinde 17. yüzyılda Hollandalıların kurduğu ilk yerleşimin adı. -çev.

nin çocukları olan sömürge sistemi, devlet borçları, ağır vergiler, korumacılık, ticaret savaşları vb., büyük sanayinin çocukluk döneminde devasa boyutlara ulaşır. Büyük sanayinin doğumu, Hirodesvari büyük ölçekli çocuk hırsızlığıyla kutlanır.”² Ne var ki 1690’lardan önce bu öğelerden ikisi, kamu borcu ve ağır vergiler henüz yoktu. Bunlar olmaksızın kapitalist savaşlara ve sömürgeciliğe yarar bir finansman sistemi pekişmezdi. Bunlar olmayınca -ve gerektirdiği yeni para biçimi olmayınca- Britanya dünyanın ilk küresel kapitalist devi olarak hegemonya kuramazdı. Hâlâ kralların kemiklerinden para çekmek gerekiyordu.

Kutsal Açlık: Altın, Para ve Maliye

Seyir Yasası’nın çıkarıldığı 1651 yılında yayımlanan *Leviathan*’da Hobbes’un belirttiği gibi dünya parası (yani milletler arası ödemelerde kabul edilen para) kıymetli metallerden oluşuyordu. Hobbes, “Çünkü altın ve gümüş, dünyanın bütün ülkelerinde değer verilen şeyler olmakla, ülkeler arasında bütün diğer malların değerinin uygun bir ölçüsüdür” der.³ Mal hareketlerinin giderek arttığı Avrupa merkezli dünya ekonomisinde uluslararası bir ödeme aracı çok gerekliydi. Atinalıların baykuşlu sikkesi gibi uluslararası para olarak iş görecektir bir ulusal para olmadığında küresel ödemelerde külçe ya da yüksek ayarlı sikke biçiminde kıymetli metaller kullanmaya mecbur kalınıyordu.

On altıncı yüzyılda altın temin etmek Avrupalıların sömürgecilik politikasında saplantı hâline geldi. 1470’li yıllarda Portekizli denizciler Afrika’nın “Altın Sahili”nde altın devşirmekteydi. Öte yandan Amerika’da büyük sömürgeler edinen ilk Avrupa devleti olan İspanya çılgınca denebilecek bir altın tutkusuna kapılmıştı (kısa süre sonra gümüş tutkusuna döndü). Kolomb “Altın en mükemmeldir, altın hazinedir, altını olan bu dünyada istediği şeyi yapabilir; onunla insanları cennete götürebilir” diye yazdı.⁴ Bu “kâşif”i, yerlileri önce Avrupa’da köle olarak satma takıntısına, sonra bunları köle olarak kullanmaya

güdüleyen bu altın tutkusuydu.⁵ Daha sonraları Adam Smith'in de *Milletlerin Serveti*'nde öne sürdüğü gibi kıymetli metallere bu "merkantilist" düşkünlük fetişizmdir. Bir şeyi (kıymetli metali) onu ortaya çıkaran faaliyetle (harcanan emekle) birbirine karıştırmaktır. *Sonucu* sebep sanmaktır. Parayı kendi başına bir amaç olarak görenlerde servet birikmez; servet önünde sonunda işgücünün verimini artırarak piyasaları ele geçirenlerde birikir; on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Smith bunu kolayca görebildi. Mal piyasalarını kapma kavgasında üstün gelirsene para senden yana akar. Portekiz kralları da, İspanya'yı yönetenler de işgücünün verimini artıracak yatırım yapmak yerine büyük miktarlarda altın istiflemeyle çalışmakla yanlış yola girdiler. Smith'in büyük yapıtını yazmasından hemen hemen yüz yıl önce Charles Davenant bir kitapçıkta benzer bir görüş öne sürmüştü. "Para bolluğu tembelliğe alıştıırabilir" dedi. Zira "vücudu besleyen çok yemek yemek değil, iyi sindirim ve dağıtımdır" Oysaki İspanya hükümdarları tam da bunu (iyi sindirimi ve dağıtımı) rezilce ihmal etmişti. Çalışmayı ve imalatı umursamayıp Yeni Dünya'dan gelen servetin sindirilmeden, hiçbir "canlanma, kuvvet, besin" vermeden ülkelerinden geçip gitmesine göz yumdular.⁶

1580'li yıllarda İspanya Yeni Dünya'da çok geniş bölgelere hâkimdi; bunun yanı sıra Hindistan'da, Afrika'da, Filipinler'de ve başka yerlerde ticaret karakolları kurmuştu. Ülkeye parmak ısırtacak miktarda gümüş ve altın giriyordu. Görünürde sömürgecilikte gücü rakipsizdi. Ne var ki daha o zamanlar sömürgelelerinin fazla yayılmasından ve yurt içi üretim zaafından kaynaklanan muazzam mali krizlerden serseme dönmüştü. O onyılların sonu gelmeden türedi İngiltere, İspanyol donanmasını yendi. Artık buhranlar daimi hâle gelmişti. Portekiz müttefiğini 1640'ta terk etti; Katalonya da isyana yöneldi. Kıymetli metal peşinde çılgın çabalar bir sonuç vermemişti; insanlar "altının lanetinden" bahsetmeye başladı.⁷

Elbette İngiltere'yi yönetenleri de 1686'da bir yazarın ifadesiyle "kutsal altın iştahı" güdülemektedir.⁸ Ne var ki İngilizlerin

nesillerce tarıma, ticarete, imalata yatırım yaparak kâr gelirlerini artırma deneyimleri üretim araçlarını “ıslah” etme alışkanlığını yerleştirmişti. İngiltere Yeni Dünya’da plantasyon kolonileri kurarak, koruma altında bir gemicilik iş kolu inşa ederek, sömürgelerle ticarete ve üretime yatırım yaparak ve tüm bunları rakipsiz askerî gücüyle destekleyerek yeni tahakküm sisteminde doruğa yükselmekteydi. Bunun uğursuz göstergelerinden biri 1697 ile 1702 arasında yeni bir finansal düzen kurulduğu esnada Afrika’dan ihraç edilen kölelerin parasal değerinin altın ihracatınınkini aşmasıdır.⁹ Artık Yeni Dünya’da köşeyi dönmek için gerekli olan metalden ödeme aracı değildi; servet üretme aracı yani köle işgücü idi. Yine de 1690’lara kadar İngiltere’yi yönetenler mali kısıtlar nedeniyle ülkenin yayılmacı gücünü tam olarak harekete geçiremiyordu. Bu kısıtlar ancak devlette ve finansmanda bir devrimle ortaya kalktı.

§

Oliver Cromwell’in saldırgan yayılma politikalarıyla savaşa ve sömürgeciliğe finansman bulma sorunu tekrar gündeme geldi. İrlanda’yı ve İskoçya’yı fethetmek ve Birinci Hollanda Savaşı’nı (1652-1654) yürütmek için Cromwell kraliyete ait araziler, kral taraftarı muhaliflere ait araziler, kiliseye ve manastırlara ait araziler sattı. Buna rağmen vergileri artırmak zorunda kaldı.¹⁰ Ancak vergi artışına direnme oldu. Cromwell rejimi, egemen sınıfa kolayca yeni vergi kabul ettirecek kadar onların rejimi değildi, çünkü alt ve orta sınıflardan devşirilmiş bir orduya yaslanıyordu. Bu zaaf onun sonunu getirdi; Stuart hanedanının 1660’da II. Charles’in taç giymesiyle tekrar tahta dönebilmesinin nedeni esas itibarıyla buydu. Lakin Charles yönetimi de İngiltere’de egemen sınıfın güvenini kazanamadı. Önemli bir sebebi Stuart hükümdarlarının kralın ikinci bedenini yani siyasal toplumu (ve hazinesini) kralın zaaflarıyla-kaprisleriyle birinci bedenine tabi kılmaya eğilimiydi. Kral ikinci bedeninin kişiye bağlı olmayan özerk burjuva mülkiyet

alanı olduğunu gözetmediğinden, başına ünlü borç ödemelerini ertelemesi* gibi belalar geldi.¹¹

Bu karar 1672’de Hollandalılara karşı yeni bir savaşın arefesinde alındı. Charles tek taraflı olarak 1,3 milyon sterlin tutan borç ve faiz ödemelerini durdurdu. Kraliyet gelirinin yılda ortalama 2 milyon sterlin civarında olduğu o devirde bu muazzam bir rakamdı. Alacaklıların çoğu kuyumcu sarraflardı. Bu özel finansçılar genelde yüzde 6 faizle mevduat topluyor; mevduatın bir kısmını krala yüzde 10 veya daha yüksek faizle borç veriyordu. Ancak *geçmiş* savaşlardan artakalan müzmin borçlar kraliyetin *şimdi* savaşma kabiliyetine ket vuruyordu. Charles ile danışmanları ister istemez yeni savaşlara öncelik vererek *geçmiş* borçların ödemesini durdurdu (bunlarda Hollandalılara karşı önceki iki harpten birikmiş borçlar da vardı). Başta erteleme süresi bir yıl diye ilan edildi, sonra iki kez uzatıldı. Nihayet 1677’de devlet ödemelere devam etmeyi kabul etti. Ancak on iki yılda anaparadan hiç ödenmedi, faizin de sadece yarısı kadarı ödendi. Derken 1690’da yine bir savaş esnasında Parlamento yine bu borçları ödemeyi durdurmaya karar verdi. Artık ümidini yitiren alacaklılar kraliyeti maliye mahkemesine** verdi.

Charles’ın borç ödemeyi erteleme kararı ve ödemelerin sık sık aksaması olağandı; Avrupa’da kraliyetler böyle marifetlerle maruftu. Ancak İngiltere devleti farklıydı. Bir *burjuva monarşiye* dönüşme sürecindeydi. Davacılar devletin bunun gereği olan mülkiyet ve güç düzenine uymasında ısrarcıydı. Dahası, İngiltere kraliyeti yatırımcıları borçlarına mutlaka sadık kalacağına ikna edemezse devletin finansmanı için yeni bir sistem kuramazdı. II. Charles ile danışmanları “borç çeteleleri”*** satarak devletin borçlandığı piyasayı büyütebildi; bunlar faiz getiren, gelecek vergi ge-

* “Stop of the Exchequer”. Kararın tarihsel adı. –çev.

“Court of the Exchequer”. –çev.

*** “Tallies of loan”. Bugünkü yazımla “tallies of loan”. Çetele, borçların çentiklerle işaretlendiği ve ödemelerde kullanılan tahta çubuktur. Avrupa’da İlk Çağ’dan modern çağa kadar kullanılmıştır. –çev.

lirlerinden ödenecek birer tahvildi. Bu tahvillere zamanla “Hazine Tertipleri”^{*} dendi; paraya çevrilemiyordu, ama ödeme aracı olarak tedavül ediyordu.¹² Devlet bu Hazine Tertiplerini sadece kuyumcu sarraflara satmak yerine daha geniş topluluklara satabilseydi daha düşük faiz ödeyebilirdi. Ne var ki devlet borcunun alınıp satıldığı ve kolayca paraya çevrilebildiği büyük bir piyasanın olabilmesi için finans piyasalarının devletin borcuna sadık kalacağına kesin kani olması lazımdı. Hükümdar yasalar karşısında muafiyetini ve dokunulmazlığını öne sürdükçe yani yaptığı sözleşmelerden dönme hakkını saklı tuttukça ona güvenilemezdi. İşte II. Charles’ın borç ödemelerini erteleme kararı üzerine başlayan davanın özü buydu: kralın sözleşmelerine uymaktan muaf mı, yoksa onlara uymaya yükümlü mü olduğu tartışılıyordu.

Burada Sarraflar Davası^{**} denilen süreçte yıllarca süren duruşmaların, ara kararların, temyiz başvurularının ayrıntısını izlemek gereksiz. Önemli husus maliye mahkemesindeki ve temyiz mahkemesindeki yargıçların sarrafların kraliyeti dava etmeye yasal hakkı olduğuna hükmetmesiydi. Temyiz mahkemesinde baş yargıç meselenin özünü kavramıştı: “Kral bizzat bu ödemeleri yapmayı yükümlenmiştir ... mülkleri bağlayan mahkeme kararları değil, yüküm üstlenenin kendisidir” dedi. Bu yepyeni bir doktrindi. Bunda kral hukukun dışında değil, sözleşme yapmış herhangi biri gibi *hukuka tabi* bir yükümlü olarak muamele görüyordu. Bundan böyle iş sözleşmeye gelince, devlet egemenliğinin cisimleştiği kişi olan hükümdar sivil bir kişiyle aynı olacaktı. Baş yargıç “Bir uyruk krala karşı yasal mülkiyetini kanıtladığında maliye mahkemesinin uyruğa karşı kralı destekleyebileceğini, krala karşı uyruğu desteklemeyeceğini öne sürmek zor olur” diyerek bunu vurguladı.¹³

Bu besbelli mülkiyetin ve sözleşmelerin kutsal ve dokunulmaz olduğu yolunda bir hükümdü. Mülkiyet hakkı, parasal ve finansal işlemler temelinde örgütlenmiş bir toplumda kraliyet de taraf

* “Treasury orders”. –çev.

** “Case of the Bankers”. –çev.

olduğu sözleşmelere riayet etmek zorundadır. John Locke'un para çözümlemesinde de bu görüşe rastlayacağız. Mahkemeler kraliyeti sözleşmelere uyma yükümünden muaf tutsa onun tüm kamusal yükümleri tehlikeye düşerdi; "kraliyetin yükümlü olduğu bütün emekli maaşlarını*, kiralari** ve başka ödemeleri yok ederdi".¹⁴ Gerçi savaşın baskısı altında Parlamento bir kere daha sarraflara yükümlerini ihlal etti; sonunda sarraflar alacaklarının yarısına razı olunca uzlaştılar. Yine de mahkemeler burjuva ilkesini yerleştirmiş oldu; akçeli konularda kraliyet sözleşen herhangi biri gibi muamele görecekti. Devlet öznesiz bir erke, yani paranın ve piyasanın gücüne tabi olacaktı. Devletin erki onu piyasa yükümlerinden muaf kılmayacaktı. Paranın teşkil ettiği "ikinci kan" kişiden ayrılınca kral herkes gibi birinci bedeniyle kaldı.

Ancak Stuart hükümdarları bu yükümleri yerine getirmeye razı değildi; onların sonunu getiren de bu oldu. İktidarı yitirmelerinde ekonomik performansın pek etkisi yoktu. Tersine 1660'ta Stuartlar tekrar tahta geldikten sonra Cromwell'in başlattığı savaş, yayılcılık ve köle ticareti politikaları başarıyla devam etti. Çitleme ve tarımsal ıslah çalışmaları süratle devam etti; sömürgelerde yatırımlar arttı. Britanya'dan Kuzey Amerika'daki sömürgelere mamul ihracatı artarak ülkeye kölelerin ürettiği tütün, pamuk, şeker gibi malların ithalatını finanse etti. 1660'lardan 1700 yılına kadar İngiltere'nin Avrupa'ya mamul ihracatının da yüzde 18 arttığı bir gerçek. Ancak benzer ürünlerin aynı dönemde sömürgelere ihracatı yüzde 200 fırladı; bu besbelli sanayinin gelişmesine hız vermiştir. Yeni Dünya'da nüfus ve üretim arttıkça oradaki İngiliz yerleşimciler dokuma, giysi, metal ve metal eşya, el âletleri, kâğıt, şeker üretim araçları ve saire ithal ederek İngiliz imalat sanayisine büyük uyarıcı etki yaptı.¹⁵ Bu ortamda büyük ticaret şirketleri görülmedik ölçüde serpildi. Doğu Hindistan Şirketi 1660 ile 1668 arasında sermayesini ikiye katlamış olabilir; Hudson Körfez Şirketi'nin varlıkları ise üç katına

* "Annuities". Ödenek, tahsisat anlamına da geliyor. -çev.

** "Rent-charges". İngiliz toprak hukukunda *freehold* kiracılarının ödediği kira. -çev.

yükseldi; Kraliyet Afrika Şirketi'nin büyüklüğü de aynı dönemde dört katına vardı.¹⁶ * Kısaca Stuartları yıkan ekonomi değildi. Ekonomide kaderlerini belirleyen maliye ve vergi alanında yaptıklarıydı (burada kritik din ve dış politika alanlarına hemen hiç dokunmayacağım).

Ticarette yukarıda betimlenen genişleme kralın gümrük vergi ve dolaylı vergi gelirlerini artırdı. Daha önce de gördük, Stuart hükümdarları borçlanmak için giderek Londra'da büyümekte olan finans piyasalarına daha sık başvurmaya başladı. 1685'te tahta çıkan II. James artan ticari gelirleri sayesinde ve gerektiği kadar borçlanarak Parlamento'dan para istemeden ordusunu büyük ölçüde büyütebildi. Ancak bu kötü bir işaretti; burjuva kudretinin iki odağından yani Parlamento'dan ve finans piyasalarından bağımsız bir kraliyet rejimi heyulası belirdi. Kısaca kraliyetin kişisel erki (birinci bedeni), paranın ve Parlamento'nun (*commonwealthin* ikinci bedeninin) erkinin üzerine çıkarma tehlikesi belirdi. Kraliyet Parlamento'dan mali özerklik kazanarak, krala bağlı orduyu büyüterek, Katolik taraftarı din siyaseti ve dış siyaset güderek kişisel erki kamusal erkin üzerinde tuttuğu sürece, rejimin burjuva kraliyet niteliği (kralın Parlamento'da tarım kapitalistlerine ve piyasada finans kapitalistlerine tabi olması) güvende değildi. Bütün bunlar mutlakiyet endişesi uyandırıyordu. Böylelikle bir kralı daha tahttan indirmek gerekti; ama bu defa kellesine dokunulmadı.

Stuartlar kralın birinci bedeninden tamamen bağımsız bir burjuva finans sistemini reddetmekteydi; para piyasasının kurallarına riayet eden bir finans sistemini kabul etmiyorlardı. Bu tutum 1688-1689'daki devrimci ayaklanmayı kaçınılmaz kıldı. Oranj Prensi William "Kurtarıcı" kisvesiyle tahta oturtuldu. Ancak Stuartlar tahttan uzaklaştıktan sonra bile 1690'lı yıllarda finans ve para tartışmalarında kraliyetin haklarıyla özel mülkiyet hakları karşılaştırıldığında hâlâ 1672'deki borç anapara ve faiz ödemelerini durdurma kararına acıklı göndermeler yapıldı.

* "Hudson's Bay Company" ve "Royal African Company". -çev.

yordu.¹⁷ O karar 1680’li yıllar boyunca burjuvaların Stuart kral-larına muhalefetine perde arkasında duran sorundu: “O dönemi yaşamış birinin dediğine göre borç ödemelerini durdurma kara-rı, Hollanda donanmasının Medway’de görünmesinden bile daha büyük bir dehşete yol açtı. Londra’daki finans kurumlarına* ve-rilmiş imtiyaz beratına müdahale edildiği 1682 yılında bunalım çıktı; 1685’te kredi sarsıntısı oldu. Londra finans merkezinin Kurtarıcı’sını bağrına basması için birçok neden vardı; nihayet o tahta geçtikten sonra II. Charles’ın sarraflara 1.300.000 sterlin borcu ödendi.”¹⁸

Tam anlamıyla kapitalist bir parasal sistem kurmak için pa-rayı prenslerin kemiklerinden çıkarıp *commonwealthin* kanına aktarmak gerekiyordu. Bu iş için parayı şahsiyetlerden ayırmak; parayı krallara ait bir varlık olmaktan çıkarıp Hobbes’un “yapay insan” dediği, *commonwealth* dediğimiz toplumsal kurgunun bir varlığı hâline getirmek gerekiyordu. Paranın değişmesi gerek-liydi. Bir bedenden diğerine, kralın bedeninden öznesiz siyasal topluma göçmesi gerekiyordu. Ancak parayı prenslerin kemik-lerinden çekip çıkarmak zorlu bir iş oldu. Kralın kemiklerini kırmak gerekti ki para görülmedik şekilde dünya ekonomisinin okyanuslarında kan gibi dolaşabilsin.

Savaş Finansmanı ve Banka Parasının Ortaya Çıkışı

Oranj Prensi William 1688’de Guy Fawkes Günü** on bir bin piyade ve dört bin süvari ile İngiltere’de karaya çıktı. Kendisini İngiltere’de en güçlü şahsiyetlerden yedisi davet etmiş, İngiltere tahtını teklif etmişlerdi. Kral James Stuart Fransa’ya kaçtı. İngiltere’de toprak sahibi eşraf, büyük tüccarlar ve imalatçılar is-tilacı orduyu hemen destekledi. William ne kadar güçlü olsa da İngiltere’yi yönetenler artık tecrübeden ders çıkarmıştı; derhal

* “The City’s Charter” “The City” Londra’da finans kurumlarının bulunduğu, yönetimi özerk mınıktadır. –çev.

5 Kasım. –çev.

kralın yetkilerini kırmaya giriştiler. Parlamento yeni krala yılda yedi yüz bin sterlin maaş bağladı. Bu II. Charles'a ve II. James'e tahsis edilenden çok daha azdı. Böylelikle kralın Parlamento'dan para toplamak için onay almaksızın orduya maaş ödemesi veya savaş yürütmesi olanaksız hâle geldi. Saray görevlilerinden biri Avam Kamarası'nda "krala âdeta yiyecek ve konaklama ücreti ödeniyor" diye şikayet etti; maksat da zaten buydu.¹⁹ Kral böylece dizginlendikten sonra Parlamento artık savaş yapmaya hazırды.

Tahmin edilebileceği gibi kan dökmeye İrlanda'da başladı. Orada tekrar isyan çıkmıştı. İrlandalı asileri bastırmak için yaklaşık elli bin asker gönderildi. Sömürgeleştirme projesini sürdürmek için bu gerekliydi. Ama nihai hedef İngiltere'nin sömürgecilikte asıl rakibi Fransa'nın gücünü kırmaktı. İngiltere daha önce Elizabeth devrinde İspanya'yı, Cromwell'in ve Stuartların zamanında Hollandalıları yenmişti. İngiltere sömürgeci hegemonyaya ulaşacak, yani dünya ticaretinde, sömürgecilikte ve Avrupa'da askerî alanda egemen olacak idi ise güçlü bir mutlakiyetle yönetilen ve nüfusu İngiltere'nin dört katı olan Fransa'yı dize getirmesi şarttı. Takip eden yirmi beş yıldan yirmisinde bu iki ulus Avrupa'da üstünlük için müthiş bir mücadele yürüttü (1689-1697 Dokuz Yıl Savaşı ve 1701-1714 İspanya Veraset Savaşı). İngiltere'nin zaferinde Hollanda, İspanya ve Avusturya devletleriyle ittifak etmesi belirleyici oldu. İttifakı bir arada tutan harç da paraydı.

Görünürde İngiltere'yi yönetenler Avrupa'da her yerde ordulara mali destekte bulunuyor, para yolluyordu. Savaşın ilk üç yılında (1689-1691) İngiltere yönetimi Hollanda'da ortalama on bine yakın asker için para ödedi. Prusya Elektörü'ne Flandra'ya İngiliz kuvvetlerinin yanında savaşacak asker göndermesi için yılda 20.000 sterlinlik ödenek bağlandı. İspanya Veraset Savaşı başladığında Hollanda'da 52.000 askerin masrafları karşılanıyordu; bunların üçte ikisi yabancıydı. Portekiz ile Savua 1702'de ittifaka katıldı (veya satın alındı); maliyeti Portekiz'e yılda 150.000 sterlin, Savua'ya biraz daha büyük bir ödenek tahsisi oldu. Savua'ya yıl-

lık ödenek 1705'te 50.000 sterlin, ertesi yıl 100.000 sterlin artırıldı. Harbin son aşamasında (1710-1711) İngiltere devleti Avrupa'da çeşitli yerlerde erleriyle subaylarıyla 171.000 askeri seferde tutmanın masraflarını karşılamaktaydı; bunlardan yaklaşık 114.000'i yabancı kökenliydi.²⁰ Bu İngiltere'nin 1688'de Muhteşem Devrim ile başlayan "İkinci Yüz Yıl Savaşı"nın daha başlangıç safhasıydı. Takip eden yüzyılda askerî masraflar dipsiz kuyu oldu; tümen tümen asker silahlandırıldı, doyuruldu, muharebe meydanlarına sevk edildi; binlerce savaş gemisi inşa edildi. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında savaş gemi inşası kıyas kabul etmez büyük bir yatırımdı. O devirde çok katlı büyük bir pamuklu dokuma fabrikasının maliyeti yaklaşık 5.000 sterlindi. Birinci sınıf bir savaş gemisinin maliyeti ise 39.000 sterline kadar çıkıyordu. Yüzyılın ilk yarısında Britanya donanmasının gemilerine yapılan yatırım 2,25 milyon sterlin civarındaydı. O devirde West Riding Kontluğunda 243 yünlü dokuma fabrikasına yapılmış yatırımlar 400.000 sterlini biraz aşıyordu.²¹ Bir tarihçiye göre "Modern fabrikanın ortaya çıkmasına kadar, tam teçhiz edilmiş bir savaş gemisinin inşası ve donatılması devletin veya özel girişimcilerin üstlenebileceği en büyük, en yoğun maddi yatırımdı."²²

"Para, para, daha çok para", hem de nasıl. İngiltere yönetimi 1691'de 3 milyon sterlin askerî harcama yaptı. Dört yılda bu rakam 8 milyon sterline yükseldi. Oysaki o yıllarda vergi gelirleri ortalama 4,5 milyon sterlinden ibaretti. Her zamanki gibi açığı borçlanarak kapatmak gerekiyordu. Şimdi yeni burjuva kraliyet rejiminde borçlanmaya dayanan yeni bir savaş finansman yapısı ve onunla beraber kapitalist banka sisteminin temelleri ortaya çıkabilecekti.

Böylece sahneye Bank of England çıktı. Tek bir amaçla kurulmuştu; Fransa'ya karşı savaşın finansmanı içindi. Başlangıçta bu hükümete yüklü bir kredi açmayı gerektiriyordu. Kurucuları içinde en uzak görüşlülerin bile bu kredinin parasal düzende nasıl bir devrim tetikleyeceğini kavraması mümkün değildi. Savaş 1689'dan itibaren yüz yıl süregelen bir hâle gelince savaşa finansman sağla-

ma ihtiyacı da süregeleşti. Banka *daimi* bir savaş finansmanı aracı olarak İngiltere'nin finansal düzenini dönüştürdü.

Her şey masum masum başladı. Fransa'ya savaş ilân edilmesinin üzerinden birkaç ay geçmeden hükümet gelecek vergi gelirlerini teminat göstererek devlet borçlanmasında tüm yöntemleri kullanmaya girişti (özellikle Hazine çeteleleri, donanma senetleri ve kumanya senetleri çıkardı; ayrıntıları gerekli değil). Bunların tümünde devlet fatura ödemek için (çoğun kuyumcu sarraflardan) borçlanıyordu ve alacaklılarına Britanya hazinesine vergi gelirleri ulaştığında borçlarını ödemeyi taahhüt ediyordu. Ancak eskiden beri nakit sıkıntısına düşen hükümetlerin borç ödeme-yi erteleme, hatta temerrüt etme sabıkaları nedeniyle bu ödeme taahhütleri de riskliydi. Ayrıca yatırımcılar genelde alacaklarını paraya çevirme gereği ihtimaline karşı canlı bir ikinci el piyasası olan finansal varlıkları yeğler; oysaki o devirde devletin borç senetlerini paraya çevirmek zordu. Bu sebeple alacaklılar bu senetleri sattığında iskonto ediliyor, senetlerin değeri düşüyordu. Devlete borç verecek olanlar bunu bildiğinden değer kaybını telafi etmek için daha yüksek faiz talep ediyordu. Tam borçlanmanın maliyetini azaltmak acil hâle gelmişken, yüksek faiz oranları devleti daha yüksek maliyetle borçlanmaya mecbur ediyordu. Bu sebeple devlet başka yollardan para toplamaya çalıştı. Biri piyango düzenlemektir. Başka biri peşin bir toplu para karşılığında devamlı (ekseriya ömür boyu) irat getiren vadesiz devlet tahvilleri satmaktır. Ancak bu çareler eğreti-ydi; ekseriya kuyumcu sarraflardan borçlanmaktan daha randımanlı olmuyordu. Savaş harcamaları arttıkça mali açık da arttı. Bu tuzaklardan kurtulmak için devlet nihayet 1694 Mayıs'ında İskoçyalı tüccar-finansçı William Paterson'un yaptığı teklifi kabul etti. Paterson devlete vadesiz büyük bir borç vermek için bir fon toplamayı önerdi; iştirakçiler 1706'ya kadar Bank of England adıyla bir tüzel kişi olacaktı; banka mevduat kabul etmeye; mevduat makbuzu, bono, çek sürmeye yetkilendirilecekti. Devlet öneriyi kabul edince Paterson ile diğer iştirakçiler ona 1,2 milyon sterlin borç verdi. Bu işin tarafları

farkında olmadan bankacılıkta ve devlet finansmanında devrim yapacak bir deneye girişmişti.

Devletin feci şekilde paraya ihtiyacı olduğundan bu iş süratle yapıldı. İlk krediyi vermesi üzerinden bir ay geçmeden bankadan 300.000 sterlin daha talep edildi. Kısa sürede banka yönetimi Flandra'ya da ordunun maaşı ve levazımı için para göndermeye başladı. Banka tüzel kişilik kazandıktan on sekiz ay sonra 1696 Mart ayında bankanın devlete verdiği kredi iki mislini geçmiş, 2,7 milyon sterlini aşmıştı. Sonra o yıl Aralık'ta banka indirimli fiyattan 800.000 sterlinlik devlet çetelesi satın alarak devletten alacaklarını daha da artırdı. Bir tarihçinin ifadesiyle "Ordunun acil ihtiyaçları ortaya çıktıkça bankaya devamlı baskı yapıldı". Banka her defasında ne icap ediyorsa yaptı.²³

Bankanın kuruluş yasasında ve tüzüğünde bunun Antik Çağ'da sikkenin icadından sonra para alanında en büyük devrimci yenilik olduğunu akla getirecek bir şey yoktu. Ama öyleydi. Zira banka el yordamıyla devletin borcunu para basarak karşılama yöntemini keşfetmişti. Devlet borçlarını paraya çevirmek modern finansın ve paranın ikinci biçiminin temeli oldu.

Banka açtığı ilk kredinin iki özelliğiyle gerçekten yenilik yapmıştı. Birincisi İngiltere tarihinde ilk defa devlete borç altın-gümüş sikkeyle değil, büyük ölçüde kâğıt parayla (banknotla ve bonoyla) verilmişti. İkincisi, borç verenler yani bankanın faizli hisselerini satın alanlar istedikleri zaman paralarını çekebilecekti; yapacakları, büyüyen borsada hisselerini (yani devlete verilen kredideki paylarını) satmaktan ibaretti. Bu kâğıt para sistemi çok yeni olduğundan devlet bankanın çıkardığı banknotları ve bonoları karşılması için 200.000 sterlinlik altın rezervi tutmasını şart koştu; böylelikle toplum bunların sağlam olduğuna güvenecekti. Bu metal karşılıklar önemli olmakla birlikte *özel kişilerin* ürettiği ve *devletin* borcuna dayanan kâğıt paranın dolaşması para üretiminde devrimdi.

Böylece bankanın devlete verdiği kredide nakit el değiştirmiyordu. Banka devlete faiz getiren bonolar ve faizsiz banknotlar

veriyordu. Karşılığında bankaya Hazine çeteleleri (henüz toplanmamış vergi gelirlerini simgeleyen tahta simgeler) veriliyordu. Bunlar on dördüncü yüzyıldan beri kullanılmaktaydı; borçlar ve vergiler çetele ile ödenebiliyordu.²⁴ Hükümet bankanın faizli bonolarını ve banknotlarını ordu için mal-hizmet alımlarında kullanmaya başladı. Bono ve banknotları kabul edenler (a) istediklerinde bankanın bunları altın veya gümüş sikkeye çevireceğine, (b) devletin bankadan aldığı kredinin yüzde 8 faizini ödeyeceğine, (c) bu sebeple başkalarının da bankanın kâğıda yazılı taahhütlerini ödemelerde kabul edeceğine güvendiklerini göstermiş oluyordu. Ardından 1698'de devlet bankanın çıkardığı kâğıt parayı vergi ödemelerinde kabul etmeye başladı. Bu dönüm noktası oldu. Çünkü tüm vergi mükellefleri artık kendilerine banknotla veya bonoyla ödeme yapıldığında bunları devlete vergi öderken elden çıkarabileceğine güvenerek kabul edebilecekti. Özel bir bankanın sürüme koyduğu banknotlar ve bonolar uygulamada tam anlamıyla para olmuştu; ancak bunlar 135 yıl sonra yasal ödeme aracı oldu. Bankanın banknotları ile bonoları para arzının* onsuz olmaz bir ögesi hâline gelmişti.

Onyıllar geçti, banka kraliyete finansman sağladıkça yetkileri arttı. Banka yasal ödeme aracı sürme (önce hazineye verme, sonra genel dolaşıma çıkarma) yetkisini; banknot çıkarma tekelini; kralın sikkelerinde olduğu gibi banknotlarının sahtesini yapanların idamla cezalandırılmasını; banka mülklerinin vergiden muaf tutulmasını; Hazine bonolarının alışveriş işlemlerinde resmi simsarlık yetkisini elde etti. Banka birkaç on yıl içinde devlete borç veren bir yatırım ortaklığı olmaktan çıkarak hem kamu finansmanında hem özel finans faaliyetlerinde önemli bir odağa dönüştü. Devlete borç veren başlıca kurum ve finans sisteminin tümüne nakit sağlayan kurum olmuştu.

Bunun anlamı üzerinde duralım. Bank of England özel bir finans kurumuydu. Devlete açtığı kredilere dayanan, teminatı gelecek vergi gelirleri olan borç senetleri sürüyordu. Bu kâğıt se-

* İktisatta para arzı dolaşımdaki para stoku demektir. -çev.

netler ülkenin *özel bir kurumca* üretilmiş parası olarak tedavül ediyordu. Dahası özel bir kurumca üretilmiş bu kamu borç senetlerinin toplumda geçerliğini kralın darphanesi sağlamıyordu; bunların geçerliği öznesiz piyasalarda* belirleniyordu. Devletin borç senetlerinin finansal geçerliği iki şeye bağlıydı. Önce özel yatırımcıların bankanın devlete verdiği borçtan bir pay satın almaya razı olması, yani bankanın hisselerine yatırım yaparak bankanın sattığı kamu borç senetlerini “satın alması” gerekiyordu. İkincisi bunun olabilmesi için yatırımcıların kraliyetin banka hissedarlarından aldığı borca sadık kalacağına inanması gerekiyordu. Nihayet her şey devletin vergi gelirlerini bu borcu ödemekte kullanmasına bağlıydı. Sarraflar Davası’nın sonucu uyarınca kraliyet artık herhangi bir borçlu birey ile aynı piyasa kurallarına tabiydi. Devlet, artık burjuva egemenliğinin denetimindeydi; “bedenden ayrılarak soyut” hâle gelmekteydi.²⁵ Denetim, kişisel ilişkilerden bağımsız finansal işlemler alanında gerçekleşiyordu. Bank of England hisseleri Doğu Hindistan Şirketi ve Kraliyet Afrika Şirketi’nin hisseleri gibi, risk, güven, kâr oranı değerlendirmelerine göre el değiştiriyordu. Özel finans piyasaları kamu finansmanın temel dayanağı olmuştu. Bundan böyle para üretimi piyasa süreçlerine-dinamiklerine sımsıkı bağlı olacaktı.

Bütün bunlar sayesinde bankanın sürdürdüğü bonoların-banknotların temsil ettiği devletin ödeme taahhütleri para olarak tedavül edebiliyordu. Yani devletin borç senetleri nakit işini görüyordu. Gerçi tam öyle görünmüyordu; zira bankanın çıkardığı kâğıt menkul değerlerin çoğu faiz getiren bonolardı. Bunları ödemelerde kabul edenler potansiyel kazancı riskini aştığı için kabul ettiklerini öne sürebilirdi. Ancak İngiltere kapitalizminde oluşmakta olan finans sisteminde asıl önemli olan banknotlardı. Banknotlar kısa sürede faizli bonoları gölgede bıraktı; 1716’dan itibaren yani banka kurulduktan yirmi yıl sonra artık piyasaya bono sürülmedi. Bank of England’ın banknotları faiz getirmedikten yatırım aracı olarak dolaşmıyordu. Ancak mübadele ve

* “Impersonal markets”. –çev.

ödeme aracı olarak kabul ediliyor, tasarruf aracı olarak biriktiriliyordu. Peki bu banknotların dayanağı neydi? İlk bakışta bunlar sadece devlete açılmış krediyi temsil ediyordu. Ancak özel finans piyasalarında bu kredi onaylanmış bulunuyordu. Son tahlilde banknotlar devlet bankaya borçlarını ödediği sürece geçerli olabilirdi. Devlet borçlarını ödemeyecek olsa banka hisseleri derhâl değer yitirir, banknotların da kıymeti düşerdi; sonunda herkes altın-gümüş sikkelere veya külçelere veya başka değerli araçlara üşüşürdü. Ama devlet borçlarına sadık kaldığı sürece ve finans piyasaları devletin güvenilirliğini onayladığı sürece devlete verilmiş bir borcun simgesinden ibaret olan banknotlar tüm mallar için ödemelerde genelgeçer eşdeğer bir nesne olarak tedavül edebiliyordu. Banka parasının temelinde devletin *gelecek* vergi gelirleri vardı; bankanın sürdüğü banknotlar da devlete güvene dayanan itibari bir paraydı.

Paranın *ikinci biçimini* ortaya çıkaran finans devrimi yeni spekülasyon uygulamaları ve bunların yol açtığı fiyat balonları ve bunalımlarla ilintiliydi. Fakat devrimin özü paranın temelindeki zamansal değişiklikti.

Atinalıların baykuşlu sikkesi Laurion gümüş madenlerinde çalıştırılan kölelerin harcadığı emeğe, geçmiş emeğe dayanıyordu. Buna karşılık Bank of England banknotları geçmiş emeği değil, gelecekte harcanacak emeği simgeliyordu. Banknotlar emekle üretilecek toplumsal servetten vergi şeklinde devlete ayrılacak payın simgesiydi. Tabii banka çıkardığı banknotları altın veya gümüş sikkeyle değişmeyi prensip olarak kabul etmişti. Ne var ki bankanın kıymetli metal rezervi para stokunun ancak yüzde 12-15'ini karşılıyordu. Pratikte bankanın taahhüdü çoğu insan bu hakkını *kullanmadığı* sürece geçerliydi. Ekonominin damarlarında kâğıt paranın dolaşması devletin *geçmiş* borçlarının faizini gelecek vergi gelirleriyle ödemesine bağlıydı.²⁶ Devletin yirmi kadar yıl önce yaptığı gibi borçlarını ödemeyi aksatması şimdiki koşullarda banknotları altına-gümüşe çevirmek için üşüşmeye sebep olurdu ve bu da süratle sürdürülemez hâle gelirdi.

Banknotların en azından yurt içinde payandası “maliye sisteminin sağlam işlemesi” idi.²⁷ “Sağlam” işleyip işlemediğini de kimsenin hâkim olmadığı finans piyasalarında özel yatırımcılar tespit ediyordu. Tabii bu devam eden bir projeydi; düşe kalka ilerliyordu. Nitekim 1696-1698’de şiddetli bir para bunalımı oldu. Ancak İngiltere’yi yönetenler bir yandan Hanover hanedanından krallara finans piyasalarının disiplinini dayatırken öte yandan onlara Parlamento’nun onaylaması şartıyla yüz yıl savaş yürütecek vergi salma yetkisi verdi. Böylece Britanya devleti borçlarına sınırsız sadık davranarak askerî güç kullanımında tam yetkiye kavuştu. Yirmi beş yılda çarpıcı bir değişim olmuştu; yirmi beş yıl önce 1674’te Üçüncü Hollanda Savaşı’nın sonunda devlet gelirlerinin beşte dördünü teşkil eden gümrük ve tekel dairelerinin hesapları tam bir yıl boyunca açık vermişti. O zaman devletin borçlarını ödeyeceğine güven o kadar azdı ki devletten alacakları simgeleyen tahta çeteleler yüzde 30 iskontoyla satılıyordu. Devletin istihdam ettiği denizcilere ve liman işçilerine bir buçuk yıllık ücret borcu birikmişti.²⁸ Bu sorunların esas nedeni yönetimde beceriksizlik değildi. Nedeni daha çok Stuart krallarının devlet borçlarına sadakatine güven kalmaması ve Parlamento’nun kralı başına buyruk mutlakiyete cesaretlendirebilecek vergileri onaylamak istememesiydi. İngiltere’de toprak sahiplerinin, tüccarların, imalatçıların siyasi kurumu olan Parlamento’nun, Parlamento ile özel piyasanın kralın yetkilerine koyduğu kısıtlamalara onun riayet edeceğine önce itimat etmesi gerekiyordu. Ancak bu şart sağlanınca gerekli miktarda vergi toplamasına (ve vergileri artırmasına) yetki vermeye razı oldu. Bu vergi gelir tahsilatı da toplumda devletin mali taahhütlerine güven uyandırdı. Böylece gelecekte harcanacak emekle sağlanacak gelecek vergilere dayanan taahhüt belgeleri burjuva finans sisteminin ve paranın ikinci biçiminin temelini oluşturdu.

Yukarıda anlatılanla özel borçlar ve kamu borçları gibi kredi araçlarının finans sisteminde stratejik bir işlev kazandığını inkâr etmiyoruz. Nihayetle Bank of England’ın banknotları dev-

letin garantilediği bir tür *özel kredi parası*ydı. Bu banknotlara polişe benzeri başka özel kredi paraları ve taşra bankalarının sürdürdüğü banknotlar eklendi. En güvenilir borç senetleri Bank of England'inkilerdi; bunların genel kabul gören eşdeğerli bir araç hâline gelmesi para işlerinde muazzam bir yenilikti. Ancak bunlar çalışma ve üretim âleminde bağımsız dolaşmıyordu. Banknotlar hayalgücünün yarattığı bir fetiş değildi; bunların temeli kamu borcunun ekonomi politiğindeydi. İlk savaş kredisine olanak yaratan Bank of England hisseleri gibi banknotlar da devletin ulusal servetten alacağı vergi payı teminatına dayanıyordu. Tanınmış siyaset bilimci J. G. A. Pocock'un devlet borcuna yatırım yapılmakla "servet gerçek olmaktan çıktı; hem akışkan hem de hayali oldu" demesinde kafa karışıklığı olduğu aşikâr.²⁹ Edebiyat eleştirmeni Patrick Brantlinger'in erken modern dönemde İngiliz finans sistemi bağlamında modern toplumların "iktisadi temelinin yani üretim tarzının" "pozitif maddi bir iktisadi güçten ziyade bir finansal uçurum biçiminde" olduğunu söylemesinde de benzer şekilde bir kavrama eksikliği var.³⁰ Zira kredi paraları ve diğer finansal araçlar her ne kadar maddi şeylerden soyutlanmış görünse de bedenlerle ve çalışma dünyasıyla girift bir ilişki içindedir; aynı zamanda bedenlerin ve emeğin devletle bağlantılarıyla da iç içedir. Bu ilişkileri çözebilmek için fetişleri eleştirerek ortaya çıkarmak gerekir. Bunu en basit şekilde vergi ile örneklendireyim.

§

Britanya'da vergilendirmenin ekonomi politiği üzerine yapılan araştırmaların önemli bir faydası kamu borcunun *dayanakları* üzerinde durmasıdır. Britanya'da devletin maliyesi bir uçurum üzerine değil, çok etkin işleyen bir vergilendirme mekanizması üzerine kuruluydu.

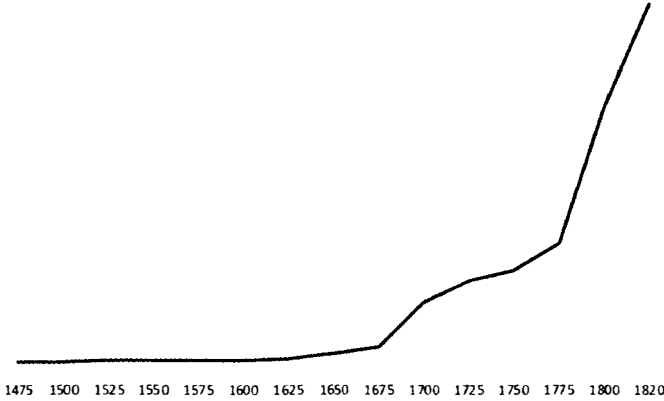
Bank of England'ın verdiği ilk kredilerin faiz ödemelerini devletin belirli gelirlerden ödemeyi taahhüt ederek garantilediği

ekseriya gözden kaçır. Örneğin ilk 1,2 milyon sterlinlik krediye katkı yapanlara gemilerden alınan tonaj vergilerinden ve alkollü içki vergilerinden oluşan bir “daimi Faiz Fonu” vadedildi; bundan ödenen gelirler de vergiden muaf olacaktı.³¹ 1695 Şubat ayında açılan 300.000 sterlin krediye de gümrük vergileri karşılık gösterildi. 1775-1783 Amerikan Savaşı’na kadar, finansmanı belirli devlet gelirleriyle karşılanmayan devlet borçlanmasının payı on sekizinci yüzyıl boyunca sürekli azaldı.³² Artık bu bir burjuva devleti olduğundan faiz ödemeleri bir kez olsun aksamadı. Ve bu ödemelerin gelir kaynağı gaibin ötesinde bir yerlerde idi.

Bunu anlamazsak 1689’dan sonraki finansal ve parasal devrim -o zaman bazılarına görüldüğü gibi- simya işi, hokkabaz işi gibi görünebilir. Düşünün ki uzun vadeli kamu borcu 1688’de yaklaşık 2 milyon sterlinden 1820’lerde 834 milyon sterline yükseldi. Astronomik bir artışı. Eleştirenler borç canavarı toplumu hepten yiyip bitirecek diye panik nöbetleri geçiriyordu. Oysaki daimi borçlanmada işin püf noktası yatırımcılara bekledikleri faizlerin muntazaman ödenmesidir (ve o borca karşılık tuttukları belgeleri istediklerinde kolayca satabilmeleridir). Devletin borcunu ödeyebilmesi için de ulusal servetten kestiği gerçek iratları bulunmalıdır. O da kesinlikle vardı. Napolyon Savaşları döneminde (1803-1815) Britanya devletinin topladığı vergiler I. Charles devrindekini otuz iki katına ulaştı.³³ Daimi bir kamu borcunun hızla artmasına olanak veren “pozitif maddi iktisadi güç” buydu. Marx’ın ilkel birikimin-öğelerinden birinin “ağır vergilendirme” olduğuna dair saptaması bundandır. Şekil 4.1 devletin vergi gelirlerindeki muazzam artışı göstererek bu yeni finans sisteminin nasıl işlediğine dair bir fikir veriyor.

Şekil 4.1: İngiltere’de Devlet Gelirlerinde Artış (1475-1820)

(1451-1475 sabit fiyatları ile yıllık kamu harcamaları, yüz bin sterlin)

Kaynak: *British Parliamentary Papers*, cilt 35; European State Finance Database’de P. O’Brian ile P. A. Hunt’in hazırladığı verilerden.
<http://www.esfdb.org/table.aspx?resourceid=11192>

İngilizlerden çok vergi toplandığını da vurgulamak lazım. On sekizinci yüzyılın ilk çeyreğine geldikte Fransızların kişi başına ödediğinin iki katından fazla vergi ödüyorlardı. 1780’lerde neredeyse üç katını ödüyorlardı.³⁴ Besbelli İngiltere’de egemen sınıfın Parlamento’daki temsilcileri vergiye karşı değildi. Fakat vergi toplama yetkisini ancak finans piyasalarına, o piyasalara hâkim olan yatırımcılara ve Parlamento’da egemen sınıfın temsilcilerine hesap vereceğini kanıtlamış bir rejime vermeye razı idiler. Şekil 4.2’de Britanya’da kişi başına verginin trendi görülebilir. Burada da on yedinci yüzyıl sonlarında kritik bir geçiş gerçekleştiğini görüyoruz.

Şekil 4.2: İngiltere’de Kişi Başına Devlet Gelirinin Artışı (1451-1815)

Kaynak: *British Parliamentary Papers*, cilt 35; European State Finance Database’de P. O’Brian ile P. A. Hunt’ın hazırladığı verilerden.
<http://www.esfdb.org/table.aspx?resourceid=11192>

Devletin vergi gelirlerinde ağırlık giderek toprak servetine salınan vergilerden gümrük ve satış vergilerine geçti.³⁵ Bu gelirlerin toplanmasına büyük ölçüde sarayda lükste harcanmayıp kapitalist genişlemeye finansman sağladığı için izin verildi. Devletin bütçelerini devamlı şişiren savaştı; dış ticaret ve yayılma siyaseti de savaşa dayanıyordu. On sekizinci yüzyılda cari askerî harcamalar ile geçmiş savaşlardan kalan borç ödemeleri toplam kamu harcamalarının yüzde 75-85’ini götürdü.³⁶ Nerden bakılsa bu bir *mali-askerî devletti*.³⁷

Banka parası elbette beraberinde yeni istikrar sorunlarına yol açtı. Daha önce de belirttiğim gibi *gelecekte* oluşacak servete da-

yanan her finansal araçta bir spekülasyon ögesi olur. Doğası gereği gelecek bilinemediğinden modern banka parasının yapısında risk ve belirsizlik mevcuttur. Tabiatıyla 1630’larda Hollanda’da yaşanan lale çılgınlığı ve ondan yaklaşık 75 yıl sonra İngiltere’de Güney Deniz Şirketi’nin* hisseleri üzerine yapılan spekülasyon gibi geleceğe yönelik tutuşulan bütün akıl dışı bahislerde risk ve belirsizlik olur (bu spekülasyona tekrar değineceğim). Sürümünü kıymetli metal rezervi gevşek bir biçimde sınırlandırdığından, modern banka parası spekülasyon girişimlerini körükleyebilir. Kâğıt paranın kritik dayanağı kıymetli metal rezervlerindeki geçmiş emek ve gelecekte beklenen devlet gelirlerindeki emektir; ne var ki kâğıt para miktarının hızla geçmiş ve gelecek emekle orantısız artma tehlikesi vardır. Çinlilerin kâğıt parasının değeri zaman zaman çökmüştü; sebebi buydu. Onun için kanun koyucular finansal çılgınlıkları önlemek istedikleri gibi ölçüsüz kâğıt para üretimini de önlemeye kafa yoruyordu. Kanun koyucu nüfusun çoğunun hâlâ banknot ve bono dünyasında değil, sikkenin başat olduğu bir ekonomide yaşayıp iş yaptığını de hesaba katmaya mecburdu. On yedinci yüzyıl sonlarında siyasetçiler yeni parasal-f finansal düzenlemelere güven sağlamak için devletin sözleştiği yükümlerini yerine getireceğine güvenceleri sabitlemeye çalışmakla yetinmedi. Altın genel kabul gördüğünden ve uluslararası ödemelerdeki işlevi nedeniyle banka parasını altınla da desteklemeye çalıştılar. Filozofların en burjuvası John Locke 1690’lı yıllarda hararetli para tartışmalarına müdahalelerinde kralın yükümlerine sadık kalmasının ve parayı kıymetli metale raptetmenin gereğini vurguladı.

Newton’dan Locke’a: Sikke, İdam ve Dünya Parası

Devrimler buhrandan buhrana ilerler. Bank of England ile bağlantılı para devrimi de böyle gelişti. Nitekim bankanın kurulmasının üzerinden bir-iki yıl geçmeden Fransa’ya karşı gittikçe şiddet-

* Metinde “South Sea Bubble”. Hisseleri üzerinde spekülasyon yapılan şirketin kısa adı “South Sea Company” idi. –çev.

lenen bir savaşın ortasında ülke para sisteminin çökmesine ramak kalarak sarsıldı. Bunalımı çözmekte banka muhakkak rol oynadı; ancak sikke sisteminin büyük ölçekte elden geçirilmesi gerekti ki bu işe John Locke, Isaac Newton ve idam cezası karıştı.

İngiltere’de eskiden beri sikke kıtlığı olagelmmişti. Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla bu sıkıntı arttı. Erken modern dönemde İngiltere’de para sistemi tamamen paranın ilk biçimi olan metal sikke üzerine kuruluydu. On altıncı yüzyıl ortalarından itibaren ekonomi hızla büyümeye başlayınca ve piyasa ekonomisi genişledikçe para kıtlığı vahim bir hâl aldı. Bir tarihçinin hesabına göre 1540 ile 1600 arasında sikke talebinin yüzde 500 artmasına karşılık sikke arzı yüzde 60’tan biraz fazla arttı.³⁸ 1620’lerde zamanın en akıllı iktisatçı yazarları (Thomas Mun, Gerard de Malynes, Edward Misselden) para kıtlığı üzerinde durdu; genelde sikke darbedecek altın ve gümüş temin edebilmek için dış ticaret fazlası vermek gerektiğini vurguladılar.³⁹ Nakit kıtlaştıkça İngiltere halkı gündelik alışverişi yürütebilmek için giderek borca yöneldi. Buna işçi ailesinin kasaba borçlanmasından; tüccarlar ve imalatçılar arasında veresiye satışlara, borçla para teminine, senetlerin dolaşmasına kadar her türlü borçlanma giriyordu. Bir iktisat tarihçisine göre on yedinci yüzyılın ilk yarısında veresiye yapılan alışverişler sikkeyle yapılanın on bir katıydı.⁴⁰ Ne var ki ticaret çarklarını kredi döndürse de yasal parayı ikame edemedi. Tedavül alanı geniş olan borç belgeleri azdı; ve kesin ödemenin metal sikkeyle yapılması gerekiyordu. Dolaşımda çeşitli kâğıt paralar vardı ama bunların kesin ödeme aracı olarak kullanıldığı nadirdi; ancak on sekizinci yüzyılın ortalarındadır ki Bank of England banknotları kesin ödeme aracı konumuna gelebildi.⁴¹ On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren sikke darlığı ortamında imalatçılar ekseriya işçilerine ücret ödemek ve pazarlarda alışverişi kolaylaştırmak için genelde yarım peni gibi küçük birimlerle paramısı markalar çıkarıyordu. Belediye meclisleri de ekonomiyi canlandırmak için bunu yapmaya başladı. Markalar sikke gibi yuvarlak oluyor; deri, bakır, sac, kurşun gibi çeşitli maddelerden

üretiliyordu. 1660'larda sadece Londra'nın finans merkezinde* 3.500'den fazla marka üreticisinin çalıştığı anlaşılmaktadır.⁴²

Bu para sistemi kredi, senet, bono ve yasal ödeme aracı olmayan banknot ağlarıyla çatılmış kırılğan bir sistemdi; buna bir de bir yığın yöresel marka ekleniyordu. Hantal da olsa iyi zamanlarda işleyebilirdi. Ancak bozulmaya yatkındı. En bozucu şey de savaştır.

Hobbes'un dediği gibi yabancı ülkelerde bulunan ordular için tedarikte ödemeleri genel kabul gören bir dünya parası ile yapmak gerekir. On yedinci yüzyılın sonlarında bu, altın ve gümüş külçeleri veya bu metallerden sikkelerdi. 1689'dan sonra Fransa'ya karşı savaş yayıldıkça İngiltere'nin ordusu ve donanması da büyüdü. Bunlar yabancı ülkelere ve denizlerde savaştığından sınır aşırı para göndermek gerekiyordu. İngiltere'nin müttefiklerine yaptığı muazzam para yardımları için de sınır aşırı para aktarmak gerekiyordu (paralı askerlere ödemeler gibiydi). Üç yıl gibi kısacık bir sürede (1691-1692'den 1694-1695'e) devletin harcamaları yüzde 50 arttığından ülkeden altın-gümüş çıkışı da arttı. Kıymetli metaller dışarı akarken savaşın ticareti aksatmasıyla Britanya'nın ihracat gelirleri azalınca ülkeye kıymetli metal *girişi* de hızla azaldı. Böylece bir yandan savaştan kaynaklanan altın-gümüş kaybı, öte yandan ticaretin aksamasından ötürü altın-gümüş girişinin azalması nedeniyle açık arttıkça arttı. Bunlar yetmiyormuş gibi yıllardır insanların sikkelerden küçük parçalar kırıp kırılmış sikkeleri piyasaya vermesi sonucu İngiltere'de gümüş sikkeler epey değer yitirmişti. 1690'ların ilk yarısında sikkelerdeki gümüş miktarı resmen belirlenmiş ağırlıktan yüzde 20 kadar eksilmiş olabilir. Bu nedenle bunlar yabancı piyasalarda üzerine darbedilmiş değerden yüzde 15-20 iskontoyla kabul ediliyordu. Öyle olunca da savaş giderleri için yüzde 15-20 daha çok altın-gümüş göndermek gerekiyordu.

Nedenlerine girmeyeceğim, İngiltere darphanesinin gümüşe piyasa değerinin altında fiyat biçmesi sorunu içinden çıkılmaz hâle getiriyordu. Bu insanları sikke kestirmek için darphaneye

* "City of London". Londra şehrinde finans kurumlarının bulunduğu yönetimde özerk mıntıka. -çev.

metal getirmekten caydırıyordu çünkü başka yerde daha yüksek fiyata satabiliyorlardı. Elinde gümüş bulunan İngilizler bunu başka ülkelere göndermeye veya altına çevirmeye güdülenmekteydi. Böylece para sistemi yıkıcı bir döngüye girmişti. Dışarıya gümüş gönderilmesi nedeniyle artan para kıtlığı gümüş sikkeleri kırıp kırıntıları ergiterek dışarıya göndermeyi daha da teşvik ediyordu (kenarı tırtıklı sikkeler çıkmadan önce bunu yapmak kolaydı). Londralı kuyumcuların 1690'da yaptığı hesaba göre Londra'dan Hollanda'daki ve Fransa'daki metal tüccarlarına ayda neredeyse 1,4 ton* gümüş ihraç ediliyordu.⁴³ Dahası bir sikke ne kadar çok gümüş içeriyor ise saklanması veya ergitilip ihraç edilmesi o kadar olasıydı; zira gümüşünden çalınmış sikkeler gündelik alışverişte ve ödemelerde pekâlâ iş gördüğünden insanlar kaliteli sikkeleri saklıyordu. Onun için en eski, en çok yıpranmış sikkeler dolaşımda kalıyordu. 1695'te İngiliz sikkelerinin birçoğunda gümüş miktarı kırılmaktan ve aşınmadan yarısına kadar azalmıştı.⁴⁴ Gümüşün dışarıya gönderilmesiyle ve kırılmasıyla sikke darlığının şiddetlenmesine ilaveten savaşın ekonomide yol açtığı tıkanmalar sonucu fiyatlar fırladı. Savaş finansmanı, sınır aşırı para sevkiyatının yükselmesi ve sikke kırma furyası nedeniyle İngiltere'de para sisteminin korkunç bir yıkımın eşiğinde olduğu belliydi. 1696'da Sikke Yenileme işte bu sıkıntılı ortamda yapıldı.

\$

Parlamento 1691'den beri sikke sisteminin durumunu araştırıp tartışmaktaydı. Yirmi beş yıldan uzun süre Hazine Bakanlığı yapan William Lowndes ve başkaları İngiliz sikkelerinin devalüe edilmesini savunmaktaydı; sikkelerin itibari değeri aynı kalacak, ancak gümüş içeriğinin azaldığı tescil edilecekti. Böyle bir deva-lüasyonla sterlinin gümüş karşılığı beşte bir azalacaktı. Bu konuda kitapçıklar yayımlandı. Tartışmada Locke bu stratejiyi eleştiren yazarlar arasında öne çıktı. Kendisi sikkelerin mevcut yasal

* "Fifty thousand ounces". -çev.

ölçülere göre yenilenmesini, yani sikkelerin metal içeriğinin eski seviyesine çıkarılmasını savundu. 1696 başlarında Parlamento “Locke hizbi”nin savunduğu tedbiri benimsedi. İngiltere’de tüm sikkeler aşama aşama toplanıp hepsi metal içeriğini yasal ölçüye getirecek şekilde yeniden darbedildi. Locke’un devalüasyona karşı kuramsal savını az sonra ele alacağım. Ama önce İngiliz para sisteminin elden geçirilmesinde Locke’un dostu Isaac Newton’un rolüne bakalım.⁴⁵

Sikke yenileme işinin başlarında Parlamento’nun sikke kırpanlara ve kalpazanlara karşı öfke içinde olduğu esnada Locke Newton’un Londra Darphane müdürlüğüne* atanmasını sağladı. Üç yıl sonra da darphane başkanlığına** getirildi. Newton 1727’de ölümüne kadar bu görevde kaldı; bu sayede zengin oldu. Bunlar esasında kayırılan kişilerin atandığı görevler olup pek çalışmayı gerektirmiyordu. Ancak Newton bu vazifeye dört elle sarıldı. Özellikle kalpazanlarla sikke kırpanları bulup kovuşturma görevini şevkle yürüttü. Söz konusu suçların cezası idamdı. Bu büyük fizikçi idam gibi keskin bir silahla kendini kırıpcılara-kalpazanlara karşı bir mücadeleye kaptırdı. Bir casus ağı kurdu. Kimliğini gizleyerek meyhaneleri, hanları, hapishaneleri bizzat dolaşıp kalpazanları kovuşturdu. Enselediğini de bırakmıyordu. Newton’u savunan bir araştırmacı bile onun “merhamete eğilimli olmadığını” teslim eder.⁴⁶ Asla değildi. Darphanedeki çalışmasının ilk üç yılında yüzden fazla kırıpcı ve kalpazan zanlısını hapsedtirdi. Göreve geldiğinde ilk yılda Londra’da en az on beş kişi sikkeyle ilintili suçlardan ötürü idam edildi.⁴⁷ Devlet terörüyle sikke sistemini düzeltmek mümkün olsaydı Newton tek başına işin üstesinden belki gelebilirdi. Heyhat, bu yetmiyordu. Sikke darp teknolojisinde bir devrim olması ve sikkelerin ayarının ve bir örnekliğinin artması gerekiyordu; bunda da Newton darphane başkanlık görevini şevkle hakkıyla yaptı.

* “Warden of the Mint”. –çev.

** “Master of the Mint”. –çev.

Locke da *thanatokrasi* taraftarıydı; radikal tarihçi Peter Linebaugh bu terimi ülkeyi idam cezasını kullanarak yöneten devlet anlamında kullanır.⁴⁸ * Newton gibi Locke da sikke kırpanlardan öldüresiye nefret ediyordu. Fransızların İngiliz askerlerini-denizcilerini öldürmekte olduğu bir zamanda Locke kırpıcıların İngiltere'ye “düşmanlarımızın var kuvvetleriyle yapabileceğinden” daha çok zarar verdiğini iddia etti.⁴⁹ Güttüğü bu kine ilaveten kapitalist piyasanın egemenliğini yoksulların bedenlerine acımasızca kazımaya azmetti; bu, kırpıcıları asmakla, çocukları kırbaçlamakla, yoksul anaların-babaların çocuklarını kaçırmakla olabilirdi; Locke bunların hepsinin yapılmasını savundu. Filozofun 1697'de Ticaret ve Yerleşimler komisyonuna** hitaben Yoksullar Yasası konusunda yazdığı yazı buna güzel bir örnektir. Siyaset bilimci Neal Wood'un dediği gibi “Bu fevkalade acımasız belgede gariban insanlara Hristiyanca bir merhamet, bir şefkat görmek mümkün değil”.⁵⁰ Merhameti bırakın; Locke kendi kilise mıntıkası*** dışında izin belgesi olmadan dilenen çocukların yakalanıp ıslahevi “okulları”na konmasını, orada “adama-kıllı kamçılanıp akşama kadar çalıştırılmasını” önerdi. Yoksul yardımı alan ebeveynlerin üç ile on dört arası yaşta çocukları ıslahevlerine**** konacaktı. Kendi kilise mıntıkası dışında sahte izin belgesiyle dilenirken yakalananların kulakları kesilecek, bu suçu tekrarlarsa sömürgelere sürülecekti. Locke bu önerilerini yazarken fakirleri tahkir eder; onları “dilenci asalaklar”, “avare baldırı çıplaklar” ve benzer sözlerle kötüler.⁵¹ Locke'un asıl davası mülkiyet hakkını korumaktı. Onun siyaset felsefesinde mülkiyet hakkını koruyan devlet iki yönden tehdit altındadır. Devlet alttan

* Thanatos Yunan mitolojisinde ölümü simgeleyen tanrısız kişinin adıdır. -çev.

“Comissioners of Trade and Plantations” “Plantation” 16.-17. yüzyıllarda İngilizleri, daha sonra İskoçları İrlanda'ya yerleştirme politikası anlamına geliyordu. -çev.

*** “Parish”. -çev.

**** “Workhouses” İngiltere'de yoksulların barındırılıp zorla çalıştırıldığı kurum. çev.

ayaktakımının tehdidi altındadır; mevcut durumda bunlar sikke kırpanlar ve kalpazanlardır. Devlet üstten de para sistemini kendi çıkarı için kullanmaya eğilimli devlet görevlilerinin çevirdiği dolapların tehdidi altındadır. Newton alttan gelen tehdidi bastırmak için bir strateji geliştirmişti; Locke sikke yenileme tartışmasına müdahaleleriyle üstten gelen tehdidi halletti.

Locke'un sikkelerdeki gümüşün eski seviyesine çıkarılması için yürüttüğü kampanyayı birçokları bir tür kıymetli metal fetişizmi olarak yorumlar. Bazısı bu fetişizm nedeniyle filozofun (örneğin) bir İngiliz şilininin itibari değerinin belirli bir miktar gümüşe tam tamamına eşitlenmesinin gerekmediğini anlamadığını söyler.⁵² Ama bunu söyleyenler Locke'un savının *toplumsal* özünü gözden kaçırıyor. Locke'un savı esasında tüm iktisadi alış-verişlerin ve sözleşmelerin sağlam bir değer ölçü birimine dayanması gerektiği idi. Dedi ki zengin toprak ağası olsun yevmiyeli işçi olsun, iktisadi bir sözleşme yapan herkes üzerinde anlaştığı parasal değerleri devletin keyfi şekilde değiştirmeyeceğini varsayar. Hazine Bakanı'nın İngiliz sikkelerinin gümüş muhtevasını yüzde 20 azaltma tavsiyesi doğrultusunda sikkelerin değerini değiştirmek "darphane kırılmış para darbetmeli" demek gibidir.⁵³ İster devletin tertibiyle, ister yasa dışı kırpmayla olsun, sikkelerin değerine yapılan herhangi bir müdahale göz göre göre insanları "dolandırmaktır"; değerler arası nispetleri bozduğundan piyasada "kargaşaya" yol açar. II. Charles'ın devletin borç ödemelerini durdurması misali sikkenin değerini düşürmek sözleşmelerin dayandığı rıza zeminini yıkar; "kamunun güvenine zarar verir", yani iktisadi öznelerin mal-mülk fiyatlarından sözleşmelerde yazılı tutarlara kadar tüm parasal değerlere güvenine halel getirir.⁵⁴ Locke sözleşme yükümlerine kamunun itimadını, "güvenini" çok önemser. Gerçi kendisi *sterlin* ve *şilin* kelimelerinin ifade ettiği gümüş miktarının doğada belirlenmediğini, toplumca belirlendiğini kabul eder. Ancak bir "hayali değer", "genel uzlaşma" ile bir kere saptandıktan sonra buna duyulan güven "toplumu bir arada tutan büyük bağ" olmaktadır.⁵⁵ Karşılıklı anlaşma ile belirlenmiş

bir değeri keyfî değiştirmek siyasal toplumda insanları birbirine bağlayan toplumsal sözleşmeyi bozmaktır.

O hâlde Locke'un paranın metal içeriğini değiştirmeye karşı çıkması altının-gümüşün "içkin değeri" gözünü bağladığından değildi. Tek tek para birimlerinin görenekle oluştuğunu pekâlâ görüyordu. Karşı olduğu, devlet olsun kırpıcı olsun herhangi bir failin saptanmış iktisadi oranları kendi başına değiştirmeye yetkisi olduğu görüşüydü. Locke'a göre bu, kira, fiyat, faiz oranı üzerinde uzlaştıktan sonra taraflardan birinin sözleşmenin maddelerini değiştirmeye kalkışması gibidir. Buna karşılık devlet sikkelerin ayarını koruduğu zaman toplumsal uzlaşmayla saptanmış değerlerin kralların-devlet görevlilerinin keyfî kararlarından bağımsız olduğunu, bu değerlerin kişiye bağlı olmayan piyasa güçlerine tabi olacağını kamuya işaret etmiş olur. Hâliyle bu görüş toprak sahiplerinin işine geliyordu (bunların kiralari uzun vadeli sözleşmelerle tespit ediliyordu) ve faizle borç verenlerin çıkarınaydı. Buna karşılık kiracılara ve borçlulara yaramıyordu, çünkü sikkelerin ayarı düşürüldüğünde bunlar ödemelerini sözleşmelerinde yazılı *nominal* miktarda parayla yapsalar dahi daha az miktarda kıymetli metalle ödemiş oluyorlardı. Locke besbelli bazı çıkar gruplarını kollasa da muhakemesi esasında daha genel bir amaç güdüyordu. Locke mülkiyeti, parayı ve piyasa ilişkilerini, devletten ve siyasal toplumdan *önce* oluşmuş toplumsal ilişkilere dayandırmak suretiyle bunları emniyet altına almaya çalışıyordu. Locke'a göre devletten beklenen, siyasal yapılaşmadan önce oluşmuş bu ilişkileri değiştirmemesi, bilakis korumasıdır.

Locke bir katkı daha yaptı. Piyasanın öznesiz gücünün küresel düzlemde en etkili işlediğini öne sürdü. Kral vergi tahsilatında kırpılmış veya ayarı düşük para kabul ederse; toprak sahipleri bunları kira ödemelerinde kabul ederse o para pekâlâ ülke sınırları içinde iş görebilir. Kapalı otarşik bir ekonomide nominalizm geçerli olabilir; canımızın istediği miktarda gümüşe *sterlin* veya *şilin* ismini verebiliriz: "Paramız, ticaretimiz kendi aramızda dolaşsa, dış dünya ile hiç ticaretimiz olmasa bunun-

la işler pekâlâ yürüyebilir.”⁵⁶ Ancak, der, sikkelerimizi eskisine göre daha yüksek bir değerle isimlendirsek yabancı piyasalarda iktisadi faillerin “tuz, şarap, yağ, ipek” karşılığında daha az gümüş ödememize razı olacaklarını sanmak hatadır.⁵⁷ “Dış âlemle ticaret yapan” her ekonomide paranın değerini belirleyen “genel dünya ticaretidir”.⁵⁸ Locke dünya çapında piyasa ilişkilerinin ulus devletlere hükmettiğini, uluslararası ödemelerde yüksek ayarlı altının-gümüşün kullanılmasının pratikte dünya parasının önemini kanıtladığını öne sürdü.⁵⁹ Locke devletlerin doğal mülkiyet hakkına müdahale etmeye yetkisi olmadığı gibi paranın doğal yasalarına karışmaya da hakkı olmadığı görüşündeydi. Siyaset felsefecisi George Caffentzis’in belirttiği gibi Locke 1690’larda yazdığı siyasi-iktisadi yazılarında “yaşadığı çağda ilerletici toplumsal-mantıksal gücün ülkede ‘girişimcilerin’ ya da ‘kutsanmış hükümdarların’ kibirleri değil, paranın evrenselliği olduğunu” söylüyordu.⁶⁰

Locke paranın (Marx’ın daha sonra *dünya parası* dediği şeyin) evrenselliğinin devletten üstün olduğunu öne sürmekle zımnen kapitalist dünya piyasasının modernliğin temel taşı olduğunu saptadı. Böylece paranın ulus devletin eseri olduğu anlayışını terk etti, parayı “genel dünya ticaretinin düzenlediğini iddia etti. Locke’a göre para *commonwealthin* kanı olmaktan çok, *dünya ticaretinin* kanıydı. Nihayetle burjuva toplumunun dünya çapında bir bütün olarak anlaşılması gerektiğini düşünüyor, dünya parasını ve dünya piyasasını burjuva toplumunun en genel somut cisimleşmesi olarak görüyordu.

1690’lı yıllarda “Lockeçu hizbi” tanımlayan bu görüştü. Akıma Isaac Newton dâhildi. Newton 1688-1689 Muhteşem Devrim’inin hemen ertesinde Whig partisinden milletvekili oldu.⁶¹ Whig partisnin kozmopolitliği elbette tamamen burjuva nitelikliydi. İngiltere’nin sömürgecilik ve köle ticareti yapmasını kesin destekliyordu. Nitekim Locke gençliğinde Britanya’da köle ticareti yürütmek için kurulan ilk şirket olan Kraliyet Afrika Girişimci Tüccarlar Şirketi’ne ilk para yatırımlardan biri olmuştu. Şirkete

İngiliz köle ticaretinde tekel imtiyazı verilmişti. 1672’de Girişimci Tüccarlar Şirketi’nin yerine Kraliyet Afrika Şirketi geçtikten sonra 1674’te Locke berikinden dört yüz sterlinlik hisse satın aldı; ertesi yıl bu yatırımını iki yüz sterlin artırdı.⁶² Darphane’de görevli olduğu yıllarda zenginleşen Newton da dostunu örnek alarak Güney Deniz Şirketi’ne epey yatırım yaptı. Bu şirket de Afrikalı esirleri İspanya’nın Yeni Dünya’daki sömürgelerine taşıma ve satma imtiyazını (meşhur *asiento*’yu*) elde etti.

Bu büyük İngiliz liberaller kölecilikten de rahatsız değildi, sömürgecilikten de. Nitekim Locke 1696’da Ticaret ve Yerleşimler Kurulu’na atandı; kısa sürede kurulun sürükleyici gücü oldu.⁶³ Locke İngiltere’nin Amerika’daki ve İrlanda’daki kolonilerinde sömürgeci hâkimiyet kurmasını canıgönülden destekledi ve oralarda öz yönetime karşı çıktı (biyografisini yazan bir yazar buna hayret eder).⁶⁴ Aslında Locke sömürgeciliği ve köleciliği desteklemeye en geç 1669’da başladı. O zaman Carolina Lortları’na** sekreter olmuştu. Bu görevdeyken hararetle yeni kolonide köle çalıştırılmasını telkin etti. Köle ticaretine yatırım yaptığını hatırlarsak buna şaşılmaz. Locke hizbindekiler İngiltere’nin tahakkümünü genişletmek için yürüttüğü savaşların en ateşli destekçilerindendi. O savaşların finansmanı Bank of England’ın varlık nedeniydi; banka esasında Whiglerin kurumuydu; ilk hissedarlarından biri bizzat Locke idi.⁶⁵ Burada yine para ile kan arasındaki kopmaz bağ karşımıza çıkıyor. Sermaye dünyaya (Marx’ın deyişle) paçalarından “kan ve pislik” saça saça geliyorsa, fikir yol-daşı liberalizm de en ünlü İngiliz temsilcisinin şahsında dünyaya öyle geldi. İşte Locke’çu para-kölecilik-sömürgecilik bağlantıları İngiltere’de liberal siyasi felsefenin özüyüdü.

* *Asiento de Negros* İspanya Kraliyeti’nin belirli tüccarlara, Amerika’daki sömürgelerine Afrikalı köle temin etme tekelini verdiği sözleşmelerdi. –çev.

“Lords Proprietors of Carolina”. Bu şahıslar İngiltere Kralı II. Charles’in 1663’te Amerika’daki Carolina yerleşiminin mülkiyetiyle birlikte orada yönetim kurma ve toprak dağıtma gibi geniş yetkiler verdiği sekiz lort idi. –çev.

Para, İktidar, Köle: Locke'un İnsanları Cisimleştirmesi

Bu bağlantıların Locke'un siyaset felsefesinin özü olduğunu sadece hayat hikâyesinden çıkarmıyoruz. Locke'un ekonomi politığında ve siyaset kuramında geliştirdiği önemli savlara da işaret ediyoruz. Özellikle klasik liberalizmin genel olarak hakları savunmaktan ziyade *mülkiyet hakkını* savunmak üzere inşa edildiğini söylüyoruz. Buna insanlar üzerinde mülkiyet hakkı dâhildi.

Locke'un biyografisindeki olgular şüphesiz onu köleliği savunmaya yatkın kıldı. Köle ticaretine doğrudan yatırım yaptığını söyledik. Ayrıca Locke'un hamisi Birinci Shaftesbury Kontu'nun Carolina'da kurduğu ilk İngiliz kolonisi yerli halklarla çatışmalara girmekle yetinmedi ve onları köle yaptı. Hatta bir tarihçi Güney Carolina'daki yerleşimcilerin "Kuzey Amerika kıtasında yerli halktan kölelerin ticaretinde asli fail" hâline geldiğini öne sürer.⁶⁶ Shaftesbury Kontu (ki Locke'un siyasi olgunlaşmasını çok etkilediği söylenir) hemen yerli kölelerin ticaretine para yatırdı. 1670'lerin ortalarında yerleşimciler "kölelerini haklı savaşlarda esir alınmış insanlar olarak tasvir etmekteydi".⁶⁷ Bu çok şey anlatıyor. Yerleşimcilerin savunması buydu; yerli halkları zorla yerinden etme projesine meşruiyet kılıfıydı. Oysaki klasik "haklı savaş" kuramında ancak saldırı karşısında savunma savaşları etik olarak meşru görülür. Yeni Dünya'da durup dururken saldırıya uğradıklarında kendilerini savunan insanları köleleştirmekte yerleşimcilerin masum olduğunu iddia etmek apaçık iki yüzlülüktü. Yine de "haklı" bir yanı olmasa bile yerleşimciler yerli halklar ile savaştıklarını işaret edebilirdi. Buna mukabil Afrikalıları köleleştirmekte haklı savaş savı tamamen anlamsızdı. Zira Kraliyet Afrika Şirketi'nin alıp sattığı Afrikalılar İngilizlerle savaşmış değildi (hatırlayalım; Locke da, Shaftesbury Kontu da bu şirkete para yatırmıştı). Buna rağmen Locke Shaftesbury Kontu'nun Carolina'da yeni kolonisi için anayasa hazırlarken orada köle sa-

hiplerinin Afrikalı köleler üzerinde “mutlak hâkimiyet ve yetki sahibi olmasını” tavsiye etti.⁶⁸ Buna ne gerekçe bulabilirdi?

Bunu cevaplandırmaya devletin kökenine ilişkin “ataerkil” sava Locke’un malum itirazıyla başlayalım. Bu sava göre dünyada iktidar Tanrı’nın ilk insan Adem’e egemenlik bahşetmesinden türer. İlk defa Robert Filmer’in öne sürdüğü bu muhakeme mutlak kraliyet rejiminin gerekçesi oldu. Filmer’e göre Tanrı Adem’i ilk insan, ilk ata olması hasebiyle yeryüzünde egemen kıldı; kralların tüm yetkileri de Tanrı’nın bu ihsanından türer.⁶⁹ Ancak Locke mutlakiyete karşı olduğundan, yani keyfi yönetime karşı mülk sahibi insanların haklarını korumaya kafa yoran bir yazar olduğundan mülkiyeti ve iktidarı başka türlü açıklaması gerekirdi. Siyasi erkin Tanrı’nın Adem’e dünyaya hükmetme yetkisi bahşetmesinden türediği kabul edilirse, hükümdara karşı çıkmak günah olurdu. Öte yandan egemenlik Adem aracılığıyla Tanrı’dan gelmiyorsa, insanların Tanrı nezdinde eşit olduğu ve Tanrı’nın baştan insanlar arasında herhangi bir fark yaratmadığı gibi yıkıcı bir ihtimal doğuyordu. Ama Locke eşitlikten yana hiç değildi.⁷⁰ Bu nedenle iktidarın meşruiyetini ve insanlar arasında eşitsizliği başka türlü açıklamak gerekiyordu. 1681’de yazdığı *Yönetim Üzerine Birinci İnceleme*’sinde bu yolda gösterdiği çaba ilginçtir. Locke Adem’e dayanan açıklamanın karşısına kudrete ermenin “yeni yolu”nu, paraya dayanan bir yol çıkarmaktadır. Diyor ki, toplumda kudrete erenler büyük miktarda para harcayanlardır. Öyle ki Batı Hint Adaları’nda bir çiftçinin “Adem’e vâris olmadan ailesinde 318 kişi olması” mümkündür. Bu insanların bir kısmı oğulları, dostlarıdır; ama çoğu satın alınmış “kadın ve erkek hizmetkârlar” ve “paralı askerler ve parayla satın alınan köleler” dir. Demek ki dünyada kudretin bir kaynağı paradır, ki Tanrı’nın âlemi yaratışına kadar uzanmaz. İnsanlar para ile başkalarının hizmetini satın alabilir. Locke *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*’sinde yaratıcı bir şekilde parayı çalışmaya ve mülkiyete bağladı. Parayla nasıl mal satın alınabiliyorsa insan

da satın alınabilir; insanlara tahakküm edilmesinden Locke vicdanen rahatsız değildir. Efendinin “ister köleler üzerindeki isterse atlar üzerindeki iktidar hakkı yalnızca onları satın almasından ileri gelmektedir” (*Yönetim Üzerine Birinci İnceleme*, 11.130, 131, 130).⁷¹

“Yalnızca onları satın alması”: Locke’un ekonomi politiğinin vesiyaset kuramının anahtarı budur. Bir yorumcu bireyci bir liberalin köleliği onamasındaki bu çelişki karşısında, Amerika’daki kölelik konusunda Locke’un zihninde “bir gariplik” olduğunu söyler.⁷² Doğrudur. Ama bu gariplikte sistemli bir mantık mevcut: bu parasal soyutlama aklıdır; bu mantıkta satın alınan her şey malik olunan bir nesneye, mala-mülke dönüşmektedir. Bu yükselen kapitalizmde her şeyi kapsayan meta ekonomisinin mantığıdır. Para, malları -ve insanları- somut duyarlılıktan, şeyleri birbirine bağlayan anlam sistemlerinden koparmakta; bir soyutlama sistemine, nicel değerler sistemine yerleştirmektedir. Parasal değeri olan nesneler niteliklerini yitirerek salt mübadele değeri miktarları olarak görünmektedir. Locke parayla edinilen mülkiyet hakkına öylesine inanıyordu ki metalaştırmanın mantığını insana teşmil etmekte, insanı fiilen nesne hâline getirmekte zorlanmadı. Yoksa *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*’inde “hizmetçimin biçtiği çimenler”in “bana ait olan emek”* ürünü olduğunu iddia ettiğinde (5.28, vurgu bana ait) düştüğü ontolojik kafa karışıklığı başka nasıl açıklanabilir? Locke’un gözünde ben bir uşak (köle) satın aldıktan sonra ya da ücretle çalışan işçinin işgücünü satın aldıktan sonra, bunların emeği ve ürettikleri ürün bana, yani onları satın alana aittir. Para (görünürde) bedensel varlığımın uzantısı olduğundan satın aldığım her şeyi kucaklayarak beni bunların efendisi kılar. Para *insanları* dahi geçici veya daimi olarak benim kılar. Paranın sihriyle bedenî yeteneklerim şimdi başkalarının bedenlerini içerir, böylece “başkalarının ayaklarıyla yürümeme” olanak verir.

* Türkçesi Locke, *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, s. 189. -çev.

Locke belki M. B. Macpherson'un dediği gibi haris bir birey-ciydi. Kuşkusuz *çılğın kişilerin* kuramını yazıyordu.⁷³ * Locke paranın (kudrete ermede “yeni yol”un) şeytani özellikler kazanmış olmasında; insanlara tahakküm etmeye, hatta insana sahip olmaya olanak vermesinde sakınca görmüyordu.⁷⁴ Afrikalı köle ticaretine para yatırması başka nasıl izah edilebilir? 1680'lere geldikte filozofun fikirlerine sinmiş parasal soyutlamanın garip mantığı İngiltere toplumunda iyice yayılmıştı. Bunu John Bunyan'ın 1678 tarihli *Çarmıh Yolculuğu* [*The Pilgrim's Progress*] başlıklı çok etkili alegorik eserinde görüyoruz. Kitapta Boşluk Sergisi diye bir yer tasvir edilir. Orada “... ev, arazi, ticaret, makam, nam, ülke, kraliyet, şehvet, zevk ve fahişe, karı, koca, çocuk, efendi, kul, hayat, kan, beden, can, gümüş, altın, inci, değerli taşlar ve zevk veren bu şeyler gibi ama tamamı boş olan birçok şey daha burada satılmaya başladı.”⁷⁵

Locke paranın bu kudretini kabullenmekle kalmıyor, onu tasvip ediyordu. Böylece başka alanlarda savunduğu doğal özgürlük ilkesine aykırı olmasına rağmen köle ticaretini meşru bularak savunuyordu. Locke kendini paranın kudretine çok kaptırdığından bu kudret insanları da kapsadığında insanların “doğal özgürlüğüne” ilişkin kendi savunduğu liberal ilkeyi ihlal eden kölelik durumuna yol açtığını belki göremedi. Başka bir deyişle mülkiyet hakkı ve paranın kudreti Locke'un liberal inançlarının temeli olduğundan öteki ilkelerini örseliyordu. Locke köleliği tutarsız bir şekilde haklı savaş öğretisine de dayandırmakla birlikte; akıl yürütürken asıl yöneldiği köleliği paranın kudretine bağlayan çağdaş yeni bir gerekçe saptamaktı. Locke'un *Yönetim Üzerine İki İnceleme*'sindeki muhakemesince “uşakların, canların, kanların, bedenlerin, ruhların” konut ya da inci gibi alınıp satılması tamamiyle makuldü. Nitekim paranın kudreti okyanuslar ötesine yayılarak milyonlarca Afrikalıyı girdabına çekti; canlar, bedenler alınıp satıldı.

* Bu cümlede kullanılan “possessed” sıfatı cin tutmuş, çılğın demektir. Önceki cümlede *haris* diye çevirdiğimiz “possessive” sıfatı ise sahiplenene, paylaşmayan, haris demektir. Yazar bu iki cümlede İngilizce bir kökten türemiş iki sıfat kullanarak edebi bir süsleme yapıyor, ancak Türkçesinde cümlelerin ilgisi anlaşılıyor. –çev.

“İnsan Kanı Tüccarları” Atlas Okyanusu’nda Köle Ticareti ve İngiliz Liberalizmi

Britanya’ya ait bizim kolonilerde ve Fransızların kolonilerinde tarım işlerinde Afrika’dan oraya ithal edilen zencilerin çalıştırıldığı bütün dünyada dile düşmedi mi? Şekerimizi, tütünümüzü, pirincimizi, romumuzu ve diğer plantasyon ürünlerimizin tümünü Afrikalılara, o değerli insanlara borçlu değil miyiz? Afrikalılara ödemeyi Britanya’nın mamulleriyle yaptığımıza göre, Afrika’dan kolonilerimize ithal edilen zencilerin sayısı arttıkça onlara mamul ihracatımız da o oranda artmayacak mı?

Malachy Postlethwayte, 1745⁷⁶

İlk İngiliz yerleşimcilerin çoğu bir-iki yüzyıl geçtikten sonra geriye bakabilseydi on sekizinci yüzyılda “Afrika temeli üzerine kurulu muhteşem bir Amerikan ticaret ve deniz gücü üstyapısı” görünümünde bir sömürge imparatorluğu görüp şaşırırdı.⁷⁷ Bu benzetme de Postlethwayte’in yukarıdaki alıntıyla aldığımız eserinden. Yerleşimcilerin büyük çoğunluğunun Afrikalı köle *ticaretinden* rahatsız olmadığı kuşkusuz. Ancak bu ilk “girişimciler”den pek azı Afrikalı köle *emeği* ile inşa edilmiş koloniler tasavvur etmiştir. Ne var ki köle satın alanların yaptığı özünde buydu; nihayetle bedeninde işgücü içeren insanlar alıyorlardı. Britanya mamullerinin Afrika’ya, Afrikalı kölelerin Yeni Dünya’ya, Yeni Dünya ürünlerinin Britanya’ya ihracatından oluşan üç taraflı ticarete odaklanırsak soyut mübadele alanına takılıp kalabiliriz. Oysaki Yeni Dünya ürünlerinin önce üretilmesi lazımdı. Üretim yapan da giderek Afrikalı kölelerdi. Afrikalı kölelerin Yeni Dünya’da çalıştırılmasını incelediğimizde dikkatimizi ürettikleri ürünler ve sahiplerine yarattıkları servetler çekiyor.

Önce de belirttik; modern çağın başında Avrupalılar başlangıçta Afrika’yı ve Yeni Dünya’yı esas itibarıyla altın bulmak için yağmaladı. Köle uzun süre ikincil bir işti. Afrika ticaretinde tekel imtiyazı olan Kraliyet Girişimciler Şirketi’nin 1660 tarihli tüzü-

ğünde “orada altın madenleri keşfetmeyi ve plantasyon* kurmayı üstlenen girişimcilerden” oluştuğu yazılıydı.⁷⁸ Altmış yıl sonra Kraliyet Afrika Şirketi görevlilerinin aklı fikri yine altındaydı, ama şimdi altın temin etmenin esas yöntemi köle ticareti olmuştu. Afrika’dan köle ihracatının değeri ancak on sekizinci yüzyılda altın ihracatınınkini aştı. O zaman dahi Afrikalı köleler, satanlar için altın temin *aracı* idi. 1720’lerde İngiltere’de en büyük köle tüccarı Humphrey Morice köle taşıyan gemilerinin kaptanlarına mümkün mertebe süratle “mal ve zenci yüklerini altına çevirmeleri” doğrultusunda muntazaman talimatlar veriyordu.⁷⁹ Bu Morice ile daha sonra Bank of England’ın guvernörü** konusunda tekrar karşılaşacağız.

Koloni kurmak için yerleşimci gerekiyordu. Sahada yerleşimci olmaksızın karakol, kale, ticaret merkezi, plantasyon kurmak, maden ocağı açmak mümkün değildi. Yerliler zorla topluca çalıştırılmakla birlikte (ki yerleşimciler bunu tarihçilerin genelde dediğinden çok daha büyük çapta yapıyordu⁸⁰) askerin, nezaretçinin, zanaatkârın vs. işlerini yapacak Avrupalılara da ihtiyaç vardı. Yeni Dünya’da yerleşimcilerin hizmetçi sıfatıyla düşük ücretle çalıştıracakları ucuz Avrupalı işgücüne de ihtiyacı vardı. Bu “beyaz” hizmetçiler çeşitli gruplardan devşiriliyordu: ebeveyninden alınan fakir çocuklar, mahkûmlar, İrlandalı eski asiler, ailesinden kaçırılan gençler, Amerika’ya yol ve yiyecek masrafı karşılığında çalışma taahhüt sözleşmesi imzalayan yoksullar. Amerika’ya ilk yerleşmenin başlangıcında bir-iki nesil süresince anakaraya ve Karayip Adaları’na gelen işgücünün büyük kısmını Avrupalı sözleşmeli hizmetçiler oluşturdu. 1650’de Amerika’da İngiliz kolonilerine ulaşan üç kişiden sadece biri Afrikalı köleydi. Bazı bölgelerde Avrupalı hizmetçilerden daha epey bir süre yararlanıldı. On sekizinci yüzyıl boyunca Pennsylvania’ya gelenlerin üçte iki kadarı beyaz sözleşmeli işçi olmuş olabilir.⁸¹ Eric Williams “Yeni

* “Plantation”. Kelime o dönemde büyük çiftlik anlamına geldiği gibi yerleşim anlamına da gelmekteydi. –çev.

O tarihlerde Bank of England’ı 24 müdür ve bir guvernör yönetiyordu. –çev.

Dünya’da özgür olmayan işçiler esmer, beyaz, siyah ve sarı idi; Katolik, Protestan ve pagandı” demekte genelde haklı.⁸² Ancak 1660’tan itibaren bu durum değişmeye, hem de hızla değişmeye başladı. Artık Amerika kıtasında bağımlı işçilerin büyük çoğunluğunu Afrikalılar teşkil etmeye başladı.

Afrikalı köle satın alma tercihinde büyük artışın birçok nedeni var. Önemli bir neden on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Britanya’da ücretlerin artmasıydı; bu fakir insanları göçmeye sevk eden iktisadi güdüyü zayıflattı ve sözleşmeli hizmetçi getirme maliyetini yükseltti.⁸³ Buna ilaveten o sırada Yeni Dünya’ya gelenlerde ölüm oranlarının azalmaya başladığına dair kanıtlar var. Böylece plantasyon sahipleri kölelere yaptıkları yatırımdan daha uzun süre “getiri” ummaya başladığından kölenin iktisadi cazibesi arttı.⁸⁴ Ayrıca 1672’de Kraliyet Afrika Şirketi kurulunca İngiliz kolonilerine daha büyük sayıda köle ulaşmaya başladı. Salt iktisadi hesapların ötesinde plantasyon sahiplerinin birleşik direniş tehdidini bertaraf etmek için (beyaz) hizmetçileri (siyah) kölelerden ayırt etmek ihtiyacını duyduğuna dair de emareler var. Esir Afrikalı işgücünü ırk kıstasıyla ayırmak çalışan yoksul zümreler arasında bir uçurum açarak dayanışmalarını engelledi; bu ve başka sebeplerle toplumsal kontrolü muhakkak güçlendirdi.⁸⁵ Böylece sömürgelerde bütünleşik plantasyon iktisadî açıdan en elverişli üretim sistemi olarak ortaya çıktığı gibi işgücünün Afrikalılaşması ve ırk ayırımı da aynı özellikle öne çıktı. 1660’lı yıllardan itibaren Avrupalıların Amerika kıtasına yerleşerek orayı sömürgeleştirmesinde yeni bir safha başladı; satın alınan Afrikalı köleler giderek arttı ve sistematik ırk ayırımına tabi tutuldu.

Tahmin edileceği gibi Şanlı Devrim Britanya’nın köle ticaretini adamakıllı körükledi. Bu da yine savaşıla bağlantılıydı. 1688’den 1763’e kadar her savaşın ardından Britanya’nın sömürgeci ve ticari faaliyetleriyle beraber Atlas Okyanusu’nda köle ticaretindeki payı arttı. Atlas köle ticareti 1440’lardan 1830’lara kadar dört asır sürmekle beraber, Yeni Dünya’ya sevk edilen Afrikalıların üçte ikisi 1698 ile 1807 arasında taşındı.⁸⁶ O yüz küsur yılda hiçbir ulus

Britanyalılardan fazla köle taşımadı; hiçbiri bu işi onlar kadar verimli ve kazançlı yapamadı. İktisat tarihçileri “toplam faktör etkinliği” hesaplamasıyla Kraliyet Afrika Şirketi’ndeki tüccarların Fransız köle limanlarından ihracat yapan tüccarlardan en az üçte bir oranında daha etkin iş yaptığını göstermektedir. Ölçüm, verim, yatırıma oranla kâr hesaplamaları sayesinde Kraliyet Afrika Şirketi tüccarları Fransız rakiplerine kıyasla (gemi ağırlığında) ton başına yüzde 50 daha çok köle ve mürettebat başına iki misli köle taşıdı.⁸⁷ İngiliz kapitalistlerin verim artırma dürtüsü esir satışlarında da hız kesmedi.

Böylece Locke’a ve insanları nesneleştirmeye döndük. 1767’de Batı Afrika’da Dahomey bölgesinde Whydah’ta 25 tüfek, 40 demir çubuk, 16 anker (yaklaşık 600 litre*) kanyak, 91 kilogram** barut veya on top pamuklu gati kumaş ve saire karşılığında bir köle satın alınabiliyordu.⁸⁸ Bunlar meta mübadele oranları. Para her türlü meta ile değişilebilince mübadele kolaylaşır. Geriye yine de bir sorun kalıyor; kölelerin boyları bosları, yaşları, cinsiyetleri farklı olduğundan bunların nispi değerlerinin nasıl saptanacağı. Bu iş için tüccarlar standart ölçüler geliştirdi. Portekizli ve İspanyol tüccarlar parça*** (*piezas* ya da *piezas de India*) terimini kullanıyordu. Bir “parça” genç, sıhhatli, yaklaşık 150 santim boyunda erişkin erkek oluyordu. Daha küçük veya daha yaşlı erkekler, kadınlar, çocuklar, çelimsiz veya sağlıklı olanlar bütün bir “parçanın” bir kesri kadar sayılıyordu. Parça denilen bu soyut ölçü tüm köleleri karşılaştırılabilir kılarak fiyat biçmeye, gemi yüklerini ölçmeye vs. yarıyordu. Bu nesneleştirme mantığının işleyişini görmek için İngiliz Güney Deniz Şirketi’nin 1725’te Buenos Aires’e sevkettiği köle yüklü iki gemi örneğine bakabiliriz. *Syrria* adlı gemide 437 köle nakledildi; toplam değeri 326 parçaya yakın hesaplanmıştı. *Asiento* adlı gemide ise 278 köle taşındı; kayıtlara göre yük hemen hemen 209 parçaya eşdeğerdi. Böylece iki gemi-

* “About 133 gallons”. İngiliz galonu. –çev.

“200 pounds”. –çev.

*** “Piece”. –çev.

den 645 Afrikalı esir satıldı* ama kanlı canlı insanlar soyut birimlerle sayıldığından tüccarların eline 534 tam parçanın karşılığından biraz daha az para geçti.⁸⁹

Britanyalı köle tüccarları da köle satın alırken her birini defterlerine (sanki bir metanın taneleriymiş gibi) sıra numarası ile kaydetmekle yine soyut nicelleştirme yapıyorlardı.⁹⁰ ABD'nin Güney'inde (orayı 5. Bölümde daha çok işleyeceğim) köle tüccarları (bütün “parça” misali) “bir numaralı” köle esasına dayalı bir ölçek kullanıyordu; ötekiler de ikinci sınıf vs. oluyordu. Sonra fiyat “kusurlara” bakarak düzeltiliyordu. Örneğin on dokuzuncu yüzyılda bir tüccarın hesabına göre bir köle kızın gözünde perde varsa fiyatını 25-40 dolar kadar düşürüyordu. Bu standartlaştırma ve derecelendirme yöntemleriyle “tüccarlar insanları nesneye, sonra paraya çeviriyordu”.⁹¹

İnsanları nesneleştirmekteki vahşeti gösteren en çarpıcı örnek herhâlde meşhur *Zong* faciasıdır. Olayın esası biliniyor.⁹² 1781 Eylül ayında *Zong* isimli köle nakliyat gemisi Afrika'da Gine sahilinden Jamaika yönünde 17 beyaz mürettebat ve 440 Afrikalı esir ile denize açıldı. Kaptanı Luke Collingwood idi. Denizcilik beceriksizliği ve tarifsiz zulümler sonucu yolda altmış küsur Afrikalı ve mürettebattan yedisi öldü. Ayrıca kölelerden birçoğu hastalandı. Kaptan Collingwood hastalanan kölelerin “hasarlı emtia” olup Jamaika pazarında düşük fiyat getireceğini anladı ve mal sahiplerinin sigortasından yararlanmaya karar verdi. Köleler kişi başına otuz sterline sigortalanmıştı. Kaptan kölelerden 133'ünün denize atılmasını emretti. Hastalık ve gemide su sıkıntısı nedeniyle bu tedbiri almaya mecbur olduğunu söyleyecekti. Oysa ki son yirmi altı köle öldürülmeden evvel iki gün sürekli yağmur yağmış, on bir günlük su ihtiyacı sağlanmıştı (yarım su tayınıyla bunun iki misli dayanabilirlerdi). Mal sahipleri tazminat için Londra'da sigortacılarına başvurduğunda bunlar talepleri reddetti; iş 1783 Mart'ında Guildhall mahkemesine intikal

* Rakamlar tutmuyor. Yolda ölümler sebebiyle gemilere binen-inen sayıları farklı olabilir. -çev.

etti. Jüri konuyu görüşmek için duruşma salonundan ayrılmaya gerek görmeden sigortacılar aleyhine karar verdi; sigortacıların denizde meydana gelen “mal” kaybını köle gemisi sahiplerine tazmin etmeye mecbur olduğuna hükmetti. Sigortacılar hükmü Court of King’s Bench mahkemesinde temyiz etti. Davaya Lord Mansfield baktı. Mansfield davanın yeniden görülmesine karar verdi, ama Collingwood ve mürettebat cinayet işlediği için değil. Mansfield’in üzerinde durduğu, *Zong* gemisindeki şartların eyleme “mücbir sebep” teşkil edip etmediği idi. Mahkemenin gözünde eylemin ahlaki bir yönü yoktu; hukuken cinayet de değildi. *Zong* sahiplerinin vekili savcı General John Lee duruşmada çekinmeden İngiliz hukukunda “türdeşlerimizden bazısının mülkiyet nesnesi olabileceği sabittir. Onun için bu eylem denize *malların* atılmasıdır” dedi. Mansfield de bu görüşe esasında katıldı: “İnsanı çok sarsıyor, ama kölelere yapılan gemiden denize atmakla aynı.”⁹³

Hayvanlara zulüm yönünü bir kenara koyalım. Burada öne çıkan Afrikalı kölelerin “mülkiyet nesnesi” olduğudur; yasal açıdan mülk, meta olduğudur. Locke’un ilkesinin apaçık ifadesidir: kişi para ile satın alarak sahip olduğu nesne üzerinde “mutlak hâkim ve yetkilidir”. Ticareti yapılan mallara gelince (insanlar dâhil) sahiplerinin bunlar üzerinde öz yaşama hakkına, özgürlük hakkına benzer hakları vardır. Para aracılığıyla “türdeşlerimizden bazısı mülkiyet nesnesi olabilir”, hukuki olmayan daha açık deyişle mülkiyetin *objesi* olabilir. On sekizinci yüzyılda İngiltere’de köle ticareti tartışmalarında en çarpıcı husus liberallerin çoğunun Kraliyet Afrika Şirketi’nin tekel imtiyazına son verip alanı herkese açarak bu ticareti *artırmayı* savunmasıdır. On sekizinci yüzyılda liberaleri rahatsız eden kölelerin hakkı-hukuku değil, Afrikalı köle alıp satma özgürlüğüne konan kısıtlamalardır.

Bu liberal muhalifler açısından 1689 devrimi durumu iyileştirdi. O yıl Parlamento çıkardığı bir kanunla Kraliyet Afrika Şirketi dışında tüccarlara köle alıp satmayı serbest kıldı. O zamana kadar bu ticareti yetkisiz yapanlar olmuş, bunlar Kraliyet

Afrika Şirketi için sorun teşkil etmişti. Artık bu alana yeni girerler yasal köle ticareti yapabilecekti; Afrika'ya yaptıkları ihracat üzerinden yüzde on gümrük vergisi ödeyecekti; vergiyi Kraliyet Afrika Şirketi tahsil edecekti. Bu “yüzde oncular” kısa sürede köle ticaretinde başat oldu. Bunlar iş serbest kılındıktan itibaren on yıl içinde yetmiş beş bin köle yani Kraliyet Afrika Şirket gemilerinin taşıdığıının dört katından fazla köle nakletti.⁹⁴ Yine de serbest ticaret yanlıları memnun değildi. Onlara göre Şirket'e para ödemeleri anlamsızdı. Şirket'in tüm imtiyazlarının kaldırılması için kamuoyunu tahrik ettiler. Kraliyet Afrika Şirketi de kendi propagandasını yürütmek için ekonomi politik yazarı Charles Davenant'ı ve romancı Daniel Defoe'yu istihdam etti. Ancak rüzgâr serbest ticaret taraftarlarından yana esiyordu. Bunlar besbelli sözlerindeki ironiyi fark etmeden kamuoyuna Kraliyet Afrika Şirketi'nin tekeli köleliktir dediler. Bir broşür yazarı ticarete tekellerin “köle gibi bir ulusun alameti” olduğunu yazdı. Bristollu bir tüccar da “ticarete tekellerin eskiden beri köleliğin ve zulmün en açık belirtisi sayıldığını” beyan etti.⁹⁵ Yani bir İngilizin *köle* ticareti yapma hakkına herhangi bir engel kölelik olarak tanımlanıyordu. Afrikalı köle mülktü; sahibinin hakları var, mülkün hiçbir hakkı yoktu. Bu liberal savların etkisiyle 1712'de İngiliz köle ticareti üzerinde kısıtlamalar kaldırıldı; kırk yıl sonra da Kraliyet Afrika Şirketi ilga edildi. Yeni katılanların bu ticareti “serbestleştirmesiyle” satılan Afrikalı köle sayısı muazzam arttı. 1700'den 1807'ye kadar Britanyalı tüccarlar yaklaşık iki buçuk milyon Afrikalıyı ihraç edip Yeni Dünya'da köle olarak sattı.⁹⁶ Serbest ticaret davası güden liberallerin zaferi Afrikalıların yakalanmasında, travmasında, köleliğinde, ölümünde feci bir artışa yol açtı. Para uğruna akıtılan kan korkunç arttı.

Bu “zafer”de başı çekenler arasında, Bank of England ile bağlantılarıyla maruf, nüfuzlu zengin iki Whig vardı: Gilbert Heathcote ile Humphrey Morice. Heathcote kırk yıl bankanın müdürlerinden biri olarak, beş yıl guvernörü olarak ve otuz yıl

zarfında uzun süreler milletvekili olarak görev yaptı. 1733'te öldüğünde İngiltere'de avamdan en zengin kişi olduğu söyleniyordu; serveti yedi yüz bin sterlin tahmin ediliyordu. Kardeşleriyle beraber Jamaika ile sömürge ticaretinde, daha sonra Doğu Hindistan ile ticarete çok faaldi; Afrikalı köle ticaretinin serbestleştirilmesi için mücadele etti; kendisi de ufak çapta bir köle tüccarıydı.⁹⁷ Bu işte Humphrey Morice çok daha faaldi; "Londra'da zamanında başta gelen köle tüccarı" idi. Morice 1716'da bankanın müdürlerinden biri oldu, 1727-1728'de guvernörlüğünü yaptı. Bu köle tüccarı da 1713-1731 yıllarında Parlamento'da milletvekiliydi. Morice'in köle gemileri Londralı tüccarlara ait köle taşıma kapasitesinin neredeyse yüzde 10'unu oluştuyordu. Yeni Dünya'ya nerdeyse yirmi bin Afrikalı nakletti.⁹⁸

Biraz ilerde kölecilikle İngiliz bankacılığı arasındaki ilişkiyi inceleyeceğiz. Ama önce *Zong* davasına dönelim. Bir yorumcu gemideki Afrikalı köleler meta olarak sigortalandığı için bunların *hayalî değeri* olan mallar olduğunu öne sürmüştür. Edebiyat eleştirmeni Ian Baucom'a göre, sigorta edilince bir mübadeleyi sadece tasavvur etmek bile "ona değer yaratır". Başka bir ifadeyle kölelerin *satılabilir* olduğunu tahayyül etmekle değer yaratılmış olur. Öyleyse sigorta poliçesinde kölelerin ticari değeri mübadelenin gerçekleşmesi ile değil, (hayalde kurulan) mübadelenin olanağı ile oluşuyordu. Baucom buna göre, diyor, *Zong* davasında tartışma konusu değer "para-tahayyül-para" çevriminde oluşmuştur (yani Marx'ın ünlü sermaye formülü para-meta-para çevriminde değil). Ona göre sigorta kapitalist metanın "yeni epistemolojisini" sağlamakta; bu sayede hayalgücü "yeni bir nesneler ve değerler âlemi var etmektedir" Bu epistemoloji oluşunca, bu toplumsal tahayyül pekişince "gerçek bir mübadele eylemine artık gerek kalmaz".⁹⁹ Bunda birçok sorun var. Bir kere modern sigortacılığın ortaya çıkmasından çok önceden beri her gün milyarlarca *gerçek* mübadele yapılagelmiştir. Şayet değer sadece hayal edilmekle gerçekleşse, gerçek mübadelelerin niye yapıldığını anlamak güç. Dahası, konu sigortayı çok aşıyor, çünkü mallara

dükkânlarda, menülerde, internette -satılmadan önce- fiyat veriliyor. Bunlarda da değerler hayalgücünde oluşuyor; sigortalı olup olmamakla alakası yok. Ama asıl önemli husus, Baucom'un dediğinde köle ticaretinin plantasyonlardaki çalışma üzerine kurulmuş olduğu tamamen gözden kaçıyor. Hayalî değerlere takılınca önemli bir gerçek, kölenin piyasa değerinin ürettiği metaların değerini izlediği görmezden geliniyor. Köleye yapılan yatırımın piyasa değerini bir "parçanın" normal üretken ömrü boyunca *çalışarak* üreteceği şekerin, pamuğun, çeltiğin, tütünün vs. piyasa değeri belirliyordu.

Afrikalı kölenin değeri hayalî değildi; bu değer maddi dayanacağı kölelerin ortalama işgücüydü. Kölenin değerini ortalama verimle çalışan ortalama kölenin ortalama çalışma ömründe üreteceği umulan hasıla belirliyordu (cüsse, yaş, kuvvet için gerekli fiyat ayarlamasıyla). Köleler borçlarda çok sık teminat olarak kullanılıyordu; borçlanan güvence olarak "teminatlaşmış işgücü", daha doğrusu gelecekte harcanacak emek sunuyordu.¹⁰⁰ Borç veren de bu güvenceyi köle bir *işgücü* teşkil ettiği için, kölede çalışma gizilgücü olduğu için kabul ediyordu. Elbette köle satın almada bu gelecek boyutu işe ister istemez bir risk katıyordu (köle erken ölebilir, ürettiği ürün satıldığında fiyatı düşük olabilirdi vs.); her kapitalist yatırımda böyle riskler olur. Ancak kölelerin tarlalardaki çalışması, bu çalışmayı disiplin altına alıp yoğunlaştırmakta kullanılan şiddet, köle emeğiyle üretilip dünya piyasalarına arz edilen metalar hiç de hayalî değildi. Bu kısmın başındaki alıntıda Postlethwayte "Britanya'ya ait bizim kolonilerde ve Fransızların kolonilerinde tarım işlerinde Afrika'dan oraya ithal edilen zencilerin çalıştırıldığını" anlamıştı. "Muhteşem bir Amerikan ticaret ve deniz gücü üstyapısı" "Afrika temeli üzerine" inşa edilmişti. Bu Afrika temelinin yarattığı toplumsal tahayyül ırk ve sömürge imparatorluğu kavramlarını şekillendirdi. Ama aslında plantasyonlarda dökülen alın terine dayanan ve küresel meta üretimine çalışan bir temeldi.

Sömürgelerde Kölelik ve Britanya Kapitalizmi

On sekizinci yüzyılda uzun süre dünyanın en büyük işletmelerinden birçoğu Karayipler'deki plantasyonlardaydı. 1775'te Batı Hint Adaları'nda "tarla fabrikalarında" kölelerin çoğu iki yüz kişiyi aşan bölüklerde bütünleşik tarımsal-sınai faaliyetlerde ihracata yönelik tütün, şeker, pamuk, kahve ve başka metalar üretiyordu. Buna kıyasla altmış yıl sonra bile Britanya'da orta büyüklükte bir pamuklu dokuma fabrikasında çalışan işçi sayısı 175 idi. En büyük şeker plantasyonlarında köle sayısı beş yüzü aşılıyordu; çoğunda pişirme istasyonları, damıtım tesisleri, tüt-süleme tesisleri ve büyük depolar vardı. Parasal açıdan bakıldığında on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında bir şeker plantasyon yatırımını 30.000 küsur sterlini bulabiliyordu. Bazısı bunun iki katını geçiyordu. O devirde su gücüyle işleyen bir pamuklu dokuma fabrikası olsa olsa 5.000 sterline mal olurdu; buharla çalıştırılan çok katlı bir pamuklu dokuma fabrikasının maliyeti bile 10.000 ile 20.000 sterlin arasındaydı.¹⁰¹ Demek ki on sekizinci yüzyılda Yeni Dünya'da plantasyonlarda dünya piyasalarına meta üretmeye yönelik büyük miktarda işgücü ve sermaye işe koşuluyordu. C. L. R. James'in *The Black Jacobins* başlıklı şaheserinin ekinde yazdıkları olayın özünü anlatıyordu:

Üç yüzyıl önce köleler Batı Hint Adaları'na geldiğinde doğrudan büyük ölçekli şeker plantasyon işletmesine giriyordu. Bu modern bir sistemdi. Kölelerin o devirde hiçbir proleterle kıyaslanmayacak yakın sosyal ilişkiler içinde yaşamaları gerekiyordu. Hasat edilen kamışın derhâl fabrika üretimine taşınması gerekiyordu. Ürün ihraç edilip satılıyordu. Kölelerin giydikleri dokumalar ve yedikleri yiyecekler bile ithal ediliyordu. Zenciler baştan itibaren özünde modern olan bir hayat sürüyordu.¹⁰²

Bütün bunlara rağmen birçok bilim insanı Amerika kıtasında plantasyonlardaki köleliğin kapitalist olmadığına ısrar eder. Örneğin Eugene Genovese'nin tahlilini sürdüren tarihçi Peter Kolchin'e göre plantasyonlarda kölelik kapitalist bir formasyon

sayılamazdı zira kapitalistle ücretli işçi arasındaki ilişkiden farklı olarak sahibiyle köle arasındaki ilişkide “piyasa olmadığı belliydi”.¹⁰³ Bu şekilde akıl yürütmek birçok soru uyarmaktadır; ancak burada bu görüşü uzun uzadıya eleştirmektense kuramsal bakımdan önemli iki konuyu irdelemekle yetineceğim.¹⁰⁴

Önce iktisat tarihçisi Jairus Banaji’nin 1970’lerde öne sürdüğü bir savı ele alalım. Kendisi Marx’ın “üretim tarzı” (*Produktionweise*) terimini iki ayrı şekilde kullandığını söyler. Birinde doğrudan emek sürecini kasteder, ötekinde çağdan çağa değişen üretim sistemlerini veya toplumsal üretim biçimlerini. Banaji’ye göre ikincisi bir somut üretim biçiminin tarihsel zaman içinde idame edildiği “hareket yasaları”nı yani dinamik toplumsal süreçleri kavrar; bu bakımdan daha karmaşık, daha gelişmiş bir kavramdır. Haklıdır. Kapitalizm özünde tek tek sermaye birimlerinin piyasada rekabet ortamında meta üretimiyle (ve üretimle bağlantılı işlerle) artık değere el koyarak kendini idame etmesidir. Bunu yapabilmek için sermaye birimlerinin piyasa fiyatlarıyla ölçülen ortalama üretim maliyetlerini (ve üretim sürelerini) tutturması veya bunda öteki birimleri geride bırakması gerekir. Kapitalizmde *doğrudan* üretim ilişkisinde ücretli işçiliğin başat hâle gelmesine doğru tarihsel bir eğilim pekâlâ olabilir, ama meta üretme ve artık değer gasbetme biçiminin mutlaka bu olması gerekmez. Marx’ın ABD’nin Güney’inde pamuk plantasyonlarında kölelerin “artık değer” ürettiğinden bahsetmesi bundandır. Yine bu nedenle Rosa Luxemburg misali yaratıcı Marksistler “değişik biçimlerde kölelikle ve serflikle sermaye birikimini” tahlil edebilmiştir. Burada biçimci bir yaklaşımla kapitalizmi işçi emeğiyle eşitlemek yerine, kapitalist üretim karmaşık dinamik bir sistem olarak kuramlaştırılmaktadır; bunda sermaye çeşitli şekillerde meta üreten çalışanlardan artık değer gasbederek kendini idame eder.¹⁰⁵

Sırada ikinci kuramsal gözlem var. Banaji’dan çok farklı bir gelenekten gelen ve politik Marksist denilen yazarlar kapitalizmi tanımlayan özelliğin *piyasaya bağım* olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁶ Kastettikleri kapitalist üretim tarzında üreticilerin (işçilerin) de

gaspçılarının (sermayedarların) da kendilerini idame etmek için piyasaya bağımlı olduğudur. İşçi ücret karşığında işgücüne alıcı bulmak için piyasaya bağılıdır, ücretiyle de hayatta kalmak için gereksediklerini satın alır. Sermayedar da tüm üretim gereçlerini (ham maddeyi, makinaları, işgücünü) piyasada satın almak ve masraflarını çıkarıp kâr etmek için üretilen malı veya hizmeti piyasada satmak zorundadır. Yani her grup kendisini iktisadi olarak idame etmek için piyasaya bağımlıdır, ona yaslanır. Bundan başka rekabetin dayatmasıyla mallar-hizmetler ancak rekabetle belirlenen fiyattan veya daha ucuza satılabilir. Bu da sermayedarları mevcut fiyatlarda kâr edebilmek için üretimi ortalama sürede ve maliyetle yapmaya veya daha az sürede ve maliyetle yapmaya zorlar. John Clegg de kapitalizmin sistem olarak piyasaya bağımlı olduğu görüşünü benimseyerek “toprak ve köle ancak piyasalarda çoğun krediyle temin edilebiliyordu. Bu gereçleri ancak kârlı bir plantasyon satın alabilirdi. Bir plantasyon sahibi pamuğu rekabet edebilir maliyetle üretemezse mülkü haczedilebilirdi. Bu sebeple İç Savaş’tan önce plantasyonlar kapitalistti” sonucuna varıyor.¹⁰⁷

Bu analizleri akılda tutarak üretim yapılan tesise bakalım. Kolonilerde köleyle üretimde takım hâlinde çalışılan* büyük bütünleşik plantasyon esas kurumdu. “Bütünleşik” terimi nihai bir meta üretilen birleşik bir süreçte tarım ve imalat işleminin ince ayarlı eşgüdümünü ifade eder. Bu plantasyon modeli ilk 1650’li yıllarda Barbados’ta geliştirildi. Sonra 1700’lerin başlarında Jamaika’ya ve ABD’de Chesapeake bölgesine yayıldı. On sekizinci yüzyıl ortalarında bu plantasyon üretim birimleri Atlas Okyanusu etrafında oluşan ekonomide önemli bir rol oynayacaktı. Lakin bütünleşik plantasyonlar kök salmadan önce çalışma disiplini sorununu çözmek gerekiyordu. Köle sayısı yüzü aşınca bunların idaresinde, eşgüdümünde ve bunlara söz geçirmede önemli zorluklar çıkıyordu. Asıl güçlük bunlara hâkim olmak-

* “Gang labor”. Köle çalıştırma sistemlerinden biri. Takım çalıştırmada denetçi köle takımına bir görev verir ve görevin tamamlandığını söyleyinceye kadar köleler çalışmak zorundadır. -çev.

taydı. Atlas Okyanus bölge tarihçisi Trevor Burnard'ın ifadesiyle bu iş için “disiplin sorununu terör estirerek” halledebilecek bir beyaz “denetçi” tabakası oluşturmak gerekiyordu. Burnard bunun için askerlik deneyimli (kendisi katı disiplin görmüş, kırbaçlama gibi bedenî cezalar çekmiş) adamların plantasyonlarda şiddet uygulayıcısı yapıldığını söylüyor.¹⁰⁸

Bütünleşik plantasyonda vahşi tahakkümle çalıştırma rejimi ta başından ırkçıydı. Avrupalı işçilere bu ölçüde sistemli iş yeri şiddeti uygulayan toplumsal mekanizmalar yoktu. Lorena Walsh, Chesapeake mıntıkasında tütün üretim tarihini anlattığı kitabında plantasyon sahiplerinin kurduğu çalışma disiplininin İngiliz işçilerin tatil, beslenme ve çalışma temposu âdetlerine tamamen ters düştüğünü yazar. Plantasyon sahipleri Afrikalı köle çalıştırmakla daha serbestçe mesai günlerini artırebileceklerini, gece mesaisi yaptırabileceklerini, kadınları tarlalara sürebileceklerini, çalışma temposunu hızlandırabileceklerini görüyordu.¹⁰⁹ Bu uygulamaların çoğu saat başına verimi artırmaktan ziyade mesaiyi uzatıyordu; çalışılan saat sayısını -Marx'ın deyişiyle *mutlak artık değeri*- artırıyor. ¹¹⁰ Plantasyon sahipleri bu sistemde o kadar başarılı oldu ki plantasyon yönetimi hem Britanya'da hem Kuzey Amerika'da fabrika düzeninde ve çalışma disiplinde örnek alındı. ¹¹¹ Bu çalışma düzeni Avrupa'dan gelen (görece) özgür göçmen işçilerin alışkanlık ve beklentilerinin gerisinde kaldığı için plantasyonlarda disiplin Avrupalıların ve Afrikalıların çalışma ve hayat koşullarını farklılaştırarak dayatılıyordu. Nitekim beyaz denetçiler yeni geliştirilen köle denetleme ve şiddetle disiplin dayatma uygulamalarında çalıştırılmakla kalmadı, aynı zamanda yabancı istilasına ve köle ayaklanmasına karşı koruyucu yerel milislerde de görevlendirildi. ¹¹²

Tarih boyunca iş yeri düzenlemesi ve işçi disiplini kapitalist üretim ve verim için hayati önem taşımıştır. İngiliz fabrika sisteminde hasılayı ve verimi sistemli şekilde artırebilmek için önce işçiye baskıyla kontrol altına almak gerekiyordu. ¹¹³ Aynı şey köle çalıştırılan

plantasyonlarda da geçerliydi. Takım çalıştırmaya dayanan yeni rejim yerine oturduktan sonra (yahut tütün ekiminde görüldüğü gibi takım çalıştırma ile iş verme* sistemlerinden oluşan karma yöntemler geliştirildikten sonra¹¹⁴) kölelerin işgücü verimi epey arttı. Örneğin 1674-1790 döneminde Barbados'ta plantasyonlarda verim katlandı; artışın büyük kısmı on sekizinci asrın ilk otuz yılında takım çalıştırma sisteminin geliştirilmesiyle oldu. Bunu Kuzey Amerika'da "özgür işçilerin" çalıştırıldığı tarım üretimiyle kıyaslayan üç tarihçi köle çalıştırılan plantasyonların "kişi başına ürünü artırmakta dinamik paralel bir yol" olduğu sonucuna varmaktadır; gerçi bu büyük ölçüde bir yılda çalışılan saat sayısındaki büyük artışlardan kaynaklanmış olabilir.¹¹⁵ Yine de kölelerin çalıştırıldığı saatlerin artmasına ilave olarak kölelerin veriminde (yani bir saatte ürettiklerinde) de kuvvetli bir artış eğilimi vardı. Mesela ABD'nin Güney'inde bir kölenin bir günde topladığı ortalama pamuk miktarı 1801'den 1862'ye dört katına çıktı; köle başına hasıla yılda yüzde 2,3 arttı demektir.¹¹⁶ Köle işgücü veriminde bu sıçramalar ABD'yle sınırlı değildi. On dokuzuncu yüzyıla kadar Küba'da, Brezilya'da ve ABD'nin Güney'inde köle işgücü verimi devamlı canlılık gösterdi. Bu "ikinci kölelik" devrinde sistemli şekilde buhar gücü, vakum kazanı, mekanize şeker fabrikası, çırçır makinesi ve buharlı gemi ve demir yolu başta olmak üzere taşımacılıkta devrim yapan yenilikler geliştirildi; bunlar da plantasyonlarda şeker ve kahve hasılasındaki güçlü artışa katkı yaptı.¹¹⁷ Köleli plantasyon üretimi daima kârlıydı. Sağlam kanıtlara dayanan bir araştırmaya göre 1749-1834 yıllarında Britanya'nın Batı Hint sömürgelerinin bütününde ortalama kâr oranı yüzde ondu.¹¹⁸ Bir tarihçinin "Eski Dünya'da hiçbir iktisadi faaliyet Yeni Dünya'daki plantasyonlarda gerçekleşebilen verime ulaşmadı" demesi abartma olabilir.¹¹⁹ Ama Yeni Dünya'da köleciliğin (Marksist kavramlarla) küresel kapitalist birikim için dinamik bir artık değer üretme alanı olduğu şüphesiz.

* "Task labor". Köle çalıştırma sistemlerinden biri. İş verme sisteminde denetçi her işçiye o gün yapılacak bir görev yükler. İşçi o görevi tamamladıktan sonra kalan vaktinde serbesttir. -çev.

Plantasyonlardaki köleler kapitalist dünya ekonomisinde etkin bir unsur olmakla birlikte bu Eric Williams'ın *Capitalism and Slavery*'de (1944) öne sürdüğü iddiaları tamamen doğrulamaz. Kitap ufuk açıcı olmakla beraber Williams plantasyonlarda kazanılan kârlarla İngiltere'de Sanayi Devrimi arasındaki bağlantıyı abartmıştır. Britanya'nın 1807'de köle ticaretini (ve 1833'te köleliği) ilga etme sebebinin gelişen sanayi kapitalizmi karşısında plantasyon sisteminin iktisadi sürdürülebilirliğini yitirmesi olduğu iddiası fazla deterministti. Gerçi Britanya'da kapitalizmin ağırlık merkezi imalat sanayisine -ve ticarete bununla ilişkili değişimlere- kayınca Britanya İmparatorluğu'nda köle ticaretinin, ardından köleliğin ilga edilmesi kolaylaşmış olabilir.¹²⁰ Öte yandan Williams kölecilik, sömürgecilik ve kapitalizmin ortaya çıkışı konularında çoğun ihmal edilen ya da ciddiye alınmayan kritik sorular ortaya attı. Çağdaş ırkçılığın kökeninin kölecilik olduğu tespiti basiretliydi.¹²¹ Yakın zamanlarda Williams'den esinlenen araştırmalar plantasyonlarda köleliğin "sanayi devriminin nedeni" olmamakla birlikte onun "şekillenmesinde ve zamanlamasında etkin rol" oynadığını ikna edici biçimde göstermiştir.¹²²

Britanya'nın Sanayi Devrimi konusunda tarihçilerin birleştiği bir husus bunun "kalkışının"* 1760 ile 1820 arasında olduğudur.¹²³ Yurt içi piyasanın büyümesi süreci iteleleyen esas motor olmakla birlikte bunun sömürgelere ihracatla da epey hız aldığı kuşkusuz. Britanya'da sanayileşmede ivmenin kritik bir döneminde yani on sekizinci yüzyılın son yirmi yılında sinai hasılda artışın yüzde 60'a yakın bir kısmı ihraç edildi.¹²⁴ Afrika'ya ve Amerika'ya ihracat başı çekiyordu. O yüzyılın başında büyük бүтүнleşik plantasyonların olduğu sırada Britanya ihracatının sadece yüzde 10'u bu bölgelere gidiyordu; yüzyılın sonunda bu pay yüzde 40 oldu. Yüzyılın kritik üçüncü çeyreğinde (1750-1775) Britanya'nın ihracatında artışın neredeyse üçte ikisi Afrika'ya ve Amerika'ya artan satışlardan oluştu.¹²⁵ Daha da önemlisi ihracat

* "Take-off". Uçağın yerden havalanması demektir, daha genel olarak ivme anlamına gelir. -çev.

artışından en çok yararlanan imalat sanayisiydi. Yüzyılın ilk üç çeyreğinde Britanya'nın imalat hasılasının üçte biri yabancı piyasalarda satıldı; Afrika ile Amerika yine baştaydı.¹²⁶ Demir gibi önemli bir sanayi iş kolunda 1760'larda üretimde artışın yüzde 40'ını ihracat uyardı.¹²⁷ Nihayet dikkate değer bir araştırmaya göre 1775-1815'te Britanya'da sabit sermaye oluşumunda* en az dörtte biri üç taraflı ticarete kazanılan kârların yurttta yatırılmasıyla gerçekleşti.¹²⁸ Williams Britanya'da üç taraflı ticaretten kaynaklanan servetin sanayileşmeye katkısını mübalağa etmekle beraber Britanya'da kölecilik, sömürgelerle ticaret ve sanayi kapitalizmi arasındaki önemli bağlantılara ilişkin görüşü ciddiye alınmalı.

Bu bağlantılarda önemli halkalar elbette paraydı ve finanstı. Köle ticareti de, plantasyonlara yapılan yatırımlar da Atlas Okyanus kıyıları arasında örülen kredi ağlarının genişlemesinden yararlandı.¹²⁹ Gemilerin getirdiği köleler Jamaika'da Kingston gibi şehirlerde simsarlara teslim ediliyordu. Ama simsarlar köleleri nadiren peşin para ile satabiliyordu. Plantasyon sahipleri ekseriya bir kapora verip kalanı için ileri tarihlerde ödenecek senetler veriyordu. Simsar (yine kısmen senetle) komisyonunu alıyor; Liverpool, Bristol, Londra veya başka bir köle ticaret limanında bulunan köle tüccarına faizli bir poliçe gönderiyordu.¹³⁰

Bir ülkedeki tüccarların başka bir ülkede oranın parasıyla ödeme yapmasına olanak veren poliçeler onaltıncı yüzyılın sonlarında geliştirildi. Poliçeler sayesinde tüccar bir piyasada elinde bulunan nakde karşılık başka bir piyasada borçlanabiliyordu. Böylece Londra'da bir tüccar, Londra'da sterlin nakdine karşılık Paris'te frank ile ödeme yapabilirdi. Yeter ki başka bir tüccar onun sterlinlerinden borç almak istesin. Poliçeler dünyada karmaşık kredi ağlarının yayılmasını kolaylaştırdı. Poliçe sayesinde tüccarlar gereksedikleri ulusal parayı temin edemedikleri durumda ticaret ve ödeme yapabiliyordu. Poliçe Londra'daki tüccarımızın (fiilen)

* Üretim kapasitesini artıran yatırım harcamaları ve konut inşa harcamaları toplamı. -çev.

Londra'da bir bankaya yazdığı bir sterlin çeki ile Fransa'da ödeme yapmasına imkân vererek bir yerel paranın temin edilemediği hâllerde ticaret yapmaya olanak veriyordu. Dahası poliçeler kısa zamanda aktarılabilir hâle geldi. Bir ödeme taahhüdü, vadesinde ödenip iptal edilinceye kadar uzun bir alışveriş silsilesinde ödeme aracı olarak kullanılabiliyordu. Bu araçla örneğin A isimli bir tüccarın (söz gelimi Londra'da ikamet eden, Afrikalı köle ticareti yapan birinin), B isimli bir tüccardan (örneğin Jamaika'da bir köle tüccarından) almış olduğu bir ödeme taahhüdünü Portekiz'de bir şarap tüccarına gönderebilir; o da bununla Amsterdam'da borcunu ödeyebilirdi, vs. Poliçe böylece kişiden bağımsız bir finansal araç oldu; artık bir tüccarın ötekisi nezdinde itibarına bağlı değildi; büyük ölçüde soyut bir uluslararası kredi sistemi içinde yer değiştiriyordu. Atlas Okyanusu'nda köle ticaretinde Afrikalı kölelerin bedenleri genel bir finansal kredi sisteminin maddi temeli oldu. Atlas Okyanusu üzerinde dolaşan bu poliçelerde Yeni Dünya'daki kölelerin kanı ve alın teri cisimleşmişti. Bunlarda savaşlarda dökülen kanlar da pıhtılaşmıştı. Nitekim işlem gören poliçelerin miktarında ilk muazzam patlamaya Otuz Yıl Savaşı (1618-1648) yol açtı. Bu poliçelerle bir tüccar bir devletin namına başka ülkelerde savaşan bir ordu için erzak satın alabiliyordu.¹³¹ O savaştan hemen sonra Atlas Okyanusu'nda köle ticaretinin muazzam artması tüm kredi işlemlerini daha da yüksek seviyelere çıkardı. Savaşın, köleliğin ve küresel finansın girift ilişkileri tekrar karşımıza çıkıyor.

Britanya'da büyük bankaların (özellikle Barclays ile Baring Brothers'ın) köle ticaretiyle ve Batı Hint Adaları'ndaki plantasyonlarla ilişkisine Williams'ın tuttuğu ışığı burada takdirle anmak lazım. Barclay ailesinden iki kişi köle ticaretinde faaldi. Biri Jamaika'da büyük bir plantasyon sahibiydi.¹³² Baring Brothers'un da kökleri Atlas Okyanusu'nda köle ticaretindeydi; ayrıca on dokuzuncu yüzyıl başlarında uluslararası piyasalarda Louisiana Birleşik Plantasyon Sahipleri Ortaklığı'nın* tahvillerini satarak

* "Consolidated Association of Planters of Louisi". -çev.

Amerika Birleşik Devletleri federal devletine yabancı banka olarak hizmet etti. Tahvillerin teminatı plantasyon sahiplerinin arazileri ve köleleriydi. Bir tarihçinin deyişiyle Baring Brothers bu tahvilleri satarken “arazileri ve köleleri kâğıda -altına çevrilebilir kâğıda- dönüştürüyordu”.¹³³ Artık kanın paraya dönüşmesi küresel finansın temellerinden biri hâline gelmişti.

Finans Devrimi, Konuşan Sikkeler, Nefis Hâkimiyeti

Bank of England’ın kurulduğu döneme “finans devrimi” dönemi diyenler var. Buna hem maddi işlemler hem de toplumsal tahayyül açısından ilk finansallaşma dönemi de denebilir. Banknotlar hızla çoğalıp hisse senedi borsaları büyüdükçe yeni finansal araçlar toplumun ilgisini çekiyordu. 1694’te bir gözlemci, tüccarların giderek normal işlerinden ziyade finansla meşgul olmalarından endişelenmekteydi: “Şimdi hemen hemen tek konuştukları piyango biletleri, yıllık iratlar, banknotlar vs. ve paralarını ne yapıp yapıp ticaretten çekip bu yeni fonlara nasıl yatıracakları.”¹³⁴ Birçokları bu tür finansallaşmayı sırf kültürel bir değişim olarak, sadece yeni tahayyüllerin ve yeni algılayışların tecellisi olarak görmektedir.¹³⁵ Oysa bir tarihçinin dediği gibi Doğu Hindistan Şirketi ve Kraliyet Afrika Şirketi gibi ilk ticaret şirketlerinin hisselerinde kapsanan “devredilebilir-satılabilir haklar”, aslında “okyanusta seyreden binlerce gemide cisimleşmiş sabit sermaye stokları” üzerinde ve “gemilerin yük ambarlarında taşınan işletme sermayesi stokları” üzerinde haklardı.¹³⁶ Ama bu açıklama dahi olayı esrara boğuyor. Zira *işletme sermayesi* terimi gemi ambarlarında üst üste istiflenen *insan* yükünü görünmez hâle getiriyor. Şüphesiz bu ticaret şirket hisselerini (un ya da bira gibi alınıp satılabilir) bir finansal meta olarak görmek için bir hayli hayal gücü kullanılıyordu. Ancak simgelerle yapılan bu gözcü bağcılık gerçek toplumsal-maddi alışverişlerle ilişkiliydi; sermayenin, emeğin ve insan bedenlerinin dolaşımıyla bağlantılıydı.

Finans piyasalarında metalaşmış kamu borçlarının ağırlığı arttıktan sonra gidişat değişmiş gibi görünebilir. 1694'ten sonra yüz yıl finans devriminin merkezi makul ve görünüşte düzenli işleyen Londra borsasıydı; burada esas itibariyle Bank of England, Yeni Doğu Hindistan Şirketi ve (1711'den itibaren) Güney Deniz Şirketi gibi birkaç büyük anonim şirketin hisseleri alınıp satılıyordu. Bu şirketlerin tümünün faaliyeti devlete borç vermekte yoğunlaşmıştı. Sermayeleri kamu borç paylarından oluşuyordu. Yatırımcılar bu şirketlerin hisselerinden satın aldığı anda onlar da büyük ölçüde kamu borcundan pay satın almış oluyordu. Ancak gördük, kamu borç hisseleri servetlerin "hayalî" hâle geldiği anlamına gelmiyordu. Kamu borcunun işlem gördüğü piyasaların temeli vergilemenin somut ekonomi politikasıydı; yani meta üretiminden ve mübadelesinden sağlanan servetten kesintilerdi. Nitekim finansal devrim asrı boyunca İngiltere'de vergi gelirleri millî gelirden çok daha hızlı arttı; sonuçta borçla finansmanı mümkün kılan da buydu.¹³⁷

Finans piyasaları elbette büyüyordu. Büyüme geniş ölçüde hisselerin likitliğinin artmasından kaynaklandı; bu sayede bir yatırımcı istediği zaman elindeki şirket hisselerini veya kamu borç senetlerini nakde çevirebiliyordu. On sekizinci yüzyılın başlarına geldikte Londra hisse borsasında mutlaka alıcı bulunuyordu. Yapılan hesaplara göre örneğin 1694'te yaklaşık beş bin kişinin elinde devletle ilintili hisse vardı; rakam 1709'da ikiye katlandı, sonra 1719'da dört katına çıkarak kırk bin kişiyi buldu.¹³⁸ O tarihte kamu borcu artık kişisel olmaktan iyice çıkmıştı; kişilere mahsus değil geneldi; fiyatını hükümdarın kuyumcu sarraflarla kişisel ilişkisi belirlemiyor, piyasaya giren binlerce kişi belirliyordu. Bu da devletin işine geliyordu, zira kamu borç piyasası büyük olunca faiz oranları da epey daha düşük oluyordu.

Bu yeni finansal araçlar ve uygulamalar beraberinde yeni davranışlar, yeni endişeler ve yeni estetik-kültürel anlayışlar getirdi. Unutmamak gerekir, gelecek kârlardan bir pay hakkını veya henüz toplanmamış vergilerden bir pay hakkını simgeleyen belgeler ge-

leceğe bağlıdır; yaratılacak olan ve gerçekleşmeyebilecek değerleri temsil eden *kurmaca* finansal varlıklardır. Bu nedenle İngiltere’de finans devrimiyle beraber bir risk ve spekülasyon kültürü oluştu. Yatırımcılar yatırımlara *muhtemel* değerleri ve kârları tahmin ederek karar veriyordu. Bu durum “hayali servetler”in yarattığı tehlikelere dair eski endişeleri uyandırdı; toplumun sağlam temellerden koptuğu yolunda kaygılar yaydı.¹³⁹ Belirsizlik duygusu kahvehanelerde malumat alışverişiyle ve yapılan satışlarla; gazetelerde finans piyasası haberleriyle; romanlarda, el ilanlarında, süreli yayınlarda vs. gittikçe dengesiz yeni karakter tasvirleriyle yayıldı. Kahvehanede, gazetede ve romanda temsil edilen yeni burjuva kamusal alanı artık iyice finansallaşmıştı.

Bir yanda kahvehanelerde ve borsada bunlar oluyordu ve elbette ilginçti. Ancak bunlara paralel olarak çok başka alanlarda yoksulları etkileyen metalaştırma ve parasallaşma süreçleri yaşanıyordu. Gördük; on altıncı yüzyıldan itibaren çitleme ve insanları araziden sürme faaliyeti milyonları topraktan koparmıştı. Bunların birçoğu sadaka veya ücretli iş bulmak için köyden köye, mahalleden mahalleye dolaşıyordu. Zaman zaman çıkarılan sert yasalarla bu “dilenciler” “dolandırıcılar” “ameleler” denetleniyor, gözetleniyor, cezalandırılıyordu.¹⁴⁰ Hayatlarını idame etmek için hırsızlık yaptıklarında bedenleri yine parasal hesaplama maruz kalıyordu; cezayı cürmün “değeri” belirliyordu. Peter Linebaugh Londra’da Old Bailey mahkemesinin 1715 Ocak sicillerinde “10 peni ve kırbaç cezası; 4 şilin 10 peni ve el dağlama cezası; büyük miktarda para ve asılma cezası arasında bir ilişki görmekteyiz” diyor.¹⁴¹

On sekizinci yüzyılda serseri yakalamak için giderek paralı teşviklere yönelindi. 1713’te çıkarılan bir yasa polis memurlarına sulh hâkimlerine teslim ettikleri her kişi için iki şilin ödemesini öngördü. Tutar 1744’te beş şiline yükseltildi. 1744 yasası “dolandırıcı ve berduş” enseleyene mükâfatı da katladı (on şilin oldu).¹⁴² Böylece yoksulların bedenine doğrudan parasal değer biçildi. Yakalayana veya öldürene ödül verilecekti. Gerçi bu ödüller mahkûmların ve sözleşmeli hizmetçilerin fiyatları kadar değildi;

berikiler hep alınıp satılıyordu; 1740'lardan itibaren karılar* da alınıp satılır oldu. Karıların satışını inceleyen E. P. Thompson bu alışverişte “simgelerin piyasadan türediğine” dikkat çekiyor; bu toplumsal işlemin “malt, peynir, tereyağ piyasasındaki usulleri, sonra sığır pazarı ve at panayırındaki biçimleri aldığını” kaydediyor.¹⁴³ Amerika'ya mahkûm ve hizmetçi satışına gelince, İngiltere'de devletin taşıma işlerini yüklenen ilk müteahhidin** “insan yükleri idaresinde deneyimli” olması, çünkü daha önce köle ticareti yapmış olması birçok şey açıklıyor.¹⁴⁴ Başka bir yerde de anlattım: genişleyen ücretli istihdam düzeni yoksullar için para uğruna bedenlerinden ve hareket özgürlüklerinden sürekli feragat ettikleri feci bir sistemdi.¹⁴⁵ Berduş insanların yakalanmasından karı satışına, mahkûm satışına, ücretli istihdama kadar “yersiz-yurtsuz yoksulların hareketini kontrol etmek için kurulan tertiplerde adımbaşı paralı muameleler vardı”.¹⁴⁶

İnsanların çalışma yeteneğinin satıldığı piyasada cereyan eden cisimleştirmeye dönelim. Paranın kudretini fakir bedenlere kazıyan sadece para cezaları ve başka cezalar değildi. Bunu ücretli çalışmanın kendisi yapıyordu. Sonuçta ücretli işçi geçinebilmek için bedenini-ruhunu işverene satmak ve tekrar tekrar satmak zorundadır. Marx, işçi “yaşamının sekiz, on, oniki, onbeş saatini her gün açık artırmada en yüksek teklif verene kapitaliste satar” der. Neticede işçinin hayatiyeti, enerjisi başkasına devredilen bir metaya dönüşür.¹⁴⁷ Böylece ücretli işçi kapitalist toplumda geçinmek için gerekeni (para) kazanmak uğruna kendi kendisine (en azından kendi çalışma gücüne) bir nesne, bir meta muamelesi yapmaya mecbur kalır.

Onun için toplumun hayal gücünün insanları nesneleştiren ve paralaştıran imgelerle dolu olmasına ve nesnelerle parayı da kişileştiren imgelerle dolup taşmasına şaşılmaz. Marx *Kapital*'in birinci cildinde “Metalar konuşabilseydi” diye düşünmemizi ister.¹⁴⁸ İngiltere'de on sekizinci yüzyılda yayımlanan en az altmış edebî

* “Wives”. Eş, zevce. –çev.

“Contractor for Transports to the Government”. –çev.

eserde metalar konuşurur.¹⁴⁹ *The Adventures of a Pin* [Toplu İğnenin Maceraları], *The Adventures of a Cork-Screw* [Tirbuşonun Maceraları], *The Adventures of a Black Coat* [Kara Paltonun Maceraları] gibi eserlerde ve daha nicelerinde bir meta hayatını nakleder. Okurlar bu metinlere doyamıyordu. Christopher Flint diyor ki “Başka konuşurulan nesneler arasında kanepa, sedir, karyola, kilise minberi, masa, ayna, eski bir kundura, iş önlüğü, yelek, peruka, cep saati, yüzük, şemsiye, altın saplı bir baston, tahtırevan, iğnedenlik, yüksük, topaç, kalem, eski bir cep İncil’i ve bir posta arabası vardı.” Özellikle paraların konuşurduğu hikâyeler ilginç; bunların arasında *guinealer*,* şilinler, banknotlar, rupiler, sterlinler, peniler vardı.¹⁵⁰ Tümü seyahat, serüven, felaket ve belirsizlik masallarıdır. Elbette bunlar köyünden sürülmenin, göçün ve sefalet korkusunun hüküm sürdüğü bir çağda milyonlarca işçinin de hayat hikâyesiydi. Yoksullar görülmemiş ölçüde yer değıştirmekteydi; kimi tarımda çalışmak için göçüyor, kimi iş bulmak için Londra’ya gidiyor, kimi hizmetçi olarak Amerika’ya hicret ediyordu. Bir sikkenin veya banknotun rastgele, belirsiz, bazan tehlikeli dolaşımı işçi sınıfından insanların tehlikelere maruz yer değıştirmesine benziyordu. Onun için *para uğruna* göçen insanlar kolayca kendilerini peşine düştükleri *paraya* benzetebiliirdi. Bu açıdan paraların konuşurğunu tasavvur etmek zor değıildi. Yoksullarla paranın benzeştirilmesinde yakalayana para ödülü verilmesinin de payı vardı, ama ondan ibaret değıildi. Bu, yoksulların hayatının cepten keseye, gemi ambarından kasaya dolaşan sikkeler gibi başına ne geleceğinin belirsizliğinden, maruz kaldığı tehlikelerden ileri geliyordu.

1710’da Joseph Allison ilk konuşan para masalını yayımladı. “Dolaşmaya çok hevesli” bir şilinin serüvenlerini anlatıyordu. Bu sikke maceralarında et, ekmek, tiyatro oyunları kitabı, cinsel tatmin, konyak ile değışiliyor ve bir askere ödenen maaşta yer alıyor. Sonra bir kırpıcının eline düşüyor. Sonunda -büyük ihtimalle 1696

* Eski İngiliz altın sikkesi. 1717-1816 yıllarında değeri sterlinden biraz daha yüksekti. -çev.

Sikke Yenilemesi'nde- ergitilip yeniden darbediliyor.¹⁵¹ Konuşan sikke romanları içinde en başarılısı Charles Johnson'un 1760'ta yayımladığı *Chrysal: Or the Adventures of a Guinea* [Chrysal: Guineanın Maceraları*] idi. Eser iki yılda üç baskı yaptı. Başta iki cilt iken 1765'te genişletilerek dört cilt oldu. Altın sikke okurlarına “Düşüncelerinizi okuyabilirim” diyor ve kendinde “cismimize sahip olanların yüreklerine nüfuz etme yeteneği” olduğunu söylüyor. Burada klasik bir diyalektik evrilme görüyoruz: sikkenin sahibine sikke hâkim oluyor. Kişi sikkenin cismini kontrol eder görünse de aslında o bizi avucunun içine alıyor. Sikke “bir altın yığınının cazip hayaleti insan ruhunun melekelerini ele geçirdiği takdirde onun bütün davranışlarını etkiler” diyor.¹⁵²

Para, metalaşma ve saplantılı insanlar sorunlarına en çok odaklanan yazarlardan biri Daniel Defoe idi. *Robinson Crusoe* yazarı olarak bilinir. Diğer önemli eserleri gibi bunu da isim-siz yayımladı. *Robinson Crusoe* romanı 1719 yılında dört baskı yaptı ve yüzyıl boyunca iyi sattı. Romanı Jean-Jacques Rousseau *Émile*'inde över (1762). Düzeltilmiş baskıları yayımlandı; “en çok rağbet gören çocuk kitaplarından biri” oldu.¹⁵³ Defoe'nun romanlarının çoğu gibi *Robinson Crusoe*'nun da esas konusu göç ve seyahattir. Kahramanı para ve servet peşinde yollara düşer; ama aynı zamanda kendi özünü aramaktadır, özellikle parasal ilişkilerin egemen olduğu bir dünyada gönenebilecek ‘özünü’ aramaktadır (*Moll Flanders* ile *Colonel Jack* romanlarında da bu vardır). Ancak para uğruna serüvene girişenler çoğun kendine zarar verir; nasipsiz insanlar ekseriya hırsızlığa, fuhuşa, yalana, davalavereye bulaşır. Defoe tutkulu insanların kaderini izler; bunlar kendini kâh birinin cebinde, kâh bir kasabın elinde, kâh gemide kaptanın kasasında bulan bir sikke gibi dünyada avare avare dolaşır. Yazdıklarında paranın ve piyasanın tuzağına düşme endişesini yansıtır. Defoe para arayışının bizi değiştirip bozduğundan sık sık yakınır. Hatta paraya “uyuşturucu” der. Crusoe adada mahsur kaldığında bir kutu sikkeye “Sen neye yararsın ki?” diye

* “Chrysal” ok atmakla kullanılan yay yapımında kullanılan lif. –çev.

sorur.¹⁵⁴ Kendisi elbette toplumumuzda oyunun kurallarını paranın belirlediğini bilir. Defoe vaktiyle iflas ettiğinden Londra’da Newgate Hapishanesi’nde yatmıştı; onun için burjuvalar arasında itibar kazanmaya çabalıyordu; roman kahramanları da buna gayret etmektedir. Kahramanlarının açlıkla, yurtsuzlukla, işledikleri suçlarla ve adliye makamlarıyla boğuşmaları esnasında Defoe bunların hayata yeniden başlayabilecekleri, paralarını dürüst işlerde kullanabilecekleri fırsatları işaret eder. İşte kahramanlarının yapması gereken budur; paranın egemen olduğu bu dünyada bağımsız ve itibarlı bir yer edinmek. Paraya esaretten sonra, piyasa toplumunda nefesine hâkim olmayı öğrenmeleri gerekmektedir.

Defoe’nun para dünyasında nefesine hâkim olma anlayışında apaçık toplumsal cinsiyetçi bir yön var. Bir kere parayı dişil olarak betimlemektedir. *Review of the State of the English Nation* [İngiliz Milleti Durumunun Değerlendirmesi] eserinde paranın “kız kardeşi”ni “Kredi Hanım” diye isimlendirip “mahcup bir kız” olarak tanıtır. Bir erkeğin onun “gönlünü kazanabilmesi” için kızın gizemlerini tahmin edebilmelidir. Kredi Hanım hem milletin zenginliği için gereklidir; hem de “gözünden düşenler” için tehlikelidir. Kredinin paradoksu şudur ki o kendisine ihtiyacı olmayanlara kur yapar. “İşlerinde dakik ve dürüst olanlar” onun takdirini kazanır, ama -kısmen- ona ihtiyacı azaldığından.¹⁵⁵ O hâlde gaye nefesine hâkim olarak, özellikle avare gezme arzusu-nu dizginleyerek Para Hanımı ve Kredi Hanımı kontrol altında tutmak; böylece para dünyasında erkeksi özerkliğini korumak.¹⁵⁶ Defoe’nun gözünde bağımsızlık erkeklığın öz erdemidir; paraya bağımlı ise kadınsıdır. Beriki kendine disiplinle hâkim olmayıp tutkularına kapılmaktır. Paranın kontrolüne girmektir, dahası para durumuna düşmektir. Defoe *Moll Flanders*’de yalnız başına bir kadın “işlek yolda düşürülmüş bir para kesesi ya da bir değerli taş benzer, yani bir sonraki gelenin eline geçer” diye yazar.¹⁵⁷ Parasız olmak, böylece piyasanın belirsizliğine maruz kalmak bağımlılaşmak, kadınlaşmak, köleleşmek demektir.

Literatürde üzerine durulmayan önemli bir husus şudur: Defoe'nun eserlerinde nefse hâkimiyet ekseriya *başkalarına fiilen hâkim olmakla* gerçekleşir. Defoe'nun romanlarında kişiler genelde kendi hırsına ve Para ile Kredi bacılara esaretten kurtulurken kendi köle sahibi olur. Defoe'ya göre nefse hâkimiyetin diyalektik aksi esirlere efendi olmaktır. İçteki bağımlılığa dışta bağımlamayla -başkalarını fiilen zincire vurmayla- son verilir. Hatırlayalım, Robinson Crusoe'nun kendisi bir ara esir olmuştu. Ancak kendisine dost olup kaçmasına yardım eden bir kişiyi satmakta tereddüt etmez; adasında Cuma adını verdiği birisini kölesi yapmaktan geri durmaz; Yeni Dünya'daki plantasyonu için Avrupalı hizmetçiler ve Afrikalı köleler satın almakta tereddüt etmez; kişisel özgürlüğüne ve servete ulaştıran uzun yolculuğunda köle ticareti yapmakta sakınca görmez. Defoe Crusoe'nun yaptığı hatayı bize açıklıyor: köle tüccarı olup oradan oraya dolaşmayı ve riskli esir toplama seferlerini, köleleri verimli şekilde kullanan plantasyoncuların yerleşik yaşantısına tercih etmesiydi.¹⁵⁸

Colonel Jack [Albay Jack] romanında benzer bir dinamik görüyoruz. Bunu Defoe 1722'de *Robinson Crusoe*'dan üç yıl sonra yayımladı. Bu romanda kimsesiz bir genç çocukluğunu ve ergenliğini hırsızlık ve yankesicilik yaparak geçirir, birileri tarafından kaçırılıp Virginia kolonisine götürülüp hizmetçi olarak satılır. Ancak esaret onu olgunlaştırır; zamanla plantasyon kâhyalığına yükselir. Kâhya olarak sahibinin saygısını kazanır. Sonunda kendisi arazi sahibi olur, Avrupalı hizmetçiler ve Afrikalı köleler çalıştırır. Kölelikten efendiliğe geçişinde plantasyon kölelerini kırbaçlamayı öğrenerek "adam olur" Kölelere bazan merhamet gerekmele birlikte bunları "demir çubukla yönetip kamçıyla dövmek" lazımdır.¹⁵⁹ Hegel'in diyalektiğinde köle çalışarak manen güçlenip nefis hâkimiyetine ulaşır; buna karşılık Defoe'da diyalektik dönüşüm geçiren efendidir; kölelere tahakküm ederek dönüşür.

Defoe'nun romanlarında köleliğe olumlu bakması edebî bir tafradan ibaret değildi. O da Kraliyet Afrika Şirketi'ne yatırım

yaptı. Defoe'nun ilk koruyucusu Sir Dalby Thomas şirketin vekilliğini yapmıştı. Defoe *An Essay on the Trade to Africa* [Afrika ile Ticaret Üzerine Deneme] (1711), *A Brief Account of the State of African Trade* [Afrika Ticaretinde Durum Özeti] (1713), *A Plan of the English Commerce* [İngiliz Ticaretinin Bir Planı] (1728) gibi bir dizi broşürde köle ticaretini açıkça savundu. Yıllarca *Review of the State of the English Nation* raporlarında bu ticareti ve özellikle Güney Deniz Şirketi'nin faaliyetini müdafaa etti.¹⁶⁰ Beriki çok ilginçtir, sadedi tekrar modern paranın ve Bank of England'ın ortaya çıkışına getirmektedir.

Kölecilik, Güney Denizi Balonu ve Bank of England

Güney Deniz Şirketi 1711'de devletin savaş borçlarına kaynak sağlamak için kurulan kurumlardan biriydi. Şirketin kuruluşu yeni Tory* başbakan Robert Harley'in büyük bir miktar (dokuz milyon sterlin) kısa vadeli borcu ödeyerek tasfiye etmek istemesiyle başlar. Borç İspanya Veraset Savaşı'nda (1701-1714) birikmişti. Harley siyasi nedenlerle Bank of England'ın Whig müdürlerine güvenmiyordu. Onun için bankaya bir rakip kurmayı, aynı zamanda finansal bir dertten kurtulmayı aklına koydu. Kuracağı yeni şirketin finansal bir çılgınlığa yol açacağını bilmiyordu. Güney Deniz Yasası uyarınca dokuz milyon sterlin devlet borcunun alacaklıları ellerindeki tahvilleri yeni tescil edilen Güney Deniz Şirketi'nin hisseleriyle değişebilecekti. Şirkete Britanya'nın, Büyük Okyanus'ta Ekvator'un güneyindeki bölgede** deniz ticaretinin tekeli verildi. Bank of England daha önce 1697'de de böyle bir borç-hisse takası yapmıştı; o zaman da sekiz yüz bin sterlin tutarında kısa vadeli devlet tahvilini banka hisseleriyle değişmişti.

Güney Deniz Şirketi kurulduktan kısa süresonra Britanyalılar İspanya'ya karşı savaşta *asiento*'yu ele geçirdi. *Asiento* İspanya

* İngiltere'de Muhafazakâr Parti. -çev.

"South Seas". -çev.

devletinin tüccarlara verdiği, İspanya'nın Amerika'daki sömürgelerine köle sevk etme imtiyazıydı. Şimdi bu imtiyazın kontrolü Britanya devletine geçmişti. Tory hükümeti bu imtiyazı derhal Güney Deniz Şirketi'ne verdi. Sözleşme uyarınca şirket otuz yıl boyunca Amerika'da İspanyol sömürgelerine yılda dört bin sekiz yüz "parça" teslim edecekti. Köle ticaretinde kazanılacak kâr hayaliyle coşan İngiliz yatırımcılar şirkete üşüştü. Şirketin hisseleri 1712'de 70-80 sterlin arasında dalgalanırken sürekli yükselmeye başlayıp 1713 Haziran ayında 97 sterline ulaştı.

Bu gelişmelerle İngiltere'de kamu borcu köle ticaretine adanmaklı bağlandı. Şirketin köle ticaretine tam girdiği 1714'te İngiliz gemilerinde nakledilen kölelerin yüzde 22'sini Güney Deniz Şirketi taşıdı. Bu oran birkaç yıl değişmedi. Afrikalı esir taşıyıp sattıkça yüklü kazanç elde etti. Şirkete yeni yatırımcılar katıldı. Yüksek kâr gelirleri kaydetti. Hisselerin fiyatı 1715 Mayıs ayında 100 sterline, 1718'de 115 sterline yükseldi.¹⁶¹ Kraliyet ailesinde herkes hissedar oldu. Lordlar Kamarası'nın başkanı ve Avam Kamarası'nın sözcüsü de hissedar oldu. Hepsi Afrikalı köle ticaretinden gelecek kazançlara tamah ediyordu. Defoe da köle ticaretinden büyük servet umdu. Bu şirketin faaliyetinin Kraliyet Afrika Şirketi'ne yararını işaret ederek övdü; çünkü "İspanyollara çok sayıda zenci satma fırsatı" sağlayacaktı.¹⁶² Artık Güney Deniz Şirketi, Bank of England ve Kraliyet Afrika Şirketi ile birlikte İngiltere'nin finans piyasasının direklerinden biri olmuştu. Ne var ki köle ticaretinden bu kazançları bir savaşın talihli sonucu sağlamıştı. Savaşta talihsiz bir sonuç buna son da verebilirdi. Nitekim 1718'de İngiliz Kraliyet Donanması ile bir çarpışmadan sonra İspanya şirketin İspanyol sömürgeleriyle ticaretine son verdi. Bu dönüm noktasıyla şirket gerilemeye başladı. Ancak birçok tarih kitabı Güney Deniz Şirketi'nin gerileyip çökmesinde *asiens* toyu elden kaçırmalarının etkisini görmezden gelir ya da hafifser, zira şirketin Afrikalı kölelerin sırtında yükseldiğini itiraf etmek istemezler.¹⁶³ Onun yerine şirketin 1719-1720'de girdiği finansal tertiplere odaklanırlar (buna geleceğim). Oysaki şirket kestirme

finansal çareler aramaya esas faaliyeti olan köle ticareti gerilediğinden girişti. İktisat tarihçisi Carl Wennerlind'in isabetle saptadığı gibi "Ancak 1718 sonuna doğru artık şirketin köle ticaret olanağı kalmadığında ... bir gelir kaynağı ile desteklemeden hisselerinin değerini artırmak için Paris'te John Law'un finansal becerisinde medet aradı".¹⁶⁴

Ondan sonra finansal dolap faslı başladı. Plana göre Güney Deniz Şirketi, Bank of England'ın ve Doğu Hindistan Şirketi'nin elindekiler dışında kalan kamu borç senetlerinin tümünü satın alacaktı. Kamu borcunu yüklendiği için şirkete tekrar bir ödeme yapılacak; şirket elinde kamu borç senedi bulunanlara yeni çıkardığı hisselerini verecekti. İş, hisse fiyatlarını şişirecek finansal tertiplere kalmıştı. Hisse fiyatı 288 sterlin iken iki haftada (27 Nisan'da) 355 sterline yükseldi. Hisse fiyat artışı yatırımcıları ellerindeki devlet tahvillerini şirket hissesine çevirmeye teşvik etti. Şirket hisse fiyatlarındaki artıştan cesaret alarak yeniden bir borç değişimi teklifi getirdi. Bu defa alıcılardan sadece hisse değerinin yüzde 10'u ile 20'si arasında peşinat ödemeleri istendi. Bunun üzerine -çoğu veresiye- hummalı bir alım furyası başladı. Hisse fiyatı Temmuz başında 950 sterlini buldu. Ortalığı tam bir çılgınlık sardı ve piyasaya yayıldı. Bu finansal coşku ortamında el çabukluğuyla yeni şirketler peyda oldu; çoğu "apaçık hileli" olmasına rağmen bunların da hisselerini "Borsa Sokağı'nda çığırkanlar duyurup satıyordu".¹⁶⁵ Bu aşamada fiyat balonunu şişirmeye yabancı spekülâtörler de katkı yaptı; bunları Fransa'da piyasaları saran Mississippi Balonu büyük ölçüde teşvik etti.¹⁶⁶

* İş bu aşamaya geldiğinde Güney Deniz Şirketi yükselişi idame etmek için hisselerini muhtemelen kendi de satın alıyordu. Şirket bundan sonra "hisse karşılığında borç vererek" balonu patlama noktasına getirdi: kişilere hisse satın alması için borç veriyor ve o kişilerin elindeki hisseleri, hatta kişilerin hisse satın alma

* Mississippi Balonu, 1717'de Fransa'nın Kuzey Amerika'da kolonileriyle ticaretin imtiyaz sahibi Fransız Mississippi Şirketi'nin hisse fiyatını şişiren spekülasyon olayıdır. -çev.

taahhütlerini teminat olarak kabul ediyordu. Yani birisine borç veriyorsunuz, “teminatı” da size daha önce verdiği borç senedi oluyor. Başka bir deyişle birisinin size önceden borcu olduğuna güvenerek ona ilave borç veriyorsunuz. Lunaparklardaki aynalı odalar misali, saçma sapan fiyatlara ulaşmış hisseler şişirilmiş fiyatlı hisse alımlarına teminat oluyordu. 1720 Ağustos başında şirket kendi hisselerini teminat kabul ederek veya hisselerini satın alma taahhüdü teminatı karşılığında 11 küsur milyon sterlin borç vermiş bulunuyordu.¹⁶⁷

Balonlar er geç patlar. Bilinmeyen ne zaman patlayacaktır. Ağustos sonunda hisse fiyatı bir miktar düştü. Şirketin başlıca bankeri olan Hollow Sword Blade Company’nin alacaklıları ondan yeni borç senedi almayı reddederek nakit talep ettiğinde iflas etti. Büyük bir panik başladı. 24 Eylül’e kadar bir ayda Güney Deniz Şirketi’nin hisse fiyatı 820 sterlinden 370 sterline düştü. Aralık başında 191 sterlindi; piyasa değeri üç ayda yüzde 80 azalmıştı. Servetler yok oldu. “Merhamete eğilimi olmayan” darp-hane müdürü Isaac Newton da 20.000 sterlin gibi muazzam bir tutar kaybetti.¹⁶⁸ Ezeli finans heveslisi Defoe’nun zihninde bile “Kredi Hanım” etrafında oluşmuş yeni kültür konusunda kuşku uyandı.¹⁶⁹

Ortalıkta durumu kurtarabilecek bir tek kurum vardı, o da Bank of England idi. Dizginler onun elindeydi. Sıkı pazarlıktan sonra 1722 Ekim’inde banka 200.000 sterlin yıllık irat karşılığında 4,2 milyon sterlin tutarında Güney Deniz Şirketi hissesi satın almayı kabul etti. Başka bir ifadeyle banka devamlı bir irada mukabil Güney Deniz Şirketi hisselerinin çoğunu satın alarak hissedarlara nakit verdi; böylece piyasayı sakinleştirip şirket hissedarlarının yatırımlarına bir getiri sağladı. Bankanın bu yaptığı düpedüz bir finansal kurtarma işiydi. Ortama istikrar getirdi, bankanın sermaye tabanını genişletti, şirketinkini 4 milyon sterlin azalttı.¹⁷⁰ Güney Deniz Şirketi on yıl daha köle ticareti yaparak dayandı, ama artık Bank of England’ın ciddi rakibi kalmamıştı. Banka İngiltere’de finansal sistemin rakipsiz merkezi olmuştu.

Yirmi yıl sonra tekrar Fransa ile yeniden bir savaş başlayıp devlette yine acilen büyük miktarda finansmana ihtiyaç başgösterdiğinde savaş finansmanı sağlayabilecek yegâne araç yine bankaydı.

1742’de banka bu savaşa kaynak olarak 1,6 milyon sterlinlik faizsiz bir kredi verdi; karşılığında imtiyazı yirmi bir yıl uzatıldı. Dört yıl sonra bir milyon sterline yakın tutarda Hazine bonusu satın almayı kabul etti ve arazi ve malt vergileri teminatı karşılığında bir milyon sterlin daha borç verdi. 1749’da bakanlıklara 3 milyon sterlin borç verdi. Sonuçta on yıl boyunca finans piyasaları sakın sakın ilave 25 milyon sterlin devlet tahvili satın aldı; hemen hemen tümüne banka aracı oldu.¹⁷¹ Bunun da temeli tedavül eden banknotlardı; devletten çok önce piyasa, banknotları altın *guinea* sikkeleriyle eşdeğer saymaya başlamıştı. 1758’de Lord Mansfield’in banknotların “aynen *guinea* gibi para olduğunu” beyan etmesiyle eşdeğerlik hukuken tescil edildi.¹⁷² Bununla mahkemeler piyasalarda iş yapanların çoktan onadığını sadece onaylamış oldu.

Para artık özel ellerin ürettiği bir kredi aracıydı. Dayanağı devlet borcuydu, ancak finans piyasaları bunu muteber kılıyordu. İktisatçı Glyn Davies’in dediği gibi “Tarihte ilk kez para büyük ölçüde gözler önünde, gösterişle hükümdar tarafından değil, sıradan bir süreçle piyasa güçleri tarafından yaratılıyordu”.¹⁷³ Daha önce de gördüğümüz gibi paranın temel dayanağı artık gelecekteydi. Geçmiş çalışmayla altında-gümüşte birikmiş emeğe dayanmıyor; kamu borçlarını ödemekte kullanılacak henüz toplanmamış vergi iradından oluşan gelecek varlıklara dayanıyordu. Elbette bu geleceksel yapı piyasalarda alınıp satılan tüm kâğıtlarda vardı. Sonuçta hisse satın almak da yatırılan paranın sahibine şirketin gelecek kârlarından -günümüzde temettü dediğimiz- bir pay sağlayacağına dair girilen bir bahistir. Bu nedenle Güney Deniz Şirketi hisselerinininkine benzer finansal balonlar geleceğe yönelik kapitalist kredi piyasalarında yapısal bir olaydır. Piyasa uzmanlarının geleceği kestirmek için tüm çabalarına rağmen gelecek özünde belirsizdir

ve bilinemez. Özellikle finans kurumları, spekülasyon furyaları, merkez bankası politikası vs. teşvik ettiği zaman kapitalist piyasalar varlıklara değer biçerken muntazaman ölçüyü kaçıırır.

Banka parasının ve kredi araçlarının değişkenliğinin ve istikrarsızlığının uyardığı endişeleri yatıştırmak maksadiyle devlet banknotların (gevşek de olsa) altına bağlı kalmasında ısrar etti. Daha önce de gördüğümüz sebeplerle uluslararası ticarette ve ödemelerde bir dünya parası gerektiğinden banknotların altına bağı özellikle uluslararası finans açısından önemliydi. Ancak külçe altın yurt içi para sistemini payandalamakta da önemli rol oynuyordu. Parlamento 1696'da Locke'un tavsiyesi doğrultusunda mevcut ağırlıklar ve değerlerle sikkeleri yenilemeye karar verdiğinde saiklerden biri *kâğıt parayı* güçlendirmek olmuş olabilir. Bu kararlar (kamu borcuna bağı olan) banknotla ödeme kabul edenlere bunları her zaman sikkeye çevirebileceklerine, sikkelerin de sabit miktarda altın ve gümüş içereceğine güven veriliyordu. Banka parasının sabit miktarlarda kıymetli metallere raptedilmesi banknotla ödeme kabul edenlerin gözünde değer kaybına karşı bir güvenceydi.¹⁷⁴

Bunlar "altın standardı" denilen sistemin Britanya'da da uygulanmasına gerekçe oldu. Fakir fukara banknottan ziyade sikke kullanmakla birlikte, aslında metal sikkeler finans sistemini sağlamla bağlamıyordu. Devlet tahvili, hisse senedi ve diğer menkul değer piyasalarından oluşan finansal sistem banknotlarla, taşra bankalarının sürdüğü kredi paralarıyla ve şirketlerin sürdüğü senet misali kredi- paralarla dönüyordu. On sekizinci yüzyıl başında tedavüldeki banknotların değeri bir ile iki milyon sterlin arasındaydı. Yüzyılın sonunda ekonomide Bank of England'a ait 15 milyon sterlin tutarında banknot dolaşıyordu; bunun yanında taşra bankalarının sürmüş olduğu yöresel kullanılan 10 milyon sterlin değerinde banknot vardı.¹⁷⁵ Para sistemi bu modern kredi parasına geçerken metal sikkeler artık mübadele ve ödeme aracı olmaktan ziyade bir "meşrulaştırma aracı" işlevi görmeye başladı.¹⁷⁶ Ağırlık başka yerde olsa da altın rezervi sağlam bir kıymet-

li metal temeli üzerine kurulu bir sistem görüntüsü veriyordu. Bank of England elbette toplumda banknota güvenin sarsılması ihtimaline karşı epey miktarda altın-gümüş sikkeden bir rezerv bulunduruyordu. Ne var ki savaş ve finansal daralma zamanlarında banknotların sikkeye konvertibilitesinin sık sık askıya alındığı da oluyordu. Nitekim 1797’de Fransa ile savaş çıktığında konvertibilite çeyrek yüzyıla yakın bir süre (1797-1821) durduruldu. Ama finans sistemi kâğıt sterlinle işlemeye devam etti. Konvertibilite tekrar yürürlüğe konduğu zaman piyasaların çoktan verdiği bir kararı devlet de kabul etti; sterlinin metal karşılığını gümüş yerine altın yaptı.¹⁷⁷

“Altın standardı”nın kredi parası sürümünü fiziksel altın stokuna bağlamak suretiyle disiplin de sağlayacağı umuluyordu. Deniyordu ki banknot miktarı fazla artınca konvertibilite elinde banknot bulunanların bunları altına bozdurmasına olanak verdiğinden banka parası üretimine bir sınır koyar. Bu muhakemeyi Parlamento’nun 1810 tarihli *Bullion Report*’unda [Külçe Raporu] görüyoruz; rapor Bank of England banknotlarının altına konvertibilitesini salık verdi. Raporu kaleme alanlar 1798 ile 1809 arasında banknotların savaşı finanse etmek için yüzde 45 artmasından endişelenerek “Kâğıt paranın tümünün sikkeye çevrilebilirliği dışında kâğıt para fazlalığına karşı emin, kesin, yeterli çare yoktur” demişlerdi.¹⁷⁸ Devlet raporun asıl tavsiyesini ancak on yıl sonra benimsedi. Sonra 1844 Banka İmtiyaz Yasası’nı geçirerek tekrar onayladı. Görünüşteki bu altın standardı 1824-1914 yıllarında uluslararası bir sistem oldu; ancak işleyişi kuramda betimlendiğinden daha karmaşıktı. Az çok otomatik işleyen bir mekanizma olmaktan ziyade merkez bankalarının eşgüdümlü çalışmasını da gerektiriyordu (ama bugünkü merkez bankaları kadar değil). Merkez bankaları Bank of England önderliğinde kontrollü bir altın standardı sistemi uyguladı. Bunda faiz oranları, krediler, para arzı duruma göre idare ediliyordu.¹⁷⁹ Ancak altınla irtibat sürdü. Bu merkez bankalarının faaliyetini çoğu zaman kısıtlıyordu (sadece savaşta çoğu zaman altına konvertibilite geçici olarak

kaldırılıyordu). Altınla yasal bağlantı, kredi parası sürümü aşırıya kaçtığı zamanlarda deflasyonist finansal disiplin dayatmakla kalmıyordu. Aynı zamanda zaman zaman çıkan depresyonlarda *ücretlerde deflasyon* da dayatarak işçi sınıfını disiplin altına alıyordu. Yükselen faiz oranları kredi kullanımını kısıtlayarak ekonomi çapında harcamaları ve yatırımları azaltıyor; bu da işsizliği artırıp ücretleri bastırıyordu. Altın standardı böylece işçileri parasal disipline zorlayarak işverenlerin işçi sınıfını kontrolünü pekiştiriyordu. Ücretlerin bu şekilde azalarak kâr oranlarının artmasıyla yeni yatırımlar yapılacağı umuluyordu; zira ücretler azalınca bazı sermayedarların tekrar üretime başlayarak işletmelerinde yeni harcamalar yapmaları kazançlı olabilir. Altın standardı her ne kadar para arzında artışı belirlemese de bu yönüyle işçi sınıfına karşı sınıf mücadelesinde etkili bir araçtı.

Paranın ikinci biçiminde birbiriyle bağdaşmaz sorunlar bunun sikke ile kredi para birleşimi şeklinde ortaya çıkmasına yol açtı; ancak bu da süregelen çelişkiler üretiyordu. Marx'ın kaydettiği gibi Bank of England iki amire hizmet etmek durumundaydı. Biri kapitalist *kredi sistemi*di. Bu sistemin ürettiği çeşitli kredi paraları iş hayatının çarklarını yağlayarak birikimi hızlandırıyordu. Öteki altına bağlı *para sistemi*di. Bu ise kredi paralarının sikkeye ve külçeye her an çevrilebilirliğini gerektiriyordu; panik hâlinde ekonomiyi birden çökertebilirdi. Bir kredi-banka buhranı çıkması hâlinde insanlar ellerindeki kâğıt paraları en emin para biçimine yani altına çevirmeye üşüştüğünde Bank of England'ın altın rezervi ister istemez eriyecekti. Banka da buna karşı tekrar altın toplamak için faiz oranlarını artıracaktı (bu suretle altın mevduat cezbedecek ya da altın satın almakta kullanılabileceği nakit cezbedecekti). Altının tekrar bankaya akması para bunalımına son vererek işçileri tekrar ücret disiplini altına alacaktı. Gerçi bu, iktisadi bunalımı şiddetlendirir zira faiz oranının yükselmesi borçlanarak harcamayı ve yatırım yapmayı caydırır, oysaki kapitalist ekonominin iktisadi daralmadan çıkabilmek için bunlara ihtiyacı vardır. Marx'ın ifadesiyle altın stan-

dardında “... kredi sarsıntıya uğrar uğramaz (ve bu evre modern sanayinin evrimi içinde her zaman kaçınılmaz olarak ortaya çıkar), tüm gerçek servetin gerçekten ve birdenbire paraya, yani altına ve gümüşe çevrilmesi gerekir; bu, çılgınca bir taleptir, ama sistemin kendisinden ister istemez türer.” Altın standardı böylece kapitalist ekonominin gelişmesine bir “metal engel” teşkil ediyordu; paranın ikinci biçimine özgü bir delilikti.¹⁸⁰

Yine de bu çılgınlığın belirgin bir burjuva niteliği vardı, çünkü altın standardına uyum yukarıda izah edilen türlü yollardan işçi sınıfını toplumsal disiplin altına alıyordu. 1930’lu yıllarda Büyük Depresyon’un ilk evresinde büyük kapitalist devletlerin altın standardından vazgeçmemesinin önemli bir sebebi buydu; diğer sebebi altının dünya parası işini görmesiydi. Sonunda hepsi bu “altın prangayı” terk etmeye mecbur kaldı; ama istemeye istemeye, ayak sürüye sürüye terk ettiler.¹⁸¹

Kapitalizm bu metal engelden ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru tamamiyle kurtuldu. 1870’ten sonra yaklaşık yüz yıl küresel kapitalizm kredi paralı bir altın standardı yani altın kambiyo sistemi ile döndü. Ancak bu dönemin ilk evresinde klasik altın standardında Britanya sterlini de altını temsil edegeldi. Bu sayede sterlin dünya parası olarak benzersiz bir işlev kazandı; Bank of England da uluslararası finans hareketlerinin eşgüdümünde hâkim bir konuma geldi.¹⁸²

Bank of England’ın yönetici rolü tabiatıyla Britanya İmparatorluğu’nun kudretinden kaynaklanıyordu. İmparatorluk “İkinci Yüz Yıl Savaşı” (1689-1815) döneminde teşekkül etmişti. Britanya İmparatorluğu’nun dünyadaki hâkimiyeti sayesinde sterlin neredeyse iki yüz yıl dünya parası olarak işledi. Ne var ki sterlin savaşla kanatlandığı gibi çöküşü de savaşla oldu. Bu defa dünya parasal rejiminin yeniden düzenlenmesi yeni bir Otuz Yıl Savaşı’ndan (1914-1945’te iki dünya savaşından) sonra gerçekleşebildi.

NOTLAR

- 1 Barry Unsworth, *Sacred Hunger* (Harmondsworth: Penguin, 1992), s. 352.
- 2 Karl Marx, *Capital*, 1. Cilt, Ben Fowkes, trans. (Harmondsworth: Penguin, 1976), 922. [Türkçesi Marx, *Kapital*, 1. Cilt, s. 728. (çev.)]
- 3 Thomas Hobbes, *Leviathan*, C. B. Macpherson (der.) (Harmondsworth: Penguin, 1968), 24. bölüm, s. 300. [Türkçesi Hobbes, *Leviathan*, s. 181. (çev.)]
- 4 Alıntı Hans Koning, *Columbus: His Enter prise* (New York: Monthly Review, 1991), s. 107-108'dendir. Kolomb'un altın tutkusu konusunda daha fazla bilgi için Kirkpatrick Sale, *The Conquest of Paradise: Christopher Columbus and the Columbian Legacy* (New York: Penguin, 1991), s. 106-107'ye bakınız.
- 5 Andrés Reséndez, *The Other Slavery: The Uncovered Story of Indian Enslavement in America* (Boston: Mariner, 2016), s. 19-39.
- 6 Charles Davenant, *Discourses on the Public Revenues and the Trade of England in Two Parts, The Political and Commercial Works of the Celebrated Writer Charles Davenant*, Charles Whitworth (der.), 5 cilt (Londra: R. Horsfield v.d, 1771), 1. Ciltte s. 381-383. İspanyol sömürgeciliği ile İngiliz ve Fransız sömürgecilik uygulamaları arasındaki fark için Sidney Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (Harmondsworth: Penguin, 1985), s. 35-36'ya da bakınız.
- 7 Daha etraflı malumat için Pierre Vilar, *Spain: A Brief History*, 2. baskı, Brian Tate (çev.) (Oxford: Pergamon, 1967)'ye bakınız. Vilar, *A History of Gold and Money, 1450–1920*, Judith White (çev.) (Londra: Verso, 1976), 17. Bölüme de bakınız.
- 8 John Taylor, *Multum in Parvo*. Alıntıl原因 Susan Dwyer Amussen, *Caribbean Exchanges: Slavery and the Transformation of English Society, 1640–1770* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007), s. 59.
- 9 David Eltis, *The Rise of African Slavery in the Americas* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2000), s. 150-151.
- 10 Christopher Hill, *God's Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution* (New York: Harper Collins, 1972), s. 132.
- 11 "Stop of the Exchequer" olayı ve devamı üzerine kaynaklarım Bruce G. Carruthers, *City of Capital: Politics and Markets in the English Financial Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 1996), s. 122-126 ile Christine Desan, *Making Money: Coins, Currency, and the Coming of Capitalism* (Oxford: Oxford University Press, 2014), s. 281-287. Henry Roseveare, *The Financial Revolution, 1660–1760* (Londra: Longman, 1991), s. 21-22'ye de bakınız.
- 12 Desan, *Making Money*, s. 246-248'e ve Roseveare, *Financial Revolution*, s. 34'e bakınız.
- 13 *The Case of the Bankers* (1699–1700), *Cobbett's Complete Collection of State Trials and Proceedings for High Treason and Other Crimes and Misdemeanours*, T. B. Howell (der.), 14. Cilt, (Londra: R. Bagshaw, 1809), s. 55.
- 14 *The Case of the Bankers*, s. 37.
- 15 Nuala Zahedieh, *The Capital and the Colonies: London and the Atlantic Economy, 1660–1700* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2010), 6. Bölüme bakınız.

- 16 Christopher Hill, *The Century of Revolution*, (Londra: Sphere, 1969), s. 187, 189.
- 17 Carruthers, *City of Capital*, s. 125.
- 18 Carruthers, *City of Capital*, s. 193. Belirttiğimiz gibi aslında bu tutarın tümü ödenmedi. Ancak mahkemeler alacaklıların bu tutara hakkı olduğuna hükmetti.
- 19 *Debates of the House of Commons: From the Year 1667 to the Year 1694*, 10. cilt (Londra: D. Henry and R. Cave, 1763), s. 18.
- 20 D. W. Jones, *War and Economy in the Age of William III and Marlborough* (Londra: Blackwell, 1988), s. 7-11.
- 21 John Brewer, *The Sinews of Power: War, Money, and the English State, 1688-1783* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990), s. 34.
- 22 Pepijn Brandon, *War, Capital, and the Dutch State, 1588-1795* (Leiden: Brill, 2015), s. 57.
- 23 John Clapham, *The Bank of England: A History*, I. Cilt, 1694-1797 (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1966), s. 26. Richard Kleer, "Fictitious Cash": English Public Finance and Paper Money", *Money, Power, and Print: Interdisciplinary Studies on the Financial Revolution in the British Isles*, Charles Ivar McGrath ve Chris Fauske (der.) (Newark: University of Delaware Press, 2008) içinde s. 70-103'te bankanın ilk dönem tarihi özenle anlatılmaktadır.
- 24 Çetelenin ortaya çıkışı konusunda Hilary Jenkinson, "Medieval Tallies, Public and Private", *Archaeologia* 74 (1925)'e bakınız. Glyn Davies, *A History of Money: From Ancient Times to the Present Day*, 3. baskı (Cardiff: University of Wales Press, 2002), s. 146-152'ye de bakınız.
- 25 Carl Wennerlind, *Casualties of Credit: The English Financial Revolution, 1620-1720* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2011), s. 169.
- 26 Bu borçların nasıl ödeneceği çetrefil bir sorundu. Dünya paralarının 1971'e kadar altına bağlı kalmasının nedeni buydu. Bu hususu aşağıda ve gelecek bölümde irdeliyorum.
- 27 Desan, *Making Money*, s. 319.
- 28 Patrick Hyde Kelly, "General Introduction", *Locke on Money*, I. cilt, Patrick Hyde Kelly (der.) (Oxford: Clarendon, 1991), s. 49.
- 29 J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1985), s. 112.
- 30 Patrick Brantlinger, *Fictions of State: Culture and Credit in Britain, 1694-1994* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), s. 21.
- 31 Clapham, s. 17, 24.
- 32 Brewer, *Sinews of Power*'da s. 118'de şekil 4.8'e bakınız.
- 33 P. K. O'Brien ile P. A. Hunt, "The Rise of a Fiscal State in England, 1485-1815", *Historical Research* 66, no. 160 (1993), s. 151.
- 34 Brewer, *Sinews of Power*, s. 89.
- 35 O'Brien ile Hunt, "Fiscal State", s. 163, 168.
- 36 Brewer, *Sinews of Power*, s. 40.
- 37 Bu terimi Britanya devletini inceleyen tarihçiler çok kullanmıştır. Örneğin John Brewer, Patrick K. O'Brien ve M. S. Anderson, *War and Society in Europe of the Old Regime 1618-1780* (Leicester: University of Leicester Press, 1988).
- 38 Craig Muldrew, "Hard Food for Midas: Cash and Its Social Value in Early-Modern England", *Past and Present* 170 (2001), s. 170-228.

- 39 *Political Economy and the Rise of Capitalism* (Berkeley: University of California Press, 1988) başlıklı kitabımda s. 29-35'da bu yazarlar üzerine yaptığım incelemeye bakınız.
- 40 Eric Kerridge, *Trade and Banking in Early Modern England* (Manchester: Manchester University Press, 1988), s. 99.
- 41 J. Keith Horsefield, "The Beginnings of Paper Money in England", *Journal of European Economic History* 6 (1977), s. 117-132.
- 42 Deborah Valenze, *The Social Life of Money in the English Past* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2006), s. 37.
- 43 Ming-Hsun Li, *The Great Recoinage of 1696 to 1699* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1963), s. 53.
- 44 Li, *Great Recoinage*, s. 51; J. Keith Horsefield, *British Monetary Experiments, 1650-1710* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1960), s. 26.
- 45 Bunu izleyen birkaç sayfadaki savları daha evvel "The Blood of the Commonwealth: War, the State, and the Making of World Money", *Historical Materialism* 22, no.2 (2014)'te öne sürdüm. Özellikle s. 17-22'ye bakınız.
- 46 John Craig, "Isaac Newton and the Counterfeiters", *Notes and Records of the Royal Society of London* 18, no. 2 (1963), s. 129. James Gleick, *Isaac Newton* (New York: Vintage, 2004, 160-161)'e [Türkçesi James Gleick, *Isaac Newton*, Mehmet Doğan (çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016. (çev.)] ve Thomas Levenson, *Newton and the Counterfeiter: The Unknown Detective Career of the World's Greatest Scientist* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2009)'a da bakınız.
- 47 Wennerlind, *Casualties of Credit*, s. 147. Newton para politikasında idam cezasının uygulanmasına o kadar istekliydi ki kovuşturmaları bizzat denetleyebilmek için kendini sulh hâkimliğine tayin ettirdi.
- 48 Peter Linebaugh, *The London Hanged: Crime and Civil Society in the Eighteenth Century*, 2. Baskı. (Londra ve New York: Verso, 2003), s. 50. [Türkçesi Peter Linebaugh, *Londra İdamları: 18. YY'da Suç ve Sivil Toplum*, Çiğdem Demir (çev.), İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2015. (çev.)]
- 49 John Locke, *The Works of John Locke*, 4. Cilt (Londra: F. C. & J. Rivington, 1824 [1696]), s. 198. <http://oll.libertyfund.org/people/john-locke> sitesinde ulaşılabilir.
- 50 Neal Wood, *John Locke and Agrarian Capitalism* (Berkeley: University of California Press, 1984), s. 106-107.
- 51 John Locke, "Draft of a Representation Containing a Scheme of Methods for the Employment of the Poor", *Political Writings of John Locke*, David Wootton (der.) (New York: Mentor, 1993), s. 449, 453, 450, 448'e bakınız.
- 52 Çağdaş iktisatçılar Locke'un savlarına, özellikle sikkenin itibari değerinin "içsel" değerine denk olması gerektiği görüşüne kesin karşı çıkmaktadır. Bu iktisatçılar dogmacı bir tavırla, neoklasik iktisadın dayandığı faydanın öznelliği anlayışına sığınarak emlak müteahhidi ve finansal spekülâtör Nicholas Barbon'un görüşünü savunmaktadır: "Nesnelerin kendi içsel değeri olmaz; onlara değer veren insanların kanaatleri ve rağbetidir" der (*Discourse Concerning Coining the New Money Lighter*, Londra: Richard Chiswell, 1696, <http://quod.lib.mich.edu/e/eebo/A33802.0001.001?view=toc>). Barbon'un görüşünü benimseyen iktisatçılar konusunda örneğin Joyce Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-*

- Century England* (Princeton: Princeton University Press, 1978), s. 222-239'a ve Li, *Great Recoinage*, 1963, s. 106-107'ye bakınız.
- 53 John Locke, "Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money" (1691), Kelly, *Locke on Money*, 1. Cilt, s. 307. Locke, *Works*, s. 84'te de bulunabilir. Locke'un bunu 1694-1695 sikke yenileme tartışmasından önce yazdığı dikkate değer.
- 54 John Locke, "Further Considerations Concerning Raising the Value of Money" (1696), Kelly, *Locke on Money*, 2. Cilt, s. 465-466, 430, 415.
- 55 Locke, "Some Considerations", s. 223, 213.
- 56 Locke, "Further Considerations", *Locke on Money*, 2. Cilt, s. 469.
- 57 Locke, "Further Considerations", s. 442.
- 58 Locke, "Some Considerations", s. 265, 267.
- 59 Vilar, *Gold and Money*, s. 205'e bakınız.
- 60 Constantine George Caffentzis, *Clipped Coins, Abused Words, and Civil Government* (New York: Autonomedia, 1989), s. 119. Locke, klasik ekonomi politik ve kapitalizmin ortaya çıkışı üzerine literatürde bu kitabın çok daha çok okunması gerekir.
- 61 Gleick, *Isaac Newton*, s. 142-145.
- 62 Hugh Thomas, *The Slave Trade: The Story of the Atlantic Slave Trade, 1440-1870* (New York: Touchstone, 1997), s. 199-200; Maurice Cranston, *John Locke: A Biography* (Londra: Macmillan, 1957), s. 115, 3. dipnot.
- 63 Kurulun tam ismi "Majestelerinin Kraliyetin Ticaretini Destekleme ve Onun Amerika'da ve Sair Yerlerde Yerleşimlerini Denetleme ve İslah Kurulu" idi.
- 64 Peter Laslett, "John Locke, the Great Recoinage, and the Origins of the Board of Trade: 1695-1698", *William and Mary Quarterly*, 3. Dizi, 14. Cilt, no. 3 (1957)'de s. 371'e bakınız. Laslett Locke'un sömürgecilik taraftarlığını "çarpcı bir paradoks" diye niteler.
- 65 Bank of England'ın Whig yandaşlığı ve "cumhuriyetçilik" ile ilgisi üzerine Clapham, *Bank of England*, s. 10'a; P. G. M. Dickson, *The Financial Revolution in England* (Londra: Macmillan, 1967)'de s. 55-56'ya; Brewer, *Sinews of Power*, s. 153, 207'ye ve David Stasavage, "Partisan Politics and Public Debt: The Importance of the 'Whig Supremacy' for Britain's Financial Revolution", *European Review of Economic History* 2 (2007)'de s. 123-153'e bakınız. Locke'un Bank of England'e yaptığı yatırım konusunda Laslett, "John Locke", s. 395'te 64. dipnota bakınız.
- 66 Robert Weir, *Colonial South Carolina: A History* (Columbia: University of South Carolina Press, 1983), s. 26.
- 67 Brad Hinshelwood, "The Carolinian Context of John Locke's Theory of Slavery", *Political Theory* 41, no. 4 (2013), s. 570.
- 68 John Locke, "The Fundamental Constitution of Carolina", *Political Writings* içinde, s. 230. Anayasanın yazılmasında Locke'un rolü üzerine Cranston, *Biography* (Oxford: Oxford University Press, 1957), s. 119'a ve K. H. D. Haley, *The First Earl of Shaftesbury* (Oxford: Oxford University Press, 1968), s. 242'ye bakınız.
- 69 Robert Filmer, *Patriarcha, or the Natural Power of Kings* (Londra: Richard Chiswell, 1680). <https://oll.libertyfund.org/titles/filmer-patriarcha-or-the-natural-power-of-kings> sitesinden erişilebilir.
- 70 "Locke, Levellers, and Liberty: Property and Democracy in the Thought of the First Whigs", *History of Political Thought* 10, no. 1 (1989), s. 17-40'ta bunu açıkladım.

- 71 Metinde alıntıların kaynağı Peter Laslett'in bilimsel redaksiyonuyla yayımlanan John Locke, *Two Treatises of Government*, gözden geçirilmiş baskı (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1963)'tür. [Türkçesi John Locke, *Yönetim Üzerine İki İnceleme*, Ömer Saruhanlıoğlu (çev.), 2020, s. 134, 135, 134. (çev.)].
- 72 James Farr, "Locke, Natural Law, and New World Slavery", *Political Theory* 36, no. 4 (2008), s. 495, 516.
- 73 Bu ifade Valenze'ye ait (*Social Life of Money*, s. 27, 202).
- 74 Paranın şeytani gücünü *Monsters of the Market: Zombies, Vampires, and Global Capitalism* (Chicago: Haymarket, 2012)'de inceledim.
- 75 John Bunyan, *The Pilgrim's Progress* (Ware: Wordsworth Editions, 1996), s. 72. [Türkçesi John Bunyan, *Çarmıh Yolculuğu: (Yeruşalim Yolculuğu)*, Umut Alper Ceylan (çev.), İstanbul: Bütün Dünya Kitaplığı, 2003, s. 130. (çev.)]
- 76 Malachy Postlethwayte, *The African Trade, the Great Pillar, and Support of the British Plantation Trade in America, English Historical Documents*, 10. Cilt, 1714-1783, D. B. Horn ile Mary Ransome (der.) (New York: Oxford University Press, 1969) içinde, s. 825.
- 77 Postlethwayte, *African Trade*, s. 824.
- 78 Alıntı Eltis, *Rise of African Slavery*, s. 141'den.
- 79 Humphrey Morice'den Kaptan Weedon'a 25 Mart 1725'te yazılmış. Alıntılan James A. Rawley, *London, Metropolis of the Slave Trade* (Columbia: University of Missouri Press, 2003), s. 50.
- 80 Andrés Reséndez, *The Other Slavery: The Uncovered Story of Indian Enslavement in America* (Boston: Mariner, 2016).
- 81 Abbot E. Smith, *Colonists in Bondage: White Servitude and Convict Labor in America, 1607-1776* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1947); Hilary M. Beckles, *White Servitude and Black Slavery in Barbados, 1627-1715* (Knoxville: University of Tennessee Press, 1989); Daniel P. Mannix, *Black Cargoes: A History of the Atlantic Slave Trade* (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 56-59; Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (Londra: Andre Deutsch, 1964), s. 10 [Türkçesi Eric Williams, *Kapitalizm ve Kölelik*, Anıl Tarar (çev.), Dipnot Yayınları, 2014. (çev.)]; Eltis, *Rise of African Slavery*, s. 49.
- 82 Williams, *Capitalism and Slavery*, s. 7. Reséndez'in gösterdiği gibi, aslında Williams "kızıl"ı yani yerlileri de klemeliydi.
- 83 Russell R. Menard, "The Africanization of the Workforce in English America", *Debt and Slavery in the Mediterranean and Atlantic Worlds*, Gwyn Campbell ile Alessandro Stanziani (der.) (Londra: Pickering & Chato, 2013) içinde, s. 93-103.
- 84 Edmund S. Morgan, *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia* (New York: W. W. Norton, 1975), s. 297-299.
- 85 Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713* (New York: W. W. Norton, 1972), s. 70-73; Amussen, *Caribbean Exchanges*, s. 129-138.
- 86 Atlas Okyanusu yoluyla köle ticaretinin başlangıcı olarak 1443-1444'te Portekizlilerin Madeira Adası'na Afrikalı esir ithal etmesini alıyorum. Barbara L. Solow, "Capitalism and Slavery in the Exceedingly Long Run", *British Capitalism and Caribbean Slavery: The Legacy of Eric Williams*, Barbara L. Solow and Stanley

- L. Engerman (der.) (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1987) içinde s. 58'ye ve Thomas, *Slave Trade*, s. 48-60'a bakınız.
- 87 Eltis, *Rise of African Slavery*, s. 231, 121-123.
- 88 Thomas, *Slave Trade*, s. 318.
- 89 Colin Palmer, *Human Cargoes: The British Slave Trade to Spanish America, 1700-1739* (Urbana: University of Illinois Press, 1981), s. 101-102.
- 90 Dieudonné Rinchon, *La traite et l'esclavage Congolais par le Européens: Histoire de la deportations des 13 millions 250.00 noirs en Amérique* (Brussels: J. de Meester Wetteren, 1929), s. 32; Thomas, *Slave Trade*, s. 110, 318, 395; Vincent Brown, *The Reaper's Garden: Death and Power in the World of Atlantic Slavery* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008), s. 28.
- 91 Walter Johnson, *Soul by Soul: Life inside the Antebellum Slave Market* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999), s. 118.
- 92 Olayın cereyan edişini Robert Weisbord, "The Case of the Slave-Ship 'Zong', 1783", *History Today* (August 1, 1969), s. 561-567'de anlatıyor. James Walvin, *The Zong: A Massacre, the Law, and the End of Slavery* (New Haven: Yale University Press, 2011) olayı derinlemesine mükemmel inceliyor.
- 93 Lee'nin ve Mansfield'in sözlerini aktaran Brown, *Reaper's Garden*, s. 172. Vurgu bana ait.
- 94 Thomas, *Slave Trade*, s. 206.
- 95 Alıntı William A. Pettigrew, *Freedom's Debt: The Royal African Company and the Politics of the Atlantic Slave Trade, 1672-1752* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2013), s. 104-105'ten.
- 96 Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade: A Census* (Madison: University of Wisconsin Press, 1969), tablo 41, s. 142. Bazı araştırmacılar Curtin'in verdiği sayılara düzeltmeler önermiştir. Çeşitli sayısal tahminlerin sentezi için Paul E. Lovejoy, "The Volume of the Atlantic Slave Trade: A Synthesis", *Journal of African History* 23, no. 4 (1982)'de s. 473-501'e bakınız. Lovejoy Curtin'in tahminlerine yakın sayılar bulmaktadır. Onun hesabına göre on sekizinci yüzyılda sadece Britanya hesabına ihraç edilen köle sayısı 2,5 milyonu biraz aşmaktadır (s. 483, tablo 4). Dönemler itibarıyla ayrıntılı sayılar <http://www.slavevoyages.org/> sitesinde görülebilir.
- 97 Jacob Price, "Heathcote, Sir Gilbert, first baronet (1652-1833)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Eylül 2004, <http://www.oxforddnb.com.ezproxy.library.yorku.ca/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-12847?rskey=ceQF3D&result=1>; Pettigrew, *Freedom's Debt*, s. 139, s. 158.
- 98 Rawley, *London*, s. 40-44; Marcus Rediker, *The Slave Ship: A Human History* (New York: Viking, 2007), s. 33-35 [Türkçesi Marcus Rediker, *Köle Gemisi: İnsanlık Tarihine Bir Yolculuk*, Dilek Şendil (çev.), İstanbul: Alfa, 2012. (çev.)]
- 99 Ian Baucom, *Specters of the Atlantic: Finance Capital, Slavery, and the Philosophy of History* (Durham: Duke University Press, 2005), s. 96, 67, 94.
- 100 Teminatlaşmış işgücü terimi için Joseph Miller, *The Problem of Slavery as History: A Global Approach* (New Haven: Yale University Press, 2012), s. 142'ye bakınız.
- 101 Richard Sheridan, *Sugar and Slavery: An Economic History of the British West Indies, 1623-1775* (Kingston: University of the West Indies, 1974), s. 219; Roger Lloyd-Jones ile A. A. Le Roux, "The Size of Firms in the Cotton

- Industry: Manchester 1815–41, *Economic History Review* 33 (1980), s. 72–81; Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern* (Londra ve New York: Verso, 1997), s. 410, 415; Maxine Berg, *The Age of Manufactures, 1700–1820* (Londra: Fontana, 1985), s. 230–231; Dunn, *Sugar and Slaves*, s. 189–196.
- 102 C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, 2. baskı (New York: Vintage, 1963), s. 392. James'in belgelere dayanarak anlattığı bir Fransız köleci koloni, İngiliz değil. Gerçi Fransa kapitalist gelişmede İngiltere'nin gerisinde kalmıştı; ama sömürgelerde yerleşimci kapitalizm kurmak daha kolaydı, çünkü bertaraf edilecek köklü feodal ilişkiler yoktu.
- 103 Peter Kolchin, *American Slavery*, gözden geçirilmiş baskı (New York: Hill & Wang, 2003), s. 172. Blackburn *New World Slavery*, s. 374–376'de benzer bir görüş öne sürüyor. Bu yaklaşımın klasik anlatımı Eugene Genovese, *The Political Economy of Slavery: Studies in the Economy and Society of the Slave South* (New York: Vintage, 1967)'dedir. Bu görüşün kuramsal açıdan daha gelişmiş bir versiyonu Elizabeth Fox-Genovese ile Eugene Genovese, *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property in the Rise and Expansion of Capitalism* (New York: Oxford University Press, 1983), 2. Bölümde mevcut, ama kanımca görüşleri yanlış.
- 104 Yayımlayacağım bir kitapta Yeni Dünya'da piyasalarda köle işgücünün tahsis edilişi ücretli işçilerin tahsis edilişinden farklı olmakla birlikte plantasyon sahipleri ile köleleri arasındaki ilişkide piyasanın aracı olduğunu göstermeye olanak bulacağım.
- 105 Jairus Banaji, "Modes of Production in a Materialist Conception of History", *Capital and Class* 3 (1977), s. 1–44. Bu yazı Banaji, *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation* (Leiden: Brill, 2010)'da 2. Bölüm olarak da yayımlandı. Karl Marx, *Capital*, 1. Cilt, Ben Fowkes, (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 345 [Türkçesi Marx, *Kapital*, I. Cilt, s. 517, 549. (çev.)]; Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital: An Anti-Critique* (Nikolai Bukharin'in *Imperialism and the Accumulation of Capital*'ı ile birlikte) (New York: Monthly Review Press, 1972), s. 56 [Türkçesi Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, Tayfun Ertan (çev.), İstanbul: Alan yayıncılık, 1986. (çev.)] Ayrıca Marx'ın "bütün Amerika'daki plantasyon sahipleri, sadece bizim adlandırmamızla değil, gerçekte de kapitalisteler..." dediğine de dikkat çekeyim. *Grundrisse*, Martin Nicolaus (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1973), s. 513. [Türkçesi Marx, *Grundrisse*, s. 492. (çev.)]
- 106 Bu yaklaşım yukarıda ele aldığım Brenner'in tarih çalışmalarıyla bağlantılıdır. Yaklaşım en açık Ellen Meiksins Wood, *The Origin of Capitalism* (London and New York: Verso, 2002)'de özetlenmektedir.
- 107 John Clegg, "Capitalism and Slavery", *Critical Historical Studies* 2, no. 2 (Güz 2015), s. 299. Ancak Brenner *Merchants and Revolution* (Londra: Verso, 2003), s. 159'da nasıl oluyorsa 1640'larda "Batı Hint Adaları'nda Şeker Kapitalizmi"nden bahsetmektedir.
- 108 Trevor Burnard, *Planters, Merchants, and Slaves: Plantation Societies in British North America, 1650–1820* (Chicago: University of Chicago Press, 2015), s.

- 27, 33, 38, 54, 78-89. Edward E. Baptist de ABD’de Güney’de plantasyonlarda köle yönetiminde temel yöntemin terör olduğunu saptıyor. “İşkence”nin bir “üretim faktörü” olduğunu söylüyor (bence üretim zoru demeliydi). *The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism* (New York: Basic Books, 2014), s. 141’e bakınız. Bu değerli bir tespit. Ancak Baptist verimde tüm artışın işkencenin artırılmasıyla gerçekleştiği şeklinde bir netice çıkarmaya meylediyor ki, böyle bir sonuç çıkmaz. Baskıyla hatta terörle çalıştırma disiplininin umulan sonuçlardan biri, çalışma temposunu ve çalışma ortamını kötüleştirse bile işçilere verimi artıran başka yenilikler dayatmaktır. Verimde tüm artışı bizatihi teröre (veya işkenceye) mal etmeye gerek yok. [Üretim zoru diye çevirdiğimiz “force of production” üretim gücü olarak da anlaşılabilir. (çev.)]
- 109 Lorena S. Walsh, “Slave Life, Slave Society, and Tobacco Production in the Tidewater Chesapeake, 1620–1820”, *Cultivation and Culture: Labor and the Shaping of Slave Life in the Americas*, Ira Berlin ile Philip D. Morgan (der.) (Charlottesville: University of Virginia Press, 1993) içinde, s. 170-199.
- 110 Marx, *Capital*, 1. Cilt, 16. Bölüm. [Türkçesi Marx, *Kapital*, 1. Cilt, 16. Bölüm. (çev.)]
- 111 Bill Cooke, “The Denial of Slavery in Management Studies”, *Journal of Management Studies* 40 (2003), s. 1895-1918; R. Keith Aufhauser, “Slavery and Scientific Management”, *Journal of Economic History* 33 (1973), s. 811-824; Amussen, *Caribbean Exchanges*, s. 229; Burnard, *Planters, Merchants, and Slaves*, s. 114; David Roediger ile Elizabeth Esch, “‘One Symptom of Originality’: Race and the Management of Labor in US History”, Roediger, *Race, Class and Marxism* (Londra ve New York: Verso, 2017) içinde, s. 115-156. Ayrıca James Oakes, *The Ruling Race: A History of American Slaveholders* (New York: Alfred A. Knopf, 1982), 6. Bölümüne bakınız. Bu eğilimin en sistemli incelemesi Caitlin Rosenthal, *Accounting for Slavery: Masters and Management* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018)’dedir.
- 112 Barbados’ta on yedinci yüzyılda Avrupalı hizmetçiler ile Afrikalı kölelerin mevzuatta ayırt edilmesi konusunda Amussen, *Caribbean Exchanges*, 90, s. 121-135’e ve Burnard, *Planters, Merchants, and Slaves*, s. 139-141’e bakınız.
- 113 Stephen Marglin, “What Do Bosses Do? The Origins and Function of Hierarchy in Capitalist Production”, *Review of Radical Political Economics* 6 (1974)’te s. 60-112’ye bakınız. Bu konuyla ilgili Sidney Pollard, “Factory Discipline in the Industrial Revolution”, *Economic History Review* 16 (1963-1964)’te s. 254-271’e, E. P. Thompson, “Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism”, *Past and Present* 38 (1967)’de s. 56-97’ye ve Neil McKendrick, “Josiah Wedgwood and Factory Discipline”, *Historical Journal* 4, no. 1 (1961)’de s. 30-55’e de bakılabilir.
- 114 Gavin Wright, *Slavery and American Economic Development* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2006), s. 95.
- 115 David Eltis, Frank D. Lewis ve David Richardson, “Slave Prices, the Africa Slave Trade, and Productivity in the Caribbean, 1674–1807”, *Economic History Review* 58, no. 4 (2005), s. 693, 698. Gavin Wright’in işaret ettiği gibi bu anlatılarda (Marx’ın mutlak ve nispi artık değer dediği) işgücü girdisindeki artışla işgücü verim artışı biraz karışmaktadır. Wright, *Slavery*, s. 24-26’ya bakınız.
- 116 Alan L. Olmstead ile Paul W. Rhode, “Biological Innovation and Productivity Growth in the Antebellum Cotton Economy”, *Journal of Economic History*, 68,

- no. 4 (2008), s. 1123-1171. Daha önce de belirttiğim gibi, bu artışlarda yeni tohum çeşitleri ve işçi yönetimi gibi teknoloji ve işçi çalıştırmada birbirile bağlantılı “islah” uygulamalarının rolü olduğu kanısındayım.
- 117 Dale W. Tomich, *Through the Prism of Slavery: Labor, Capital, and World Economy* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2004), 3. Bölüm.
- 118 J. R. Ward, “The Profitability of Sugar Planting in the British West Indies, 1650–1834”, *Economic History Review* 31, no. 2 (1978), s. 197-213.
- 119 Eltis, *Rise of African Slavery*, s. 220.
- 120 Wright, *Slavery*, s. 36-40’a bakınız.
- 121 Williams, *Capitalism and Slavery*.
- 122 Solow, “Capitalism and Slavery”, s. 72. Wright’ın dediği gibi, “Eldeki kanıtlar Williams’ın savında hakikat payının az olmadığını gösteriyor” (*Slavery*, s. 17).
- 123 Neoliberalizmin tarih araştırmaları üzerinde etkisi doruğa çıktığında (bazan idealist “söylemsellik” takıntılarıyla) Sanayi Devrimi diye bir şey olup olmadığını sorgulamak moda oldu. Oysa ciddi tarih araştırmaları Britanya’da on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında toplumda buhar gücüyle ve makinalı üretime yaygın bir dönüşümün üretim güçlerinde devrimci sıçrayışa yol açtığı tutarlı bir şekilde saptanmıştır. Sanayi Devrimi’ne ilişkin genel anlatılar için T. S. Ashton, *The Industrial Revolution, 1760–1830* (Londra: Oxford University Press, 1948)’e; Paul Mantoux, *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, gözden geçirilmiş baskı (New York: Harper & Row, 1962)’ye; Peter Mathias, *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain 1700–1914* (New York: Scribner, 1969)’a; Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, 2. baskı (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1979)’a [Türkçesi Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, Tefik Güran (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000. (çev.)]; Berg, *Age of Manufactures*’a ve Michael A. Zmolek; *Rethinking the Industrial Revolution: Five Centuries of Transition from Agrarian to Industrial Capitalism in England* (Leiden: Brill, 2013)’e bakınız.
- 124 Nicholas F. R. Crafts, “British Economic Growth”, *Economic History Review* 36 (1983), s. 177-199.
- 125 David Richardson, “The Slave Trade, Sugar, and British Economic Growth, 1748–1776”, Solow ve Engerman, *British Capitalism and Caribbean Slavery* içinde, s. 124-125. Joseph E. Inikori, “Slavery and the Development of Industrial Capitalism in England”, *British Capitalism and Caribbean Slavery* içinde 79-101’e de bakınız.
- 126 Ralph Davis, “English Foreign Trade, 1700-1774”, *Economic History Review* 15 (1962), s. 302-303.
- 127 Paul Bairoch, “Commerce international et genèse de la révolution industrielle anglaise”, *Annales* 27 (1973), s. 561.
- 128 Blackburn, *New World Slavery*, s. 541-542. Kullandığı verilerin kaynağı C. H. Feinstein, “Capital Expenditure in Great Britain”, *Cambridge Economic History of Europe* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1978) içinde, s. 74.
- 129 Üç taraflı ticaretin Afrika ayağında elbette kredinin derin kökleri vardı; orada Avrupalı tüccarlara kredi borçlarının köle vererek ödendiği sık görülürdü. Atlas Okyanusu bölgesinde kredi ilişkilerindeki halkalardan biri bu; bunları burada yeterince inceleyemiyorum. Joseph C. Miller, *Way of Death: Merchant Capitalism*

- and the Angolan Slave Trade, 1730–1830 (Madison: University of Wisconsin Press, 1988), s. 98-99, 105-139'a bakınız.
- 130 Thomas, *Slave Trade*, s. 441; Eltis, *Rise of African Slavery*, s. 217; Baucom, *Specters of the Atlantic*, s. 61.
- 131 Larry Neal, *The Rise of Financial Capitalism: International Markets in the Age of Reason* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1990), s. 12.
- 132 Williams, *Capitalism and Slavery*, s. 43, 101.
- 133 Calvin Schermerhorn, *The Business of Slavery and the Rise of American Capitalism, 1815–1860* (New Haven: Yale University Press, 2015), s. 105.
- 134 John Briscoe, *A Discourse on the Late Funds of the Million-Act, and Bank of England* (Londra: J. B. Briscoe, 1694). <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A29540.0001.001?view=toc>. Briscoe hakkında bilgimiz az. Bu kişi için Kleer, "Fictitious Cash", s. 85-92'ye bakınız.
- 135 Bir örneği Marieke de Goede, *Virtue, Fortune, and Faith: A Genealogy of Finance* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005). Marieke de Goede "finans'ın maddileşmesi tamamen bilgi ve yorumlama süreçleriyle olmaktadır" diyor (s. 7, vurgu asıl metindedir). Doğrudur, bilgi üretme ve yorumlama, toplumsal-maddi finansal ilişkilerin yürüdüğü uygulamalar bütününe bir ögesidir. Ama (köle satışından hisse alımına kadar) finansal ilişkilerin maddileştiği "süreçler" bunlar değil. Buradaki kuramsal kafa karışıklığının bir kısmının eleştirisi için *Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor, and Liberation* (Albany: State University of New York Press, 2001) kitabına bakınız.
- 136 Neal, *Financial Capitalism*, s. 4.
- 137 P. K. O'Brien, "Mercantilist Institutions for the Pursuit of Power with Profit: The Management of Britain's National Debt, 1756-1815", working paper no. 95/06, Department of Economic History, London School of Economics (October 2006), s. 3. <http://eprints.lse.ac.uk/22322/1/wp95.pdf>.
- 138 Dickson, *Financial Revolution*, s. 254, 260, 273.
- 139 Wennerlind, *Casualties of Credit*, s. 175-177'ye bakınız.
- 140 Marx, *Capital*, I. Cilt, 28. Bölümüne bakınız. [Türkçesi Marx, *Kapital*, I. Cilt, 28. Bölüm. (çev.)] On sekizinci yüzyıldaki durum için Douglas Hay'ın ve diğerlerinin *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England* (New York: Pantheon, 1975) başlıklı eserindeki mükemmel denemelere bakınız.
- 141 Linebaugh, *The London Hanged*, s. 82. [Türkçesi Linebaugh, *Londra İdamları*, s. 119. (çev.)]
- 142 Valenze, *Social Life of Money*, s. 198.
- 143 E. P. Thompson, "The Sale of Wives", *Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture* (New York: New Press, 1991), s. 442. [Türkçesi E. P. Thompson, *Avam ve Görenek: İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İstanbul: Birikim Yayınları, 2016. (çev.)] Valenze, *Social Life of Money*, s. 246-252'ye de bakınız.
- 144 Peter Wilson Coldham, *Emigrants in Chains: A Social History of Forced Emigration to the Americas, 1607–1776* (Baltimore: Genealogical Publishing, 1992), s. 61.
- 145 McNally, *Monsters of the Market*, I. Bölüm.
- 146 Valenze, *Social Life of Money*, s. 7.

- 147 Karl Marx, *Wage Labour and Capital* (Moscow: Progress Publishers, 1952), s. 21, 20. [Türkçesi Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*, Süleyman Ege (çev.), Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2001, s. 28. (çev.)].
- 148 Marx, *Capital*, 1. Cilt, s. 176. [Türkçesi Marx, *Kapital*, I. Cilt, s. 92. (çev.)]
- 149 Richard K. Meeker, "Bank Note, Corkscrew, Flea, and Sedan: A Checklist of Eighteenth-Century Fiction", *Library Chronicle* 35 (1969), s. 52-57.
- 150 Christopher Flint, "Speaking Objects: The Circulation of Stories in Eighteenth-Century Prose Fiction", *Publications of the Modern Languages Association* 113, no. 2 (Mart 1998), s. 215, 219.
- 151 Joseph Addison, *The Tatler*, no. 249 (11 Kasım 1710). <https://quod.lib.umich.edu/e/ecco/004786805.0001.000/1:64?rgn=div1;view=fulltext>.
- 152 Charles Johnstone, *Chrysal: Or the Adventures of a Guinea* (London: George Routledge & Sons, 1769), 1., 4., 6., 7. Ciltler.
- 153 John Richetti, "Introduction", Daniel Defoe, *Robinson Crusoe* (Harmondsworth: Penguin Classics, 2001 [1719]), s. xviii.
- 154 Defoe, *Robinson Crusoe*, s. 47. [Türkçesi Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, Begüm Konya (çev.), İstanbul: Yakamoz Kitap, 2019. (çev.)]
- 155 Daniel Defoe, *Review of the State of the English Nation* 3, no. 5 (10 Ocak 1706). Erişilebileği site: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015019363376;view=lup;seq=37>.
- 156 Bazı yorumcular Defoe'nun *Moll Flanders* (Amersham: Transatlantic Press, 2012 [1722]) romanında kadınlara karşı samimi bir sıcak tavır saptamıştır. [Türkçesi Daniel Defoe, *Moll Flanders*, Nihal Yeğinobalı (çev.), İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2011. (çev.)]. Bu tartışmayı okumak için Lois A. Chaber, "Matriarchal Mirror: Women and Capital in *Moll Flanders*", *Critical Essays on Daniel Defoe*, Roger D. Lund (der.) (New York: G. K. Hall & Co., 1997) içinde s. 181-201'den başlanabilir.
- 157 Defoe, *Moll Flanders*, s. 142. [Türkçesi Daniel Defoe, *Moll Flanders*, Nihal Yeğinobalı (çev.), İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2001, s. 160. (çev.)]
- 158 Defoe, *Robinson Crusoe*, s. 17, 28-33, 157-161, 154.
- 159 Daniel Defoe, *Colonel Jack, Defoe's Works*, 1. cilt, *Captain Singleton and Colonel Jack* (Londra: George Bell & Sons, 1882) içinde, s. 401, 377.
- 160 Keskin gözlemleri bir özet için Patrick J. Keane, "Slavery and the Slave Trade: Crusoe as Defoe's Representative", *Critical Essays* içinde s. 97-120'ye bakınız.
- 161 Wennerlind, *Casualties of Credit*, s. 221-223.
- 162 Daniel Defoe, *A True Account of the Design, and Advantages of the South-Sea Trade* (Londra: J. Morphew, 1711), s. 20. <https://quod.lib.umich.edu/e/ecco/004834143.0001.000?view=toc> internet sitesinde erişilebilir.
- 163 Bunun en iyi örneği Neal'dır (*Financial Capitalism*, s. 52-53). Şirketin kölecilik faaliyetini iyice hafifser. Şirketi "esas itibarıyla kamu borcunu dönüştürmek için bir kuruluş" olarak tasvir eder (s. 94). Doğrudur, kuruluşunda amaç buydu, ama onu İngiltere'de anonim ortaklıklar arasında zirveye çıkaran Yeni Dünya'ya binlerce köle nakletmesidir. Dickson da *Financial Revolution*'da şirketin köleci faaliyetini hafifser. Güney Deniz Şirketi'nin köle ticaretine ne büyük ölçüde ulaştığı konusunda Palmer'in *Human Cargoes*'una bakınız.
- 164 Wennerlind, *Casualties of Credit*, s. 199.

- 165 Dickson, *Financial Revolution*, s. 145.
- 166 Neal, *Financial Capitalism*, 4.-5. Bölümlere bakınız.
- 167 Dickson, *Financial Revolution*, s. 143.
- 168 Thomas, *Slave Trade*, s. 241.
- 169 Wennerlind, *Casualties of Credit*, s. 237.
- 170 Dickson, *Financial Revolution*, s. 179; Neal, *Financial Capitalism*, s. 112-117.
- 171 Dickson, *Financial Revolution*, s. 216-228.
- 172 *Miller v. Race*, Court of King's Bench, 1 Burrows 457, 97 Eng. Rep. 398 (King's Bench 1758). [Miller-Race davası. King's Bench Mahkeme Zabıtları.] Bu hüküm üzerine bir değerlendirme için Benjamin Geva, *The Payment Order of Antiquity and the Middle Ages: A Legal History* (Oxford: Hart Publishing, 2011)'de s. 518'e bakınız.
- 173 Davies, *History of Money*, s. 282.
- 174 Desan, *Making Money*, s. 374.
- 175 Rondo Cameron, "England 1750-1844", Rondo Cameron v.d., *Banking in the Early Stages of Industrialization* (Oxford: Oxford University Press, 1967) içinde, s. 42.
- 176 Desan, *Making Money*, s. 318.
- 177 1696'da sikkelerin yenilenmesinden beri devlet gümüş ile sterlinin ilişkisini korumaya çalışmıştı. Ama altın gine sikkesi Britanya para sisteminde giderek önem kazanıyordu. Pratikte bu durum yayıldıktan çok sonra devletin politikasında göz önüne alındı. Davies, *History of Money*, s. 284-304'e bakınız.
- 178 *Report*, Select Committee on the High Price of Gold Bullion, House of Commons (Londra: Richard Taylor & Company, 1810), s. 73.
- 179 Barry Eichengreen, *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System* (Princeton: Princeton University Press, 1996), s. 33-35. "Gözetimli altın standardı" konusunda Michael D. Bordo, "The Gold Standard: The Traditional Approach", *A Retrospective on the Classical Gold Standard, 1821-1931*, Michael D. Bordo ile Anna J. Schwartz (der.) (Chicago: University of Chicago Press, 1984) içinde s. 45'e bakınız.
- 180 Karl Marx, *Capital*, 3. Cilt, Ben Fowkes (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1981), s. 708. [Türkçesi Karl Marx, *Kapital*, III. Cilt, Mehmet Selik ve Erkin Özalp (çev.), İstanbul: Yordam Kitap, 2021, s. 573, 574. (çev.)]
- 181 Bu konu Matt Hampton, "Hegemony, Class Struggle, and the Radical Historiography of Global Monetary Standards", *Capital and Class* 89 (2006), s. 145-147'de esaslı irdelenmektedir. Bu önemli yazıda ücretli işçilerin disiplini altına alınması ile, sermayenin değer yasasını dünya çapında yürütmek için dünya parasının yönetimi arasındaki bağlantıların-dinamiklerin ortaya çıkarılmaması bir eksikliktir. Bu tarihsel deneyim üzerine Barry Eichengreen, *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939* (New York: Oxford University Press, 1995)'e bakınız.
- 182 W. M. Scammell, "The Working of the Gold Standard", *The Gold Standard in Theory and History*, Barry Eichengreen (der.) (New York: Methuen, 1985) içinde, s. 103-119.

5. Bölüm

EMPERYALİST SAVAŞ, EMPERYALİST PARA

Doların Dünyada Yükselişi

Dolar bizim paramız, ama sizin de sorunuz.

ABD Hazine Bakanı John Connally, 1971.

“Ulus ulus yapan şeylerden biri parasıdır” denir.¹ Bu cümleyi Amerika Birleşik Devletleri’nde görülen ilk paralardan ikisini göz önüne alarak değerlendirelim: Virginia’daki tütün makbuzları ve ipotekli araziyle bağlantılı senetler. Bunlardan ilki yani tütün parası 1642’de yasal ödeme aracı oldu ve neredeyse iki yüz yıl kullanıldı. İkincisi emlak bankalarının dolaşıma koyduğu bir paraydı; ilk 1712’de Güney Carolina’da ortaya çıktı, kısa zamanda Kuzey Amerika’daki öteki kolonilerden sekizinde kullanıma girdi. Birincisi kölelerin ürettiği bir ürünle ilintili bir makbuzdu. İkincisi de yerli halklardan gasbedilmiş arazilere dayanmaktaydı. Demek ki bu paralarda Amerikan kapitalizminin gizli kaynaklarının izleri var: kölelik ve yerleşimci sömürgecilik.

Amerika Birleşik Devletleri’nde paranın tarihi üzerine araştırmalar tipik olarak birtakım ikili karşıtlıklarla anlatılır: kâğıt parayla metal sikke; borçlularla alacaklılar; eyalet bankalarıyla merkez bankaları. Tüm bu karşıtlıklar kuşkusuz önemli. Ancak açıklayıcı şema olarak hepsi şiddet, gasp, tahakküm ve emekle ilgili temel sorunları örtbas eder. Paradaki kanı silerler. Bu bölüm ABD paralarının kökenini yeni bir açıdan, savaşta ve tahakkümdeki köklerinden başlayarak anlatmaktadır.

Sikkeleşmiş Kan: Kafa Derisine Ödül ve Yerli Sürgünün Vahşi Ekonomisi

Siz beyazlar toplanıp araziye ölçüyor, sonra paylaşıyorsunuz.

Tu-şul-hul-sot, “hayalperest” Amerika yerlisi.²

Her yerde kapitalizmin temelinde toprak var elbette. İlkel birikim toprakların gasbı, çitlenmesi, parsellenmesi ile olur. Ancak Amerika kıtasında toprakların müşterek araziden özel mülkiyete dönüşmesi yüz yıllarca süren savaşlarla gerçekleşti. Yerleşimci sömürgecilikte örgütlü katliam tekniklerinin tümü (yağmalama, kafa derisi yüzme, ırza tecavüz, çapul, ateşli silahla saldırı, köy yakma) uygulandı. Yeni Dünya’da savaş ile ekonominin kaynaşması yerli halkların yerinden edilip tasfiye edilmesiyle doruğa çıktı. Bir bilgine göre “Topraklara sahip çıkmak yerleşimci sömürgeciliğe özgü temel öğedir” “Yerleşimci sömürgecilik başkasının yerini almak için onu imha eder”, yerleşimci sömürgecilerin hedefi yerli toplumu yok ederek onun yerine yerleşimci kolonileri kurmaktır.³ Güney Carolina, Pennsylvania, New York ve başka eyaletler parayı emlak bankalarına dayandırmakla onu yerli halkların kanıyla sulanmış toprağa ekmiş oluyorlardı.

Benjamin Franklin emlak bankalarını irdelerken bunların çıkardığı paralardan “sikkeleşmiş arazi” diye bahseder.⁴ Ama sikkeleştirmeden yani bir biçimde paraya çevirmeden önce arazilerin özel mülkleştirilip metalaştırılması gerekiyordu. Bunun da yöntemi savaş tarihçisi John Grenier’in tabiriyle *imha savaşı* [extirpative war] idi. Oxford İngilizce Sözlüğü’nde “to extirpate” fiilinin anlamı “kökünden sökmek, kökünden kazımak, imha etmek”.^{*} Kelimenin Latince kökü *exstirpare* fiilidir; kökünden koparmak demektir. ABD devletinin ve ekonomisinin kuruluşundaki “Kızılderili Savaşları”nın mahiyeti aynen buydu. Kuruluş döneminde bu şiddeti uygulayanlar ekseriya silahlı

* Türkçesi *Yeni Redhouse Lugati* (İstanbul, 1950)’deki karşılığı. –çev.

yerleşimcilerdi, gözünü toprak hırsı bürümüş çapulcu Avrupalı güruhlardı. Bu, şiddetin vahşetini artırıyordu, çünkü kolcularla silahlı yerleşimciler savaşta vurulabilecek hedefleri ve kullanılabilecek taktikleri sınırlandıran kurallara kulak asmıyordu. Grenier'in 1607-1814 Kızılderili Savaşları'nı betimlemesi isabetlidir: "Askerî tarihimizin ilk 200 yılında Amerikalılar o devirde meslekten askerlerin tiksineceği varsayılan savaşma yöntemlerinden yararlandı: düşmanın köylerini-tarlalarını tahrip ve imha ettiler; düşmanın kadınlarını-çocuklarını katlettiler; yerleşim yerlerine baskın yapıp esir topladılar; düşman sivillerini ürkütüp onlara zulmettiler; düşman önderlerini katlettiler."⁵

Britanya ile Fransa'nın Yedi Yıl Savaşı'nın bir parçası olan Fransa-Kızılderili Savaşları* (1755-1764) kırılma noktası oldu. Bu mücadeleyle Britanya dünyada rakipsiz bir egemen konuma ulaştı; aynı zamanda Britanyalılarla birlikte savaşan Amerikalılarda yerlilere karşı acımasız bir nefret perçinledi. ABD'nin kuzeydoğusunda bağımsız meta üreticilerinden oluşan toplum tam tarımsal kapitalizm yoluna girdiği esnada yerli halklara karşı savaş sürekli hâle geldi. Yerleşimci sömürgecilik artık *yerleşimci kapitalizm* biçiminde pekişti. Marx'ın dediği gibi sermayenin tüm "ilkel" birikimleri insanların topraktan şiddetle koparılmasına dayanır.⁶ Amerika Birleşik Devletleri'nde bu tür ilkel birikim yerli halkların topraklarının ellerinden silahlı güçle alınmasıyla gerçekleşti; Fransa-Kızılderili Savaşları'ndan sonra yoğunlaştı, kapsamı genişledi, sistemli hâle geldi.⁷ O dönemde Virginia yerli halkları ülkenin iç kesimlerine sürerek batıda Mississippi'ye kademeli bölgeyi gasbetmeye girişti; Carolina eyaletleri de çok daha saldırgan yöntemlerle yayıldı. Bu süreçlerde Amerikan askerî birlikleri kadın-sivil ayırt etmeden bir katliam savaşıyla Çeroki Uluğu'nun gücünü yok etti.⁸ 1776'da Amerikalıların Britanya'ya karşı ayaklanmasıyla bu eğilimler daha da güçlendi.

* "French and Indian Wars" Britanya'nın Kuzey Amerika'da Fransa'ya ve onun müttefiki yerlilere karşı savaşı. -çev.

Amerikan Devrimi esnasında ve sonrasında federal ordular daha önce silahlı yerleşimci gruplarının yaptığı işi devralarak “Kızılderilileri çıkarma” projesinin ön safına geçti. 1779’da George Washington ordusuna Irokua Konfederasyonu’nu “tamen yıkıp imha etmesini” emretti.⁹ Başkan Jefferson 1800’lerin başında sürgün, rüşvet, borç istismarı, aşiretleri birbirine düşürme gibi stratejik araçlar kullanarak etnik temizleme harekâtı yaptı.¹⁰ 1803’te Louisiana’nın satın alınmasıyla çok korkunç olaylar oldu. Ardından Britanya’ya karşı 1812 Savaşı’nda askerî güçle toprak gasbı görülmedik boyutlara vardı. Savaş ortamında General Andrew Jackson Georgia, Alabama ve Florida’da hunhar saldırılar yürüttü (1812-1825); 1825’te Texas’ın fethi başladı; 1840’lı yıllarda New Mexico, Arizona, California, Nevada, Colorado ve Utah fethedildi. İç Savaş’tan sonra da ABD’nin batısı sistemli “etnik temizleme”den geçti.¹¹ 1887 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde yerli halkların neredeyse on iki milyon yüz kırk bin kilometre kare* arazisi gasbedilmişti. Gasbedilen alan ABD’nin Hawaii hariç toplam kara yüzölçümünün yüzde 98’inden büyüktü. Tarihte görülmüş en devasa acımasız ilkel sermaye birikim süreçlerinden biridir.¹²

Toprakların metalaştırılması yerlilerin bedenlerine uygulanan şiddetle işlendi. Bu şiddet hem fiziksel hem simgesel olarak kafa derisi** ödülleriyle paralaştırıldı. 1670’lerden itibaren koloni yasalarında Kızılderili kafa derisi getirene mükafatlar ihdas edilmişti. Massachusetts ile Güney Carolina bu işte başı çekti. Massachusetts’te bir kafa derisine on sterlin ödeniyordu, ki bu işçilere ödenen azami yevmiyenin on katıydı. “Barışsever” bilinen Pennsylvania bile buna katıldı; zamanla kafa derisi ödülünü tekrar tekrar artırdı.¹³ Kölelik insanları para tutarlarına indirgemenin önünü açmıştı; gaddar kafa derisi alışverişi bunun en âlâsıydı. Ödüller Yeni Dünya’da bir *ceset ekonomisi* yarattı; insan vücudundan koparılmış bir parçayla (kafa derisiyle) paranın

* “Three billion acres”. –çev.

Düşmanın kafa derisinin saçlı kısmını yüzerek elde edilen ganimet. –çev.

korkunç mübadelesiydi.¹⁴ Nitekim kolonilerde emlak bankalarının dolaşıma çıkardığı paraların teminatı basbayağı *kızıl derilerdi**; Amerikalı yerleşimciler kafa derisini yüzüp çürümeye terk ettikleri kanlı cesetlerden böyle bahsediyordu. Onun için emlak banka paraları sikkeleşmiş topraktan ibaret değildi; aynı zamanda sikkeleşmiş kandı. Koloni yönetimlerinin çıkardığı diğer paraların da çoğu böyleydi. Zira kolonilerdeki paraların çoğu savaş finansmanı için dolaşıma çıkarılmış borç senetleriydi. Borçlar da yerli halklar yurtlarından sürüldükten sonra arazilerini satarak ödeniyordu. Bir yorumcu der ki: “Sonunda Amerikalıların çoğu paranın gerçekte ne olduğunu anladı: silahlar sustuğunda koloni yönetimlerinin satışa çıkaracağı arazilerin değerinin ölçüsüydü.”¹⁵ Amerika’da ilk büyük finansal buhranın 1792’de şimdiki Ohio’nun kuzeybatısında Mihşihkinakva’nın** komutasında Batı Konfederasyonu’na mensup Kızılderililerin ABD ordusunu yenmesiyle çıkması bir fikir veriyor. Askerî yenilgide yeni arazi kazanımı olmadığından ve savaş borçlarını ödemek için arazi satışları olamayacağından derhâl ekonomide paniğe yol açtı.¹⁶

Kızılderililerle savaş, kölecilik ve Amerikan bankacılığının başlangıç dönemi arasındaki derin toplumsal bağlantıları ABD’nin ilk cumhurbaşkanı George Washington’un ve dostu Thomas Willing’in hayat hikâyelerinde apaçık görmek mümkün. Willing 1790’ların ortalarından 1812 Savaşı sonrasına kadar Philadelphia’da muhtemelen en zengin adamdı. Bu ikisi açgözlü ve yağmacı oldukları gibi, Marx’ın tabiriyle “kişileşmiş sermaye” idiler; yükselen kapitalizmin toplumsal dinamikleri ve davranış normları kişiliklerinde cisimleşmişti.

* “Redskins”. *Redskin* sözcüğü kızıl deri anlamına gelir. ABD’de Kızılderilileri kasteden aşağılayıcı bir sözdü. Türkçeye Kızılderili diye çevrilen tarafsız İngilizce kelime *Indiandir*; bu da aslında Hintli demektir. Amerika yerlilerine Hintli denmesi Kristof Kolomb’un Hindistan’a ulaştığını sanmasından kaynaklanır. –çev.

Metinde “Little Turtle” Anlamı Küçük Kaplumbağa. Tvatva dilinde Mihşihkinakva. –çev.

Willing birçoklarınınca Amerika'nın ilk bankacısı addedilir. 1755 sonlarında Pennsylvania'dan Londra'daki kuzenine mektup yazarak Bank of England hisselerine iki bin sterlin yatırmak konusunda bilgi istedi. Willing Pennsylvania kolonisini yönetenlerin yerli halklara karşı savaşta şevksizliğinden bıkmıştı. Daha saldırgan bir savaş politikası gerçekleştirmeyince dikkatini İngiltere'de savaş finansmanı yapan bankaya çevirdi. Kendisi ondan dört ay önce İrlanda, Almanya, Galler ve İngiltere'den toplanmış, borçla yükümlü "münasip hizmetçi erkeklerden ve çocuklardan oluşan bir paket" satmak için reklam yapmıştı. Çok geçmeden Batı Hint Adaları'ndan ithal edilen Afrikalı köleler de Willing'in satış kataloğuna eklendi. Willing daha sonra 1781-1791'de Bank of North Amerika'nın [Kuzey Amerika Bankası'nın], ardından 1791-1807'de Bank of the United States'in [Amerika Birleşik Devletleri Bankası'nın] başkanlığını yaptı.¹⁷

Bir biyografinin bir tarihsel dönemi bu kadar berrak özetlediği nadir olur. Willing örneğinde bankacılık, askerî taahhüt işleri, kölecilik ve yerlilere karşı savaş destekçiliği bir kişinin hayat hikâyesinde örtüşerek Amerika kolonilerinde kapitalist gelişmenin izlegini yansıtıyor. 1795'te Willing'in kızının düğünündeki konuklar Amerikalı seçkinler içinde kim kimdir listesi gibiydi; aralarında o zamanki başkan George Washington da vardı. İlk cumhurbaşkanı Britanyalıları karşı muharebelerde zaferlerini büyük ölçüde komutasındaki askerlere Willing'in sağladığı barut, top ve binlerce silah sayesinde kazanmıştı.¹⁸ Bu nüfuzlu adamlar arasındaki dostluk Philadelphialı bankacılar ile Virginialı plantasyon sahipleri arasında Amerikan kapitalizminin başlangıçtaki temelini oluşturan toplumsal ilişkiyi de ortaya koyuyor. İlişki savaşla ve savaş finansmanı ile iyice güçlendi. Washington'un şahsına gelince, onun da toprak sahibi olup plantasyoncular sırasına girmesine olanak veren, savaştı.

Cumhurbaşkanı olacak kişinin asıl mesleğinin arazi ölçüm-cüsü olması yerindeydi; Kızılderililerin asker zoruyla yurtların-

dan çıkarılmasıyla gasbedilen arazilerin haritasını çıkarmaya büyük talep oluşmuştu. Meslektaşlarının birçoğu gibi Washington da işini yaparken değeri artabilecek arazileri kendi hesabına kapyordu. 1750’de Shenandoah Vadisi’nde 405 hektar* satın aldı. On yıl geçmeden Martha Custis ile evlenerek Kuzey Virginia’da en büyük toprak sahiplerinden biri oldu. Ardından çoğu Fransa ve Kızılderili Savaşları’nda** yerli halklara karşı yaptığı askerî hizmetlerin bedeli olarak 10.117 hektar*** daha gasbetti. Devam eden savaşlarda hizmetleri karşılığında 1773’te 18.211 hektar**** daha verildi. Ancak araziye işleyecek işgücü olmaksızın bunların bir kıymeti yoktu. Virginia’da büyük çiftliklerde Afrika kökenli köleler çalıştırılıyordu. Washington’un gözü hep yükseklerdeydi. Sosyal sınıfının âdetlerine sırt çevirecek bir tip değildi. Amerika Birleşik Devletleri’nin birinci cumhurbaşkanı öldüğünde 277 köle sahibiydi.¹⁹

Washington plantasyon kapitalizminin temelindeki iki uygulamada, yerlileri yurdundan sürmekte ve Afrikalı köle kullanmakta çok başarılıydı. 1779’da başkan iken ABD ordusuna İrokuaların üzerine yürüyüp “yerleşimlerini tamamen yıkıp imha etmesini” emrettiğini gördük. Subayları emri kırk küsur İrokua kasabasını imha ederek yerine getirdi.²⁰ Yirmi yıl sonra Kongre ABD Kadastro Dairesi’ni***** kurdu; daire arazi alımlarına finansman sağladı. Kadastro Dairesi kısa zamanda kredi portföyü itibarıyla dünyanın en büyük bankalarından biri oldu.²¹ Kızılderililere karşı savaşlarla yerlilerin sürgünü kıtaya yayıldıkça Federalist Partili bir muhalifin ifadesiyle Amerika Birleşik Devletleri “sonsuz uzaya bir kuyruklu yıldız” gibi yükseldi.²²

* “A thousand acres”. –çev.

“French and Indian Wars” Yazarın kastettiği French and Indian War (1754–1763) Kuzey Amerika’da İngiliz kolonileri ve yerli müttefikleri ile Fransız kolonileri ve yerli müttefikleri arasındaki savaş. –çev.

“Twenty-five thousand acres” –çev.

**** “Forty-five thousand acres” –çev.

*****“US Land Office”. –çev.

Artık araziler Franklin'in havsalasının alamayacağı ölçekte sikkeleşiyordu. Ancak kafa derisi ödülleri bize sikkeleşen topraklardaki ve Amerikan kapitalizminin sonsuz uzaya yükselmesindeki sırrın *sikkeleşmiş kan* olduğunu hatırlatmalıdır.

Devrim, Savaş Finansmanı, Kapitalistler, Dolandırıcılar

Savaşta finansman hayatidir. Savaş yeni finansman biçimleri de üretir. Britanya'ya karşı Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda da bu oldu. Kolonilerde devrimci levazım subayları, albaylar, Hazine görevlileri büyük miktarlarda silah, erzak, at ve temel ihtiyaçlar temin etmeye çalışıyordu. 1777-1778 kış aylarında Amerikalı askerler 1040 tona* yakın un ve buna yakın miktarda sığır eti tüketti. Sadece 1778 yılının Mayıs ayında ordunun atları yaklaşık 2,3 milyon ton** saman ve 250.000 kile tahıl tüketti.²³ Gündemdeki sorun savaş ekonomisinin lojistiği idi.

Bu da ister istemez kamu borçlanmasını gündeme getirdi. Zira savaş gereçlerine ihtiyaç ödenek bulmadan *önce* baş gösteriyordu. Koloni görevlileri silah, yiyecek, cephane, malzeme toplayıp telaşla ileride ödemeyi taahhüt eden belgeler dağıtıyordu. Daha önce değindik; son tahlilde bu taahhütlerin dayanağı "çatışma sona erdiğinde" gasbedilecek topraklardı.²⁴ Ne var ki senetlerin birçoğunun vadesi bu olmadan doluyordu. Durumu idare etmek için Bağımsızlık Savaşı'nda masrafların üçte ikisi kredi mektupları*** çıkararak karşılandı.²⁵ Amerikalıların şansına Paris'te ve Amsterdam'da bu kredi mektuplarının piyasası oluştu; yatırımcılar kolonilerde asilerin zafer kazanacağı (ve arazi gasbedeceği) ümidiyle risk almaya hazırdı. Böylelikle Amerika devleti senet karşılığında peşin para temin edebildi.

* "2.3 million pounds". -çev.

"Two and a half million tons". Amerikan tonu metrik tondan farklıdır. -çev.

*** "Bills of credit". Amerika'da koloni yönetimleri in çıkardığı, piyasalarda dolaşmasına izin verilen, koloni yönetimine vergi vs. ödemede kabul edilen ama özel ödemelerde yasal ödeme aracı olmayan para benzeri bir senet. -çev.

Massachusetts 1775 yılının Mayıs ayında ilk savaş tahvillerini çıkardı. Haziran'da İlk Kongre* dolaşıma *continental* denilen bir ulusal kâğıt para sürdü. Kısa süre sonra Hazine Bakanı Alexander Hamilton kâğıt para çıkarmaya, sikke kesmeye, mevduat kabul etmeye, özel kişilere ve devlete borç vermeye yetkili bir ulusal banka kurmayı önerdi. Önerisi on yıl sonra 1791'de First Bank of the United States'in [Birinci Birleşik Devletler Bankası'nın] kurulmasıyla gerçekleşti. Ama bu ulusal banka kurulmadan önce bile Amerikalılar "kâğıt para selleri" ile savaş finansmanı sağlama imkânı buldu (bu ifade sonraki cumhurbaşkanlarından John Adams'e ait).²⁶ Savaş sona erdiğinde Kongre 226 milyon dolar sürmüş bulunuyordu; ilaveten eyaletler 100 milyon dolar kâğıt para çıkarmıştı.

O zamandan önce de Amerikalılar kâğıt paraya düşkünlük belirtileri göstermişti. Başülke Britanya bu eğilimi endişeyle gözlemiş; 1720, 1741, 1751'de çıkardığı yasalarla bunu tekrar tekrar yasaklamıştı.²⁷ Ancak Devrim ile bu yeni bir zirveye ulaştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde kıymetli metallerin genelde tek "sahici" para olarak fetişleşmiş olmasına rağmen kâğıt paralar elli yıl rağbet görerek yaygın şeklide kullanıldı. Kâğıt paraların hızla çoğalmasıyla ekonomide parasallaşma yoğunlaştı ve erken finansallaşma oldu. İlk Çağ'da Yunan-Roma dünyasında olduğu gibi savaş toplumsal hayatı parasallaştıran bir ortam oluşturdu; bir yandan *piyasada* satılan erzak ve silah misali mallara uyardığı muazzam taleple; ikincisi çoğu kendine yeten çiftliklerden devşirilmiş askerlere ödenen maaşlarla. Bir döngü ortaya çıktı: devlet askerlerle atlar için yiyecek satın alıyordu; askerler maaşlarını harcıyordu; çiftçiler de tarlanın borcunu ödemek veya yeni arazi satın almak için yiyecek maddeleri pazarlıyordu. Öte yandan savaşta fırlayan tarımsal ürün talebi bunların fiyatlarını artırdı. Aynı zamanda çiftliklerde çalışan gençlerin askere

* "Continental Congress". 1774-1781'de Britanya'nın kolonilerinde Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan önce, savaş süresince ve savaştan sonra işleyen yasama meclisleri. -çev.

gitmesiyle oluşan işgücü kıtlığı ücretleri artırdı. Paralı alışverişler arttıkça finansal kurumlar da çoğaldı. 1794'te Britanya Adaları'nda ruhsatlı banka sayısının dört olmasına karşılık, Amerika Birleşik Devletleri'nde on sekiz banka vardı. 1825'te Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bankaların toplam sermayesi İngiltere'deki ile Galler'deki toplamın neredeyse iki buçuk katıydı. Finans sisteminin böyle erken gelişmesiyle banka varlıklarının ABD'nin toplam hasılasına oranı 1785'ten itibaren sürekli artarak, birçok ülkede ancak 1990'larda ulaşılan seviyelere 1820'li yıllarda ulaştı.²⁸

Devrimden sonra bankalarda ve kâğıt paralarda artışın yarattığı ortam hilekâr ve dolandırıcı sayısında da şaşırtıcı bir çoğalmaya neden oldu (daha sonra Herman Melville bu tipleri 1857'de *Güven Adamı** başlıklı kısa romanında betimledi). "Vaat tefeciliği" yapmakta usta sahtekârlar bir yığın hızlı köşe dönme projesiyle küçük yatırımcıları devamlı dolandırdı.²⁹ Faaliyetleriyle kâğıt paraya güvensizliği artırdılar; ABD finans tarihinde bu güvensizlik kuvvetli bir etkendi. On dokuzuncu yüzyılın başında sahtekârlık ustaları arasında Bostonlu Andrew Dexter Jr.** öne çıktı. Dexter kâğıt para üretimine 1804'te başladı. Kâğıt para işinin merkezi olan Rhode Island'da masum isimli bir Farmers Exchange Bank [Çiftçi Borsa Bankası] kurdu. Burada on binlerce banknot çıkarıp mümkün mertebe uzak yörelere göndermek suretiyle bunların sikkeye çevrilmesini önledi veya yavaşlattı.³⁰ Bu arada biri Detroit'te, başka biri Massachusetts'te Pittsfield'de olmak üzere birkaç banka daha kurdu; her biri karşılıksız banknot üretti. Şaşırtıcıdır, Dexter'in saadet zinciri çökünceye kadar işleri beş sene iyi gitti. Çiftçi Borsa Bankası 1809'da çöktüğünde 760.000 dolar banknot çıkarmıştı; karşılığı da 86 dolarlık sikke-den ibaretti.³¹

* "The Confidence Man". -çev.

"Jr." kısaltması ABD'de babasının ilk adı verilen erkeklerin soyadına eklenen junior kelimesini simgeler. -çev.

Dexter'in iflasiyla çıkan panik kâğıt paraya ve ulusal bankalara karşı yükselen büyük tepkide etkenlerden biriydi. On dokuzuncu yüzyılın başında kâğıt paraya tepki öylesine kuvvetliydi ki First Bank of the United States'i (BUS'u*) da çökertti (gerçi bu banka kuruluşundan itibaren husumet görmüştü). BUS 1791'de Philadelphia'da, Bank of England örnek alınarak kurulmuştu. Alexander Hamilton'un kapitalist gelişmeyi destekleyen müdahaleci devlet programının bir unsuruydu.³² Virginialı güçlü tütün plantasyon sahipleri ta başından Hamilton'un ulusal bankasına karşı çıktı. Plantasyoncular hem önemli bir uluslararası ihraç metası -tütün- üretimini hem de finansı kontrol ettikleri bir ekonomide iş yapıyordu. Finansal gücün "Eski Güney" eyaletlerinden** başka yere kayma ihtimali bunları huzursuz ediyordu. Cumhuriyetçiler (aralarında Thomas Jefferson vardı) merkezîyetçiliğe karşı bir söylemle bu muhalefeti yönlendirdi; alternatif olarak 1801'de ABD Kadastro Dairesi'ni kurdular. Derken bir sürü parasal sahtekârlık olayının ve finansal paniğin ardından tarımcı popülistlerden, Philadelphia'da Chestnut Street*** dışında kalan finansçı sermayedarlardan ve işçi sınıfı radikallerinden garip bir cephe oluşarak husumetini BUS'a ve merkez bankası fikrine yöneltti. 1811'de BUS Senato'da imtiyazını yenilemek için gereken desteği bulamadı. BUS'un bankaları denetleme yetkisi kaldırılınca yeni bankalar pıtrak gibi çoğaldı.

Pennsylvania'da 1814'te bir yasa ile 41 yeni banka kuruldu. Üç yıl sonra Kentucky 40 banka peyda etti; bunların kayıtlı sermayesi on milyon dolardı, oysa kasalarında metelik yoktu. Kısa zamanda bunlara -önlerine geleni yiyip yuttukları için- "tırtıl banka" dendi. Ülkede 1811'de 114 banka vardı, beş sene sonra

* "BUS" Bank of the United States adının kısaltmasıdır. Bu banka kapandıktan sonra İkinci Amerika Birleşik Devletleri Bankası kurulduğunda ona da BUS kısaltması kullanıldı. -çev.

"Old South" ABD'nin kuruluşuna katılan 13 koloniden güneyde köle işgücüsüyle tarım yapılan yedisidir. -çev.

*** İlk ruhsatlı bankaların merkezlerinin bulunduğu sokak. -çev.

rakam 256 oldu. ABD resmîyetinde bulyonist* olmakla birlikte uygulamada pervasız bir kâğıt para üretme serbestisi vardı; kolay para ülkesiydi. 1815'te mevcut iki yüz kûsur bankanın toplam kayıtlı sermayesi 82 milyon dolardı, ancak altın-gümüş karşılıkları bu tutarın beşte biriydi.³³ Artık kanal işleten şirketler, demiryolu şirketleri, nalbantlar, çeşitli yüksek okullar da para olarak dolaşan, şaşılacak kadar çeşitli borç belgeleri çıkarıyordu. Amerikan kapitalizmi parçalı bir finans sistemine dönüşüyordu. Ancak o yol boyunca bir sürü dolandırıcılık ve panik tuzağı vardı; bunlar dalga dalga devamlı banka aleyhtarlığı tahrik ediyor, kıymetli metal fetişizmini körüklüyordu.

Kızılderili Avı, Piyasa Popülizmi, Wall Street'in Yükselişi

First Bank of the United States söner sönmez 1812 Savaşı'nın travması vurdu; Britanyalılar Beyaz Saray'ı yaktı; bunun yol açtığı finansal panikte bankalar banknotların sikkeye çevrilebilirliğini askıya aldı. O zaman güçlü bir merkez bankasına talep yeniden baş gösterdi. Kamu harcamaları kamu gelirlerinin iki-üç katı olduğundan savaş finansmanı ancak çok miktarda faizli Hazine bonusu satışıyla sağlanabildi. Hazine bonoları vergi ödeme dâhil devletle ilgili bütün mali işlemlerde ödeme aracı olarak geçtiğinden para arzının önemli bir ögesi hâline geldi.³⁴ Savaştan kısa süre sonra 1816'da Kongre Second Bank of the United States'in [İkinci Amerika Birleşik Devletler Bankası'nın] kurulmasını onayladı. Bu banka o tarihte asıl merkez bankası konumunda olan Hazine'ye bir eklentiden ibaret kaldı. Ancak kısa zamanda Amerikan bankalarındaki metal para mevcudunun yarısı Second Bank of the United States'te birikti. Banka modern merkez bankalarının gördüğü eşgütme ve denetleme işlevlerinin birçoğunu üstlendi. Ancak banka bir türlü krizlerden, skandallardan, şid-

* Bulyonizm bir ülkenin servetinin altın ve gümüş külçe miktarına bağlı olduğu görüşüdür. -çev.

detlenen siyasi muhalefetten başını alamadı. Amerika Birleşik Devletleri kapitalist dönüşümün sancısıyla kıvrandığı yıllarda, özellikle Nicholas Biddle'in 1823-1836'da banka başkanlığı zamanında banka çıkarıcı zenginlere ve Washington'daki kamu görevlilerine yönelen toplumsal tepkilere hedef oldu. Herkesin gözüdesi Kızılderili katili Andrew Jackson cumhurbaşkanı seçilmek için bu duyguları maharetle istismar etti. Teşvik ettiği *piyasa popülizmi* iktisadi bireyciliği yüceltiyor, iğrenç bankacılarla bürokratları yerin dibine batırıyordu. Böylelikle Amerika Birleşik Devletleri'nde dinamik kapitalist gelişme parçalı, ademimerkezi, büyük ölçüde denetimsiz bir banka sistemiyle birlikte yürüdü.

Para sisteminde parçalılığın Amerika Birleşik Devletleri'nde sermaye birikimini pek kösteklemediğini vurgulamak gerekir. Özellikle 1970'lerde dünya çapında finansallaşmanın başlamasından bu yana finansı kapitalist gelişmenin itici gücü olarak görme eğilimi yaygın. Bu görüş neoklasik iktisadın kapitalizmi bireysel mülkiyet haklarıyla beslenen bir "para ekonomisi" olarak kavrayışıyla gayet güzel uyuyor.³⁵ Bu görüşler kapitalist büyümenin hayati kaynaklarının insan emeği, sömürü ve üretim aracı birikimi olduğunu gözden geçiriyor. Finans sisteminin çok yerel yapısına rağmen ABD ekonomisi 1800'den itibaren onlarca yıl serpildiyse insan işgücünü çalıştırıp kullanan güçlü bir aygıt olmasındandı.

Bu gürbüz kapitalist gelişme evresinin köklerinin tarımda olduğunu gösteren araştırmalar çoğalmaktadır. "Devrimci" piyasa güçlerinin toprağa dayalı "muhafazakâr" bir ekonomiyi ve kültürü alt ettiği şöyle dursun,³⁶ Amerika'da kapitalist gelişmenin *temeli* tarla üretimi idi. Yerli halkı topraktan sürme işinin büyük ölçüde tamamlandığı yörelerde bağımsız çiftçilikten tarımsal kapitalizme geçiş büyük ölçüde hane halkı üretiminin tasfiyesiyle değil, hane halkı üretimi *yoluyla* gerçekleşti (İngiltere'de aynı süreçte bunun aksine küçük kiracı çiftçi yok edilmişti). ABD'de arazi fiyatlarının, ipoteklerin ve piyasa baskısının etkisiyle aile

çiftlikleri piyasaya bağımlandı. Çiftçiler devlete ve bankalara borçlarını ve ipotek taksitlerini ödeyebilmek ve tarım araçlarıyla tüketim malları satın alabilmek için giderek satılabilir ticari ürünler üretmeye mecbur kaldı. Tüm bu kapitalist ilişkiler küçük meta üreticilerini piyasa zorunlarına tabi kıldı. 1830'lu yıllarda Ohio Vadisi'nde gırtlığına kadar borca batmış çiftçiler bankalara, özellikle Second Bank of the United States'e karşı infial hâlindeydi.³⁷ Tarihçi Jonathan Levy'nin ifadesiyle Kansas, Minnesota, Wisconsin, Nebraska, Kuzey ve Güney Dakota gibi eyaletlerde "1870'ten sonra ipotekli borçların baskısı altında çiftçilerin en çok nakit sağlayan ürünü üretmeye mecbur kaldığı" doğru olabilir; ancak Ohio'da ve ABD'nin kuzeydoğusunda bazı yörelerde bu geçiş onlarca yıl önce başlamıştı.³⁸

İç Savaş çıkmadan epey önce ABD ekonomisinde önde gelen bölgelerde meta üretilen piyasayla bütünleşik tarım hâkimdi. Bu tarımda üretilen artıklar satılıyor, mamul mal talebini artırıyordu.³⁹ Talep artışı büyük ölçekli kundura ve dokuma imalatını (özellikle Massachusetts'te); su gücüyle işleyen fabrikaların ve pamuk eğirme makinelerinin gelişmesini; kentlerde nüfus yoğunlaşmasını; yol, paralı yol, su yolu şebekelerinin genişlemesini uyardı. Ardından buharlı gemiler ve demir yolları geldi.⁴⁰ Bu gelişmeleri güçlü yurt içi dönüşümler itelerken Avrupa'da tekrar savaş çıkması da etkili oldu. Fransa'da devrimin 1793-1815'te yol açtığı savaşlar sayesinde ABD ticaret filosu dünyada mal taşımacılığında en üstün konuma ulaştı ve Avrupalı yatırımcıları tekrar Amerika piyasalarına cezbedetti.⁴¹ Amerika'nın büyümesi ülkeyi göçmenlere daha da çekici kıldı. Nüfus 1790'da 3,9 milyon iken yirmi yıl sonra 9,6 milyona ulaştı. Kapitalist sanyileşmeyle pamuklu dokuma fabrika sayısı dört yılda on beşten seksen yediye yükseldi; aynı sürede eğirme makine sayısı on katına vardı. 1790'lardan itibaren Kuzey'de tüzel şirketler ortaya çıkarak kısa sürede yayıldı. 1861'de ABD'de yirmi iki bin girişim şirketleşmişti. Amerika Birleşik Devletleri ilk "şirketler

milleti” oldu.⁴² Şirketlerin erken peyda olması finansın da büyümesini hızlandırdı; anonim şirketler borçlandı; piyasaya hisse, tahvil ve başka menkul değerler sundu. Bu da yeni bir banka kurma dalgası uyardı, banka sayısı 1791’de dörtten 1816’da 250’ye sıçradı.⁴³ Amerika Birleşik Devletleri’nde meta üretiminde ve ticarete hummalı toplumsal-coğrafi genişleme, öte yandan Amerikan işletmelerinde tüzel şirketleşme bankacılığa çok yaradı. Amerikan banka sisteminin parçalı hâli bu süreçlerden hiçbirini fazla kösteklemedi.

Amerikan bankacılığında yerelliğin Güney’deki kölecı eyaletlere özgü finans biçimlerinden kaynaklandığı akla gelebilir. Köle piyasası Güney’de finansa bazı özellikler vermekle birlikte oradaki bankaların hem Kuzeyli hem de Britanyalı tüccar gruplarıyla sıkı bağlantıları vardı. 1830’larda dünyada en çok alınıp satılan meta pamuk olduğundan Güney’deki bankalar finansal parçalanmayı değil, finansal bütünleşmeyi destekleyen bir etken di. Köle ticareti de aynı yönde etki yapıyordu.

Güney ekonomisinde en büyük yatırım alanı köleydi. Köle ticareti adamakıllı rasyonel yürütölen bir işti. Louisiana bankalarının hisselerinin alımından ipotek sözleşmelerine kadar birçok borç işlemlerinde kölelerin teminat gösterilmesi yaygındı. İç Savaş’tan evvelki dönemde Louisiana eyaletinde East Feliciana semtinde* ipotekli kredilerin yüzde 80’inde teminat olarak köle kullanılmıştı.⁴⁴ Yatırımlarda teminat olmanın yanı sıra köle Güney’in tümünde en çok alınıp satılan metallerden biriydi. Bankalar da köle alıp satan işletmelere para vermeye hevesliydi. Örneğin Bank of North Carolina kredilerinin muhtemelen üçte ikisini köle tüccarlarına veriyordu.⁴⁵ “Derin Güney”de** en çok köle ithal eden, dolayısıyla köle piyasası en canlı olan eyaletlerin aynı zamanda en çok parasallaşan eyaletler olması anlamlıdır. Köle piyasaları bankacılığı

* “Parish of East Feliciana”. –çev.

“Deep South”. Georgia, Alabama, Güney Carolina, Mississippi, Louisiana eyaletleri. –çev.

öylesine geliştirdi ki 1840'ta Louisiana, Mississippi, Alabama ve Florida'da kişi başına dolaşan kaydi para* tutarı diğer ABD eyaletlerinden yüksekti.⁴⁶ Bu ve başka bakımlardan Güney hiçbir yönden modern öncesi bir ekonomi değildi.⁴⁷

Dediğimiz gibi Güney'de köleci düzenin bankaları hem ABD'nin doğusundaki finans piyasalarıyla hem de Londra merkezli dünya piyasasıyla iyice bütünleşmişti. Baltimore'da önde gelen ticari banka Alexander Brown and Sons Liverpool, Londra, Güney Amerika, Afrika ve başka yerlerdeki yatırımcılar arasında pamuk ve köle alışverişinde irtibat sağlayarak zamanla ülkede ikinci en büyük ticaret borsası hâline geldi.⁴⁸ Mississippi Vadisi'nde pamuk üretilen bölgede kredilerde Second Bank of the United States hâkimdi; böylece köle ve pamuk finansmanı Amerika'nın fiili merkez bankasının para sürümüyle bütünleşti.⁴⁹ Consolidated Association of Planters of Louisiana [Birleşmiş Louisiana Plantasyoncular Derneği] gibi Güney kökenli bankalar köle teminatıyla kredi veriyordu; kredilerine Baring Brothers of London'a tahvil satarak kaynak sağlıyorlardı.⁵⁰ New Orleans'de çalışan köle tüccarı Jean Baptiste Moussier bir Virginia bankasıyla ortak olup New York, Londra, Le Havre ve New Orleans'de şubeleri olan bir köle ticaret şebekesi kurdu.⁵¹ Yani Amerika'nın Güney'inde bankacılık köle bedenleri teminatıyla finansal araç alımı satımı yapılan uluslararası sermaye akımları ile bütünleşti.

Güney'de finans sisteminin yerel özellikleri olmakla birlikte, ABD bankacılığının benzersiz parçalı yapısının sebebi bu değildi. Bunda asıl etken bölgelerde seçkinlerin iç çıkar çatışmaları ile halkın "piyasa devrimi"nden yakınmalarının örtüşmesiydi. Şikayetler bir piyasa popülizmi söylemine dökülerek tabanın hoşnutsuzluğu Andrew Jackson'un siyasi başkaldırısına dönüştü.

Hem First Bank of the United States hem de Second Bank of the United States Philadelphia bankacılarının kontrolünde oldu-

* "Bank money". -çev.

ğundan New York, Baltimore, Boston, Richmond ve New Orleans gibi kentlerdeki finansçılar “Kardeş Sevgisi Kenti”ndeki rakiplerine verilen ayrıcalıklara sık sık tepki gösteriyordu. Bunlar Philadelphia bankacılarının tekel gücü aleyhinde yükselen seslere katıldılar. On dokuzuncu yüzyıl başlarında “piyasa devrimi”yle gelen cinsiyet, ırk ve sınıf eşitsizliğinin toplumsal gerilimi arttıkça protestolar da arttı.⁵²

Bu dönemde ortaya çıkan seçkin aleyhtarı duygular sonunda en çok Andrew Jackson’a yaradı. Jackson eşraf ailesinden olmayan ilk cumhurbaşkan adayıydı. Carolina taşrasında yaşayan kaba saba İskoçyalı-İrlandalı göçmenlerin çocuğu idi. Bunların kültüründe ataerki vardı ve beyazlar üstün ırktı. Jackson otuzuna geldiğinde on beş köle sahibiydi. Şiddete eğilimli asabi bir insandı. Plantasyon işletme, ticaret, arazi spekülasyon faaliyetleri fiyasko ile sonuçlanınca yerli katletmeyi meslek edindi. Bu Kızılderili avcısı için 1812 Savaşı dönüm noktası oldu; zira o savaşla Amerika Birleşik Devletleri fetih, yayılma, etnik temizleme yolunda daha eşgüdümlü uygulamalara geçti. Jackson bunda önemli rol oynadı. Georgia topraklarının beşte birini, Alabama topraklarının beşte üçünü yani toplam doksan üç bin kilometre kare* fethederek yerli halkları kılıçtan geçirdi.⁵³ Bunun ardından Başkan Monroe ile Başkan Adams Kızılderilileri topraklarından sürüp başka yere yerleştirerek topraklarına el koymayı sistemli devlet politikası hâline getirdi.⁵⁴ Jackson’un 1813-1818’de Florida’yı çılğın katliamlarla Krik ve Seminole yerlilerinden ve direnen Afrika kökenlilerden (ve İspanya’nın hak iddialarından) alıp fethetmesi silah zoruyla sürgünü görülmedik boyutlara çıkardı; bir yandan da Jackson’un siyasi saygınlığını perçinledi. Jackson kendi başına fiilen İspanya’ya savaş açınca Kongre’de ileri gelenlerden bir grup ona karşı tavır aldı. Jackson da Washington’a giderek Kongre’nin kendisini telin eden kararlarına karşı taraftarlarını harekete geçirdi. Kışkırttığı toplumsal hareket 1828 seçiminde onu Beyaz

* “Twenty three million acres”. –çev.

Saray'a taşıdı. Artık Kızılderililere açık saldırılar ve savaşla kıtaya yayılma gündeme oturdu.* Yeni kurulan Mississippi eyaletinde Çoktavların ata yurdunda kurulan başkente "Jackson" adının verilmesi bunu işaret ediyordu.

Jackson'un yerlilere şiddetli düşmanlığının hiç özgün bir yanı yoktu. Savaşçı yayılmacılığı seçkin aleyhtarı söylemle birleştirerek Second Bank of the United States'i hedef almasında da yaratıcı bir yön yoktu. Zira on dokuzuncu yüzyılın başlarında demokratik siyasi hayatta banka düşmanlığı yaygındı. İpotekleriyle boğuşan çiftçiler, emek sömürsünü protesto eden işçi sınıfı radikalleri, kölecilikten duydukları huzursuzluğu başka yere yönlendirmek isteyen Jeffersoncu Cumhuriyetçiler ve başka gruplar bankaları eleştirerek hedef tahtası yapmaktaydı. 1816-1820 yıllarında Amerika Birleşik Devletler'e katılan altı yeni eyalet yani Indiana, Maine, Illinois, Mississippi, Alabama, Missouri (malum ırk ve cinsiyet ayrımları bir yana) görece demokratik anayasalar kabul etti. Hepsi belirgin şekilde banka faaliyetlerini kısıtladı.⁵⁵ Jackson bankacılara düşmanlığında kuşkusuz samimiydi. Ama aynı zamanda bunda siyasi kurnazlık da vardı. Zira kapitalist dönüşümün baskısına maruz çiftçilerin-işçilerin öfkesini yerlileri sürerek yayılmayı hedefleyen, beyaz erkek *yeoman* çiftçilerin ve zanaatçıların erdemini yücelten bir programı desteklemeye yönlendirmesine yaradı. Böylece bir yandan beyaz erkek üreticilerin piyasa bireyciliğini yüceltirken, öte yandan sınıf çelişkisini ikinci BUS'a hâkim olan Philadelphialı bankacılar gibilerinin kökleşmiş ayrıcalıklarına karşı harekete geçirebildi. Jackson başkanlığının ikinci döneminde (1833-1837) Second Bank of the United States'e karşı sert bir mücadele yürüttü; 1833'te bankadaki federal mevduatın tümünü çekerek bankayı fiilen çöktetti; 1836'da da bankanın imtiyazı yenilenmedi. Olay bir halk hareketinin zaferi gibi göründü ise de bankanın imha edilmesi aslında "daha eski bir sermayedar grubuna sayısı daha kabarık yeni bir grubun indirdiği bir darbey-

* Kuzey Amerika kıtası. -çev.

di Bankanın imhası banka kredileri üzerinde federal denetim son verdi ve ülkenin para merkezini Chestnut Street'ten Wall Street'e kaydırıldı".⁵⁶

Second Bank of the United States'in çöküşü finansal gücün merkezini değiştirdiği gibi, öncülü First Bank of the United States'in çöküşünde olduğu gibi paldır küldür yeni bankaların ve yeni kâğıt paraların ortaya çıkmasına kapı açtı. Bunda bir terslik vardı, çünkü Jackson "metal paracı" idi. Örneğin kendisi Hazine Bakanı ile 1836'da bir "sikke genelgesi" çıkararak federal devlet arazilerini yöneten görevlilere kamu arazilerinden büyük parseller satarken gümüş ve altından başka ödeme aracı kabul etmemeleri yolunda talimat vermişti. Ne var ki ABD kapitalizmi altın-gümüş külçe ve sikke mevcuduyla sınırlanan para miktarıyla genişlemeye devam edemezdi. Sonuçta bu metal paracı cumhurbaşkanı ABD'nin fiilî merkez bankasını yok etmekle istemeden kâğıt para da çılgın bir artışa sebep oldu. Kâğıt paraların çoğunu da şüpheli bankalar* sürdü. Bu bankalar hemen hemen sermayesiz işliyordu; çıkardıkları kâğıt paranın karşılığı olduğu durumlarda bile kalpazanları önleyemiyorlardı.

Jackson 1832'de Second Bank of the United States'e karşı hamle yaptığında 379 banka ortaya kâğıt para sürmüş bulunuyordu. 1836'da bankanın imtiyaz yenileme talebi reddedildiğinde bu rakam 596'ya fırladı. 1840'ta 711'e sışradı.⁵⁷ 1860 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde bin altı yüz eyalet bankası sayesinde yaklaşık yedi bin farklı banknot tedavül etmekteydi. Bunların yanı sıra dört bin kadar tertip sahte banknot dolaşmaktaydı.⁵⁸ Edebî abartmayla o tarihte Amerika Birleşik Devletleri'ni "kalpazanlar milleti" diye tasvir edebiliriz. Şu da var ki sahtekârlık ve hortumlama dalgaları, şüpheli bankalar ve kâğıt paralarda baş döndürücü artış derin endişelere yol açmaktaydı. Para güvenilir bir mübadele ve toplumsal ilişki aracı olmak yerine finans kurumlarına,

* "Wildcat banks". O dönemde ABD'de kurulan denetimsiz riskli bankalara verilen sıfat. -çev.

bankalara, siyasetçilere, dükkânlarda tezgâhtarlara, ilaç satanlara ve bunların iksirlerine* güvensizlik uyandırıyor. Toplumun kendini olduğundan başka göstermeye çalışan insanlarla (ve paralarla) dolup taşması insanlarda her türlü bilgiye karşı şüphe uyarıyordu. Melville'in *Güven Adamı* hikâyesindeki gibi kişilerin anlattıklarının doğruluğu ve pazarladıkları malların sahlılığı bir yana, herkesin kimliği dahi şüpheliydi. Görünürde en makul tutum her şeyden sistemli bir şekilde kuşkulandı.

Bu finansal kargaşadan piyasanın sihirli bir şekilde dinamik bir düzen çıkardığı sonucuna varmak işin kolayına kaçmaktır. Gerçekte iç savaştan önce finasta düzeni sağlayan ABD devleti oldu; kurduğu parasal denetimi birçok tarihçi tam değerlendirememektedir. Doğrudur, o devirde Amerikan kapitalizminde tipik bir merkez bankası yoktu. Ama bağımsız çalışan Hazine merkez bankası işlevlerinden birçoğunu görüyordu. 1812 Savaşı esnasında Hazine bonolarının oynadığı kritik rolü gördük; bonolar 1837 Paniği'nden sonra ekonomiyi canlandırmakta da büyük çapta kullanıldı; daha sonra 1847 Meksika-ABD Savaşı'nda bütçe açıklarını karşılamakta kullanıldı. Hazine, paniklerde ekonomiyi uyarıcı para politikası uygulayarak ve savaş zamanında bütçe açıklarını karşılayarak merkez bankasının temel işlevlerini yerine getirdi. Kongre ulusal bir bankanın oluşmasına izin vermek yerine 1840'ta ve 1846'da Bağımsız Hazine Yasalarını geçirerek bu uygulamaları onayladı.⁵⁹

Hazine'nin denetimine rağmen finansal parçalılığın sakıncaları az değildi. Yüzlerce farklı banknotun nispi değerlerini doğru saptamak çetin bir işti; doğru dürüst denetlenemeyen bankaların çok olması da dolandırıcılığı ve sahteciliği teşvik ediyordu. Bu durum spekülâtif fiyat balonlarına ve 1837 çöküntüsüyle ondan yirmi yıl sonraki kriz gibi ızdıraplı paniklere yol açtı.⁶⁰ Kaldı ki piyasa popülizminin merkez bankası düşman-

* "Medicine man and his elixir". Kastedilen kocakarı ilaçları satan seyyar satıcılar. -çev.

lığı ve -devletin yol, su yolu, demir yolu gibi altyapı inşasını teşvik edip desteklediği- kapitalist kalkınmacılığa düşmanlığı sermayenin ortak çıkarları açısından hiç de optimal değildi. Sermayenin ortak çıkarı askerî savunmaya ve yayılmaya muktedir, iktisadi buhranlarda durumu idare edebilen, ulaştırma altyapısı inşa edebilen, işçi sınıfına hâkim olabilen, ezilen grupları bastırabilen merkezîyetçi bürokratik bir devlet olmasındadır; yeter ki devlet müdahaleleri mülkiyet hakkına ve girişimcilerin “özgürlüklerine” dokunmasın. Böyle bir devlet, sermaye ilişkisinde tamamlayıcı bir ögedir; kapitalist topluma özgü yabancılaşma biçimlerini ve öznesiz tahakküm kurumlarının ürettiği çatışmaları açığa çıkararak kontrol altında tutar. Genelde devlet egemenliğinin fazla parçalanması bu proje için optimal değildir; kısmen egemen yöresel odaklar arasındaki çekişmelerin savaşa dönüşme riskini yaratır.⁶¹ 1850’li ve 1860’lı yıllarda ABD’nin başına gelen buydu; köleci egemenlerin rejimi saldırgan yayılmacılığa başlayınca silahlı çatışma başladı. O mücadelenin sonunda da para ve iktidar yeniden merkezileşti.

Meydanlarda Kan:

İç Savaş ve Amerikan Parasının Oluşumu

“İşyani bastırıp Birliği korumak askerî olmaktan ziyade finansal bir sorun.”*

Ohio Senatörü John Sherman, 1863⁶²

Savaş paralar oluşturduğu** gibi devletler de oluşturur. Amerika’da da devleti ve bankacılık sistemini İç Savaş (1861-

* Nisan 1861’de ABD’de köleci yedi güney eyaleti ayrılarak Amerika Devletler Konfederasyonu diye bağımsız bir devlet kurdu. Köleliğin kaldırıldığı kuzey eyaletlerinde devam eden ABD’ye kısaca “Union” yani Birlik denmekteydi. –cev.

“War makes money.” “Make money”, “para oluşturmak”, “para yaratmak” anlamının yanısıra “para kazanmak” anlamına da gelir. Onun için bu cümle “Savaşta para kazanıldığı gibi, savaş devletler de oluşturur” diye de çevrilebilir. Yazarın kastı muhtemelen çevirdiğimiz şekilde, ama iki anlamı vermek de istemiş olabilir. –cev.

1865) “ulusallaştırdı”.⁶³ Bu dönüşüm tahmin edileceği gibi savaş finansmanı ile başladı.

13 Nisan 1861’de Sumter Kalesi köleci rejimi savunan Konfederasyon’a ait Güney Carolinalı birliklerin eline geçti. Tam anlamıyla savaş çıkması artık kaçınılmazdı. Başkan Lincoln birkaç hafta içinde kara ve deniz kuvvetleri için 83.000 kişiyi askere çağırdı. Zamanla bu rakamlar kan gölünde birkaç damlacık olacaktı. Kongre Temmuz’da toplandığında başkan “en az dört yüz bin kişi ve dört yüz milyon dolar” talep etti.⁶⁴ O vakte kadar hiçbir ABD hükümeti bu ölçekte bir işe girişmek şöyle dursun, tasavvur bile etmemişti. Sumter Kalesi düşman eline geçtiğinde Lincoln’un komutasındaki asker sayısı 16.000 idi. Şimdi bunun 250 katını talep ediyordu.* 1861 yılının sonunda silahaltında askerlerinin sayısı 600.000’i bulmuştu. Altı ay sonra bunun yarısı kadarını asker mevcuduna tekrar ekledi. Ardından Birlik ordusuna 200.000’e yakın Afrika kökenli Amerikalı gönüllü yazıldı.⁶⁵ Orduya yeni katılanlarla asker sayısı arttıkça askerî harcamalar hızla yükseldi. Lincoln yönetiminin 30 Haziran 1861’de sona eren ilk mali yılında ABD hükümetinin harcamaları 67 milyon dolar oldu. Ertesi yıl 475 milyon dolara ulaştı. 1865’te 1,3 milyar dolarla zirveye vardı; ondan sonra elli yıl boyunca bu rakama bir daha ulaşmadı.⁶⁶

Birlik hükümeti irat toplama işlerini düzelterip gelirlerini artırmayı başardıysa da, vergi gelirlerinin süratle yükselen savaş harcamalarına yetmesine olanak yoktu. Lincoln yönetiminin vergi gelirleri harcamalarının ancak dörtte birini karşılıyordu. Kalanı ya tahvil satarak borçlanmaya ya da kâğıt para basıp yasal ödeme aracı yaparak karşılanacaktı. Bunu yapabilmek için de vergi gelirlerini epey artırmak gerekiyordu; çünkü tahvil satabilmek için alıcıların devletin faizi ödeyebileceğine kani olması gerekir. Ancak yeni borçlanma araçları ve yeni para biçimleri icat etmeden savaşmak, hele zafer kazanmak mümkün olamazdı. Bunlar devlet erkinin büyük ölçüde genişlemesiyle gerçekleşti.

* “250 times as many”. 25 katı olsa gerek. –çev.

1862’de çıkarılan iki kritik yasanın “ulusal devletin erkini, o zamana kadar ona tanınanın çok ötesine genişlettiği” tespiti yerindedir.⁶⁷ Bunlardan biri Temmuz 1862 tarihli Gelir Yasası idi. Federal devletin vergi salma yetkisini güvence altına aldı; gelir vergisinin temelini attı ve federal devletin yetkilerini büyük ölçüde artırdı. Bunlar para piyasalarında* devlete güvenin sürmesi için şarttı. Ancak bilmeyerek parada ve finansta devrim başlatan daha önce çıkan Şubat 1862 tarihli Yasal Ödeme Aracı Yasası’ydı.

İç Savaş’ın ilk günlerinden itibaren Birlik hükümeti para temin etmek için Hazine senetleri çıkardı. Bunlardan biri Hazine banknotu** denilen bir senetti; faizsizdi ve gündelik ödeme işlemlerinde para niyetine geniş ölçüde kullanılıyordu. Ancak Hazine Bakanı Samuel Chase (bu da bir altın-gümüş fanatığıydı) Hazine banknotlarını yasal ödeme aracı yapmamakta direndi. Oysa öyle yapılışaydı kâğıt külçe metalle eşdeğer olur, tüm paralı işlemlerde kullanılabilir, böylece savaş finansman sorunlarının birçoğu bertaraf edilebilirdi. Bu yola girmek sonunda kaçınılmaz olacaktı; ama Chase bu yola girmek istemiyor, gerçek paranın altın olduğu fikrinden vazgeçmiyordu. Onun için bankaların Hazine banknotlarını metal para ile satın almasında ısrar etti. Ama bu yasal çerçevede para arzının artışını engelliyordu. Sadece bankalardan hükümete altın aktarılmış oluyor; bankalar da karşılığında Hazine banknotu tutuyordu. Hükümet bu banknotları yasal ödeme aracı yapmamakla, tedavüldeki araçları devlete ait kredi parası ilavesiyle artıramıyordu. Bunun nereye varacağı belliydi: savaş başladıktan itibaren bir yıl geçmeden ticari bankaların Hazine banknot alımları bunların altın rezervlerini tüketti. Altın tükenince devletin tedarikçilerine ödemeler kesildi; Hazine banknotları para piya-

* Para piyasası bir yıldan kısa vadeli borç piyasasıdır. –çev.

“Demand notes”. Bu terim günümüzde ibrazında ödenecek senet anlamına geliyor. “Note” kelimesi, senet, bono, banknot, pusula ve başka anlamlara gelir. “Demand” kelimesi burada “sikkeye çevrilebilir” anlamına geliyor. ABD Hazinesi’nin bir dönem çıkardığı bu senetleri diğer senetlerinden ayırt etmek için hazine banknotu diye çevirdik. –çev.

salarında büyük iskontolarla kırılmaya başladı, zira altın kıtlaştığından satıcı banknotun itibari değerinden çok daha az miktarda altına razı oluyordu. Böyle devam edemezdi.

Savaş bir kere daha parasal yenilik yapmayı zorunlu kıldı. Savaşa devam edilecekse kıymetli metallerin kutsal konumunu feda edip, kâğıdı altın gibi değerli konuma getirmek gerekiyordu; bu da salt devletin yasamasıyla olacaktı.⁶⁸ Birçok siyasetçinin gözünde bu kabul edilemez bir seçenektir; ancak ya bu yapılacak ya da savaş finansmanı kesilecekti. 28 Ocak 1862’de Yasal Ödeme Aracı Yasası üzerine müzakereyi başlatırken Temsilciler Meclis üyesi E. G. Spaulding tasarının “bir savaş tedbiri” olduğunu belirtti. Devamla “Mevcut savaşı sürdürürken devletin kendini idame etmek için egemenliğin tüm erkini kullanması gerekir” dedi.⁶⁹ Jefferson’a ve cumhuriyetçi geleneğe karşı durarak federal devletin anayasada öngörülmüş yasal para çıkarma yetkisini işaret ediyordu. Savaşan devlet Jefferson’un tasavvurunu reddetmekte daha da ileri giderek federal yetkileri görülmeyen ölçüde artırdı. Yasal Ödeme Aracı Yasa tasarısını destekleyen radikal Cumhuriyetçi Thaddeus Stevens konuşmasında “Cumhuriyet’i yıkımdan kurtarmak için başka çare kalmazsa kanımca *Anayasa’ya göre ve açık hüküm uyarınca* birisini diktatör ilan etmeye de yetkimiz var” dedi.⁷⁰ Ulus tehlikeye düştüğünde Kongre’nin diktatör atamaya yetkisi varsa ulusal bir para yaratmaya da haydi haydi yetkisi olmalıydı. Böylece *greenback** denilen ünlü banknotlar ortaya çıktı. Bunların devletin ödeme vaadinden başka dayanağı yoktu; ama devletin geçirdiği kanunun zoruyla yasal ödeme aracı olarak dolaşıma girdi.

Yasal Ödeme Aracı Yasası’nı Lincoln 25 Şubat 1862’de imzalayarak yürürlüğe koydu. Herkes dolaşımdaki 50 milyon dolar tutarında Hazine banknotlarını ödemelerde kabul etmeye mecbur olduğu gibi, şimdi devletin hızla basmakta olduğu 100 milyon

* “Arkası yeşil” anlamına geliyor. Arka yüzü yeşil mürekkeple basıldığından böyle adlandırıldı. –çev.

dolarlık taze *greenback*leri de kabul etmek zorundaydı. Hazine banknotları *greenback*in öncülü olmakla birlikte berikinin sürümüne çıkarılan miktarı nedeniyle etkisi çok daha büyük oldu. Hazine banknot miktarı 3 milyon ile 20 milyon dolar arasında oynadığından önemli değildi. Dolaşımdaki *greenback*ler ise daha savaş sona ermeden 450 milyon doları aştı. Bunların yanında 300 milyon dolar tutarında ulusal banknot* tedavül ediyordu; bunların teminatı ABD devlet tahvilleriydi. Bir açıdan ABD devletinin artık Bank of England'ın parasına benzer bir parası vardı: devletin itibarına dayanan yasal ödeme aracı. Sterlin banknotları yasa uyarınca altına çevrilebiliyordu; oysa Lincoln bir adım daha attı; Britanya'nın savaş zamanı uygulamasını taklit ederek *greenback*lerin sikkeye konvertibilitesini yasakladı. Konvertibilite on yedi yıl askıda kaldı, yani savaş sona erdikten sonra epey sürdü. Artık Amerika Birleşik Devletleri'nde işler basbayağı yasa zoruyla dolaşan parayla görölüyordu. 14 Nisan 1864'te *New York Times* gazetesi *greenback*lere "herkesin güvenmesi" ile tereddütsüz kabul edildiğini ve "her bakımdan altınla eşdeğer sayıldığını" yazdı. Dört hafta sonra gazete yasal ödeme aracı olan yeni banknotların "genelgeçer para" olarak kabul gördüğünü bildirdi.⁷¹

Birçok gözlemci buna şaşırdı. Mayıs'ta *Economist* dergisi *greenback*lerin başarısının anlaşılamaz olduğunu yazdı. Ama olayı Londra'dan gözlemlemekte olan Karl Marx hiç şaşmadı. Ona göre "Yankilerin kâğıt [para] uygulamalarında" başarısı üç toplumsal etkene bağlanabilirdi: bunlar Lincoln yönetimine ve güttüğü davaya duyulan güven, ABD'nin Batı'sında paraya acil ihtiyaç ve Birlik'in ticaret dengesinin fazla vermesiydi.⁷² Kuzey'in uluslararası ticaretteki avantajından ileri gelen ticaret fazlasının bölgede tarım ve sanayi kapitalizminin zindeliğinden olduğunu da ekleyebilirdi. Söz gelişi 1860'ta Güney'de 18.000 imalat işletmesine karşılık Kuzey'de 110.000 imalat işletmesi faaliyetliydi. Güney'in donanması için gemi motoru üretecek makina fabrikası

* "National banknotes". -çev.

yoktu; buna mukabil Birlik savaş boyunca 671 savaş gemisi inşa etti; bunlardan 236'sı buharlı gemiydi. Kuzey kurulu sanayisi sayesinde 1,7 milyon tüfek imal edebildi; Güney'de ise hemen hiç üretilmedi. Kuzey ekonomisi İç Savaş'ta bozulmak şöyle dursun, sanayide atılım yaptı. Kongre Union Pacific ve Central Pacific demir yolu girişimlerini başlatmak için büyük araziler hibe etti. Demir yollarının genişlemesi yurt içi çelik üretimini uyardı. Bessemer yöntemiyle üretilen çelik ilk defa 1864'te piyasaya çıktı. Demir madenleri, takım tezgâhları, yün, kereste gibi iş kollarında üretim 1861-1865'te iki-üç katına yükseldi. Güney ekonomisi tökezlerken Kuzey'de tarımda da imalatta da verim arttı. Bu da "Kuzeyli askerlerin muhtemelen tarihte görülmüş en iyi beslenip en iyi donatılan ordu" olmasının temel nedeniydі.⁷³

Ekonominin büyümesi hem ordunun ihtiyaçlarını karşıladı, hem de vergi ve güvenilir borçlanma yoluyla savaş finansmanına yaradı. Kuzey'in sınai ve ticari gücü (ve vergi salma kapasitesi) ona yasal parayla savaşa finansman sağlama imkânı verdi. Para arzının 1860'tan 1865'e üç katına yükselmesi bile parasal istikrarsızlığa yol açmadı. Buna karşılık Konfederasyon'da dolaşıma sürülen 1,5 küsur milyar dolarlık banknot (*grayback**) hem bunlar yasal ödeme aracı olmadığından, hem de ekonomide bozulma ve finansal kargaşa nedeniyle süratle değer yitirdi. Konfederasyon ordusunda bir subay 1864'te *grayback*lerin "sembolik bir değeri bile kalmadığını" söyledi.⁷⁴ Kuzey'in zaferini bir bakıma fabrikaları, çiftlikleri, demir yolu hatları ve çelikhaneleri belirledi. Birlik'te stratejik beceriksizliklere ve siyasi duraksamalara rağmen savaş ne kadar sürse iktisadi kaynakları yetecekti. Finans bilim insanı Bray Hammon'un ifadesiyle "Kuzey'de kurulu sanayi sistemi ihtiyaçların karşılanacağına güven uyandırıyor; sadece ödeme sisteminde reform gerekiyordu. Güney'de ise üretim araçları yetersiz olduğundan ödeme sisteminde reform hiçbir

* "Arkası gri". Amerika Devletler Konfederasyonu'nun İç Savaş çıktığında sürdürdüğü banknotlar. Savaşı Konfederasyon devleti kazanınca bunları ibraz edene metal paraya çevirecekti. -çev.

işe yaramazdı.”⁷⁵ Kuzey’in sanayi sistemi zaferinin iktisadi temeliydi. Ancak siyasi-askerî açıdan zaferi kesinleştiren Afrikalı Amerikalıların kendilerini azat etme eylemleri (bu arada “kölelerin genel grevi”) ve iki yüz bin zenci askerin Birlik ordusuna katılmasıydı.⁷⁶ Yeniden yapılanma döneminde* zenci direnişi kırıldı; ancak savaş esnasında yapılp askerî zafere dayanak olan başlıca parasal dönüşümler (bazısı tadil edilerek) Birlik’in zafereinden sonra kapitalist ekonomik büyüme döneminde sürdü.

Ne var ki o dönüşümler banka sisteminin “millileştirilmesini” ve eyalet bankalarının hizaya getirilmesini gerektiriyordu. Yani federal devletin Amerikan finans sisteminde düzenleyici-denetleyici olması gerekiyordu. Lincoln 19 Ocak 1863 tarihli bir mektubunda böyle bir süreci kabul ettirmeye çalıştı. Federal devletin kuracağı yeni bir bankalar sisteminin çıkaracağı “bir örnek para” ile yüzlerce senedin-banknotun teşkil ettiği kargaşayı ortadan kaldırmayı savundu. İlginç olan, mektubun “Manchester işçilerine” bir yanıt olmasıydı; başkan mektubunda İç Savaşı kazanmak için hükümetinin devletin erkini artırma yolunda yaptığı gayretleri belirtmek ihtiyacını duymuştu.⁷⁷ Ne var ki bankacılık cephesinde asıl işi yapan Ohio senatörü John Sherman oldu.

Devletin merkezileşmesini en çok güdüleyen şey savaştır. Çok geçmeden Sherman devletin erkini ulusallaştırıp merkezileştirmek için bir program tasarladı. Ohiolu bu Cumhuriyetçi senatör Senato’dan ulusal bir bankalar sistemi kuran bir tasarı geçirdi. “Bu ülkenin politikası her şeyi mümkün mertebe ulusal kılmak, ülkemizi ulusallaştırmak olmalı” dedi.⁷⁸ Konfederasyon’u yenme kararlılığı ortamında siyasi ve iktisadi parçalılık nefret uyandırıyor. Sherman da şevkle merkezileştirmeden yana olanların başını çekti. Birçok eyalet bankası *greenback* kullanmayıp kendi banknotlarını basmaya devam edince onlara vergi salarak cezalandırmaya girişti. Yüzde 2 oranında bir vergi eyalet bankalarını hizaya getirmeyince, bunu yeni bir yasa ile yüzde 10’a çıkardı.

* “Reconstruction era”. ABD’de İç Savaş’tan sonraki 1865-1877 dönemi. –çev.

Artık neyin para olarak kullanılıp neyin kullanılmayacağını devlet belirliyordu. Sherman eyalet bankalarının banknotlarını yok etmekte kararlıydı; bunun için anayasanın verdiği yetkileri kullandı. “Anayasa’yı düzenleyenlerin niyeti Amerika Birleşik Devletleri’nin çıkardıkları dışında tüm kâğıt paraları tamamen imha etmektir” dedi.⁷⁹ Ertesi yılın başında banknot basan bankalara salınan yüzde 10 vergi yürürlüğe girince bu bankalardan birçoğu kendi çıkardığı paradan feragat edip sadece *greenback* ve ulusal banknot kullanmayı kabul ederek kendi kendini uluslaştırdı.⁸⁰ Amerika’da finans çarkı böylece devletin çıkardığı iki ulusal para ile dönmeye başladı; biri Amerika Birleşik Devletleri banknotlarıydı (*greenback*); ötekiler devlet tahvilleriyle karşılanan ulusal banknotlardı. Artık Amerikan parasını sahiden ulusal devlet ürettiyordu.⁸¹

Henüz Dünya Parası Olmadan: Dolar, Altın ve Federal Rezervin Kuruluşu

Amerikan parası ulusal olmuştu ama *küresel* olmasına daha çok vardı. Doların uluslararası işlemlerde başlıca para olabilmesi için iktisadi, siyasi, kurumsal birçok değişim gerekiyordu. İç Savaş’tan sonra geçen yarım yüzyılda bunların hepsi gerçekleşti. Ancak değişim süreçleri tipik olarak bölük pörçük ve düzensizdi, hatta bazan düpedüz saçma oluyordu. Amerika’yı yönetenler ulusal bir yasal para yarattıktan sonra banknotların yeniden altına konvertibilitesini sağlayarak yasal paradan kurtulmaya girişti. Çabalarındaki beceriksizlik nedeniyle de bu iş yaklaşık on beş yıl sürdü.

İç Savaş’tan hemen sonra tam ekonominin büyümesi hızlanıp devlet gelirleri sıçradığı sırada devlet *greenback*leri toplayıp imha etmeye başladı. Paralı işlemler çoğalıp para talebi artarken para arzı daraldı. Sonuç kestirilebilir: 1866-1868’de para stoku yılda yüzde 7 kadar azaldı, fiyatlar da yılda yüzde 8 azal-

dı.⁸² Kapitalizmde fiyatların azalması daima felakettir; zira yatırımcılar, bireyler gelecek hafta, gelecek ay, gelecek yıl düşeceğini umdukları fiyatlardan yararlanmak için satın almayı, yatırım yapmayı erteler. Bunun iktisadi etkisi en çok Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney ve Batı bölgelerinde fena oldu, çünkü buralar Birlik ile Konfederasyon arasında savaşın sona ermesinin çok öncesinden nakit kıtlığı çekmekteydi. Bu bölgeler ısrarla doların altına konvertibilitesine karşı çıktı; hatta bunlar zaman zaman gümüşün para arzına eklenmesini (bazısı esas unsuru olmasını) savundu. Yaygın muhalefete rağmen konvertibiliteye dönüşü savunanlar üstün geldi. Ancak doların altına çevrilebilirliği 1879'da yürürlüğe girebildi.

Egemen sınıfın konvertibiliteye dönme isteği kısmen devletin yasal parasının kontrolden çıkarak fiyat enflasyonuna sebep olacak miktarlarda üretileceği endişesindendi. Ancak sermayedarlar içinde uzak görüşlü olanlarda bir kaygı daha vardı. Bir devletin kendi sınırları dâhilinde istediği şeyi yasal ödeme aracı olarak dayatabileceğini biliyorlardı, ama dünya piyasalarında böyle bir yetkisi yoktu. Hobbes'un deyişiyle "ülkeler arasında bütün diğer malların değerinin uygun bir ölçüsü" olması gerektiğinin farkındaydılar.⁸³ O hâlde Amerika Birleşik Devletleri uluslararası piyasalarda birinci ligde oynayacak ise dünyada meşruiyeti olan, dünya finans işlerinde geçerli araç olarak kabul gören bir parası olması gerekiyordu.

Çağımız finansın gözleri kamaştırdığı bir çağ. Doların uluslararasılaşmasını sanayide, tarımda ve taşımacılıkta dinamik bir sermaye birikme sürecinin sağladığını unutmamak lazım. Tarım giderek finansla ve büyüyen imalat sanayisiyle bütünleşmekteydi; ama İç Savaş'tan sonra tarımın büyümesi bu dinamik gelişmede çok önemliydi. 1870'li yıllarda çiftliklerin alanı yüzde 44 genişledi. Bu büyük genişlemeyle tarımsal işgücü verimindeki artış birlikte hasılda şaşırtıcı yükselişe neden oldu. "Kansas'ta mısır üretimi 1866'da 762 bin tondan 1886'da 19 milyon 50 bin

tona yükseldi.* 1880’de Kuzey Dakota’da buğday hasılası 81 bin tondan azdı. 1887’de 1 milyon 630 bin tonu geçti.** Bunlar görülmemiş rakamlardı.”⁸⁴ İç Savaş’ın 1865’te sona ermesinden 1898 İspanya-Amerika Savaşı’na kadar ABD’de buğday üretimi yüzde 250’den çok, mısır üretimi yüzde 220’den fazla arttı.⁸⁵ Tüm bunlar ülkede sınai dönüşümle (kanalların, su yollarının, buharlı gemilerin, telgrafın ve en önemlisi demir yollarının artmasıyla) bağlantılıydı. 1850’li yıllarda ulusal demir yolu sisteminin büyüklüğü üç katını aştı, hatlar 14.500 kilometreden 48.300 kilometreye çıktı.*** Bu gelişmelerden en çok Şikago şehri yararlandı; bu tarihlerde demir yolu, tahıl ticareti, et kesimi ve finans merkezi hâline gelmişti.⁸⁶

Şikago’nun yükselmesinde yerli halklardan toprak gasbının önemli bir yeri vardı. Gasbın ardından 1830’lardan itibaren elli yıl gerçekten olağan üstü bir büyüme oldu. Bu büyümede savaş yine kritik rol oynadı. 1853-1856’da Kırım Savaşı esnasında ABD’nin Avrupa’ya buğday ihracatı hızla arttı; Şikago’dan buğday sevkiyatı üç katına çıktı. Kentte 1848’de ticaret odası kuruldu; aynı yıl telgraf hattı kente ulaştı; telgraf fiyatlara dair bilgilerin süratle yayılmasına ve Şikago’nun ülkenin en önemli iş merkezi New York ile sıkı finansal bütünleşmesine olanak sağladı. Demir yolu bağlantı kavşağına dönüşmesiyle kentin tüm sınai ve ticari ilişki ağları genişledi. 1852’de Şikago’yu New York’a bağlayan iki demir yolu hattı kurulmuştu. Derken İç Savaş iktisadi dönüşüm etkisini gösterdi. Birlik ordusunun muazzam yulaf ve domuz eti talebi bu malların üretimini ve ticaretini büyük ölçüde artırdı. Talep artınca Şikago’daki en büyük dokuz demir yolu şirketi, şehirdeki Pork Packers’ Association [Domuz Kesimevleri Derneği] ile birlikte Union Stock Yard and Transit Company’yi [Birlik Canlı

* Mısır verileri “30 million bushels”, “750 million bushels” Tona çevirim yaklaşıktır. –çev.

Buğday verileri “3 million bushels”, “60 million” Tona çevirim yaklaşıktır. –çev.

*** “Nine thousand miles”, “thirty thousand”. Kilometreye çevirim yaklaşıktır. –çev.

Hayvan ve Taşımacılık Şirketi'ni*] kurdu. Bu şirketler birliği 48 kilometre** drenaj hattı inşa etti. Günde 1893 metre küp*** temiz su çekiyor ve 16 kilometre**** uzunluğunda yemlik işletiyordu. Bu sınıai system kentte 24.3 hektar***** alan kaplamaktaydı. Her gün beş yüz ağıla mısırın yanısıra 91 ton***** saman taşınıyordu. Tahıl, canlı hayvan ve kesilmiş hayvan üretim ve ticaretinde bu devasa artışlar bir yığın spekülative alışveriş uyardı; finansçılar fiyat hareketleri üzerine bahse giriyordu. Vadeli işlemler böyle başladı. Şikago Ticaret Odası ileri tarihlerde fiyatlar üzerine bahislerin (gerçek metaymış gibi) alınıp satıldığı finans piyasalarının kuruluşuna öncülük etti (bu gelişmeye sonra tekrar döneceğiz). İç Savaş'ın sona erdiği 1865 yılında Şikago Ticaret Odası standart kurallar koyarak vadeli alışverişini düzenledi.⁸⁷

Finansal bankacılık denilen faaliyetlerin gelişmesine paralel olarak karmaşık finansal piyasalar oluştu. Finansal bankacılık firmalara ödeme taahhütleri (bono ve ticari senet) karşılığı borçlanma yerine menkul değer (çoğun hisse senedi) teminatı karşılığında borçlanma olanağı verdi. 1896'dan itibaren on yılda New York'ta bankaların ve tröst şirketlerinin verdiği hisse teminatlî borçlar yüzde 200'den çok arttı; firmalara ticari senet karşılığında verilen borçlardaki artış oranının üç katı arttı. Birkaç yıl içinde New York bankalarının verdiği borçların yaklaşık yüzde 60'ının teminatı satılabilir hisseler oldu.⁸⁸ Gördüğümüz gibi ABD kapitalizmi şirketleşmenin en geniş yayılmasına zemin olmakla kalmadı, aynı zamanda dünyada en girift yapıllı finans piyasalarından bazısını geliştirdi.

Amerika Birleşik Devletleri'nde tarım ile imalat sanayisi arasında oluşan dinamik ortakyaşıma Şikago bir örnekti. Finans

* İsimdeki Birlik kelimesi demir yolu şirketler birliğini kastetmektedir. -çev.

"Thirty miles". -çev.

"Half a million gallons". -çev.

**** "Ten miles". -çev.

***** "Sixty acres". -çev.

***** "One hundred tons". Amerikan tonunu metrik tona çevirdik. -çev.

bu ortakyaşamın mayasıydı. 1869 ile 1883 arasında Amerikan ekonomisi geçmişinde görülmemiş bir oranda, yaklaşık yılda yüzde 9 büyüdü. Büyümenin ağırlık merkezi demir yollarıydı; 1860'tan itibaren kırk yıl içinde 261 bin kilometre* ray döşendi.⁸⁹ İç Savaş'ın bitiminden yirmi beş yıl sonra 1890 yılında ABD kapitalizmi Büyük Britanya'dan daha çok çelik üretiyordu. Ondan on yıl sonra da *toplam imalat üretimi* Britanya'ninkini geçti. Bu arada Amerikan ekonomisi sermayenin hızla yoğunlaşp merkezileştiği bir evreye girmişti. Standard Oil Trust (1892), US Steel Company (1901), General Motors (1908) misali dev holdingler meydana çıktı. 1902'de on milyon dolardan büyük sermayeli sanayi şirketi sayısı yüze yakındı; bu büyüklükte şirketler on yıl önce çok nadirdi. Dev şirketlerin ağırlığı öylesine arttı ki 1909'da imalat işçilerinin nerdeyse üçte ikisinin çalışmakta olduğu imalat işletmeleri toplamın yüzde beşinden azdı.⁹⁰

İç Savaş'tan sonra Amerikan kapitalizmdeki dinamizm ve finans sisteminin uzmanlaşarak gelişmesi sonucu Amerikan ekonomisi dünyada başa sıçramaya hazır hâle geldi. Mamul ve yarı mamul mal ihracatındaki büyük artış sayesinde 1873'ten itibaren hemen her yıl dış ticarete fazla verdi. Ancak bu yükseliş ABD'de para sisteminde ciddi sorunlara yol açtı. Kapitalist toplumun dünya düzleminde gücü (başka etkenlerin yanısıra) *dünya parası* üzerinden işler. Kapitalizmde bir para hiyerarşisi vardır; değişilebilirliği çok sınırlı olanlardan (mesela sadece bir mağazada geçerli olanlardan) her yerde geçerli olanlara kadar uzanır; geçerliği sınırlı olanların toplumsal gücü en geçerli olanlardan azdır. Örneğin Büyük Britanya'da altın standardında taşra bankaları para çıkarıyor ve Londra bankalarının özel banknotlarını ve Bank of England'ın banknotlarını karşılık tutuyorlardı; yedek olarak altın rezervi bulunduruyorlardı. Londra bankaları ise karşılık olarak Bank of England banknotu ve altın tutuyordu. Bank of England'ın resmi rezervleri de altından ibaretti. Böylelikle

* "One hundred sixty-two thousand miles". -çev.

Britanya’da para piramidinin tepesinde altın oturuyordu. Dünya kapitalizmi altın standardını benimsedikçe sarı metal dünya parasının son biçimi oldu. Bu gündelik alışverişte altın kullanıldığı anlamına gelmiyor; o işi banknot ve sikke görüyordu. Altın dünyada değer ölçüsüydü; aynı zamanda değerın cisimleşmiş hâliydi (dünyada değer saklama aracıydı). Altın ulusal fiyatları-gelirleri kıyaslama aracıydı; dolayısıyla dünya ticaretinde ve yatırım akımlarında ulus devletlerin (birbirleriyle ödeme dengelerinde hesabı tutulan) karşılıklı borçlarını-alacaklarını ölçme aracıydı. Büyük Britanya’da bir ons* altının fiyatı 4,247 sterlin olarak saptanmıştı; ABD devleti 20,671 dolar olarak tespit etmişti. Bu fiyatlar altın esasına göre dolar-sterlin kurunu belirliyordu. Başlıca ulusal paraların altın cinsinden birer değeri vardı; bu sayede bir ulusal parayı kolayca altın aracıyla bir başkasına çevirmek mümkün oluyordu. Bir tarihçinin deyişıyla “Altın standardında dünyada tek bir uluslararası para var gibiydi”.⁹¹ Aslına bakılırsa “gibi” değildi. Uluslararası işlemlerde kesin ödeme aracı, dünyada tek genelgeçer ödeme aracı gerçekten altındı.⁹² 1870 yılında Kongre’de bir komisyonda çoğunluk partisinin raporunda altının işlevi tartışılırken “İç ticaret ihtiyaçları açısından altın para değildir, ... ama dış ticaret açısından yegâne paramız odur” deniyordu.⁹³

Ne var ki İç Savaş sona erdiğinde ABD altın standardını uygulamıyordu; 1879’a dek parası tamamen yasa zoruna dayanıyordu.⁹⁴ Altın standardına döndükten sonra dahi gümüş standardına geçme veya altınla gümüşe dayalı iki metalli standarda geçme yönünde güçlü baskılar sürdü. Nitekim 1890 Gümüş Satın Alım Yasası ile devletin bu metalden zaman zaman satın alarak para arzını takviye etmesi öngörüldü; böylece gümüş yine paralaştı. Ancak iki metalli para standardı sıkıntılıdır, zira özel piyasalarda gelişmeler bu metallerin nispi değerlerini devletin tespit ettiği resmi değerlerinden uzaklaştırır. Bu durumda spekülâtörler piyasada iki metalin fiyatının (genelde yasayla belirlenmiş) resmi değişim oranından

* 31,1035 gram. –çev.

sapmasından yararlanmaya yönelir; metallerden biri dolaşırken diğeri ortadan yok olur. Örneğin gümüşün piyasa fiyatı resmi fiyattan yüzde 5 düşükse yerli-yabancı yatırımcılar devletin veznelerinde gümüşü altına tahvil ederek yüzde 5'i altın olarak cebe indirir. 1890'lı yıllarda bu durum ABD'den sürekli altın çıkmasına ve altın rezervleri eridikçe er-geç parasını gümüş standardına yerleştirmesine yol açabilirdi. Ama Amerikalı iş insanları arasında dünyada öne çıkmaya heveslenen kesim bunun için doların yalnız altına bağlı olması gerektiğini biliyordu.

Ülkeler arasında uluslararası altın standardının kabulü hızlandıkça 1871'de doları altına bağlama işi aciliyet kazandı. Almanya Şansöylesi Otto von Bismarck Fransa'yla savaşp onu yendikten sonra yeni birleşik devletinde altın standardını uygulamaya başladı. Bunun üzerine Fransa da mecburen altın standardını derhâl benimsedi. Avrupa'da dört ülke daha süratle altına geçti. 1890'lar da Japonya, Hindistan, Rusya, Arjantin; ondan sonra on yıl içinde Avusturya-Macaristan, Meksika, Brezilya ve Tayland altın standardına geçti. Altın standardı fiilen uluslararasılaştıkça sistemi icat eden Britanya dünyada finansal faaliyetlerin merkezi konumuna geldi. Gerçekten de tüm dünyada devletler ve yatırımcılar ulusal paralar içinde en çok sterlinin altına çevrilebilirliğine güveniyordu. Britanya'nın dünya ekonomisindeki önder konumu göz önüne alındığında bu güvenin pratik yararı büyüktü.

Britanya kapitalizmi öteden beri kendi yurt içi yatırım gereksinmesinden fazla iktisadi artık üretmekteydi. Bunun çoğunu yabancılara borç vererek kazanç sağlıyordu. Üstelik parasının tedavül ettiği bir imparatorluğu ve gereğinde sterlini desteklemeye zorlayabileceği sömürgeleri vardı. Londra küresel finansın merkezi olunca onun altın standardı da fiilen dünya parasının temeli oldu ve asıl önemlisi altın artık savaş finansmanının da temeli oldu. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında sömürge kapmaya çalışan ve savunma için silahlı gücünü artırmaya çalışan her devletin silah, gemi, zırhlı araç, uçak, erzak, üniforma üretmek için pamuk-

keten ve (giderek dünyada en önemli sınai madde hâline gelen) demir satın alabilmesi için altın elzemdi. Bu nedenle altın standardının Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki onyıllarda uluslararasılaşması tesadüf değildi, çünkü sömürge kapışma ortamında askerî bütçeler kabarmaktaydı. Emperyalist devletler yalpa vura vura savaşa yaklaştıkça 1880'den 1914'e Britanya, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve İtalya'nın askerî harcaması toplamı üç katını aştı. Japonya da apar topar silahlanırken gidişatı gözlemleyen zeki bir Japon araştırmacı "Bismarck [önemli olan] sadece iki şey var dedi: demir ve kan. Bence sadece demir ve altın var" diye yazdı.⁹⁵

Altının böyle kan yerine ikamesi burada anlattıklarımın özü elbette. Altın modern devletin kanı olduğundan sömürge imparatorluklarının da çarklarını döndüren araçtı. Altın savaş makinası olarak işleyen devletlerin ölüm siyasetinin, ölümü hayat diye yutturan kandırmacanın dayanağıydı.⁹⁶ Altın savaş finansmanı aracı olduğundan, küresel kudretin devre sistemi hâline gelmişti. Altın ordulara can veren kan olduğundan dünyada okyanuslarda, muharebe meydanlarında gerçek kan dökmekte kullanılan aletti.

ABD cumhurbaşkanı Grover Cleveland bunun farkındaydı; 1893'te Kongre'yi Amerika Birleşik Devletleri gümüş ağırlıklı bir para sisteminde kalırsa "artık birinci sınıf uluslar arasında yer alamaz" diyerek uyardı.⁹⁷ Kongre'de Tennessee temsilcisi Josiah Patterson de aynı görüşteydi; egemen sınıfın önyargılarıyla konuşarak gümüş standardını benimsemek ABD'yi "Hristiyan âleminin aydın milletleriyle değil, Çin ile, Meksika Cumhuriyeti ile, Orta ve Güney Amerika cumhuriyetleriyle ve dünyada tüm öteki yarı uygar ülkelerle aynı konuma getirir" dedi.⁹⁸ Altın standardını benimsemek uygarlığın, dünyanın gözünde statünün, savaşın, sömürgeciliğin, özetle itibarlı her şeyin ölçüsü hâline gelmişti.

Altın standardının elbette ülke içinde de önemli işlevi vardı. Bunlardan biri merkez bankalarının para arzını artırmasına sınır getirmesiydi; zira talep edildiğinde parayı altına tahvil etme

zorunu -gerçek veya varsayılan- savurgan eğilimleri dizginlemekteydi. (Mesela paranın aşırı hızlı artışı mudileri panikleyerek bankalardan mevduatlarını çekmeye sevk edip altın rezervlerini tüketebilirdi.) Ama asıl önemlisi 1873-1890'dan itibaren uluslararası altın standardının ortaya çıkması ile dünya kapitalizmi tek bir dünya parasına kavuşmuştu. Amerikalı kapitalistler de kendi sistemlerini bunun içine yerleştirmekte kararlıydı. 1890 Gümüş Satın Alım Yasası geçirildiğinde Amerika'nın altından kopma tehlikesi belirince sarı metalin esas alınması için bir kampanyaya önyak oldular. Amerikan iş âleminin önderleri yurt içi gerekçeler saymanın yanı sıra bunun savaş finansmanı için gereğini de vurguladılar. Hazine Bakanı Lyman Gage Amerika'nın dünyada yaptığı büyük yatırımlar için "bol kaynaklı bir savaş bütçesinin ve taş gibi itibarın" gerekli olduğunu söyledi.⁹⁹ Taş gibi itibar doların altın kadar itibarlı olması demekti.

Savaş yine bir dönüm noktası oldu. 1898'de ABD sermayesi İspanya'yı hedef aldı. İspanya sömürgeci bir devletti ama ümitsiz gerilemekteydi. İspanya Amerikan ordusunun saldırılarına fazla direnemeyerek Filipinler, Guam ve Puerto Rico sömürgelerini teslim etti; Küba da ABD'nin himayesine girdi.¹⁰⁰ Artık Amerikan kapitalizmi çağın yükselen sömürgeci gücü olarak kendini gösteriyordu. Ama hâlâ dünyada ticaret, yatırım, finans alanında ağır sıkletini ispatlaması lazımdı. İspanya'ya karşı zaferden yirmi dört ay sonra 1900 Altın Standardı Yasası* çıkarıldı. Dolar resmen altına bağlandı; karşılık olarak Hazine'de 150 milyon dolarlık altın rezervi vardı.¹⁰¹ Yayılmacı hülyalar galip gelmişti. Ancak tükenmiş değildi.

Altın standardının sağlama alınması yurt dışında kuvvet kullanabilmek için önemli olmakla birlikte buhranları-panikleri idare edecek kurumsal kapasite de gerekliydi. Nitekim bu ihtiyacı göz önünde bulunduran Amerikalı şirketler 1890'ların başlarından beri ABD'de bir merkez bankası kurma fikrini savunagelmışti. Zira

* "Gold Standard Act". -çev.

şirketlerin büyüyerek dev boyutlara ulaşması fazla üretme eğilimini artırıyordu. Dev şirketlerin verim artıran yeni teknolojiler kullanarak hasıladada gerçekleştirdiği artış fiyatlarda düşüşe yol açtı. 1875 ile 1896 arasında ABD’de fiyatlar yılda ortalama yüzde 1,7 azaldı.¹⁰² 1893’tekine benzer finansal buhranlar bu eğilimi daha da artırdı; o buhranda dört yüz banka iflas etti. Bütün bunlar büyük şirketlerin konjonktür çevrimlerini hafifletip krizleri yönetebilecek yetkilerle donatılmış bir merkez bankası kurma mücadelesini güçlendirdi.¹⁰³ Ancak merkez bankası kurma işi ağır yürüdü. Nedenlerinden biri sermayedar sınıfta bazı kesimlerin halkın baskılarından etkileniyor görünen devlet girişimlerine güvenmemesiydi. Derken 1907 Paniği oldu. Piyasalar sarsıldı ve Amerikan finansal sisteminin uluslararası itibarına ağır bir darbe indi.

Kriz o yılın Ekim ayında mudilerin Knickerbocker Trust Company’den* mevduat çekmeye üşüşmesiyle çıktı. Banka nakit ve altın tüm mevduat ödemelerini askıya aldı. Panik yayılınca birkaç gün içinde New York’taki ve Şikago’daki büyük bankalar da aynı şeyi yaptı. Kısa sürede şirketler maaşları-ücretleri ödeyemez oldu. Ticari ve bireysel krediler kesildi. Nakdin piyasa değeri itibari değerini aştı; bazı simsarlar ödedikleri her dolar için yüzde 4’e kadar varan bir komisyon alıyordu.¹⁰⁴ Bireyler ve finansal kurumlar nakit saklamaya girişince borsada vadesiz borçlarda (hisse teminat göstererek verilen gecelik borçlarda) faiz oranı yüzde 70’i buldu. Hazine Bakanı George Courtelyou paniği yatıştırmak ümidiyle New York bankalarına 25 milyon dolar aktardı. Yangına su tabancası ile müdahale eder gibiydi. Ancak hisse fiyatları yeterince ucuzlayınca bunlardan satın alan Avrupalı yatırımcılardan büyük miktarda altın gelmesiyle daralma durdu. Altı ay sonra Kongre Hazine’yi ilerde çıkabilecek panikleri önlemek için 500 milyon dolara kadar ihtiyat parası üretmeye yetkilendirdi.¹⁰⁵ Yine de merkez bankası kurma işi kararsız ilerliyordu. Sonunda 1913’te Federal

* ABD’de en büyük bankalardan biriydi. -çev.

Rezerv Yasası ile gerçekleşti.* Ancak 1914 Ağustos’unda dünya savaşının çıkmasıyla dünya finans piyasalarını saran sarsıntıya karşı tedbir almak için geç kalınmıştı.

Küresel Katliam, İkinci Otuz Yıl Savaşı, Doların Zaferi

“Avrupa’da orduları, donanmaları seferber ederler.
Amerika’da banka rezervlerini seferber ederiz.”

Minnesota senatörü Knute Nelson, Ağustos 1914.¹⁰⁶

Savaş çıktığında ABD ekonomisi artık dünyanın en büyük ekonomisi olmuştu. Dünya sanayi üretiminin üçte biri burada yapılıyordu; Britanya, Fransa ve Almanya’nın sanayi üretim toplamına yaklaşıyordu. Sanayide ağırlığına rağmen dünya finans piyasalarında hafif sıkletti. O piyasalara Britanya hâkimdi. Ülkelerin paraya ihtiyacı olduğunda sterlin ararlardı; sterlin fiilen altın kadar değerliydi. Alman markı ve Fransız frankı dahi uluslararası ödemelerde dolardan daha çok kullanılıyordu. Gerçi bazı ülkeler ABD piyasalarından borçlanıyordu, ancak ABD ulusal parasının dünya çapında geçerliği olmadığından New York’ta piyasaya sunulan tahviller nadiren dolar cinsinden oluyordu.¹⁰⁷ Sanayi gücü ile finansal güç arasındaki bu uyumsuzluk süremezdi. Büyük değişime yine savaş, yine savaş finansmanı yol açtı.

Amerika’nın finasta hâkim konuma ulaşmasına altı ay savaş yetti. Bu defa altın işine yaradı.

1914’te savaşa giren devletler savaş finansman olanaklarını tükettikçe birer birer paralarının altına konvertibilitesini askıya aldı. Fransa, Almanya ve Rusya bunu savaşın birinci ayında, Ağustos’ta yaptı. Nedeni gayet basitti: silahlı kuvvetler için gerekli silahın, ham maddenin, erzağın satın alımında en geçerli ödeme aracı altındı. Savaşan devletler kıymetli metali savaş gereçleri

* Amerikan merkez bankasının adı Federal Reserve System’dir. Amerikan Merkez Bankaları Sistemi olarak da Türkçeleştirilmektedir. –çev.

alımından başka bir işte kullanmak istemiyordu. Her askerin, her denizcinin talim görmesi, donatılması, giydirilmesi, doyurulması, üslere ve cephelere taşınması gerekiyordu. Onları zırhlı araçlarla, gemilerle, uçaklarla desteklemek gerekiyordu. Örneğin silahlı çatışma başladığı zaman Fransa'da günde iki yüz bin kadar top mermisine ihtiyaç oluştu. Bu, savaştan önceki üretiminin neredeyse on yedi katıydı.¹⁰⁸ Yaklaşık beş yıl süren seferberliğin çapı nedeniyle asıl savaştan önceki devletler meteliğe kurşun atıyordu; savaşa girmeyi üç yıl erteleyen Amerika'da ise borç verebileceği dünya kadar para vardı. Minnesota senatörü Knute Nelson'un "Avrupa'da orduları, donanmaları seferber ederler. Amerika'da banka rezervlerini seferber ederiz" demesi bundandı. Bu defa Amerika'nın önderleri dünyada büyük devlet olmaya azmetmişti ve altın standardından kopmaya niyetleri yoktu. Ondan sonra olanları bu tutum belirledi.

Ne var ki altına bağlı kalmak kolay değildi. 1914 Temmuz sonunda Avrupa devletleri savaşa hazırlanırken telaşla altın külçe stoklamaya giriştiler. Bunun için Amerika'da hisse-tahvil benzeri finansal varlıklarını elden çıkarıp dolarları Amerika'da altına çevirdiler; altın da derhâl okyanus yoluyla Avrupa'ya taşındı (Britanya gibi bazıları Kanada'ya nakletti). Bu suretle Temmuz'un son haftasında Amerikan rezervlerinde 25 milyon dolarlık altın eksildi. Bu kadarı bile sıkıntılı olurdu. Ancak eksilme daha önce başlamıştı; Mayıs'ta 9 milyon dolarlık altın, ertesi ay 44 milyon dolar değerinde altın ihraç edilmişti. Daha silahlar konuşmaya başlamadan Amerika'dan Avrupa'ya 83 milyon dolar altın akmıştı. Daha da kötüsü 1914'te Avrupalı yatırımcıların elinde 4 milyar dolarlık ABD demir yolu hissesi vardı ki günü geldiğinde bunların da elden çıkarılıp altına çevrilmesi mümkündü.¹⁰⁹ Tabii ki Amerikan devleti doların altına konvertibilitesini savaş süresince askıya alabilirdi, ama bunda da iki sorun vardı. Birincisi, Amerika savaşa girmemişti (üç yıl savaşa girmedi), oysa doların altına konvertibilitesini geçici olarak durdurmaya tek geçerli gerekçe savaşta

olmaktı. İkincisi, savaşa girmiş olmakla birlikte Britanya sterlinin rakipsiz dünya parası konumunu ve Londra'nın dünya finans merkezi konumunu korumak için altın standardında kalmakta kararlıydı. ABD'nin altın veznesini kapatması sterlinin dünya parası konumuna karşı rekabet edemeyeceğini teslim etmeye gelirdi; bu da New York'un bir dünya finans merkezi olarak yükselişine ket vururdu. Bütün bunlar Amerikan önderlerini altına bağlı kalmaya mecbur etti. New York Federal Rezerv Bankası'nın ilk başkanı Benjamin Strong burjuvalar arasında güçlenen bir görüşü dile getirerek "doların daima altına çevrilebilirliğine güveni" artırarak doları "uluslararası bir para" yapmayı taahhüt etti.¹¹⁰ Bunun bir anlamı Amerikan bankalarının dünyada rolünün büyüyeceğiydi; bu amaçla Federal Rezerv Yasası ABD ulusal bankalarından en az bir milyon doları olanlara başka ülkelerde şube açma yetkisi verdi. En büyük bankalar derhâl bu yetkiyi kullandı.¹¹¹ Ancak Amerikan bankalarının dünyaya yayılabilmesi doların istikrarına bakıyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nden görülmemiş miktarlarda altın çıkmakta olduğundan bu istikrar tehlikedeydi.

Fakat Hazine Bakanı William McAdoo'nun bir planı vardı. ABD'yi altından ayırmaktansa Wall Street'i kapatacaktı. Böylece Avrupalı yatırımcıların altın satın alabilmek için Amerikan hisselerini sattıkları ana yol kapatılacaktı. Avrupalı yatırımcılar ellerindeki Amerikan finansal varlıklarını satacak yer bulamayınca ABD'den altın ihracatı önemli ölçüde kısılabiliirdi. Bu düşünce ile New York Borsası'nın 31 Temmuz 1914'te kapanması için tertibat aldı. Borsa dört ay kapalı kaldı.¹¹² McAdoo Wall Street'i kapatmakla sadece vakit kazandığını biliyordu. Piyasayı er geç yeniden açmak gerekecekti. Çözüm ihracatı artırmaktı; özellikle ordularını besleyip giydirme derdine düşmüş Avrupa devletlerine tahıl ve pamuk ihraç etmekte. Savaşan devletler Amerikan mallarının bedelini ödemek için altın gerekseyeceğinden kıymetli metalin dışarı akması önlenirdi. Sonbahar geldiğinde ABD'nin ihracatı hızla artıyor, doların değeri azar azar yükseliyordu; Avrupa dev-

letleri New York'a borç para için üşüşüyordu. Artık dışarı altın çıkmıyor, içeriye yabancı paralar akıyordu. Amerika Birleşik Devletleri 1917'de dünya savaşına girdiği zaman yabancı devletler New York'ta *dolar birimli* borç senetleri satarak 2,5 milyar dolar savaş finansmanı toparlamış bulunuyordu.¹¹³ Dolar artık en çok tercih edilen para olmuş, sterlinin yerini almıştı. 1920'lerin başında New York'ta faiz oranlarının Londra'dakilerden düşük olması devletleri ve yatırımcıları orada iş yapmaya devam etmeye teşvik etti. Sonunda Amerikan kapitalizmi paranın ikinci biçiminin üstesinden gelmişti; bu, merkez bankasının çıkardığı, devlet borçlarına dayanan, altına çevrilebilir paraydı.

§

1915'te Amerika Birleşik Devletleri birçok bakımdan dünyada bir numaralı kapitalist ekonomi olmuştu. Ancak resmen *emperyalist hegemon* bir devlet konumuna yükselmesi, dünyada siyasette ve ekonomide ağır basan devlet hâline gelmesi için otuz yıl geçmesi gerekti. Bu da bize hegemonya kudretinin karmaşık toplumsal süreçlerle oluştuğunu hatırlatıyor. Fransız tarihçi Fernand Braudel kısa süren olaylar ile yüzyıllar süren *longue durée* arasında 10-25 yılda kendiliğinden tamamlanan çevrimler yani konjonktür devirleri olur, der.¹¹⁴ İki dünya savaşını (1914-1918 ve 1939-1945) ve bunların arasında çıkan dünya çapında depresyonu kapsayan otuz yıllık dönem böyle bir konjonktür olabilir. Amerika'nın kudreti -ve ABD doları- üzerine kurulu yeni küresel hiyerarşi ancak siper savaşlarının, kanla sulanan muharebe meydanlarının, devrimlerin, iç savaşların, faşizmin ve atom bombasının hengâmesinden doğabildi.¹¹⁵

Yirminci yüzyılın ilk yarısında vuku bulan *topyekûn savaşlar* üzerine birkaç söz söylemek gerek. Bu çatışmaların özelliği insan katletmenin bir iş kolu hâline gelmesi; öldürmek ve imha etmek için makine teknolojisinin (tankların, zırhlı modern savaş gemilerinin, bombardıman uçaklarının, kimyasal silahların, atom

bombasının) kullanılmasıydı. Walter Benjamin'in ifadesini düzelterek diyebiliriz ki dünya tarihine *mekanize ölüm üretimi* girdi.¹¹⁶ Birinci dünya savaşında muhtemelen on altı milyon küsur insan yok oldu; Rosa Luxemburg'un "rezil, onursuz, dizlerine kadar kan birikmiş, paçalarından pislik akıyor; işte burjuva toplumun hâli bu" yargısını doğruluyordu.¹¹⁷ Benjamin de on yıl sonra "son savaşta yaşanan imha gecelerini" hatırlarken dünyayı yeniden şekillendiren tahrip araçlarının uğursuz kitlesel kullanımını zihninden geçiriyordu: "Kırsal sahalara insan kitleleri, gazlar, elektrik güçleri fırlatıldı; geniş alanlarda yüksek frekanslı cereyanlar doluşuyordu; göklere yeni takım yıldızları yükseliyordu; havalar ve okyanuslar pervane sesleriyle gümbürdüyordu; her yerde Toprak Ana'nın bağına kurbanlık kuyuları kazıldı."¹¹⁸

Topyekûn savaşta yapılan vahşetin şoku mağdurlarla beraber savaşanları da tedirgin edip sarstı. Winston Churchill gibi kendini emperyalizme adanmış biri bile Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra verdiği bir söylevde korkunç yönlerini kaydetti. "Büyük Savaş tarafların gücüyle ve korkunç imha araçlarıyla önceki tüm savaşlardan farklıydı" dedi. "İnsanların yaşına-cinsiyetine bakmaksızın ulusları toptan aç bırakarak dize getirmek için her şey yapıldı. Hedefayırt etmeden havadan bombalar atıldı. Çeşitli zehirli gazlar askerleri boğdu veya yaktı. Askerlerin vücutlarına sıvı ateş püskürtüldü. İnsanlar alevler içinde yanarak havadan düştü; ya da denizin karanlık derinliklerinde yavaş yavaş boğuldu. ... Avrupa ve Afrika ile Asya'da geniş bölgeler koca bir muharebe meydanı oldu."¹¹⁹

Yirmi yıl sonra imha bilimiyle teknolojisi korkunç ölçüde daha güçlü hâle geldi. İkinci Dünya Savaşı altmış küsur milyon insanı, dünya nüfusunun tam yüzde 3'ünü yok etti. Bu defa topyekûn savaşın ikinci yönü -sistemli katliamlar (soykırımlar) ve sivil nüfusların sürgünü- kendini gösterdi; fabrikalaşan ölüm kampları (Auschwitz) ortaya çıktı; mülteci ve vatansız diye yeni insan kategorileri oluştu.¹²⁰

Marksist tarihçi Eric Hobsbawm topyekûn savaş “insanoğ-lunun gördüğü en büyük girişimdir” der.¹²¹ Gıda üretimiyle dağıtımını, silah imalatını, malları tayınlamay, dünya çapında taşımacılığı ve haberleşmeyi, finansal yönetimi, “insangücü”nü seferber etmeyi, okyanuslarda-göklerde devriyeleri, orduların hareketini ve dünya çapında tahribatı ve katli ... eşgütmek için muazzam çabalar gerekti. Küresel katliamın yoğunlaştığı iki dönem arasında kapitalizm en yıkıcı bunalımını, 1930’ların Büyük Depresyonu’nu yaşadı. Bütün bunlar milyonlarca insanın cinayetten ve iktisadi sıkıntıdan başka bir şey üretmeyen bu sistemi neden reddettiğini hatırlatıyor.

Büyük Depresyon’un tarihçesi çok yazıldı. Genelde bu facia New York’ta 1929 Ekim ayında başlayan büyük borsa çöküntüsüyle ilişkilendirilir.¹²² Aslında “iş âlemi borsanın çökmesinden çok önce sıkıntıdaydı”.¹²³ Kâr gelirleri ve üretim Wall Street’teki çöküşten önce azalmaya başlamıştı. Ancak borsanın çökmesi insanların dünyalıklarını tamamen yok etti ve finansal sistemde travma yarattı. Amerika Birleşik Devletleri’nde dört bin banka iflas etti. 1933’e geldikte ABD’nin gayrisafi millî hasılası üçte bir azalmış, işgücünde dört kişiden biri işsiz kalmıştı. İktisadi buhran özellikle Amerikan ekonomisini kötü etkiledi, ama etkilenen başkaları da vardı. ABD dışında on yedi ülkede banka sistemleri paniğe maruz kalarak bankalar iflas etti; bu ülkeler birer birer altın standardını terk etti. ABD 1934’te Altın Rezerv Yasası’nı çıkararak yurt içi işlemlerde altına konvertibiliteliyi kaldırdı; sarı metali sadece uluslararası işlemlerde kullanmaya başladı.¹²⁴ Ticari korumacılık ve devalüasyonlar dünya ticaretinde muazzam bir daralmaya yol açtı; 1932’de dünya ticareti üçte birden çok azalmıştı. Fiyatlar hızla düştü; özellikle ham madde ve tarımsal meta fiyatlarındaki azalma Arjantin, Kanada, Avustralya gibi ülkeleri vurdu. Gerileme kesintisiz beş yıl sürdükten sonra dibe vurmuş gibi göründü. Hasıla ve yatırım artmaya başladı, işsizlik bir nebze azaldı. Derken 1937’de yine bir çöküntü oldu.¹²⁵ Ama bu yeni bunalım 1929-1935’teki kadar sürmeyecekti.

Bunalıma savaş, daha doğrusu topyekûn savaş ve dünya çapında katliam son verdi.

Kapitalizmin yıkımdan beslenerek gelişmesi şaşırtıcı değil. Hummalı bir şekilde tank, savaş uçağı, cip, savaş gemisi, milyonlarca tüfek, milyonlarca üniforma ve tüm bunların gerektirdiğı demir, çelik, elektrikli araç ve sairinin üretimi sayesinde ekonomiler depresyondan fırladı. İktisatçı John Kenneth Galbraith'ın dediğı gibi "Otuzlu yılların Büyük Krizi sona ermek bilmedi. Sadece kırklı yıllardaki büyük seferberlik esnasında kayboldu."¹²⁶ Ancak seferber edilen ordulardan ibaret değildi; sermaye de seferber edildi. Orduları harekete geçiren devlet olduğı gibi sermayeyi seferber eden de devletti. Başka bir deyişle dünya kapitalizmi *devlet güdümlü* bir savaş ekonomisinin sayesinde kendine geldi.

Depresyonla geçen on yıldan sonra Amerika'da gayrisafi millî hasıla 1939'dan 1944'e yüzde 65 arttı. Sanayi üretimi ABD tarihinde görülmedik oranda arttı. Bütün bunları dürtükleyen silahlı kuvvetlerden gelen talepti. Beş yılda askerî gereçlerin üretimi toplam hasılanın yüzde 2'sinden yüzde 40'ına sıçradı.¹²⁷ 1943'te yeni yatırımların yüzde 90'ına ABD devleti önyak oldu. Silah sanayisi tüm hasılanın yarısını üretmekteydi.¹²⁸ Fabrikalar harıl harıl çalışıyor, çiftlikler canla başla ordunun taleplerini karşılamaya çalışıyordu.

Savaş dünya kapitalizmini canlandırmış olsa da etkisinin dağılımı dengeli değildi. Bu dengesizlikten Sam Amca kadar istifade eden başka ülke olmadı. Bir kere Amerika Birleşik Devletleri savaşa müttefiklerinden iki buçuk yıl sonra 1941 sonlarında girdi. Ama savaşın dışındayken de ondan yararlandı; ticaret yaptığı Avrupa devletleri için üretimi sürekli artırıyor, onlara krediler veriyordu. Amerika Birleşik Devletleri vahşi mücadeleye katıldığına dahi katliamların yapıldığı başka yerlerde görülen fiziksel ve sınai tahribata uğramadı.

Örneğın Japonya savaş kıyımı sonucunda fabrikalarının dörtte birini ve sınai teçhizatının üçte birini yitirdi. İtalya'da

çelik sanayisinde üretim kapasitesinin dörtte biri imha oldu. Almanya'da sabit sermaye stokunun yüzde 17'si zarar gördü. Fransa'nın sanayi varlıklarının onda biri yok oldu.¹²⁹ Savaşın bu gibi ekonomileri mahvetmesine karşılık Amerika Birleşik Devletleri gelişip serpildi. 1939'da savaş hâli başladığında ABD ekonomisi Avrupa, Japonya ve Sovyetler Birliği ekonomilerinin toplamının neredeyse yarısı kadardı. Altı yıl sonra savaş nihayet sona erdiğinde bunların toplamından daha büyük hâle gelmişti. O tarihte dünya sanayi hasılasının yarısı Amerika Birleşik Devletleri'nde üretilmekteydi ve ülke dünya altın stokunun neredeyse dörtte üçüne sahipti. Amerika Birleşik Devletleri kan der-yaları üzerinde yükselerek dünya ekonomisine tahakküm eder konuma gelmişti. Dolar da onun rakipsiz dünya parası olmuştu.

Hızlı Büyüme,

Vietnam'da Çözülme ve Küresel Yasal Para

Bombardıman sona erdikten, yenilen ülkeler işgal edildikten, galiplerin zafer hırsı (geçici olarak) tatmin olduktan sonra dünya kapitalizmi 25 yıl süren bir genişleme dönemine girdi (1948-1973). Savaş ve depresyonla geçen önceki otuz yıldan çok farklıydı. Gerçi bu büyüme döneminde de konjonktür devirleri oldu, ülkelerde zaman zaman daralma yaşandığı oldu. Ama genelde dünya kapitalizmi büyüme oranlarının, kârların ve yatırımların yüksek olduğu; işsizliğin düşük kaldığı; dünya ticaretinin arttığı ve genelde refah seviyelerinin yükseldiği bir dönemden geçti. Batı ekonomilerinin bu "altın çağının" elbette öteki yüzü vardı: emperyalist müdahaleler, ırkçı şiddet, Soğuk Savaş ortamında silahlanma yarışı, toplumsal cinsiyetle cinsellik üzerinde kontrolün ağırlaşması. Ancak Batı ekonomileri harıl harıl işliyordu.

1950'lerin başlarından 1970'lerin başlarına dünyada imalat sanayi üretimi dört katına yükseldi. Dünyada sınai mamul ticareti on katına çıktı. İşçi başına fabrika, makine, teçhizat stoku iki katını aştı; böylelikle işgücü verimi rekor oranlarda arttı. Otuz

yılda tahıl üretiminde verim katlandı; dünyada gıda üretimi nüfustan daha büyük oranda arttı. İktisadi büyüme oranları Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri hariç tüm büyük kapitalist ülkelerde rekor düzeylere ulaştı.¹³⁰ İşçi hareketleri kontrol altına alınıp şirketleri destekleyen politikalar pekiştirildiğinden, yüksek kârlar devletlere sermaye birikimine hâle vermeden toplumsal ihtiyaçları karşılamaya (“refah devleti”ne) olanak verdi. Bir toplumsal uyum efsanesi yayıldı: iyi yönetilen yeni kapitalizmde sermaye, işçiler ve işsizler beraber gönenebilirdi. John Kenneth Galbraith bile (ki beylik görüşler yaymakla tanınan biri değildi) 1958’de yayımlanan kitabı *The Affluent Society*’de servet yaratma sorunu çözüldüğüne göre artık toplumun bolluğu yönetip serveti paylaşmaya kafa yorması gerektiğini sürdürdü.¹³¹

Genelde “Keynesçi dönem” diye adlandırılmakla birlikte bu hızlı büyümede Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes’in etkisi genelde sanıldığı kadar değildi. Büyümeyi besleyen maliye ve para politikalarında beceriden ziyade yüksek kâr oranlarının korunmasıydı. Sermayenin savaşta tahrip edilmiş olması, daimi silah harcamalarının uyarıcı etkisi, yeni teknolojilerin harekete geçirilmesi, işçi direnişlerinin önlenmesi, yedek işsiz ordularının yeniden oluşturulması gibi karmaşık etkenlerle kapitalizm sonsuza kadar bir daha kriz de depresyon da görmeyeceği yeni bir büyüme yoluna girmiş gibiydi.¹³²

Yüce dolar bu iktisadi büyüme üzerine oturmuş, ekonomideki hareketleri eşgüdüyordu. Dolar Birinci Dünya Savaşı’nda en üst sınıfa terfi etmiş, ikinci dünya yangınından sonra başat konumu artık tartışılmaz hâle gelmişti. Batılı liderler 1944’te New Hampshire’de Bretton Woods’da toplanıp yeni bir para rejimi tasarladığında doların hegemonyası tescil edildi.¹³³ Günümüzde yaygın sanının aksine konferans hiç de herkesin iyiliği için uğraşan sorumlu önderlerin uyumlu bir toplantısı olmadı. Bretton Woods’da büyük devletlerin bildik siyasi çekişmeleri cereyan etti. Amerika Birleşik Devletleri doların üstünlüğünü tesis etmek için

Britanya temsilcisi Keynes'in önerilerini reddetti. Bundan böyle dolar esas rezerv para konumunda dünya ekonomisinin temel direği olacaktı. Büyük devletlerin paralarının dolar kurları sabitlenecek, dolar da onsu otuz beş dolardan altına bağlanacaktı. Britanya'nın para sistemi gibi bu da bir altın standart sistemiydi. Parasal ödemeler dolarla yapılacaktı; ancak merkez bankalarının doları altına çevirebileceği kabul edildi. Bu küresel yapıya istikrar sağlamak için sermaye akımları kısıtlanarak "sıcak" para hareketleri önlenecek, böylece öteki paraların kurlarının istikrarı az çok sağlanacaktı. Büyük devletler yeni kurulan Uluslararası Para Fonu'na* kaynak vermekte de uzlaştılar. Uluslararası Para Fonu'na üye bir devlet ödemeler dengesinde ciddi bir sıkıntıya girerek döviz krizine düşmesi hâlinde Fon ona kredi vermeye yetkilendirildi.

Daha sonra tecelli eden gelişmeler açısından tuhaftır: savaştan sonra iktisadi büyümenin ilk yıllarında bu düzenlemenin karşılaştığı başlıca zorluk Avrupa'da *dolar kıtlığı* idi. 1947 yılının ortalarında Amerika Birleşik Devletleri yirmi milyar dolar ihracat fazlası vermektedir. Amerika'nın ticaret yaptığı ülkeler bu malların bedelini ancak dolarla veya altınla ödeyebilirdi. Ancak dolar da altın da büyük ölçüde ABD'de biriktiğinden kıttı. Şayet uluslararası ticareti ve sermaye hareketlerini desteklemek için Avrupa'ya ve Japonya'ya dolar akmaz ise dolar üzerine kurulan sistem tökezleyebilirdi. Amerikan devleti Marshall Planı'nı ve Avrupa'ya yardım programını ilan ederek açmazı aşmaya yönelik ilk hamleyi yaptı. Ancak durumu asıl düzelten Avrupa'yı silahlandırma, bu maksatla askerî yardım verme kararı oldu. 1950'de Kore yarımadasında savaş çıkınca bu karar stratejik bir politikaya dönüştü. Fransa'da ve İtalya'da sola eğilimli hükümetlerin seçilmesi ve Japonya gibi ülkelerde işçi ayaklanmalarının çıkması üzerine ve savaştan sonra yeni bir işçi ve sosyalist isyan dalgasının başlayabileceği endişesiyle bu politikaya hız verildi. Amerikan devleti yurttan "askerî

* "International Monetary Fund" -çev.

Keynesciliğe” yönelip dışarıda da müttefiklerine askerî yardım vermeye devam ettikçe silah harcamaları arttı ve ülke dışına dolar akışı dünya ekonomisinin çarklarını yağladı.¹³⁴ Çok geçmeden Amerikan şirketleri de bu dolar akışına katkı yaptı; canlanmakta olan Avrupa ekonomilerine satıştan kazanmak için dış yatırımlarını artırıp uluslararası faaliyetlerini genişlettiler. Başta militarizmin sağladığı “çözümü” sonradan şirketlerin küreselleşmesi pekiştirdi. Sonuçta başka ülkelerde yapılan askerî harcamalarla oralara yapılan yardımların yol açtığı ABD ödemeler dengesi açığı ve dış yatırımlar dünya ekonomisinin tökezlemeden işlemesine gerekli olan dolar bolluğunu sağladı; böylece yeni dünya para rejimi perçinlendi. Öte yandan ABD mal ticaretinde fazla verdiği müddetçe başka ülkelerdeki dolarlar ABD ürünlerine yapılan ödemelerde kabul ediliyordu.

Ne var ki savaştan sonra kurulan bu denge sürmedi. Artık başkaları ordu seferber ederken Amerika Birleşik Devletleri’nin banka rezervlerini harekete geçirdiği günler geride kalmıştı. Amerika emperyalist hegemon olarak askere, tanka, bombaya, uçağa ve giderek pahalanan balistik füzelere harcamalar yapıyordu. Aynı zamanda yabancı ülkelerdeki üsleri için; başka ülkelerdeki askerlerini doyurmak, giydirmek, barındırmak ve bunlara maaş ödemek için dolar ihraç ediyordu. Vietnam’da savaşın şiddetlenmesiyle bütün bu harcamalar arttı. Vietnam’ın neden olduğu dış harcamaların yol açtığı ödemeler dengesi açığının etkisiyle 1964’te Amerika’nın yabancı merkez bankalarına borçları İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ilk defa altın rezervini aştı. Bu takip eden üç yılda (1965-1967) resmi istatistiklere göre Amerika Birleşik Devletleri’nin dış askerî harcamaları 3,7 milyar doları buldu. Bu rakama aynı yıllarda askerî hibe antlaşmaları uyarınca gönderilen 2,1 milyar dolar (Amerikan devletin satın alıp kendisine bağımlı devletlere bağışladığı askerî mallar ve hizmetlerin tutarı) dâhil değil.¹³⁵ Bu “hibelere” 1971’e kadar bir milyar küsur dolar eklendi, o yıl da dolar krizi patlak verdi. O sırada ABD’nin

dışarıdaki askerî harcamaları silah satışlarını neredeyse 3 milyar dolar aşıyordu. Bazı araştırmacılar emperyalizmin yurt dışı masraflarının yılda 8 milyar dolara vardığını hesapladı.¹³⁶ Ülke dışına dolar akışı -ve dolayısıyla doların zayıflaması- doğrudan savaşın ve emperyalizmin masraflarından kaynaklanıyordu. ABD devleti muhakkak ki bu emperyalist harcamaların gereğine inanmıştı. Ancak görünürde ABD emperyalizmi artık gerilemekteydi. Özellikle Vietnam'da geriliyordu; çatışmaları devamlı tırmandırmasına rağmen savaşta yeniliyordu. Bütün dünya doların inişini çıkışını ve Vietnam ulusal kurtuluş hareketinin Amerikan savaş aygıtını ayaklar altına alışı izledikçe ABD emperyalizmi itibar bunalımına girdi.¹³⁷ 1970'de Citibank'ın müdür yardımcılarının biri Kongre'de bir komisyona "Doların sorunu likidite değil, tamamen hegemonya sorunu" dediğinde olayın özünü saptamıştı.¹³⁸ Olay bundan ibaret değildi belki ama önemli bir ögesi idi.

Hegemonyanın karşılaştığı zorlukların nedeni Amerikan kapitalizminin görece iktisadi gerilemesiydi. ABD devleti emperyalizm davasına bol keseden harcama yapmakla birlikte yurtda ekonomi 1945'te onca zayıf ve yıkılmış görünen ekonomilerden çok daha ağır işliyordu. Amerika'nın cansız gelişmesi imalat sektöründe "sermaye stoku" (fabrika, makina, teçhizat stoku) artış oranlarında görülebilir. 1955 ile 1970 arasında kritik on beş yıllık dönemde ABD'de sermaye stoku yüzde 57 arttı. Avrupa'da bunun iki katı oranda (yüzde 116) arttı; Japonya'da ise inanılmaz şekilde dokuz katı oranda arttı (yüzde 500). 1972'de Amerikan firmaları birkaç yıldır sanayileşmiş ülkeler arasında firma kârlarını yatırıma ayırma sıralamasında dipteydi.¹³⁹ Yani Amerika Birleşik Devletleri büyük kapitalist ekonomiler arasında en az dinamik olanlardan biriydi. Sonuçta gayretli rakiplerine özellikle mamul mallarda piyasalarını kaptırmaya başladı. İşin kötüsü Büyük Büyüme denilen genişlemenin hızı kesilmekteydi ve Bretton Woods sisteminin yıkılmasını kaçınılmaz kıldı.

Büyük Büyüme'nin yavaşlamasının sebebi aşırı sermaye birikmesi ve yaklaşık 1968 senesinde genel kâr oranının azalmaya başlamasıydı.¹⁴⁰ Her iktisadi gerilemede olduğu gibi bunda da etkilerinin dağılımı dengesizdi. Başlıca rakipleri karşısında gerilemiş olduğundan Amerikan kapitalizmi bu defa en ağır darbeleri yedi; bu arada dolar tam anlamıyla krize girdi.

Daha 1960 yılında Avrupa ile Japonya'nın toparlandığı sırada ABD dışında bulunan dolar rezervleri ABD'nin altın rezervini aşmıştı. O dolarların tümü altına çevrilseydi Amerika Birleşik Devletleri birden altın standardını terk etmeye mecbur kalırdı. Fakat ABD hükümetleri durumu idare etmek için birtakım tedbirler uyguladı ki bazıları Bretton Woods'un ruhuna aykırıydı. 1961 yılında Amerikalıların yurt dışında altın bulundurması yasaklandı. Ardından Avrupalı devletler bir Altın Havuzu'na katkı yapmaya zorlandı ve bu devletlere dolarlarını altına çevirmemeleri için baskı yapıldı. Ardından Amerika'da yerleşiklerin altın sikke toplaması yasaklandı. Ama durumu kurtarmalık bu tedbirlerden hiçbirisi yapısal trendi bertaraf edemezdi: Amerika Birleşik Devletleri artık ihraç ettiğinden daha çok mal ithal ediyor; denizaşırı askerî harcamaları için milyarlar gönderiyor; açığını dolarla karşılıyor; ticaret yaptığı ülkeler dolar seline uğruyordu.

Amerika Birleşik Devletleri'nin ödemeler dengesi bütün olarak açık verirken buna bir de mal ticaretinde açık eklendi. 1969'da Amerikan ekonomisi tüketim malı ticaretinde dört milyar dolar açık vermektedir. İki sene sonra *toplam* ticaret dengesi açık vermeye başladı.¹⁴¹ Dünya şimdi milyarlarca dolar içinde yüzüyordu oysa elinde dolar olanların çoğunun bu dolarlara ihtiyacı yoktu. Ancak ABD'nin ticaret yaptığı ülkeler baskıya boyun eğerek altın talep etmediklerinden, Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderdikleri gerçek mallar ve hizmetler karşılığında bu işe yaramaz senetleri kabulleniyorlardı. Bir iktisatçının dediği gibi mal ve hizmet karşılığında altına çevrilemez borç senetleri vermekle ABD fiilen "dolar kabul eden ülkelerde o miktarda artık değere el koyarak

kullanıyordu”.¹⁴² Durumu daha da vahim kılan Vietnam’da savaş kızıştığı esnada fiyat enflasyonunun da devamlı yükselmesi idi. Doların reel satın alma gücü (satın alabildiği mallar) devamlı azaldı. Dolar bulundurmak değersizleşen bir varlık tutmak, satın alma gücü azaldıkça azalan bir varlık tutmaktı. Fransa Cumhurbaşkanı Georges Pompidou alenen “sürekli değer yitiren bir ulusal para-yı” dünyada değer ölçüsü olarak kullanma mecburiyetinden yaktı.¹⁴³ Dolar artık altın kadar değerli değildi, ama hâlâ merkez bankaları bunu altına çevirebilirdi. ABD’nin tehditlerine rağmen yabancı devletler ve yatırımcılar bunu yapmaya üşüştü. 1968’de ABD’nin altın rezervinin yüzde 40’ından fazlası ülkeden çıkmış bulunuyordu.¹⁴⁴ O yıl Mart ayında *bir günde* dört yüz milyon dolar altına çevrildi.¹⁴⁵

1968 boyunca altın ABD’nin kasa dairelerinden boşalırken devlet elinde dolar bulunan *özel kesime* resmi fiyattan yani onsu otuz beş dolardan altın satmaya son verdi. Ancak dananın kuyruğu 1971’de koptu. O yıl Ağustos’un 15’inde Cumhurbaşkanı Nixon altın tezgâhını tamamen kaldırdı. Bundan böyle ABD Hazinesi kimseye, yabancı merkez bankalarına bile dolar karşılığında külçe altın vermeyecekti. Bretton Woods’un temeli yıkılmıştı. Bu karar ilk başta devlet ve finans çevrelerini derinden sarstı. Hazine’de bir görevli Nixon’un altın standardını terk etmeyi aklından geçirdiğini duyunca “öne eğildi, elleriyle yüzünü örtüp ‘Aman Allah’ım!’ diye fısıldandı”.¹⁴⁶ Ancak Hazine Bakanı John Connally’nin taviz vermeye niyeti yoktu. Federal Rezerv Bankası’nın başkanı Arthur Burns kendisini başka milletler böyle başına buyruk bir karara misilleme yapabilir diye uyardığında Connally “Yapsınlar. Ne yapacaklar ki?” dedi.¹⁴⁷ Nitekim yapabilecekleri pek bir şey olmadığı anlaşıldı.

ABD’nin konvertibiliteden vazgeçmesinin ilk etkisi kurlarda istikrarın bozulması oldu. Amerika Birleşik Devletleri ticaret yaptığı ülkeleri, özellikle Almanya’yı ve Japonya’yı markın ve yenin dolar karşısında değerini artırmaya zorladı; böylelikle

-Bretton Woods'da saptanmış olan- sabit kur sistemi zedelendi. (Markın değeri yüzde 13,6, yenin değeri yüzde 17'ye yakın oranda artırıldı.) Bu aynı zamanda doların devalüasyonuydu. Amaç ABD mallarını Almanya'da ve Japonya'da ucuzlatmaktı; zira ABD malı satın almakta kullanılan her dolar daha az Alman markıyla ve daha az yenle alınabilecekti; dolayısıyla doların devalüasyonu Amerika'nın ihracatına ve dış ticaret dengesine yarayacaktı. Nixon'un altın tezgâhını kaldırmasından sonra iki yıl içinde dolar yen, Alman markı, Britanya sterlini ve Fransız frankı karşısında yüzde 25 değer yitirdi.¹⁴⁸ Bir süre bu paraların kurlarını yeni seviyelerde tutmaya çalışıldı. Ancak kurları saptamaya yönelik her girişim boşa çıktı. Çünkü dünyada fon akımları, özellikle ABD dışında tutulan dolarların hareketleri artıyordu (bunlara eurodolar* deniyordu); merkez bankaları bunları kontrol edemez olmuştu; spekülâtörler aşırı değerlenmiş olduğuna kanaat getirdikleri paraları elden çıkarıp değer kazanacağını tahmin ettikleri paralardan satın alarak kurlar üzerine kumar oynuyordu.

Eskiden devletler döviz piyasalarına girip çıkan spekülâtif finans hareketlerini önlemek için sermaye kontrolü** uygulayabiliyordu. Ancak o günler çok geride kalmıştı. Eurodolar piyasasının şaşırtıcı büyümesiyle (buna tekrar döneceğiz) devletlerin denetimi dışında bir parasal alanda milyarlar oradan oraya deviniyordu. Dünyada döviz alışverişi büyüyen bir iş kolu oldu. 1973'te döviz piyasalarında günlük ciro 15 milyar dolardı; 2007'de günde 3,2 trilyon dolara ulaşarak iki yüz katını aştı. Geleneksel olmayan döviz piyasalarında*** da günlük ciroda patlama oldu, 2007'de 4,2 trilyon dolara ulaştı.¹⁴⁹ Bu kadar büyük finansal

* "Eurodollar". Kelimenin çok sonra 2002'de dolaşıma giren euro para birimiyle ilgisi yok. "Euro-" ön eki söz konusu doların Avrupa'da tedavül ettiğini ifade etmektedir. -çev.

Sermaye kontrolü, ülkeler arasında ticaretle bağlantılı olmayan (kredi alıp verme, hisse -tahvil alıp satma, mevduat gönderme gibi) finansal faaliyetler üzerinde kısıtlamalardır. -çev.

*** "Non-traditional foreign exchange markets" Para birimi swap ve para birimi opsiyon piyasaları. -çev.

hareketler karşısında devletlerin kurları tespit etmesi olanaksızdı. Kapitalizm altına bağlı dünya parasını terk etmekle yeni bir *dalgalı kur* dönemine girmiş oldu. Kurlar dünya piyasalarında dolaşan devasa finansal akımların etkisiyle her gün değişiyordu. Paraların değeri öylesine kararsızdı ki bir dünya lideri yeni para rejimi için “dalgalı düzensizlik” ifadesini kullandı.¹⁵⁰ Başka bir çalışmamda anlattığım gibi bu sistemsizlik yeni finansal araçların türemesini, özellikle finansal türevlerin çoğalmasını teşvik etti. Bu araçlar güya oynak paranın getirdiği risklerden koruyacaktı; oysa bunlar daha da karmaşık spekülasyon yöntemlerine olanak vererek istikrarsızlığı daha da artırdı. 2008-2009 dünya finansal bunalımı kısmen bu oynaklığın acıklı bir tecellisiydi.¹⁵¹ Parasal istikrarsızlığın gerisinde doların artık dünya çapında bir yasal para hâline geldiği gerçeği saklı idi.

Burada *yasal* kelimesi sadece devletin parasının ödemelerde kabul edilmesini dayatabildiğini ifade ediyor; yoksa parasının değerini dayatamıyor. Paranın değerini uzun vadede söz konusu ulus devlette sermayenin görece verimliliği belirler. Bu da bir ulusal paranın öteki paralarla mübadele oranına (ve metallerle mübadele oranına) yaklaşıktır.

Dünya parası olarak iş gören paraya içkin paradoks *hem* bir tek ulus devletin çıkardığı bir kredi parası olması, *hem de* dünyada bir değer birimi ve uluslar arasında ödeme aracı olmasıdır. Sistemin en etkin biçimde işlemesi için emperyalist hegemon kendi sınırları dışında bol harcama yaparak sisteme likidite sağlamalı; aynı zamanda hayati malların ve hizmetlerin üretiminde kesin üstünlüğünü korumalıdır ki dünya parası bulunduranlar işlerinde bunu gereksin. Dolar 1945’ten 1970’e kadar 25 yıl böyle iş gördü. Ancak Amerika Birleşik Devletleri dünyada imalat sanayisinde kesin üstünlüğünü yitirince dolar ticaret yaptığı ülkelerin elinde biriken, altına çevrilemez bir borç senedi durumuna düştü. Bundan sonra dünyada kapitalizmin bekçiliğini yapmak için dışarı akan dolarlar iktisadi yüküm hâline geldi.

ABD'nin altın rezervlerine hücumu yol açan buydu: Amerikan otomobillerine, elektronik ürünlerine ihtiyacın yoksa en iyisi dolarla altın satın almaktı. Ancak ABD'nin altınına hücum da ancak geçici bir çözüm olabilirdi. 1971'in yaz aylarında Amerika Birleşik Devletleri'nden yılda otuz beş milyar dolarlık altın çıkıyordu. Çok geçmeden Amerika'nın altın rezervi tükenecekti. Nixon altın tezgâhını kapatma kararıyla kaçınılmaz akıbete boyun eğdi. Yabancı devletler Amerika'nın kendi başına doların konvertibilitesini sonlandırma kararına gürültü patırdıyla itiraz etti. Nixon'un Hazine Bakanı onlara "bizim paramız, ama sizin de sorunuz" diye cevap verdi.¹⁵² Nitekim öyleydi.

Altından Sonra Emperyalist Paranın Yapılanması

1970'li yıllarda hâkim kanı ABD dolarının kesin gerilemekte olduğu yolundaydı. Sol çevrelerde bu, dolarda çöküşün Amerikan emperyalizminin yıkılma belirtisi olduğu görüşüne ekleniyordu.¹⁵³

Yaklaşık yarım yüzyıl geçtikten sonra bu kehanetlerin pek doğru olmadığı anlaşıyor. Doğrudur, altın-dolar standardı yıkıldı, dünya ekonomisi de on yıl derinden altüst oldu. Ama onun yerini yeni bir şey aldı: *emperyalist yasal para*. Teori bunu açıklamaya genelde yetişemedi. Düşünün ki dolar altından koparıldıktan kırk küsur sene sonra

tüm dövizli işlemlerin yüzde 85'inde dolar kullanılmakta;
dünyada merkez bankalarının döviz rezervlerinin neredeyse üçte ikisi bu araçtan oluşmakta;
dünyada ihracatın yarısından çoğunda fiyatlar bu parayla saptanmakta;
uluslararası banka kredilerinin yaklaşık üçte ikisi bu parayla birimlendirilmektedir.

Özetle doların altından kopmasına ve Amerika'nın sürekli de-vasa ödemeler dengesi açığı vermesine rağmen yeniden yapılandı-

rılan doların dünya ekonomisinde hâkimiyeti sürüyor. Bu nedenle paranın *üçüncü* biçiminin hüküm sürdüğü bir devirde yaşıyoruz: hiçbir fiziksel metayla bağı olmayan ulusal bir para dünya parası işlevini görmektedir. Buna *küresel yasal para* diyorum.¹⁵⁴

Bu değişikliği Bank of England banknotlarına ilişkin önceki irdelememize dönersek kolayca anlayabiliriz. Dedik ki bunlar özünde özel bir kurumun sürdüğü devlet borcuna dayanan parasal araçlardı. Bunları salt yasal paradan ayırt eden bankanın bunları belirli bir fiyattan altına veya gümüşe çevirme yükümlülüğüydü. Ancak savaş zamanı Bank of England bazan çevrilebilirliği askıya alıyordu, ABD’de İç Savaş esnasında Lincoln yönetiminin de yaptığı gibi. Böyle dönemlerde bu paraların dayanağı devletin borcu ile devletin bu paraların ödemelerde kabul edilmesini yasamasından ibaretti (böylece bunlar yasal para oluyordu).

1973’te Nixon’un altına dayalı dolara dönüş olmayacağını beyan etmesinden sonraki dönemin özelliği altına çevrilmez yasal paranın daimi hâle gelmesidir. Paranın bu üçüncü biçiminin meydana çıkışı bazılarınca paranın metadan kopması* diye betimlenmektedir. Betim şeklen doğru ama özünde yanlıştır. Dolar resmen ABD devletinin garantilediği bir fiyattan altınla değişilemez. O manada meta parayı geride bıraktık. Ama dolar *piyasada geçerli fiyatlardan* altına veya başka herhangi bir metaya değişilebilir. O anlamda dolar altına ve tüm metalara çevrilebilir. “Paranın metadan kopması” denilen gerçekte onun altınla *sabit* bir mübadele oranında bağının kopmasıdır. Öyle ise paranın çevrilemez olduğundan ziyade dalgalı kur sisteminde istikrar yitirdiğini söylemek daha doğru olur.

Bununla birlikte dünya parasının dalgalı bir rejime geçmesi sistemi değiştiren bir dönüşümdü. Olay hâlâ eleştirel ekonomi politiği kuramsal olarak zorlamaktadır. Bir sebebi dünya parasının belirli bir metaya bağının tamamen koptuğu daha önce hiç olmadı. Örneğin 1970’lerin sonunda ana akıma mensup bir ik-

* “De-commodification of money”. –çev.

tisatçı şunları ileri sürdü: “Günümüzde piyasa ekonomilerinde tarihin sınavından geçmiş tek para türü meta paradır... bir para sisteminin herhangi bir metaya bağı olmamasının normal bir vasfı olduğu ancak 1973’ten beri öne sürülmektedir. İddia edildiği şekilde Batı dünyasında metadan bağımsız bir para döneminin nihayet başladığına karar vermek için birkaç on yıl daha geçmesi gerekir”.¹⁵⁵ Birkaç on yıl geçti ve bir metayla bağı olmayan para dünyada hükmünü sürüyor. Eleştirel-radikal tüm kuramların bu başkalaşım ile yüzleşmesi gerek. Şu var ki dünya parasında bu değişimi anlamaya yönelik birçok çaba, anlamayı köreltmekte.

Bunlardan belki en önemlisi yapısökümle ve postyapısalcılıkla ilişkilendirilen bir görüş, ki kesinlikle yararsız. Önceki bölümlerde karşı çıktığım iki metni hatırlayın. Biri diyor ki modern toplumların “iktisadi temeli yani üretim tarzı bir finansal uçurum Başka biri finansın “özellikle yorumsal ve *metinsel* bir faaliyet”* olduğunu söylüyor.¹⁵⁶ Daha yakın tarihli bir çalışmada da aynı şekilde “para özünde simgeden ibarettir” deniyor.¹⁵⁷ Kabul etseler de etmeseler de bütün bu ifadeler doların sabit bir fiyattan altına çevrilebilirliğinin sonlanmasına tepkidir. Para herhangi bir (altın misali) göndergeden koparılınca paranın göndergesi güya *sırf kendisi* olmuştaymış. Ulusal para başka bir şey simgelememekte, *sırf kendisini* temsil etmekteymiş; güya ay-nalarla dşeli bir odaya girmiş gibi oluyoruz.

Bu çözümlemeler 1973’ten sonraki dönem üzerine etkili olan bir yorumsal yaklaşımın ürünü. Bu yaklaşım eleştirel düşünceyi sulandırmıştır. Özellikle postmodern eleştiri yaftasıyla sergilenen “iktisadi” analizi kastediyorum. Bunu Jacques Derrida’nın *Given Time*’i simgelemektedir; kitaptaki para ve (post)modern iktisat üzerine başlıca savlar çok tekrarlanarak yayıldı. Metninde Derrida şimdi “değerin parasal bir simge olduğu br çağda” yaşadığımızı bildirir. Derrida bunu düz anlamda, tüm paraların sikk, kâğıt para veya dijital kayıt olarak simgesel bir biçimde oldu-

* “A particularly interpretive and *textual* practice”. -çev.

ğu anlamında söylemiyor. Derrida paranın *kendinden başka bir şey* simgelemediğini, hiçbir dayanağı veya göndergesi olmadığını anlatmaktadır. Buna göre sermaye (para birikimi ve servet) “bir imgeden, bir suretin suretinden (bir *phantasmadan*)” türediği için sonsuz üreyebilmektedir.¹⁵⁸ Burada “gerçek” olan bir şey yoktur; paranın bağlandığı bir emek ve sermaye alanı yoktur. Bir hayalin içindeyiz, sonsuz çoğalabilen bir imge bizi kuşatmış. Derrida’nın iddiaları postmodern kuramcı Jean Baudrillard’ın söyledikleriyle çakışıyor. Beriki Birinci Körfez Savaşı’nın hiç vuku bulmadığını öne sürdüğü gibi “gerçek iktisattan kopuk bir sanal ekonomide” yaşadığımızı iddia ediyor; ona göre bu ekonomide “çalışmanın sonu, üretimin sonu, ekonomi politiğin sonu” geldi. Çalışmasız, üretimsiz bu sanal ekonomide “tek gerçek yapay uydu paradır”; kendi etrafında sonsuz dönüp duruyor.¹⁵⁹ İnsanın içinden böyle gülünç görüşleri kale almamak geçse de yaygın köreltici etkisi nedeniyle eleştirel tartışmaya girmek gerekiyor. Sonuçta şayet bunlar dünyamızın doğru tasviri olsa çilehanelerde çalıştırılan işçilere, güvencesiz istihdama, borçla bağmlanmış göçmen işçilere kafa yormanın anlamı kalmaz; zira bunlar çalışmanın, üretimin, ekonomi politiğin sona ermesiyle yok olmuş, devri kapanmış bir dünyaya modası geçmiş göndermeler olur.¹⁶⁰

Lacan’dan esinlenen yararsız başka bir iddiaya göre her ne kadar hepimizi sömürse de aslında para “yoktur” ¹⁶¹ * Bu sav da tuhaf şekilde ekonomik özgürlük taraftarı sağcılarının modern “yalancı paraya” saldırılarıyla örtüşüyor; bu ifade para bir metaya dayanmadığından kullanılıyor. Üstadın biri Britanya’da beş sterlinlik banknot üzerinde yazılı “Bank of England bunu ibraz edene beş *pound* ödemeyi vadeder” taahhüdüne gönderme yaparak “Beş pound ne verecekmiş?” diye soruyor.** Altın

* “... does not exist”. –çev.

“Pound” İngilizcede hem İngiliz para birimi sterlin demektir, hem libre anlamını taşır. Libre 0.454 kilograma denk gelen bir ağırlık birimidir. Soruda libre kastedilmektedir. –çev.

standartı sona erdikten sonra sorunun cevabı bir döngüden ibarettir. Bank of England belirli bir fiyattan altınla veya başka bir metayla mübadele teklif etmediğine göre tek yapabileceği beş sterlinlik bir banknotu başka bir beş sterlinlik banknotla değiştirmektedir.¹⁶² Tabii bu yorumcu devletin banknotu yasayla geçerli kılarak piyasada altın dâhil beş sterlin değerinde herhangi bir malla değişilebilirliğini sağladığını, bu basit gerçeği görmezden gelmektedir. Başka bir deyişle banknotun metalar âleminde çevrilebilirliği *sınırsızdır*; bu da aç bir insan için önemsiz değildir.

Bu gibi tahlillerde önemli bir sorun 1973'ten sonraki para sistemini paranın *gayrimaddileşmesi* olarak betimleme eğilimi. Paranın dijitalleşmesi bu eğilimi güçlendirdi. Dijitalleşme sonucu 2000'lerin başında nakit toplam para stokunun yüzde 3'üne düştü.¹⁶³ Ne var ki gayrimaddi paranın yine de *maddi* bir gücü var. Aksini düşünmek çocuksu bir akıl yürütme olur; o zaman bir şeyin maddi olabilmesi için elle tutulur gözle görülür olması gerekir; bu bakışla yer çekimi de maddi olmayan bir kuvvettir.¹⁶⁴ Öteki çalışmalarımda belirttiğim gibi bu yorumlardaki düşünce tarzı bir olayın doğrudan görüntüsünü (işlediğimiz konuda metaya bağlanmamış parayı) bilgi diye sunarak metaların ve paranın fetiş vasfını eleştirmeden sürdürüyor. Oysaki yabancılaşmanın olduğu bir toplumsal dünyada nesneler, insanların pratik faaliyetlerindeki kökenlerini sistemli olarak esrara boğan biçimlerde görünür. Para dâhil, gizemli algılanan sosyal fenomenlerin temelleri yabancılaşılan toplumsal uygulamalardır. Eleştirel kuramın görevi bu temelleri teşhir ederek fenomenleri fetiş olmaktan çıkarmaktır. Bu suretle en azından *yabancılaşmaya son veren* pratikle fetişleri aşmak mümkün olabilir.¹⁶⁵

Tahlil ettiğim bu görüşler üretim ve yeniden üretim alanını görünmez kılmakla onu eleştirmekten vazgeçmekte; dönüşümcü siyasete tutarlı bir temel inşa olanağını ortadan kaldırmaktadır.¹⁶⁶ Bu tür çözümlemeler çalışma âlemini gözlerden kaçırarak 1970'lerin sonlarından bu yana neoliberal dönemde dünya çapın-

da ücretli çalışmadaki muazzam artışı gizlemektedir. Dünyada ücret karşılığı çalışan işçi sınıfı 25 küsur yılda fiilen ikiye katlandı; yaklaşık 1,5 milyar ücretli işçi 3 milyara yükseldi.¹⁶⁷ Bu büyük katlanmada başlıca etken Asya'da özellikle Çin'de üretim araçları elinden yeni alınmış yüz milyonlarca işçinin kapitalist üretime sokulmasıydı.¹⁶⁸ Nitekim para ve finasta bugün gördüğümüz yeni şekillenmelerin dünya çapında sermaye birikiminin ve işçi sınıfının artmasıyla sıkı bağlantısı var. Bunu kaydetmekle radikal kuramı, hiçbir şey değişmedi, önceden devraldığımız kavramlarla yetinebiliriz tutumuna davet etmiyoruz. Bu sorunlar çetin; geç kapitalizmin geçmiş değişimini ve şu andaki değişimini etraflı şekilde açıklamaya çalışırken sorunları görmezden gelemeyiz.

Öte yandan bu değişimleri sadece bazı şeylerin ortadan kalkması olarak görmek de yararsız. Ortada meta para kalmadığından kapitalizmin klasik hareket yasalarının artık işlemediğini öne süren sureta Marksist anlatılar özellikle sakat. Bunlara göre yirminci yüzyılda ve özellikle 1973'ten bu yana paranın altına bağının kopması nedeniyle kapitalizm "kontrollü bir gerileme" hâlidir.¹⁶⁹ Dönüşüm ile gerileme karıştırılmaktadır. Bu yaklaşımlar geç kapitalizmdeki tarihsel yenilenmeleri çözümlmek yerine, mutasyonları kapitalizmin hareket yasalarından *çıkış* ile karıştırmaktadır. Bunlar son aşamanın önceki bir aşamanın donmuş görüntüsüne uymadığını ileri sürmektedir; oysaki sistemsel dönüşümleri açıklayabilmek için bunlardaki sürekliliklerin ve kesintilerin diyalektiğini etraflı incelemek gerekir. Bu tahliller fenomenleri *oluş hâlinde* kavramak gerektiğine dair diyalektik kuralı terk etmektedir.¹⁷⁰ Kapitalizm organik bir sistem olduğundan devamlı hareket hâlidir; hareketinde tekrar tekrar bir tarihsel biçimden bir başkasına dönüşmektedir. Diyalektik kuramın hareket noktası formel modellerden ziyade *fiilen meydana gelen* olduğundan görevimiz mümkün mertebe toplumsal-tarihsel sürecin kendisini aydınlığa kavuşturmadır.¹⁷¹

Dünyada Finans ve Emperyalist Borç

Küresel yasal paranın nasıl uluslararası kapitalist ilişkilerde belirli bir yapıya karşılık geldiğine bakalım. Vietnam'dan sonraki dönemde sınıfların, devletlerin, emperyalizmin, savaşmanın, küresel finansın çok yönlü örüntüsünü geliştirdiğimiz çözümsel çerçevede resmetmemiz gerekiyor. Dolar yeni bir biçimde dünya parası olarak yapılandığına göre kapitalist iktidarı oluşturan dinamik bağlantıları karşılamaktadır; öyle ki emperyalizmin yasal parası kapitalist üretim tarzının dünya çapında *somut bir tarihsel düzeninde* kontrol mekanizması olarak işlemektedir. Kuşkusuz bu gibi düzenlerin tümünde içkin çelişkiler, çatlaklar, fay hatları var (bazısını ilerde ele alacağım). Ama emperyalizmin yasal parası yine de işlevini yeterince yerine getirerek dünya çapında sermaye birikmesinin istikrarını sağlayabilmiştir. Bunları hatırd tutarak 1973'ten sonraki tarihsel duruma bakalım.

Radikal coğrafyacı David Harvey 1973'ten sonra "salt kâğıt paranın" ortaya çıkışını irdelerken, para arzı "fiziksel üretime dair kısıtlamalardan kurtulur. Fakat devlet iktidarı, bu durumda, çok daha belirleyici hale gelir, çünkü para-metanın sağladığı desteğin yerini siyasi ve hukuki destek almalıdır" der.¹⁷² Değerli bir tespit bu. Nitekim günümüzde ABD dolarının altın karşılığı yok; doların dayanağı devletin borcu (özellikle ABD Hazine bono ve tahvilleri) ve devletin yasasıdır, yani devletin bu paranın yasal ödeme aracı olduğunu ilan etmiş olmasıdır. Elbette yeni bir durum değil. Ne var ki Britanya sterlini bile -devlet borçlarına dayandığı devirde- aynı zamanda Marx'ın betimiyle "metal engel"in denetimi altındaydı, özellikle dünya parası olarak iş görürken. Sterlinin altına çevrilebilirliği, taşra bankalarının çıkardığı banknotlardan şirketlerin borç senetlerine kadar tüm özel kredi paralarının üretimini ve dolaşımını sınırlamaktaydı. Kredi piyasalarında bunalım olduğunda elinde senet ve banknot bulunanlar bunları paranın en yüksek genelgeçer biçimi olan altına çevirmeye koşardı. Bank of England bank-

notu, borçlarını ödeyecek devletin *gelecek* vergi gelirlerinden bir pay hakkını temsil ediyordu (böylece sanal veya gelecek sermaye ile “sağlama bağlanmıştı”); ama banknotlar aynı zamanda resmen altın külçesi ve metal sikke biçiminde *geçmişte sarf edilmiş* emeğe de dayanmaktaydı. Paranın bu ikili zamansallığı, gelecekteki servete dayanan banknotları geçmişte harcanmış emeğin mevcut ürünlerine (altın külçeye ve sikkeye) bağlıyordu. Parasal hiyerarşide altın, sterlin banknotlarının üzerindeydi; her panik çıktığında kıymetli metale izdihamlar bunu gösteriyordu. Bank of England banknotlarında paranın ikinci biçiminde karakteristik olan melez yapı vardı; devlete verilmiş borçların gelecekteki getirisine bağlıydı ve genelde geçmiş emeğin ürünü olan altına çevrilebiliyordu.

Paranın üçüncü biçimini ayırt eden özelliği şudur: altınla bağı kopunca artık eski efendilerinden hiçbirine, ne kredi sisteme ne de altına itaat eder. Altının koyduğu eski sınırlamalar kaldırılınca tam anlamıyla kredi parası dünyasına girmiş oluyoruz. İktisatçı Duncan Foley “o hâlde çağdaş ekonomilerde değer ölçütü işini üretilmiş bir meta yerine kurgusal bir sermaye, yani devletin yükümü görüyor” diyor.¹⁷³

Bana bir dolar ödendiğinde tamamen devlet gelirlerinden sağlanacak müstakbel ödemelere dayanan bir banknot kabul etmiş olurum. Elbette ki devlet bunu yasal ödeme aracı kıldığından Amerika Birleşik Devletleri içinde ben de herkes gibi bunu ödeme aracı olarak kabul etmeye mecburum. Bu dolara ulusal ekonomi içinde bir genel geçerlik vermektedir. Ama ABD devletinin borcu nasıl *dünya* parasına dayanak oluyor? Yabancı merkez bankaları ve uluslararası yatırımcılar neden karşılığı sadece bir [devlet] borcu olan doları dünyada ödemeleri ve finansı düzenleyip eşgütmekte makbul ve meşru bir araç olarak görür?

Soruyu Amerika Birleşik Devletleri büyük ölçüde doları dünyaya dayattığı için, diye yanıtlamak cazip gelebilir. Bu da tamamen yadsınamaz. Ne de olsa Amerika Birleşik Devletleri dünya-

daki mallara-hizmetlere karşılık “metaya bağlı olmayan” bir para arz etmekten muazzam fayda sağlamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri dışında 500 milyar dolar değerinde ABD parası tedavül etmektedir; yabancılar bunun karşılığında aynı değerde mal ve hizmet vermek zorunda kalmıştır. Tüm dolarların ABD dışında dolaşan yarısından fazlası ABD ekonomisine sıfır maliyetle yapılmış ithalatı göstermektedir (bunlar hiç bir zaman ödenmeyen borç senetleridir); buna ilaveten 1990’ların sonunda her yıl dolaşıma çıkan yeni dolarların dörtte üçü dışarıda kalmaktaydı.¹⁷⁴ Kayda değer başka bir veri: 2018 başlarında yabancı devletlerin biriktirdiği ABD Hazine senetleri 6,25 triyon doları bulmuştu. Demektir ki doların aktığı ülkeler bu dolar varlıklarını altın misali daha yüksek mertebede bir paraya çeviremediğinden bunları ekseriya Amerikan devlet borç senetleri ve sair ABD varlıkları satın almakta kullanmıştır. O ülkeler özünde Amerikalıların ithalat yapmakta veya yabancı varlıklar satın almakta harcadıkları dolarları yine ABD devletine borç vermiştir. Bu düzende Amerika Birleşik Devletleri ödemeler dengesi kısıtından muaf olmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri dış âlemle ödemelerinde devamlı açık verdiği ihracatını artırmaya veya ithalatını (ve yurt içi tüketimini) kısma mecbur kalmamakta, onun yerine borç senetleri* ihraç etmekte; bu borç senetleri de esas itibariyle kendi [ABD] devlet borcuna çevrilebilmektedir.¹⁷⁵ Bu eski bir Fransız maliye bakanının yakındığı gibi sahiden “fahiş bir ayrıcalık”.¹⁷⁶ Düzen ABD’ye -ve sadece ABD’ye- dünyaya ödeme aracı olarak esasında ödenmeyecek borç belgeleri sürmesine olanak vermekte. Fransa merkez bankasında geçmişte yüksek mevkide bulunmuş birisi 1960’lı yıllarda “Terzimle anlaşısam, ona her ödeme yaptığımda ödediğim tutarı aynı gün bana borç verse, ona daha çok elbise sipariş etmekte hiç sakınca görmezdim” diyerek sızlanmıştı.¹⁷⁷

Bu düzenleme sayesinde Amerika Birleşik Devletleri 1980’lerin ortalarından bu yana dünyada en çok sermaye *ithal eden* ülke

* “IOUs”. Kastedilen dolar banknotları. -çev.

oldu; dünyada yatırım fonlarının üçte ikisi ile dörtte üçü arasında bir payını soğurmaktadır. Ulusal bir birim olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne dolar *girişi* aslında dış âlemle ödemelerinde açığı-nı karşılayan dolar *çıkışının* geri akışıdır.* Böylece Amerika'nın dış âlemle açıklarını borç senetleri finanse etmekte, sonra bu senetler geri gelerek kamu borcunun (Hazine bonoları ve tahvillerinin) döndürülmesine yaramaktadır. Ancak Amerika Birleşik Devletleri'ni, muazzam yabancı sermaye girişleri yutarak kendini idame eden borçlu emperyalist bir ülke olarak betimlemeden önce bir an durmak lazım. Sürüme dolar çıkarabilmenin sağladığı “fahiş ayrıcalığa” fazla odaklanmak ABD “süper emperyalizmi” çağında yaşadığımız şeklinde kestirme bir kanaate yol açabilir.¹⁷⁸

Dolarlarını ABD Hazine senetlerine çeviren devletler arasında Amerikan askerî yardımına ve korumasına çok muhtaç olanların (Japonya, Güney Kore, bazı Körfez ülkelerinin) bulunması bu çeşit tahlilleri destekleyebilir. Bu düzenlemeler önemli olmasına önemli; ama şayet bir *kısmın* -Amerikan devletin- *bütünden*, yani dünya kapitalist sisteminden daha büyük (yani daha belirleyici) olduğunu sanırsak eleştirel bakışımız sığ kalır. ABD devleti ne denli güçlü olsa da, son tahlilde bütünleşik ögesi olduğu dünya sistemi tarafından belirlenmektedir.¹⁷⁹ Bretton Woods düzeninin çökmesinden sonra ortaya çıkan kapitalist dünya ekonomisinde doların ve ABD finans piyasalarının süren hâkimiyeti Amerikan devletin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmıyor; aynı zamanda (dinamik çelişkileri de olsa) küresel sermayenin *genel ihtiyaçlarını* da karşılıyor. Tüm kapitalist üretimi ve kârlılığı nihayetle düzenleyen değer yasasının dünya çapında işleyişidir; bunun için de sistemde değeri, riski, kârlılığı ölçmeye elveren ve işçilere parasal disiplin dayatan ölçütler lazım. Dolar ve dayandığı ABD Hazine bonoları bu bakımdan hayati önem kazanmıştır.

Tüm bunlar daha öne sürdüğümüz iki hususla ilintili: birincisi Bretton Woods sisteminin çöküşünün sebebi ABDli çok

* “Refluxes” “...reflüsüdür” diye de çevrilebilir. –çev.

uluslu şirketlerin üretimi ve yatırımı ülkeler arasında yaymala-
rıydı (buna tekrar değineceğiz); ikincisi bu süreçler sermayenin
hareket kabiliyetinin artmasıyla birlikte sermaye birikiminin
coğrafi genişlemesine ve eskisinden daha küresel bir işçi sınıfı-
nın meydana çıkmasına yol açtı. Kapitalizmin *dünyada* yatırım-
da ve birikimde yavaşlamaya maruz kaldığı görüşü kapitalizmin
tarihsel merkezine ait verilere odaklanmaktan kaynaklanan bir
yanılgı; yavaşlama olmadı; yatırım ile birikim dünya coğrafya-
sında yeniden yapılandı. En yüksek yatırım ve birikim oranları
'yeni sanayileşen' denilen ülkelerde gerçekleşmektedir. Dahası,
doğrudan yatırım akımlarını ve sağladıkları gelirleri göz önün-
de aldığımızda Amerika Birleşik Devletleri sırf bir borçlu em-
peryalist ülke olarak görünmemektedir.¹⁸⁰ Brett Fieberger ile
Cédric Durand'ın gösterdiği gibi ABD ekonomisinin yurt dışı
yatırımlarından temin ettiği gelir, dış âlemle diğer açıkları için
yaptığı ödemeleri fazlasıyla aşmaktadır. Almanya, Fransa ve
Japonya da böyledir.¹⁸¹ Büyük emperyalist ülkelerin finansal du-
rumlarını "dengeleyen", yurt dışı yatırımlarından sağladıkları
artık değer girişidir. Bu bağlamda ABD dolarının gördüğü esas
işlerden biri üretimin, yatırımın, ticaretin olağanüstü küresel-
leştiği bir zamanda çok likit bir dünya parası sağlamaktır. Doları
dünya kapitalizmi için önemli derecede "işlevli" kılan işte budur.
Yine de doların küresel bir değer ölçüsü ve çok likit bir ödeme ve
mübadale aracı teşkil etmesinde çelişkili dinamikler de mevcut-
tur; hatta bunların doların payandaladığı küresel yapıyı sonun-
da alabora etmesi de mümkündür.

Dalgalı Kur ve Finansal Kargaşa Döneminde Dünya Parası

1960'lı yıllarda eurodolar piyasalarının büyümesiyle dola-
rın yeni işlevi belirmeye başlamıştı. Eurodolar piyasaları ABD
devletinin de başka bir devletin de denetleyip düzenleyemedi-
ği dolar sahalarıydı. ABD dışında, özellikle Londra'nın finans

merkezindeki bankalarda mevduata konan dolarlar Amerikan devletinin yetki alanının dışındaydı ve yabancı merkez bankalarının denetiminden de kaçabiliyordu. Bu piyasalar baştan Rusya blokuna mensup devletlerin dolar koyabileceği bir yer olarak tasarlanmıştı. Ne var ki eurodolar artışını asıl körükleyen, merkezi Amerika'da olan çok uluslu şirketlerin finansal gereksemeleri ve faaliyetleriydi. Bu ulusötesi şirketler doğrudan yabancı yatırımda patlama yaptı; Amerika Birleşik Devletleri dışında fon temin ediyor ve ekseriya kârlarını da ABD dışında banka hesaplarına yatırıyorlardı. 1960'larda sanayi sermayesi Büyük Depresyon'dan beri büründüğü ulusal kalıplardan çıkınca ABD bankaları da onları takip ederek yurt dışı piyasalara yayıldı. Bu küreselleşme eğiliminin bir göstergesi uluslararası ticaretteki artıştı. Uluslararası ticaret dünya hasılasından yüzde 40 daha hızlı arttı. Metaların giderek büyüyen bir payı yurttan ziyade dünya piyasaları için üretiliyordu. Daha da çarpıcı olan, şirketler ulusal piyasalara sığamayınca doğrudan yabancı yatırımlarda görülen artıştı; bunlar hasıla artışının iki katı oranda arttı.¹⁸² Ama her ne kadar ABDli çok uluslu şirketlerin doğrudan yabancı yatırım için ülke dışına gönderdiği dolarlar sermaye hareketlerinde yeni bir dönem başlattı ise de, ABD dışında dolar piyasalarındaki muazzam genişlemeye Amerika'nın Vietnam savaşından kaynaklanan açıkları sebep oldu. ABD'nin açıklarındaki yükseliş Amerikan ekonomisini dışarıya dolar göndermeye mecbur etti. Böylece eurodolar piyasasında mevduatın toplamı 1960'tan 1970'e elli katından fazla arttı, yaklaşık bir milyar dolardan 57 milyar dolara yükseldi. Dolar-altın konvertibilite sisteminin çökmesinden sonra da ilave bir patlama ile eurodolar varlıkları 1983'te bir trilyon doları aştı.¹⁸³

1971'den sonra doların altına konvertibilitesinden ve sabit kurlardan oluşan Bretton Woods sistemi çökünce, dünya para rejimi esas itibariyle eurodolar piyasasının denetim dışı normlarına intibak etti. Böylece para rejimi üretim sermayesinin mekânsal-yapısal dönüşümüne -özellikle küresel imalat sistemi-

nin büyümesine ve onu besleyen doğrudan yabancı yatırımlara yetiştirdi. Bu uyum süreci bölük pörçük ve gelişigüzel; genelde tasarlanmaksızın yürüdü. Besbelli ABD devletini yönetenler paranın ve finansın yeni biçimlerinin ABD'nin finansal kudretini nasıl yeniden inşa edebileceğini kavrayamadı.¹⁸⁴ Ancak Bretton Woods'dan sonra ABD devletinin yaptığı hukuki ve kurumsal ayarlamalarda belirli bir mantık vardı: amaç yeni küresel imalat ve üretim dünyasıyla uyumlu şekilde finansı serbestleştirmek ve uluslararasılaştırmaktı.¹⁸⁵ Kapsayıcı bir tarihsel süreç olarak baktığımızda ABD devletinin 1973'ü izleyen on yılda yaptığı *zaten* çokuluslulaşmış sanayi sermayesi uyarınca Amerikan finans sistemini yeniden düzenlemek oldu. Kuşkusuz bu arada yeni emperyalist hegemonya biçimleri inşa edildi. Ancak ABD'yi yönetenler bunu yapabildi ise dönüşüm genelde büyük ölçüde *küresel* sermayeye yaradığındandı. Amerikan süper emperyalizmi kuramını benimseyenler bunu önemsiz görüyor. İktisadi coğrafyacı Neil Smith'in kaydettiği gibi "ABD sermayesi ve Amerikan devleti ne kadar güçlü olsa da küreselleşme Amerikanlaşma demek değildir. Dünyanın her yerinde egemen sınıflar kendi çıkarları için küreselleşmeye büyük yatırımlar yaptı."¹⁸⁶

1960'larda öne çıkan iktisadi öykü imalat sanayi üretiminin giderek küreselleşmesi olmasına karşılık, 1970'lerde de finansal küreselleşme destan hâline geldi. Döviz alışverişinde hızlı artış bu dönüşümü körükledi. Paralar altından ve sabit kurlardan kopunca finansal hesaplamalarda risk ve belirsizlik düzeyleri yükseldi. Mesela bir ülkenin parasında devalüasyon olduğunda o ülkede iş yapan çok uluslu bir şirket kârını kendi ülkesindeki bankalara aktardığında kârı fiilen sıfırlanabiliyordu. Bu nedenle çok uluslu şirketler -bankalar dâhil- kazançlarını korumak için değer yitirmekte olan paraları elden çıkarıp değer kazanan paralardan satın alıyorlardı (ya da bu hareketleri tahmin etmeye çalışıyorlardı). Kurlar dalgalanmaya başlayınca parasal oynaklık döviz alışverişinde patlamaya yol açtı; bu işlemler 1973'te günde

15 milyar dolardan 1985'te 150 milyar dolara ulaştı yani on katına yükseldi. Artık döviz alışverişi başlı başına kazançlı bir iş hâline geldi. Çeşitli kurumlar en küçük kur hareketlerinden bile kazanç sağlamaya yönelik finansal modeller geliştirdi. Bunların birçoğu için döviz alışverişi bir çeşit kumara dönüştü; kumarhane kapitalizminin hararetle piyasalarında kurlar üzerinde bahse tutuşuyorlardı. Tablo 5.1'de görüleceği üzere günlük döviz alışverişi 1995'de 1,2 trilyon dolara vardı; 2007'ye geldiğimizde buna günde 2 trilyon dolar eklemişti (o yıl 3,2 trilyon dolara ulaştı); 2016'da günde 5 trilyon doları geçti. Bu yükselişte spekülative faaliyetler, firmaların asıl ihtiyaçları için yaptığı döviz alışverişini fersah fersah aştı.¹⁸⁷ 1975'te döviz işlemlerinin yüzde 80'i firmaların olağan faaliyetleriyle, yüzde 20'si spekülasyonla bağlantılıydı; 1990'lı yılların başında spekülative alışveriş döviz işlemlerinin yüzde 97'sine ulaştı. O zamandan beri bu seviyede.¹⁸⁸

Tablo 5.1

Döviz Piyasalarında Günlük Ciro (1973-2016 arasında bazı yıllarda)

yıl	hacim
1973	15 milyar dolar
1980	80 milyar dolar
1985	150 milyar dolar
1995	1,2 trilyon dolar
2004	1,9 trilyon dolar
2007	3,2 trilyon dolar
2016	5,1 trilyon dolar

Kaynak: Bank for International Settlements, *Triennial Central Bank Survey*, çeşitli yıllar.

Bütün bunlar olup biterken devletler birer birer mukadderatı görüp 1980'lerin ve 1990'ların "finans devrimi"ne katıldı. Devletler ulusal sahayı denetleyip yönetmeye kalksa firmalar eurodolar piyasası gibi borçlanmanın daha düşük maliyetli olduğu ve daha az denetlenerek kısıtlandığı "devletsiz" alanlara kolayca girebiliyordu. Finans kurumlarının kaçmaması için

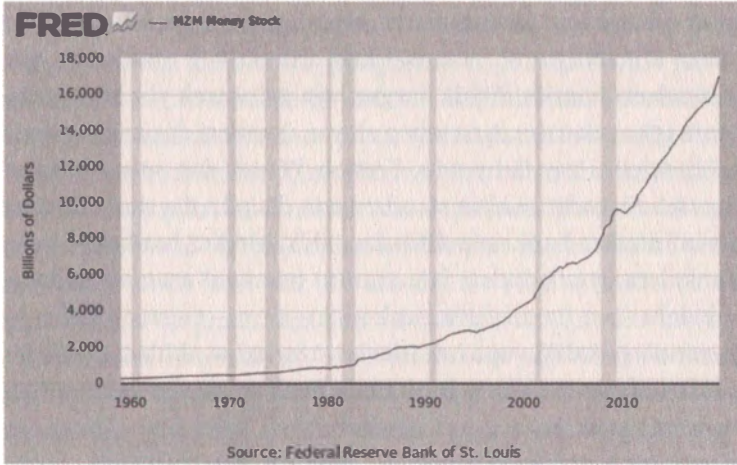
oyunun kurallarını benimseyen ulus devletler finansı denetlemeyi-düzenlemeyi azaltıp sermaye kontrollerini kaldırarak o devletsiz alanlara benzemeye çalıştı. Finans üzerinde denetimin kaldırılması hızlanınca en büyük on dört sanayileşmiş ekonomiden brüt sermaye çıkışı 1970'lerin sonlarında yılda yaklaşık ortalama 65 milyar dolardan 1989'da yılda 460 milyar dolara yükseldi.¹⁸⁹ Çok uluslu şirketlerin küresel yatırım faaliyetlerine bir de finansın küreselleşmesi eklendi ve sermaye ülke sınırlarını 1930'lardaki Büyük Depresyon'un öncesinden beri görülmeyen rahatlıkla aşmaya başladı. Bundan giderek en çok ABD ekonomisi yararlandı. Amerikan ekonomisi yeniden yapılanıp istikrara kavuştuktan sonra 1980'lerde ABD'ye sermaye akışı (özellikle ABD tahvillerine ve hisselerine yönelik sermaye akışı) reel olarak yirmi katından fazla büyüdü.¹⁹⁰ 1950'li ve 1960'lı yıllarda ekonomik küreselleşmeyi ABDli çokuluslu şirketlerin sermaye *ihracı* sürüklemişti; şimdi ise dolar üzerine kurulu küresel yasal para rejiminin karmaşık finansal yapısında sermaye çıkışının yanısıra sermaye *girişleri* de yer alıyordu.

Olay sermayenin dünyada daha serbestçe dolaşmasından ibaret değildi. Finansal varlıkların dünya gayrisafi yurt içi hasılasına oranı da artıyordu. McKinsey Global Institute'un gösterdiği gibi dünyada finansal varlık stokunun dünya GYİH'sine nispeti 1990'lı yıllarda sürekli artarak 1995'te dünya gayrisafi yurt içi hasılasının yüzde 15'inden 2007'de dünya GYİH'sinin yüzde 103'üne ulaştı.¹⁹¹ *Finansallaşma* denilen olayın bir yönü bu. Ancak unutmamalıyız ki bu uluslararası finans hareketlerinde epeyi küresel Güney'de üretken yatırıma yönelikti, sırf spekülasyon amaçlı değildi.¹⁹²

Bununla birlikte spekülatif sermaye hareketleri de arttı. Uzmanlar doların altından koparılmasıyla dünyada para arzındaki muazzam artışın ne ölçüde bunu beslediğini ekseriya gözden kaçırmaktadır. Şekil 5.1 1950'lerden beri Amerika Birleşik

Devletleri'nde para tabanındaki* artışı gözler önüne sermektedir (buna “sıfır vadeli para” denmektedir**). 1968-1973 “dolar buhlımlarından” ve 1970’lerde enflasyonlu on yıldan sonra Amerikan ekonomisinin istikrara kavuştuğu 1980’den itibaren ABD para tabanındaki dehşetli artış çok belirgin.

Şekil 5.1: Sıfır vadeli para stoku

Şekil 5.1’de görüldüğü gibi “metal engel”den kurtulan para arzı artık altına sabit oranda bir konvertibilite kısıtı olmadan artabiliyordu. Bu çapta para artışı fiyat oluşumuna da yeni dinamikler getirdi: fiyatlar altının piyasa fiyatına bağlı olmadığından, para arzından ve dolaşım hızından daha çok etkilenmeye başladı.¹⁹³ Bu, paranın üçüncü biçiminin yürürlüğünde -en azından iktisadi genişleme dönemlerinde- fiyatlarda sürekli enflasyon eğilimi yaratmaktadır. Merkez bankalarının fiyatlarda artışları öngörülebilir düşük düzeylerde tutmak ümidiyle “enflasyon hedeflemesine” yönelmesinin sebeplerinden biri bu.¹⁹⁴

* “Base money supply”. -çev.

** “Money of zero maturity”. Bu banknot, sikke, vadesiz mevduat ve para piyasası araçlarını (mevduat sertifikası, finansman bonusu vs.yi) kapsar. -çev.

Aşırı oynaklık fiyat belirlemede ve yatırımda çok belirsizlik yarattığından devletler ve büyük şirketler bunu önlemek istemektedir, ama istedikleri bundan ibaret değil. Devletler ve büyük şirketler 1965-1976'da reel ücretleri eriten enflasyona karşı patlak veren grev dalgalarının tekrarlanmasını da önlemek istemektedir. Altın standardı yürürlükteyken para değer yitirip altın satın almaya üşüşme olduğu zamanlar merkez bankaları rezervlerine altın çekmek için faiz oranlarını artırdığında işçi sınıfı zapturapt altına alınabiliyordu. Finansal kriz anında faiz oranlarını yükseltmek ekonomide büyük durgunluğa yol açarak yüz binlerce işçinin işten çıkarılmasına sebep oluyor, ücretleri düşürüp işçilerin mücadelesini zayıflatıyordu. Bretton Woods'dan sonra kurulan parasal düzende ise altın standardının disiplin dayatan etkisinin yerini merkez bankası politikaları aldı. Merkez bankaları ticari bankalara uyguladıkları faiz oranını (*reeskont oranını*) kullanarak daha önce hazinelerin banknotları altına çevirme yükümlüyle yerine getirdiği yaptırım işlevini üzerlerine aldılar. 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında Paul Volcker'in yönetiminde Federal Rezerv'in faiz oranlarını acımasız rekor seviyelere çıkarması bunun en çarpıcı örneklerinden biriydi. İnsafsız faiz oranları Amerika Birleşik Devletleri'nde yıllık enflasyon oranını yüzde 14'ten yüzde 3'e düşürerek dünyada yatırımcıların dolara güvenini tazeledi. Ama dünya çapında şiddetli bir iktisadi daralmaya mal oldu.¹⁹⁵

Daha yakınlarda da Alman merkez bankası Bundesbank (küresel daralma ortamında ekonomiyi canlandırma gereğiyle çelişmesine rağmen) euro bölgesine benzer şekilde finansal disiplin dayatmaya girişti.¹⁹⁶ İşin tuhafı 2007'de iktisadi gerilemenin başlamasından beri merkez bankaları Japonya'nın 1990'lardan beri maruz kaldığına benzer bir *deflasyon* ihtimaline karşı mücadele hâlinde; deflasyon Japonya'da süregelen durgunluğa sebep oldu. Durgunluk ortamında yapılacak iş enflasyonu önlemek değil, enflasyonu artırmaktı. Demek ki bu şartlarda Almanya'da hükü-

metlerin finansal disiplin takıntısının enflasyon önlemekle ilgisi yok. Amaç işçilere *sınıf disiplini* dayatmak, kemer sıkma politikasıyla kârlar lehine ücretleri bastırmak.¹⁹⁷

Merkez bankalarının düşük enflasyonda ve iktisadi disiplinde kararlılığına rağmen altından bu yana uluslararası para stoku Şekil 5.1’de görüldüğü gibi patlarcasına büyüdü. Finansal çalkantıların sürmesinin nedenlerinden biri bu. Sorun merkez bankalarının para üretimini denetleyememesi. Bu durum monetaristlerin para arzının kontrolü konusunda yanılgılarını açığa çıkardı. Zira günümüzde tüm paranın yüzde 95 kadarını özel bankalar yaratmaktadır; merkez bankaları sadece yüzde 5’ini dolaşıma sürmektedir.¹⁹⁸ Genel iktisat kuramının aksine paranın büyük kısmı banka kredileriyle meydana gelir; kredi müşterilerine (yatırım, ipotek, kredi kartı, öğrenim bursu vs. için) açılan kredilerden oluşur. Mahallemde bankamın şubesi bana yüz bin dolarlık bir çerçeve kredisi ya da ipotekli kredi açtığında bana borç vermek için bir yerlerden mevcut dolarlar bulmaya girişmez. Parayı yoktan *var eder*. Banka o tutarı bilgisayar sisteminde adıma bir hesaba kaydeder. Ben de gelecek kazançlarımdan ödemeyi taahhüt ederek o parayı harcamaya başlayabilirim. Demektir ki banka borcumu gerçek para olarak onaylayıp *peşinen likit kılmıştır*.¹⁹⁹ * Başka bir deyişle klavyeye birkaç vuruşla para arzını yüz bin dolar (ödeyeceğimi *vaat ettiğim* tutarca) artırmıştır. Bana açılan çerçeve kredisi veya ipotekli kredi, elbette finans şirketlerinin, finans dışı şirketlerin, yatırımcıların, devletlerin borçlanma ihtiyaçlarını karşılamak için her gün yaratılan milyarlarla kıyasla solda sıfırdır.

Bütün bu özel kredi parası üretimi normalde pürüzsüz işler, ta ki ekonomide bir daralma oluncaya veya finansal bir şok kredi bunalımı çıkarıncaya kadar. İşte o zaman benim çerçeve kredim gibi yoktan var edilmiş banka kredi paralarının çoğunun; ve şirket tahvilleri, şirket bonoları, ticari senetler vs. gibi banka dışı özel borç araçlarının çoğunun meteliksiz birinin yazdığı senet

* “Pre-validate”. –çev.

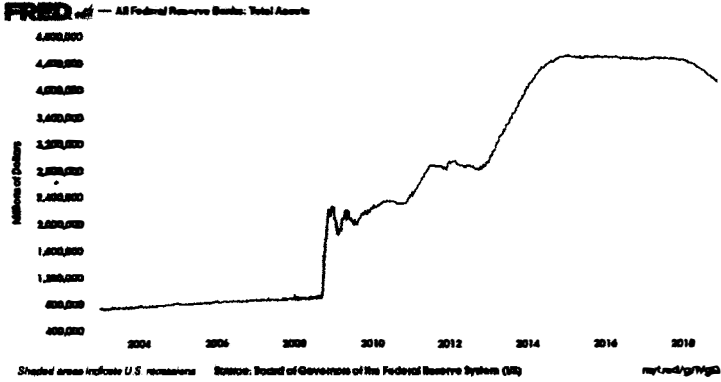
kadar değersiz olduğu su yüzüne çıkar. O zaman gerçek para olarak kullanılan borçların epey bir kısmının aslında yersiz onaylanıp peşinen likitleştirildiği*, borca dayalı bu sermayelerin büyük ölçüde kurmaca olduğu ortaya çıkar. 2007-2008’de ipoteğe dayalı menkul değerlerde ve teminatlı borç senetlerinde (CDO’larda) olduğu gibi. Böyle durumlarda “güvenliğe” yani dünyada en değerli görülen paralardan ve altın satın almaya üşüşülür. Hele finans kurumlarının aralarında değersiz kurmaca sermayeler alıp satmış olduğu durumda kredi daralmasının etkileri feci olabiliyor. Nitekim 2007-2009’da küresel finansal çöküş uluslararası banka sistemini şiddetle sarstı.²⁰⁰

Bu tür buhranlar sistemin emperyalist merkezleri dışında meydana geldiğinde yerel ekonomiler ekseriya alacaklılarına borçlarını ödeyerek buhrandan çıkabilmek için “yapısal uyumun” yıkımına uğramaktadır.** Meksika, Brezilya, Arjantin, Tayland, Malezya, İzlanda, Letonya, Yunanistan ve başka ülkeler uluslararası finans kurumlarının böyle yapısal uyum program dayatmalarına maruz kaldı. Buna karşılık panik sistemin merkezini sarstığında kurallar hemen değişmektedir. Genelde devletler böyle hâllerde borçlarını azaltmaya mecbur kalır; emperyalist ABD devleti ise 2008’de başlayan bunalım boyunca borçlanmasını muazzam miktarda artırdı. ABD Federal Rezervi dünyanın merkez bankası konumuyla müdahale etti; özel bankaların peşin likitleştirmeye yarattığı trilyonlarca dolarlık kredi parasını ve bankalarla “gölge bankaların” ve başka kurumların sürdüğü trilyonlarca değersizleşmiş varlığı *nakde çevirdi*. Şekil 5.2’de ABD Federal Rezerv bankalarının varlıklarındaki çarpıcı artış görülmektedir. Bu merkez bankasının dünya kredi sisteminde varlık nakitleştirmesiyle varlıkları 2008-2014 arasında beş katını aştı.²⁰¹

* “Pseudo-validation”. –çev.

Yapısal uyum programları 1980’li ve 1990’lı yıllarda Dünya Bankası’nın ve Uluslararası Para Fonu’nun dış ödemelerinde sıkıntıya düşen gelişmekte olan ülke devletlerine kredi karşılığında koştukları şartlardır. –çev.

Şekil 5.2: ABD Federal Rezerv Bankalarının Toplam Varlıkları

Özel kredi paralarının bu şekilde nakitleştirilmesindeki iktisadi süreçleri anlamak için şimdiki para biçimini ikinci biçimi ile kıyaslayalım. Paranın ikinci biçimi uygulamadayken de kuşkusuz özel kredi-banknotları şeklinde para sürülüyordu. Sonuçta Bank of England kurulduğunda özel bir bankaydı. Londra dışında taşra bankaları da banknot basmaya yetkilendirilmişti. Ancak Marx'ın belirttiği gibi paranın o ikinci biçimi hibritti. Bir yandan kredi sisteminin gereklerine uyuyordu, aynı zamanda öteki efendisine yani altına tabi idi. Kredi daralması olduğunda başka biçimlerde paraları altına çevirmek için izdiham oluyordu; zira altın Bank of England banknotlarından da değerliydi. Özel bankaların peşinen likitleştirilmiş olduğu kredi paralarını bu defa *sonradan likitleştirmek** gerekiyordu; bunların en geçerli para biçimi olan altına çevrilebilirliğinin sınanması gerekiyordu. İşte böyle zamanlarda kurmaca sermayelerin *geçmiş* emekte eşdeğerini bulması gerekiyordu ki kredi paralarının çoğu bu sınavdan geçemiyordu. Geçmiş emeğin ürünü olan altın görece az olduğundan finans sistemi ister istemez *deflasyona* zorlanıyordu; fiyatlar azalıyor, şirketler iflas ediyor, ücretleri düşüyordu; çok çeşitli kurmaca sermayeler (gelecek servetler üzerinde hak simgeleyen

* "Post-validation". -çev.

belgeler) artık kabul edilmeyip büyük değer kaybına uğruyordu. O zaman da 1930’lu yıllarda bankalar battığında olduğu gibi para arzı azalarak mevcut altın rezerviyle orantılı bir düzeye iniyordu. Hâliyle bunlar çoğun feci bir ekonomik daralmadan geçerek oluyordu.

Ancak günümüzde altın kısıtı bulunmadığından merkez bankaları bir kredi daralmasıyla karşılaştığında dolaşıma kolayca para sürebiliyor. Yöntemi faiz oranlarını düşürerek borçlanmayı teşvik etmek (bunun para arzını artırmanın bir şekli olduğunu gördük) ve para arzını doğrudan artırmaktır. (Bu iş ekseriya ticari bankaların elindeki değersizleşmiş menkul değerleri “güçlü para”* ile yani merkez bankası parasıyla değişmek yoluyla gerçekleştirilir.) Başka bir ifadeyle merkez bankaları özel bankaların kredi parası olarak peşinen likitleştirdiği değerleri korumak üzere hareket eder; zira bunları altına çevirme zorunu yoktur. Metal engelden kurtulmuş olduğundan merkez bankası değer yitirmiş kredi paralarına karşılık sonsuz miktarda güçlü para verebilir; para arzının devamlı büyümesinin nedeni bu. Tabii bunun başka bir sonucu finansal bunalımda bile finansallaşmanın sürmesidir. Nitekim 2008-2009 paniğinde merkez bankası politikalarının bu yönde ne kadar esneyebildiği görüldü; iflasın eşiğinde kıvranan bir finans sistemine trilyonlar akıtıldı; para üretmenin sonu gelmezmiş gibi “parasal genişleme”** uygulandı.²⁰² ABD Federal Rezervi resmi “parasal genişleme” programlarına başlamadan evvel bile 2011 Kasım ayında dünya banka sistemini kurtarmak için 13 trilyon dolar aktarmış bulunuyordu.²⁰³ Çin’in devasa finansal kurtarma ve ekonomiyi canlandırma programı da, euro bölgesinde yapılan daha ölçülü müdahalelerle birlikte, küresel kurtarma harcamalarına triyonlar kattı.

* “High-powered money” Para tabanı da denir; dolaşımdaki banknotlar ile bankaların rezervlerinde tuttuğu banknotların toplamı. –çev.

“Quantitative easing” 2008-2009 finansal krizine karşı Federal Rezerv’in tatbik ettiği parasal genişleme yani para arzını artırma yöntemine verilen ad. –çev.

Fay hatları ve Henüz Yazılmamış Tarih

Gördüğümüz gibi 1929-1939 Büyük Depresyonu altın standardında krizlerin tipik örneği idi. Bu krizlerde daralma derin olup uzun sürüyor; çok sayıda firmanın iflas etmesiyle muazzam miktarda sermaye yok oluyor; kitleler işsiz kalıyordu. 1929-1939 bunalımında küresel kapitalizm altın standardından uzaklaştı ve ona bir daha dönmedi (1944'te icat edilen altın-dolar kur sistemi altınsız bir para rejimine doğru bir yarım adımdı). 2007'de patlak verip dünya çapında iktisadi bunalıma yol açan küresel finansal çöküntü üçüncü para biçimi düzeninde yeni kapitalist bunalım tipinin belirtilerini ortaya koydu.

Paranın üçüncü biçimi bir metal engelle kısıtlanmadığından, merkez bankalarına 1930'lar tipi buhranları önlemek için anlattığımız yöntemlerle özel kredi paralarını nakde çevirmeye imkân vermektedir. Fakat bu imkân verimsiz kullanılan sermayelerin tasfiyesinin önünü kesmektedir; oysaki yeni yatırım-birikim dalgalarına yolu açmak için verimsiz sermayelerin büyük çapta tasfiye olması gerekir.²⁰⁴ Bunun sonucu 2009'dan sonra on yıl özellikle sermaye yatırımlarının cansızlığı sebebiyle tarihte görülmüş en yavaş toparlanma oldu.²⁰⁵ 2009'dan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde işten çıkarma, güvencesiz çalıştırma, çalışmayı hızlandırma ve ücret sıkışması yoluyla işçileri ezerek ve kurumlar vergisini düşürerek kârlar artırıldı; ama yatırımlarda devamlı bir büyük artış başlatılamadı. En verimsiz sermayeleri imha eden büyük bir buhran olmadan yatırımlarda böyle bir genişleme muhtemel değil.

Klasik kapitalist daralmada büyük çapta fabrikaların kapanmasıyla, iflaslarla, insanların işten çıkarılmasıyla iş kolları geniş çapta yeniden yapılır. Ancak merkez bankaları faiz oranlarını düşürüp değersizleşmiş varlıkları güçlü para ile satın alınca iktisadi buhranların önü kesilerek şirketlerin ciddi şekilde yeniden yapılanmasına ket vurulmaktadır. Böylece iktisadi bunalımın (Joseph Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" dediği²⁰⁶) "arındırma"

işlevi engellenmektedir. Ama en zayıf sermayeler yok olmayınca büyük ve sürekli yatırım atılımları için gerekli ortam oluşamaz. Sonuç düşük faizle borçlanılabilen para bolluğu içinde uyuşuk bir ekonomidir: ekonomide görece durgunluk ve beraberinde hisseler, teminatlı ipotek senetlerine, yükselen piyasa ekonomilerinin borçlarına, “çürük” tahvillere ve saireye yapılan finansal yatırımlarda tekrarlanan balonlar. Böylece paranın üçüncü biçimine geçildiği geç kapitalizmde hem finansallaşma sürmekte, hem de spekülasyon furyaları ve balonların patlaması tekrarlanmaktadır. Bu örüntü artık iyice oturdu: başlıca örnekleri 1982 Üçüncü Dünya borç bunalımı denilen olay, 1994-1995'te Meksika'da çıkan iktisadi buhran, 1997 Asya krizi, 1998'de Rusya'da kredi daralması ve Long Term Capital Management'in çökmesi, 2000-2001'de bilişim şirket hisse fiyatlarında oluşan balonun patlaması ve 2007-2008 dünya finansal krizi.

Bütün bunlar sadedi yine doların dünya parası rolüne getiriyor. Finans kurumlarının döküldüğü, milyarlar değerinde kurmaca sermayenin buharlaştığı bu şokların ortasında insanlar güvenli varlıklara üşüşmektedir. Bunlardan biri altın. Ancak sermaye için güvenli varlık işini asıl gören, dünyada dolar-birimli en likit varlık olan ABD Hazine bonosudur. İktisatçı François Chesnais'ye göre bu nedenle “ABD Hazine bonoları Marx'ın ‘hazır para’ dediğine en yakın şey oluyor; yani geçmişte altın ne idiye-se günümüzde ona en yakını bu”.²⁰⁷

ABD devlet borç senetleri fırtınalardan koruma sağlamakla kalmıyor. Değer ve kârlılık ölçütü olarak da önemli bir iş görüyor. ABD Hazine bono piyasası dünyada en derin, en likit piyasa. Kredi riski de düşük (ABD devleti hiç borcunu ödemezlik etmedi ve daima dolar üretebilir). Onun için ABD Hazine bonoları öteki tüm riskleri ölçmeye yarayan bir kriter oluyor. Bunu demekle Hazine bono faiz oranının kâr oranlarını belirlediğini iddia etmiyoruz.²⁰⁸ Dedğimiz o değil. Kâr oranları yapısal olarak oluşur; ancak finansal bir yatırım için tahmin edilen risk ABD Hazine

bono faiz oranının *üzerine* ödenecek prim olarak ifade ediliyor. ABD kamu borç senetleri hem güvenli varlık rolünü oynadığı, hem de değer-risk-kârlılık ölçütü işlevini gördüğü sürece dolara dayalı uluslararası para sistemi (gerilimlerine ve çelişkilerine rağmen) dünyada sermayenin temel ihtiyaçlarını karşılayacaktır. Başka paralar da bu işi yapabilir kuşkusuz. Özellikle euro daha sınırlı (bölgesel) ölçekte olmakla birlikte bu bakımdan bir miktar kabul görmeye başladı. Lakin euro bölgesinde finansal piyasalar Amerika Birleşik Devletleri'ndekiler kadar derin ve likit değil; Avrupa Merkez Bankası da bir *dünya* merkez bankası olarak işlemekten çok uzak. Bunu bir tek ABD Federal Rezervi yapıyor.

Ancak dünyada dolara dayalı para düzeninin sapasağlam ve değişmez olduğu sonucuna varmak hata olur. Bilakis bu rejimde iki alanda mevcut çelişkiler -paranın üçüncü biçiminde- doların hegemonyasını çözebilir. Bunlardan biri *sermayedarlar arası gerilimler*dir; bu gerilimler rakip blokları dolar yerine başka dünya parası alternatifleri aramaya güdüleyebilir. İkincisi (ve son tahlilde asıl önemlisi) geç kapitalizmde dolar hegemonyasında finansallaşmış düzeni kesen bir dizi *sınıflar arası gerilimler*dir. Bu çelişkiler küresel yasal para rejimi içindeki ilişkilerde yer almakla birlikte, çelişkiler bu ilişkiler içinde çözülemez. Çözüm ancak gerçek toplumsal tarihsel mücadelelerle ortaya çıkacaktır. Bunu akıld tutarak çatışma alanlarını birer birer inceleyelim.

1971'de Hazine Bakanı John Connally "Dolar bizim paramız, ama sizin de sorunuz" demeden önce bile küresel yasal parayı üretmenin ABD devletine bahşettiği "fahiş ayrıcalık" karşısında bir şey yapamamak öteki büyük kapitalist devletlerin asabını bozuyordu. Euronun küresel bir para olarak düzenlenmesinde amaç büyük ölçüde bu sorunu gidermektir. Euro bölgesindeki ülkeler başka bir ulusötesi para yaratarak uluslararası ticarete ve finans-ta ödemelerde mecburen kabul ettikleri resmi yoldan altına çevrilemez ABD borç senetlerinin miktarını azalttı. Euro hâlen dünyada ikinci en büyük rezerv para ve Avrupa içi ticarete en çok

kullanılan para.²⁰⁹ 2009'dan beri euro bölgesini saran ekonomik ve kurumsal kargaşa bir yana, euro projesinin toplumsal amacı dolar hegemonyasının sınırlarını daraltmak.

Daha yakın zamanlarda Çin de aynı yönde harekete geçti (ancak “Çin’e özgü niteliklerle”^{*}). 2016’da Uluslararası Para Fonu yuanı bir dünya parası kabul ederek IMF’nin “özel çekme hakkını” oluşturan ulusal paralar kümesine ekledi.²¹⁰ İki yıl sonra Çin devleti bankalar ve finans üzerinde kısıtlamaları gevşetti, yabancı bankaların ve finans dışı şirketlerin yuan alıp satmalarını ve Çin banka sektörüne yatırım yapmalarını çok kolaylaştırdı. Aşağı yukarı aynı zamanda Çin’in önderleri Şanghay petrol vadeli işlem piyasasını kurdu; bunda tüm fiyatlar yuan birimli.²¹¹ Bu hamlelerde amaç yuanı daha sahici bir küresel para konumuna getirmektir.²¹² Dolar kısa sürede konumunu yitirmeyecek; ancak Uluslararası Para Fonu’nda araştırmacıların tespitine göre yuan bloku dünyada ikinci en büyük para bölgesi hâline gelmiş durumda.²¹³

2007-2009 küresel finans krizi şüphesiz bu gidişi güçlendirdi. Sancılı panik ortamında Çinlilerin elindeki ABD finansal varlıkları değer kaybetmeye başladı. Çinli önderler Amerikan devletinin Fannie Mae ve Freddie Mac ipotek şirketlerinin yükümlerini sahiplenmesi için ABD görevlileriyle doğrudan temasa geçti. O bağlamda -Duke Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu, Wall Street’te avukatlık yapmış, 200 milyar dolar yabancı varlıklı devasa Çin devlet varlık fonunun yöneticisi- Gao Xiqing Amerika Birleşik Devletleri’ni sert şekilde payladı:

Amerikalıların şimdiki kuşağı üstün olmanıza o kadar alışmış ki... Pekâlâ, artık başkaları ile eşit zeminde olmamız lazım diye düşünmek ağırlarına gidiyor ... Acı gerçek şu ki ekonominiz dünya ekonomisi üzerine kurulu. Ve birçok ülkenin desteğine, karşılıksız desteğine dayanıyor. Bu durumda niye size borç para

* Çin’deki sosyo-ekonomik düzen, Çin Komünist Partisi tarafından “Çin’e özgü nitelikli sosyalizm” diye tanımlanmaktadır. Yazar bu tanımlamaya atıf yapmaktadır. -çev.

veren ülkelere iyi davranmıyorsunuz. Çinlilerle konuşun! Orta Doğulularla görüşün! Ve askerlerinizi çekin!

Demeç nutuk havasında olmakla beraber hedefi belli bir projeye de ima vardı: küresel finans kurumlarının yeniden düzenlenmesine. Gao devamla elinde ABD varlıkları bulunan yabancıları saydı: “Çin’in elinde 2 trilyon dolar, Japonya’da 2 trilyon dolara yakın, Rusya’da da bir miktar olduğuna göre ilgili tarafları bir araya getirin, bazı insanların ikinci Bretton Woods sistemi dediğini tasarlayın.”²¹⁴ Böyle demeçlerden Çin’de yapılan finansal serbestleştirmenin dünya kapitalizmini yeni bir parasal düzene zorlamaya yönelik bir kampanyanın ögesi olduğu anlaşıyor; yeni düzende önde gelen ulusal paralardan en az üçü (dolar, yuan ve euro) birlikte dünya parası olarak işleyecek, küresel finansı çoğullaştırma doğrultusunda para sisteminde tahtı fiilen paylaşacak. Bunun yazıldığı günlerde Çin; Rus, İran ve Venezuela petrol şirketleriyle Çin’in petrol ithalatını yuanla ödemesi üzerinde anlaştı.²¹⁵ Çin dünyada en büyük ithalatçı olduğundan bu hamlesi dünya döviz piyasalarını azar azar yeniden biçimlendirecek. Çin’in bir triyon dolarlık Bir Kuşak Bir Yol inisiyatifi de aynı etkiyi yapacak. Proje Çin ile Avrupa, Asya ve Afrika ekonomileri arasındaki bağları güçlendirecek. Bu programa yakınlarda Şanghay İşbirliği Konseyi’nin kuruluşu eklendi; bu da Çin ekonomisini Rusya, Hindistan ve Pakistan ekonomileri ile daha sıkı bütünleştirecek.

Çin’i parasal çeşitliliği artırmaya güdüleyen, dolara dayalı dünya yasal kâğıt para rejiminin ticarete en dinamik kapitalist ekonomilere dayattığı süregelen ikilem: mal sattıklarında dolar biriktiriyorlar, dolarlar da Amerikan finansal varlıkları satın almaktan başka pek bir işe yaramıyor. Dahası sık sık finansal spekülasyon, varlık fiyat balonları, finansal bunalım gören bir dünya para rejiminde ABD finansal varlıkları doğal olarak istikrarsız. Her panikte ABD’nin ticaret yaptığı milletlerin

Amerikan borç senetleriyle* satın aldığı dolar birimli varlıklar tehlikeye giriyor; resmen konvertibilitesiz dolarlar içinde yüzen bir dünyada sık sık böyle panikler görülüyor. Çin satın almış olduğu Fannie Mae ve Freddie Mac gibi devlet destekli kurumların borç senetlerinin değeri 2008'de göçmeye başlayınca bunu idrak etti.

Ancak Çin'in yeni bir Bretton Woods benzeri antlaşma ile dünya parasal sistemini yeniden şekillendirmek istemesi başka, bunu yapıp yapamayacağı başka. Önce anlatıldığı gibi Amerika'nın temsilcileri o "antlaşmayı" kabul ettirmek için küresel hâkimiyetlerini kullanmıştı. Bu kitapta izlediğimiz tarihten bir ders çıkıyorsa, dünya parası alanında "rejim değiştiren" korkunç mekanizmanın ekseriya savaş olduğudur. Bir araştırmacının isabetle kaydettiği gibi "Şimdiki gerginliği çözecek olan, istediğini yaptırmaya azmetmiş yeni bir çıkar sahibinin hâkimiyet kurma hamlesi olacak".²¹⁶ Amerikan devletinin çok sert bir mücadele vermeden, en azından savaş *tehdidinde* bulunmadan böyle bir egemenlik kurma hamlesine müsamaha ettiğini ve doların makamından düşürülmesine rıza gösterdiğini tasavvur etmek zor. O tehdit elbette "istediğini yapmaya azmetmiş yeni bir çıkar sahibini" durdurabilir. O zaman başımıza tahakkümünü saldırganlıkla korumaya kararlı eli kanlı bir ABD emperyalizmi kalıyor. Bu alanda ileride ne olursa olsun, ister istemez para uğruna kan dökme kısır döngüsünün tekrarı olacaktır. Meğer ki paranın huy hâline geldiği sistem yıkılsın.

Böyle bir köklü değişim ihtimali zayıf görünüyor. Geç kapitalizm insanlığı daha yoğun şiddetle ve savaşla tehdit ettiği gibi iklim değişmesi fekaletiyle de tehdit etmektedir. Bu tehlikeler karşısında birçokları hâliyle ümitsizliğe kapılıyor. Marksist düşünür Ernst Bloch, bunun bir nedeni kapitalist toplumun insani gelişme sağlayamamasının geleceği kuşatması, der.²¹⁷ "Değiştirmek za-

* "America's IOUs". Yazarın kastettiği dolar banknotları. Doların ABD dışında bir borçsenedi olduğuna tekrar dikkat çekiyor. -çev.

ten burjuva zeminde, hele onun vâdesi gelen uçurumunda zaten imkânsızdır; kendisi bunu isteyecek olsaydı bile – ki böyle bir şey asla söz konusu değildir. Evet, burjuvazinin çıkarı, bilhassa başka olan, kendisine zıt olan her şeyi, kendisiyle beraber aşağı çekmek ister, böylece kendi agonisini* görünüşte aslî, görünüşte ontolojik hale getirerek, yeni yaşamı bitap düşürür. Burjuva varoluşunun çıkışsızlığı insanlık durumunun kendisi, başlıbaşına varoluşun kendisi haline gelecek kadar yayılır böylece.”²¹⁸ Bloch umut ilkesini ortaya koyarak eleştirel-devrimci düşüncenin dünyayı değiştirecek güçleri aradığını, günümüzün şiddet ve tahakküm ortamında bu güçlerin şekillenmeye çabaladığını hatırlatıyor. Bloch’un dedikleri, Marx’ın kapitalist toplumda radikal devrimci güçlerin görünmeyen yerlerde çoğun fark edilmeden işlediğini vurgulamasıyla örtüşüyor. O güçlerin izini ararken “yer altında yol açmayı gayet iyi bilen ve birden peyda olan eski dostumuz yaşlı köstebeği yani devrimi teşhis ederiz”.²¹⁹

Bunun yazıldığı günlerde çeşitli alanlarda ihtiyar köstebeğin yerin altını oyduğunun işaretlerini fark etmek mümkün. Bunu Çin’de sanayide çalışan devasa işçi sınıfının artan huzursuzluğunda sezebiliyoruz.²²⁰ Bu, yakınlarda kemer sıkma politikalarına ve eşitsizliğe karşı -kısa da sürse- kent meydan işgallerinde (Occupy Wall Street işgal hareketinden, Kahire’de Tahrir Meydanı’ndan, İstanbul’da Taksim Gezi Parkı’ndan Sudan’da, Şili’de, Ekvador’da, Lübnan’da sokak ayaklanmalarına kadar) görülebiliyor. Bunu Missouri’de Ferguson’da Siyahların Hayatı Değerlidir diye üsteleyen toplumsal hareketlerde ve birçok ülkede Uluslararası Kadın Grevleri’nde ve iklim adaleti isyanlarında görülebiliyoruz. Köstebeğin yer altında hareketi dünyada feministlerin, ırkçılık karşıtlarının, eşcinsellerin, çevrecilerin ve hak talep eden göçmenlerin mücadelelerinde yükselen yeni yeni dalgalarda görülebiliyor. Ve Amerika Birleşik Devletleri’nde öğretmen grevlerinin yeniden başlamasında ve sosyalizmin yeniden doğuşunda

* Can çekişme. (Türkçe çeviride dipnot.) –çev.

teşhis edilebiliyor.²²¹ Eski dostumuz devrimin önümüzdeki on-yıllarda zafere ulaşp ulaşmayacağı bilinemez. Ulaşamazsa sosyalist solun kendini yeni koşullara göre düzeltmesi gerekecek. Zaman zaman bu nfile bir çaba gibi görünebilir. Ama savaşın ve paranın hükmüne esir olmuş bu dünyada Tony Kushner'in "A Bright Room Called Day" oyununda baş oyunculardan birinin sözlerinde umut bulabiliriz:

Agnes, tarihte her hangi bir dönem seç.
 O dönemde gerçekten güzel olan neydi?
 Zenginlerin yaşayışı mı?
 Hayır.
 Yoksulların yaşayışı mı?
 Değil.
 Daima güzel olan Solun rüyalarıdır.
 Daha iyi bir dünya tahayyülü,
 şimdikinin lanetlenmesi,
 Bu inanç,
 bu ışıldayan öfke,
 İnsanlığa yakışan
 sadece bunlar.²²²

NOTLAR

- 1 Robert E. Wright, *Origins of Commercial Banking in America, 1750-1800* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2001), s. 195.
- 2 Gary Clayton Anderson, *Ethnic Cleansing and the Indian: The Crime That Should Haunt America* (Norman: University of Oklahoma Press, 2014), s. 315.
- 3 Patrick Wolfe, "Settler Colonialism and the Elimination of the Native", *Journal of Genocide Research* 8, no. 4 (2006), s. 388.
- 4 Benjamin Franklin, *A Modest Enquiry into the Nature and Necessity of a Paper-Currency* (Philadelphia, 1729). <https://founders.archives.gov/documents/Franklin/01-01-02-0041> internet sitesinden erişilebilir.
- 5 John Grenier, *The First Way of War: American War Making on the Frontier, 1607-1814* (New York: Cambridge University Press, 2005), s. 5. "İmha savaşı" konusunda s. 21-23'e bakınız.
- 6 Karl Marx, *Capital*, 1. Cilt, Ben Fowkes (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1976), 8. Kısım. [Türkçesi Marx, *Kapital*, 1. Cilt, 8. Kısım. (çev.)] Birçok yorumcunun belirttiği gibi Marx'ın kullandığı "ursprünglich" kelimesi i "ana" veya "asıl" diye çevirmek daha doğru olabilir.
- 7 ABD'nin kuzeydoğusunda kapitalist gelişmenin bütün yönleriyle dönemlendirilmesi üzerine Charles Post, *The American Road to Capitalism* (Leiden ile Boston: Brill, 2011), 2. Bölüm, iii. Kısım'a bakınız.
- 8 Fred Anderson ile Andrew Cayton, *The Dominion of War: Empire and Liberty in North America, 1500-2000* (New York: Penguin, 2005), s. 169-171.
- 9 "Instructions to Major General John Sullivan", 31 Mayıs 1779, *The Writings of George Washington*, 15. cilt, John C. Fitzpatrick (der.) (Washington, DC: US Government Printing Office, 1936), s. 189.
- 10 Anderson, *Ethnic Cleansing*, s. 102, 104, 109, 113, 125-126.
- 11 Roxanne Dunbar-Ortiz, *An Indigenous Peoples' History of the United States* (Boston: Beacon, 2014)'e ve André Reséndez, *The Other Slavery: The Uncovered Story of Indian Enslavement in America* (New York: Mariner, 2017)'ye bakınız. Bu süreçlerin sonuçta sistemli etnik temizleme olduğuna dair görüşler için Anderson, *Ethnic Cleansing*'e ve Anderson ile Cayton, *Dominion*, s. 170'e bakınız.
- 12 Anderson, *Ethnic Cleansing*, s. 335.
- 13 Grenier, *First Way of War*, 39-47; Henry J. Young, "A Note on Scalp Bounties in Pennsylvania", *Pennsylvania History* 24, no. 3 (Temmuz 1957), s. 207-218.
- 14 "Eski Dünya"da bir ceset ekonomisi üzerine *Monsters of the Market: Zombies, Vampires, and Global Capitalism* (Chicago: Haymarket, 2012) kitabımda 1. Bölüm'e bakınız. "Korkunç ticaret" üzerine Margaret Haig Roosevelt Sewall Ball, "Grim Commerce: Scalps, Bounties, and the Transformation of Trophy-Taking in the Early American Northwest, 1450-1770", doktora tezi, University of Colorado, Boulder, Spring 2013'e bakınız.

- 15 Scott Reynolds Nelson, *A Nation of Deadbeats: An Uncommon History of America's Financial Disasters* (New York: Vintage, 2012), s. 7.
- 16 Anderson, *Ethnic Cleansing*, s. 102-104; Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 27-30.
- 17 Robert E. Wright, "Thomas Willing (1731-1821): Philadelphia Financier and Forgotten Founding Father", *Pennsylvania History* 63 (1996), s. 527-529, 533.
- 18 Wright, "Thomas Willing", s. 526, 543.
- 19 Anderson ile Cayton, *Dominion*, s. 107-108, 111, 113, 134, 145, 148; Edmund Morgan, *American Slavery, American Freedom* (New York: W. W. Norton, 1975), s. 4. Toplumsal-iktisadi ortamı anlamak için Warren Hofstra (der.) *George Washington and the Virginia Backcountry* (Madison: Madison House, 1998)'deki denemelere bakınız.
- 20 Anderson ile Cayton, *Dominion*, s. 174-175.
- 21 Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 41.
- 22 Söyleyen Fisher Ames, aktaran Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 42.
- 23 Robert E. Wright, *Origins of Commercial Banking in America, 1750-1800* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2001), s. 62.
- 24 Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 7.
- 25 Wright, *Origins*, s. 64.
- 26 John Adams'dan James Warren'e Philadelphia'da yazılmış 23 Temmuz 1775 tarihli metuptan. *Letters of Delegates to Congress, 1774-1789*. 26 cilt. Paul H. Smith (der.) (Washington, DC: Library of Congress, 1976-2000), 1. Cilt. s. 650.
- 27 Bray Hammond, *Banks and Politics in America from the Revolution to the Civil War* (Princeton: Princeton University Press, 1957), s. 25-27.
- 28 Wright, *Origins*, s. 62-63; Hammond, *Banks and Politics*, s. 6; Robert E. Wright, *Hamilton Unbound: Finance and the Creation of the American Republic* (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2002), s. 119, 117.
- 29 Thomas Paine'in "vaat tefecileri" metaforu için Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 13'e bakınız. [Paine, vaat tefecisi ("pawnshops for promises") ifadesiyle bankaları kastetmekteydi. (çev.)]
- 30 Kişinin elindeki banknotları altına-gümüşe çevirmesi için banknotu çıkaran bankanın bir şubesine bizzat başvurması gerekiyordu.
- 31 Jane Kamensky, *The Exchange Artist* (New York: Viking, 2008), s. 158-160.
- 32 Kamensky, *Exchange Artist*, s. 114-131.
- 33 Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 55-56; Hammond, *Banks and Politics*, s. 188.
- 34 Richard H. Timberlake Jr., *The Origins of Central Banking in the United States* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978), s. 13-17, 22'ye bakınız.
- 35 "Finans ile büyüme arasındaki bağlantı" konusunda aşırı bireyci anlayışa örnek olarak Wright'ın *Hamilton Unbound*, s. 123-124'e bakınız. Wright iktisadi büyümenin "finans odaklı" etrafı ayrıntılı bir izahını *The Wealth of Nations Rediscovered: Integration and Expansion in American Financial Markets, 1750-1850* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2002) eserinde s. 4'te yapmaktadır. *Global Slump: The Economics and Politics of Crisis and Resistance* (Oakland: PM Press, 2012) kitabımın 3. Bölümünde dünya kapitalizminde

- 1970'li senelerden bu yana finansallaşmanın arttığını, ama bunun birçoğunun dediğinin aksine bankacıların başı çektiği bir darbe veya gasp olayı olmadığını, ABD dolarının altından resmen koparılmasıyla ortaya çıkan yapısal dönüşümler olduğunu anlattım.
- 36 Charles Sellers'in başka yönlerden önemli ve aydınlatıcı olan eseri *The Market Revolution: Jacksonian America, 1815-1846* (New York: Oxford University Press, 1991), s. 4-6'da öne sürdüğü karşı görüş.
- 37 Hammond, *Banks and Politics*, s. 279-280.
- 38 Jonathan Levy, "The Mortgage Worked the Hardest: The Fate of Landed Independence in Nineteenth-Century America", *Capitalism Takes Command: The Social Transformation of Nineteenth-Century America*, Michael Zakim ile Gary J. Kornblith (der.) (Chicago: University of Chicago Press, 2012) içinde, s. 58. ABD'ni kuzeydoğusunda daha önce gerçekleşen dönüşüm ve küçük meta üretiminde kapitalist dinamikler üzerine Post, *American Road*, 2. Bölüme bakınız.
- 39 Örneğin Stephen Hahn ile Jonathan Prude, *The Countryside in the Age of Capitalist Transformation* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985)'e; Christopher Clark, *The Roots of Rural Capitalism: Western Massachusetts, 1780-1860* (Ithaca: Cornell University Press, 1990)'a; Allan Kulikoff, *The Agrarian Origins of American Capitalism* (Charlottesville: University of Virginia Press, 1992)'ye; Post, *American Road*'a; Christopher Clark, "The Agrarian Context of American Capitalist Development", Zakim ile Kornblith (der.) *Capitalism Takes Command* içinde s. 13-38'a bakınız. Tarımsal kapitalizmin gelişmesinin temelinde piyasaya bağım olduğu görüşünü geliştirmesi bakımından Post'un kitabı özellikle önemli. Ancak Post'un, ABD'nin Güney'inde köle işgücüne dayanan plantasyon sisteminin bir çeşit tarım kapitalizmi olduğu görüşüne katılmıyorum.
- 40 Alan Dawley, *Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1976); Mary H. Blewett, *Men, Women, and Work: Class, Gender, and Protest in the New England Shoe Industry, 1889-1910* (Urbana: University of Illinois Press, 1988); Jonathan Prude, *The Coming of Industrial Order: Town and Factory Life in Rural Massachusetts, 1810-1860* (New York: Cambridge University Press, 1983).
- 41 Nelson, *Nation of Deadbeats*, s. 38, 35.
- 42 Robert E. Wright, "Capitalism and the Rise of the Corporation Nation", Zakim ile Kornblith, *Capitalism Takes Command* içinde, s. 148-149.
- 43 Hammond, *Banks and Politics*, s. 148-149, 145.
- 44 Walter Johnson, *Soul by Soul: Life Inside the Antebellum Slave Market* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999), s. 26. Köle tüccarlarının "modern muhasebe teknikleri kullanan" rasyonel iş adamları olduğu konusunda Steven Deyle, "Rethinking the Slave Trade: Slave Traders and the Market Revolution in the South", *The Old South's Modern Worlds: Slavery, Region, and Nation in the Age of Progress*, L. Diane Barnes, Brian Schoen ve Frank Towers (der.) (New York: Oxford University Press, 2011) içinde s. 104-119'a bakınız.
- 45 Michael Tadman, *Speculators and Slaves: Masters, Traders, and Slaves in the Old South* (Madison: University of Wisconsin Press, 1989), s. 54.

- 46 Calvin Schermerhorn, *The Business of Slavery and the Rise of American Capitalism* (New Haven: Yale University Press, 2015), s. 120.
- 47 Bu hususta Barnes v.d., *The Old South's Modern Worlds* içinde "Counterpoint: What If Genovese Is Right? The Premodern Outlook of Southern Planters" başlıklı yazıda Marc Egnal'ın statik Weberci kategorilerle ifade edilen görüşüne kesinlikle katılmıyorum.
- 48 Schermerhorn, *Business of Slavery*, s. 43.
- 49 İkinci BUS'un pamuk ekonomisini kararlı bir şekilde desteklemesi 1836'dan sonra kapanmasında etkili oldu. Hammond, *Banks and Politics*, 15.ve 16. Bölümlerine bakınız.
- 50 Edward E. Baptist, "Toxic Debt, Liar Loans, Collateralized and Securitized Human Beings, and the Panic of 1837", *Zakim ve Kornblith, Capitalism Takes Command* içinde, s. 80-82.
- 51 Schermerhorn, *Business of Slavery*, s. 53.
- 52 Sellers, *Market Revolution*'da bu toplumsal gerilimleri dikkatle inceler. Şahsen bu dönemi "piyasa devrimi" olarak değil, "kapitalist dönüşüm" olarak betimlemeyi tercih ederim.
- 53 Anderson ile Cayton, *Dominion*, s. 222-233. Jackson'un geçmişi için Sellers, *Market Revolution*, s. 174-178'e bakınız.
- 54 Sellers, *Market Revolution*, s. 91-100.
- 55 Sellers, *Market Revolution*, s. 108.
- 56 Hammond, *Banks and Politics*, s. 329.
- 57 Stephen Mihm, *A Nation of Counterfeiters: Capitalists, Con-Men, and the Making of the United States* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007), s. 180.
- 58 A. Barton Hepburn, *A History of Currency in the United States* (New York: Macmillan, 1915), s. 180. Hepburn'un sahte banknot sayısı birkaç onyıllın birikimli toplamı olduğundan yüksek olabilir. Ama sahte bir banknot bir süre, hatta onu çıkaran kurum ortadan kalktıktan sonra bile bir süre dolaşabiliyordu.
- 59 Timberlake, *Origins of Central Banking*, s. 64-65, 72-73, 77-79.
- 60 Jessica M. Lepler, *The Many Panics of 1837: People, Politics, and the Creation of a Trans-Atlantic Financial Crisis* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2013)'e bakınız.
- 61 *Tek tek* sermayeler, egemenliğin parçalanıp bölgeselleşmesiyle ekseriya piyasalarını büyütüp kârlarını artırmaya fırsat bulur. *Monsters of the Market* kitabımda s. 221-222'de bunu irdeledim. Ancak bölgesel iktidarlar arasında çatışmalar çok kez iç savaşa dönüşür; bu da sermayenin genel menfaatleri bakımından hiç de optimal değildir.
- 62 John Sherman, *New York Times*, 16 Ocak 1863.
- 63 *Ulusallaştırmaktan* kastım, kurumların gücünün ulusal devletin yetkesine tabi kılınması.
- 64 Abraham Lincoln, "Message to Congress in Special Session", 4 Temmuz 1861, *Lincoln: Political Writings and Speeches*, Terrence Ball (der.), (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2013), s. 131.

- 65 Joseph T. Glatthaar, *Forged in Battle: The Civil War Alliance of Black Soldiers and White Officers* (New York: Free Press, 1990)'a bakınız.
- 66 John Kenneth Galbraith, *Money: Whence It Came, Where It Went* (New York: Bantam, 1975), s. 112-113. [Türkçesi J. K. Galbraith, *Para: Nereden Gelir Nereye Gider*, Nilgün Himmetoğlu, Belkıs Çorakçı (çev.), İstanbul: Altın Kitaplar, 1990. (çev.)]
- 67 Bray Hammond, *Sovereignty and an Empty Purse: Banks and Politics in the Civil War* (Princeton: Princeton University Press, 1970), s. 227.
- 68 Yasal para, kâğıt misali simgesel bir nesne olup içkin değeri çok azdır, ama devletin belirlediği bir değer taşır. *Temsili* paranın da içkin değeri çok azdır, ama belli miktarda kıymetli bir metale çevrilebilirliği teminat altındadır.
- 69 Alıntı Hammond, *Sovereignty*, s. 179, 181'den.
- 70 Thaddeus Stevens, *The Selected Papers of Thaddeus Stevens*, 1. cilt, *April 1865–August 1868* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1997), s. 247.
- 71 *New York Times*, 14 Nisan ve 12 Mayıs 1862. Aktaran Hammond, *Sovereignty*, s. 245-246.
- 72 Karl Marx'tan Friedrich Engels'e, 27 Mayıs 1862. Aktaran Robin Blackburn, *Marx and Lincoln: An Unfinished Revolution* (Londra ve New York: Verso, 2011), s. 192-193.
- 73 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (Londra: Fontana Press, 1989), s. 252-253. Alıntı elbette o zamana kadarki tarihi kastediyor. [Türkçesi Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri : 1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar*, Birtane Karanakçı (çev.), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993. (çev.)]
- 74 Mihm, *Nation of Counterfeiters*, s. 321, 329-330.
- 75 Hammond, *Sovereignty*, s. 257.
- 76 İç Savaş'ta çok yönlü zenci ayaklanmaları üzerine David Williams, *I Freed Myself: African American Self-Emancipation in the Civil War Era* (New York: Cambridge University Press, 2014)'e bakınız. Vincent Harding, *There Is a River: The Black Struggle for Freedom in America* (New York: Harcourt Brace & Co., 1981), 11. Bölüm'e de bakınız. Kölelerin genel grevi konusunda W. E. B. Du Bois, *Black Reconstruction in America, 1860–1880* (New York: Free Press, 1992 [1935])'e bakınız.
- 77 Abraham Lincoln, *Speeches and Writings, 1859–1865*, 1. Cilt, Don E. Fehrenbacher (der.), (Boone, Iowa: Library of America, 1989), s. 431.
- 78 10 Şubat 1863'de verdiği bir söylevden. Aktaran Hammond, *Sovereignty*, s. 326.
- 79 *Appendix to the Congressional Globe*, 37'inci Kongre, 3. devre, 8 Ocak 1863, s. 50.
- 80 Ulusal banknotlar 1863'te Ulusal Banka Yasası ile ortaya çıktı. Haziran 1864'te aynı isimle yenilendi; bu defa yasa ticari bankalara Hazine'ye yatırdıkları ABD devlet tahvilleri karşılığında banknot çıkarmaya yetki veriyordu.
- 81 Hammond, *Banks and Politics*, s. 731-734.
- 82 Timberlake, *Origins of Central Banking*, s. 90.
- 83 Thomas Hobbes, *Leviathan*, C. B. Macpherson (der.) (Harmondsworth: Penguin, 1968[1651]), 24. bölüm, s. 300. [Türkçesi Hobbes, *Leviathan*, s. 181. (çev.)]

- 84 Levy, "Mortgage Worked the Hardest", s. 45.
- 85 Kennedy, *Great Powers*, s. 312.
- 86 William Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: W. W. Norton, 1991), s. 68.
- 87 Cronon, *Nature's Metropolis*, s. 26-28, 70, 124-125, 210.
- 88 James Livingston, *Origins of the Federal Reserve: Money, Class, and Corporate Capitalism, 1890-1913* (Ithaca: Cornell University Press, 1986), s. 138.
- 89 William Greenleaf, "Introduction", *American Economic Development Since 1860*, William Greenleaf (der.) (New York: Harper & Row, 1968) içinde, s. 27, 10.
- 90 Greenleaf, "Introduction", s. 56.
- 91 Ian M. Drummond, *The Gold Standard and the International Monetary System* (Londra: Macmillan, 1987), s. 12.
- 92 Britanya sterlini ekseriya altının yerine geçiyordu. Ama altının geçerliği daha yüksek olduğundan sterlinin sık sık altına çevrildiği oluyordu.
- 93 US Congress, 41. Kongre, 2. Oturum, *The Gold Panic Investigation: House Report No. 31, 19*. <https://archive.org/details/cu31924032442679>.
- 94 Bazı yorumcular ABD'nin 1873'te gümüş sikke kesmeye son verdiğinde altın standardına geçtiğini öne sürer. Ancak o tarihte paranın altına konvertibilitesini uygulamaya koymadığından bunun "altın standartlığı" sözde kalır.
- 95 Alıntılayan Steven Bryan, *The Gold Standard at the Turn of the Twentieth Century: Rising Powers, Global Money, and the Age of Empire* (New York: Columbia University Press, 2010), s. 57.
- 96 Bu kavram için Joseph-Achille Mbembe, "Necropolitics", *Public Culture* 15, no. 1, (Kış 2003), s. 11-40'a bakınız.
- 97 *Congressional Record*, 53rd Congress, 1st session, s. 205.
- 98 *Congressional Record*, 53rd Congress, 1st session, s. 310.
- 99 *Annual Report of the Secretary of the Treasury, 1897*, s. lxxiv. <https://fraser.stlouisfed.org/title/194/item/5543>.
- 100 George C. Herring, *From Colony to Superpower: US Foreign Relations since 1777* (New York: Oxford University Press, 2008), 8. Bölüm.
- 101 Resmi adı Para Standart Yasası idi (1900). [Currency Standard Act (1900) (çev.)].
- 102 Bryan, *Gold Standard*, s. 20. Bryan gibibazı gözlemciler fiyatlarda azalma eğilimini dünyada altın üretiminde azalmaya hamleler. Bu yaklaşım başka şeylerin yanı sıra krediyle ve kâğıt para çıkararak para arzını artırma olanağını ve paranın dolaşım hızını artırma olanağını görmezden geliyor. Kısaca söylemek gerekirse, fiyat hareketleri karmaşık olaylardır. Ve bir dönem teknolojik dönüşüm olup toplumsal olarak gerekli emek zamanı kıaldığında fiyatlarda azalmaya kuvvetli bir eğilim yaratır.
- 103 James Livingston şirketlerin bu kampanyasını çok iyi anlatmaktadır: *Origins of the Federal Reserve System: Money, Class, and Corporate Capitalism, 1890-1913* (Ithaca: Cornell University Press, 1986)'e bakınız. Timberlake de (13. Bölümde) Federal Rezerv Bankası'nın yasamayla kuruluşunun ayrıntılarını vermektedir, ama toplumsal-tarihsel analiz yapmamaktadır.

- 104 J. Lawrence Broz, "Origins of the Federal Reserve System: International Incentives and the Domestic Free Rider Problem", *International Organization* 53, no. 1 (1999), s. 44.
- 105 Bu kanun 1908 Aldrich-Vreeland Yasası diye anılır.
- 106 *Washington Post*, 1 Ağustos 1914. Alıntıl原因 Silber, *Wall Street*, s. 24.
- 107 William L. Silber, *When Washington Shut Down Wall Street: The Great Financial Crisis of 1914 and the Origins of America's Financial Supremacy* (Princeton: Princeton University Press, 2007), s. 151-152, 153-154.
- 108 Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991* (New York: Vintage, 1996), s. 44-45. [Türkçesi Eric Hobsbawm, *Kısa Yirminci Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*, Yavuz Alogan (çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996. (çev.)]
- 109 Silber, *Wall Street*, s. 15, 41, 10.
- 110 Aktaran Lester V. Chandler, *Benjamin Strong, Central Banker* (Washington, DC: Brookings Institution, 1958), s. 84. Broz ("Federal Reserve System", s. 45-55) yararından kuşku duyduğum siyaset bilimi modelleri kullanıyor, ama ABD devletinin altında sebat etmesinin uluslararası yönünü gayet açık ortaya koyuyor.
- 111 Barry Eichengreen, *Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 26-27.
- 112 Gerçekte az miktarda alışveriş devam etti, ama göz önünde yapılmıyordu.
- 113 Silber, *Wall Street*, s. 2.
- 114 Fernand Braudel, "Histoire et Sciences sociale: La longue durée", *Annales: Histoire, Sciences Sociales*, 13e Année, no. 4 (Ekim-Aralık 1958), s. 725-753. Bu konuda Braudel'i hem takdir eden hem eleştiren bir değerlendirmeyi Ulysses Santamaria ile Anne M. Bailey, "A Note on Braudel's Structure as Duration", *History and Theory* 23, no. 1 (1984), s. 78-83'te sunmaktadır. David Abulafia *The Great Sea: A Human History of the Mediterranean* (Oxford: Oxford University Press, 2011) başlıklı kitabının girişinde s. xxvi'da Braudel'in insan etkinliğini önemsememesine önemli bir eleştiri yapmaktadır. [Türkçesi David Abulafia, *Büyük Deniz: Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012. (çev.)]
- 115 Bu otuz yıllık konjonktürü anlamak için vazgeçilmez bir kaynak Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European Civil War, 1914-1945* (Londra ve New York: Verso, 2017).
- 116 Traverso, *Fire and Blood*, s. 163.
- 117 Rosa Luxemburg, "The Crisis of German Social Democracy", Luxemburg, *Selected Political Writings*, Dick Howard (der.) (New York: Monthly Review, 1971) içinde, s. 324.
- 118 Walter Benjamin, "One Way Street", *Selected Writings*, 1. cilt, 1913-1926 (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996) içinde, s. 487.
- 119 Winston Churchill, *The World Crisis, 1911-1918* (New York: Macmillan, 1942), s. 19-20, alıntıl原因 George Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century* (New York: Praeger, 1972), s. 105-106.
- 120 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York: Harcourt, 1986 [1951]). [Türkçesi Hannah Arendt, *Totalitarizm*, İsmail Serin (çev.), İstanbul: İletişim, 2014. (çev.)]

- 121 Hobsbawm, *Age of Extremes*, s. 45.
- 122 John Kenneth Galbraith, *The Great Crash, 1929*, 2. Baskı (Boston: Houghton Mifflin, 1961) olayı mükemmel anlatmaktadır. [Türkçesi John Kenneth Galbraith, *Büyük Kriz: 1929*, Özkan Özdem ve Elif Nihan Akbaş (çev.), İstanbul: Pegasus Yayınları, 2013 (çev.)]
- 123 Charles P. Kindleberger, *The World in Depression, 1929–1939* (Londra: Allen Lane, 1973), s. 117.
- 124 Bu, mal paradan küresel yasal paraya geçişin başlangıcıydı. Ancak dolar hâlâ resmen altına bağlıydı ve belirli bir fiyattan altına çevrilebilirdi. Bu düzenlemenin devam edebilmesi ABD'nin altın rezervlerine ve ödemeler dengesine bakıyordu. Çevrilebilirlik devam ettikçe dolar salt yasal para olmadı. O değişiklik 1973'ten sonra oldu.
- 125 Anwar Shaikh, *Capitalism: Competition, Conflict, Crises* (Londra: Oxford, 2016), 12. Bölüm. [Türkçesi Anwar Shaikh, *Kapitalizm Rekabet, Çatışma, Bunalımlar*, Ümit Şenesen (çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2018 (çev.)]
- 126 John Kenneth Galbraith, *American Capitalism: The Concept of Countervailing Power* (Boston: Houghton Mifflin, 1952), s. 65. [Türkçesi John Kenneth Galbraith, *Amerikan Kapitalizmi: Ekonomik Kuvvetlerin Denkleşmesi*, Yüksel Tavşanlı, Nuran Ergüven (çev.), İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1963, s. 70. Alıntının çevirisinde hatalar olduğundan düzelterek aktardım. (çev.)].
- 127 Alan S. Milward, *War, Economy, and Society, 1939–1945* (Berkeley: University of California Press, 1977), s. 63, 64–65, 67.
- 128 A. D. H. Kaplan, *The Liquidation of War Production* (New York: McGraw-Hill, 1944), s. 3.
- 129 Philip Armstrong, Andrew Glyn, John Harrison, *Capitalism Since World War II: The Making and Breakup of the Great Boom* (Londra: Fontana, 1984), s. 26.
- 130 Hobsbawm, *Age of Extremes*, s. 259, 258; Armstrong, Glynn, and Harrison, *Capitalism Since World War II*, 168; Angus Maddison, “Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Economies”, *Journal of Economic Literature* 25 (Haziran 1987), s. 650.
- 131 John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society* (New York: Houghton Mifflin, 1958).
- 132 Japonya’da ve Batı Avrupa’da nüfusun çiftlikten kente kayması konusunda Jeffry A. Frieden, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century* (New York: W. W. Norton, 2006), s. 282’ye bakınız.
- 133 Barry Eichengreen, *Globalizing Capital: A History of the International Monetary System* (Princeton: Princeton University Press, 1996), 4. Bölümde Bretton Woods Anlaşması’nın geri planını ve maddelerini kısaca izah etmektedir.
- 134 Fred L. Block, *The Origins of International Economic Disorder* (Berkeley: University of California Press, 1977), s. 103–108.
- 135 *Survey of Current Business*, Haziran 1972 (Vaşington, DC: US Department of Commerce, 1972).
- 136 Joyce Kolko, *America and the Crisis of World Capitalism* (Boston: Beacon, 1974), s. 73; Paul M. Sweezy ile Harry Magdoff, “Gold, Dollars, and Empire”, *Monthly*

- Review, Şubat 1968; Sweezy ile Magdoff, *The Dynamics of US Capitalism* (New York: Monthly Review, 1972)'de tekrar yayımlandı; bu kaynakta s. 160.
- 137 Robert Buzzanco, *Vietnam and the Transformation of American Life* (Oxford: Blackwell, 1999) savaş ve savaşın ABD toplumuna etkileri üzerine mükemmel bir değerlendirme sunmaktadır. Buna ilaveten Frances Fitzgerald, *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans in Vietnam* (New York: Vintage, 1989)'u da çok tavsiye ederim. Bu, ilk defa savaş henüz devam ederken 1972'de yayımlandı.
- 138 US Congress, Joint Economic Committee, Subcommittee on Economic Policy, *Hearings: A Foreign Economic Policy for the 1970s* 91, no. 2, Eylül-Ekim 1970, 5. kısım, s. 1067.
- 139 Kolko, *Crisis of World Capitalism*, s. 60.
- 140 Bunu *Global Slump* kitabımda 2. Bölümde inceliyorum. Armstrong, Glynn ile Harrison, *Capitalism Since World War II*'da s. 255-259'da ilave kanıtlar vermektedir. Robert Guttman resmi ABD verilerine dayanarak ülkede kâr oranında azalmanın 1966'da başladığını öne sürmektedir. Guttman'ın *How Credit-Money Shapes the Economy: The United States in a Global System* (Armonk: M. E. Sharpe, 1994) eserinde s. 120-121'e bakınız.
- 141 Armstrong, Glynn, Harrison, *Capitalism Since World War II*, s. 219, 232; Lukin Robinson, "The Downfall of the Dollar", *Socialist Register 1973* (Londra: Merlin Press, 1973), s. 407.
- 142 Robinson, "Downfall of the Dollar", s. 426.
- 143 Aktaran Frieden, *Global Capitalism*, s. 345.
- 144 Aslında altın fiziksel olarak ABD'den çıkmaz. New York Federal Rezerv Bankası'nda yabancı rezerv sahiplerinin kasa dairelerine veya hesaplarına aktarılır. Günümüzde New York Federal Rezerv Bankası'nda bulunan altının yüzde 98'i otuz altı yabancı merkez bankasına aittir.
- 145 Frieden, *Global Capitalism*, s. 345.
- 146 William Safire, *Before the Fall: A View of the Pre-Watergate White House* (Garden City: Doubleday Books, 1975), s. 510.
- 147 Aktaran Safire, *Before the Fall*, s. 514.
- 148 Stephen Schulmeister, "Globalization without Global Money: The Double Role of the Dollar as National Currency and World Currency", *Journal of Post Keynesian Economics* 22, no. 3 (2002 Bahar), s. 369. Öte yandan doların görece değer yitirmesi ABDli şirketlerin dışarda yatırım yapma maliyetlerini artırdı, çünkü doların dış piyasalarda değeri nispeten azalmıştı.
- 149 Veriler için McNally, *Global Slump*, 93. sayfada Tablo 4.1'e bakınız.
- 150 Almanya Başbakanı Helmut Schmidt. Aktaran Joel Kurtzman, *The Death of Money* (Boston: Little, Brown & Co., 1993), s. 51.
- 151 Kurtzman, *Death of Money*, 4. Bölüm.
- 152 Aktaran Eichengreen, *Globalizing Capital*, s. 136.
- 153 İki ayrı Marksist gelenekten iki örnek için Paul M. Sweezy ile Harry Magdoff, "The End of US Hegemony", *Monthly Review*, Ekim 1971'e (Sweezy ile Magdoff, *Dynamics of US Capitalism*, s. 197-212'de tekrar yayımlandı); ve Ernest Mandel, *Decline of the*

- Dollar: A Marxist View of the Monetary Crisis* (New York: Monad Press, 1972)'ye bakınız.
- 154 Anwar Shaikh da modern kapitalizmi kuramlaştırdığı muhteşem eserinde bu terimi kullanmaktadır (s. 193).
- 155 John Niehans, *The Theory of Money* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1980), s. 140.
- 156 Patrick Brantlinger, *Fictions of State: Culture and Credit in Britain, 1694–1994* (Ithaca: Cornell University Press, 1996), s. 21; Marieke de Goede, *Virtue, Fortune, and Faith: A Genealogy of Finance* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005), s. 5. Vurgu kaynaktadır.
- 157 Philip Goodchild, *Theology of Money* (Durham: Duke University Press, 2009), s. 165.
- 158 Jacques Derrida, *Given Time: I. Counterfeit Money*, Peggy Kamuf (çev.), (Chicago: University of Chicago Press, 1992), s. 124, 161.
- 159 Jean Baudrillard, *The Transparency of Evil: Essays on Extreme Phenomena*, James Benedict (çev.) (Londra ve New York: Verso, 1993), s. 34 [Türkçesi Jean Baudrillard, *Kötülüğün Şeffaflığı: Aşırı Fenomenler Üzerine Bir Deneme*, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 36. (çev.)]; Baudrillard, *Symbolic Exchange and Death*, Iain Hamilton ve Mike Gane (çev.) (Londra: Sage Publications, 1993), s. 20 [Türkçesi Jean Baudrillard, *Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm*, Oğuz Adanır (çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016 (çev.)]; Baudrillard, *Transparency*, s. 33. Derrida ile Baudrillard'ın bu tahlillerindeki fetişist kuramı *Bodies of Meaning: Studies on Language, Labor, and Liberation* (Albany: State University of New York Press, 2001) kitabımda s. 60-66'da inceledim.
- 160 *Empire* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2000) ve *Multitude* (New York: Penguin, 2004) adlı kitaplarında Michael Hardt ile Antonio Negri'nin öne sürdüğü gayrimaddi emek kuramı bu konularda kesinlikle faydasız. [Bunların Türkçesi Michael Hardt ile Antonio Negri, *İmparatorluk*, Abdullah Yılmaz (çev.), İstanbul: Ayrıntı, 2003 ve Michael Hardt ile Antonio Negri, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, Barış Yıldırım (çev.), İstanbul: Ayrıntı, 2004. (çev.)] Bunların duru bir eleştirisi için David Camfield, "The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri's Theory of Immaterial Labour", *Historical Materialism* 15, no. 2 (2007)'de s. 21-52'ye bakınız.
- 161 Ole Berg, *Making Money: The Philosophy of Crisis Capitalism* (Londra ve New York: Verso, 2014), s. 242. Bu görüş Lacan'ın "gerçeklik" tahliliyle tutarlı, fakat Berg'in kitabında "kredi parasından sonra" ve "parasal sömürü" analizleri yaptığı daha ilginç kısımlarla pek bağdaşmıyor. O analizlere itirazım olmakla birlikte hiç değilse daha tarihsel bir söyleme giriyor. Sonraki sonnotta belirttiğim gibi, Berg tuhaf şekilde ekonomik özgürlükçü sağcıların "yalancı para" iddialarını da tekrarlıyor (106-107).
- 162 Stephan Kinsella, "The Bank of England and Me", March 21, 2010. Buna <http://www.stephankinsella.com/2010/03/the-bank-of-england-and-me/> internet sitesinde ulaşılabilir. Kinsella'nın blogunun alt başlığı "Avusturya-Anarşist Ekonomik Özgürlükçü Hukuk Teorisi." Bu alt başlık ile, Berg'in Lacancı para çözümlemesi için tuhaf bir kaynak oluyor.

- 163 Josh Ryan-Collins v.d., *Where Does Money Come From?*, 2. baskı (Londra: New Economics Foundation, 2011), s. 7.
- 164 Bu saf tavır Marksçı “değer” kavramını metafizik olarak gören tahlillerde de yaygın. Bir örnek Joan Robinson’dur; değer “Nerede bulunur?” diye sorar. Robinson, *Economic Philosophy* (Harmondsworth: Pelican, 1964), s. 29’a bakınız. [Türkçesi Joan Robinson, *İktisadi Felsefe*, Mehmet Tomanbay (çev.), Ankara: Verso Yayınları, 1986. (çev.)] Jonathan Nitzan ile Shimshon Bichler de *Capital as Power: A Study of Order and Creorder* (Londra: Routledge, 2009)’da benzer ampirist bir yaklaşım benimsemektedir.
- 165 McNally, *Bodies of Meaning*’e bakınız.
- 166 Bu tarz sorumsuzluğun özellikle korkunç bir örneği (Baudrillard’ın Birinci Körfez Savaşı’nın olmadığı iddiası) üzerine Christopher Norris, *Uncritical Theory: Postmodernism, Intellectuals, and the Gulf War* (Londra: Lawrence & Wishart, 1992)’ye bakınız. Ekoloji krizi konusunda da sorumsuz davranan toplumsal kuramcılara güçlü bir eleştiri Andreas Malm, *The Progress of This Storm: Nature and Society in a Warming World* (Londra ve New York: Verso, 2018)’de bulunmaktadır.
- 167 Richard Freeman, “The Great Doubling: The Challenge of the New Global Labor Market”, Ağustos 2006. https://eml.berkeley.edu/~webfac/eichengreen/el183_sp07/great_doub.pdf’de ulaşılabilir.
- 168 McNally, *Global Slump*, 4. Bölüme bakınız.
- 169 Örneğin Peter Kennedy, “A Marxist Account of the Relationship between Commodity Money and Symbolic Money in the Context of Contemporary Capitalist Development”, John Smithin (der.), *What Is Money?* (Londra: Routledge, 2000) içinde s. 201’e bakınız. Bu kitapta Steve Fleetwood “A Marxist Theory of Commodity Money Revisited” başlıklı yazısında (s. 189’da) aynı görüşe yaklaşıyor. Buna benzer yaklaşımları Uno Marksist ekonomi politik akımına mensup yazarlar da benimsemektedir.
- 170 G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Spirit*, A. V. Miller (çev.) (Oxford: Oxford University Press, 1977), s. 20.
- 171 Şüphesiz teorik olarak, kapitalizm mutasyon geçire geçire bambaşka bir şeye dönüşebilir. Ama öyle olsa metalaştırma, piyasayla ve parayla denetim, artık değer üretimi, sürekli ilkel birikim gibi asli yönleri toplumumuzun sistemsel özellikleri olmaktan çıkardı.
- 172 David Harvey, *The Limits to Capital* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), s. 244. [Türkçesi David Harvey, *Sermayenin Sınırları*, Utku Balaban (çev.), İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2015, s. 419 (çev.)]
- 173 Duncan Foley, “Marx’s Theory of Money in Historical Perspective”, *Marx’s Theory of Money*, Fred Moseley (der.) (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005), s. 46.
- 174 Robert Stein, “Issues Regarding Dollarization”, staff report, Subcommittee on Economic Policy, US Senate Committee on Banking, Housing, and Urban Affairs [ABD Senato Bankacılık, Konut ve Kent İşleri Komisyonu İktisat Politikası Alt Komisyonu Raporu], Temmuz 1999, s. 7.
- 175 Burada iki hususa dikkat etmek lazım. Bir kere ABD bütünlüklü bir “ulusal ekonomik birim” değil, çünkü anlattığımız düzenden esas itibarıyla ABD sermayesi

ve devleti yararlanmaktadır. İkincisi dolar varlığı olan yabancılar (son tahlilde bunlar merkez bankaları) dolar cinsinden başka varlıklar satın almayı tercih edebilir. 2007'de Çin'in merkezi ABD'de olan gayrimenkul firması Blackstone'un yaklaşık yüzde 10'unu satın alması gibi. Ama merkez bankaları çoğunlukla Hazine bonusu tutmaktadır.

- 176 Aktaran Eichengreen, *Globalizing Capital*, s. 4.
- 177 Jacques Rueff ile Fred Hirsch, *The Role and the Rule of Gold: An Argument*, Essays in International Finance, no. 47 (Princeton: Princeton University Press, 1965), s. 3.
- 178 Michael Hudson, *Super Imperialism: The Origins and Fundamentals of US World Dominance*, 2. baskı (Londra: Pluto, 2002) bu görüşte. Bu görüşün Amerikan devletini daha çok öne çıkaran başka bir varyantını Leo Panitch ile Sam Gindin, *The Making of Global Capitalism: The Political Economy of American Empire* (Londra ve New York: Verso, 2012) özellikle 11. Bölümde öne sürmektedir [Türkçesi Leo Panitch ile Sam Gindin, *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması : Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadı*, Ümit Şenesen (çev.), İstanbul: Yordam Kitap, 2019. (çev.)]
- 179 Kuşkusuz burada bir karşılıklı belirleme durumu var: parçalar bütünü belirlemekte, bütün de parçaları belirlemektedir. Yine de "gerçek bütündür" (Hegel). Ancak bütün, parçaların ötesinde ve onlara karşı teşekkür etmez, parçalarla ve parçalar üzerinden teşekkür eder.
- 180 Ramaa Vasudevan, "From the Gold Standard to the Floating Dollar Standard: An Appraisal in the Light of Marx's Theory of Money", *Review of Radical Political Economics* 41, no. 4 (2009), s. 473.
- 181 Brett Fieberger, "Rethinking the Financialisation of Non-financial Corporations: A Reappraisal of US Empirical Data", *Review of Political Economy* 28, no. 3 (2016), s. 354-379; Cédric Durand, *Fictitious Capital: How Finance Is Appropriating Our Future*, David Broder (çev.) (Londra ve New York: Verso, 2017), s. 148-150. İkisi de istisnai önemli çalışmalar; bunların üzerinde durmak gerekir.
- 182 Peter Dicken, *Global Shift: Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century* (New York: Guilford, 2003), s. 52. Bu gelişmelerle gerçekten daha küresel olan bir işçi sınıfı da oluştu.
- 183 Gary Burn, *The Reemergence of Global Finance* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), s. 17; Eric Helleiner, *States and the Reemergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), s. 135.
- 184 Eric Newstadt, "Neoliberalism and the Federal Reserve", *American Empire and the Political Economy of Global Finance*, Leo Panitch ve Martijn Konings (der.) (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2008) içinde s. 99'a bakınız.
- 185 François Chesnais'nin eserlerinin güçlü yönlerinden biri imalatın küreselleşmesinin finansın küreselleşmesi i sürüklediğini vurgulamasıdır. Örneğin Chesnais, *Finance Capital Today: Corporations and Banks in the Lasting Global Slump* (Chicago: Haymarket, 2017), 2. Bölümüne bakınız
- 186 Neil Smith, *The End Game of Globalization* (New York: Routledge, 2005), s. 126. Panitch ile Gindin (*Making of Global Capitalism*'de) devletin uluslararasılaştığını vurgulamakta haklı olmakla birlikte, anlatılarında Amerikan devletini büyük

- ölçüde özerk bir özne olarak görmeye fazla meylediyorlar. Süper emperyalizm analizinin daha da aşırı bir varyantını Hudson (*Super Imperialism*) sunuyor.
- 187 Döviz alışverişi üzerine verilerin kaynağı Bank for International Settlements'in [Uluslararası Ödemeler Bankası'nın] çeşitli yıllara ait *Triennial Central Bank Survey*'idir.
- 188 Bernard Lietaer, "Global Currency Speculation and Its Implications", *International Forum on Globalization News* 2 (1997). Buna *Third World Network*'ün <https://www.twn.my/title/nar-cn.htm> sitesinden ulaşılabilir.
- 189 Philip Turner, "Capital Flows in the 1980s: A Survey of Major Trends", *BIS Economic Papers*, no. 30 (Basel: Bank for International Settlements, Nisan 1991), s. 12.
- 190 Robert Solomon, *Money on the Move: The Revolution in International Finance since 1980* (Princeton: Princeton University Press, 1999), s. 110.
- 191 McKinsey Global Institute, *The New Dynamics of Financial Globalization* (Ağustos 2017), 7. sayfada E4 grafiği.
- 192 Durand, *Fictitious Capital*, s. 145.
- 193 Shaikh, *Capitalism*, 15. bölüm; Costas Lapavistas, "Money and the Analysis of Capitalism: The Significance of Commodity Money", *Marxist Monetary Theory: Collected Papers*, Costas Lapavistas (der.) (Chicago: Haymarket, 2017) içinde, s. 112. Gerçi paranın miktar teorisini savunanlar kapitalist toplumda özellikle meta para rejiminde fiyat oluşumunu hiç ama hiç anlamaz; ama yasal para rejiminde fiyat oluşumu miktar teorisinin yaptığı bazı tasvirlerle uyar.
- 194 Bu noktada merkez bankalarının kapitalizmin makroiktisadi dinamiklerini (dolayısıyla 2007-2008 benzeri buhranları) kontrol altında tutma kabiliyeti olmadığını vurgulamak lazım.
- 195 *Global Slump*'ta s. 33-36'da konuyu irdeliyorum, bakınız.
- 196 Bunu Adam Tooze, *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World* (New York: Viking, 2018), 3. Kısımda ikna edici şekilde anlatmaktadır.
- 197 C. Omney, I. Greer, O. Onaran, "The State and Class Discipline: European Labour Market Policy after the Financial Crisis", *Capital and Class* 42, no. 2 (2018), s. 333-351.
- 198 Sir Mervyn King, "Lunch with the FT", *Financial Times*, 14 Haziran 2013. <https://www.ft.com/content/350a10a2-d284-11e2-88ed-00144feab7de> internet sitesinde ulaşılabilir. King, Bank of England'ın eski başkanıdır.
- 199 Borcu "peşin likitleştirme" konusunda Alain Lipietz, *The Enchanted World: Inflation, Credit, and the World Crisis* (Londra: Verso, 1985), s. 60, 72-76'ye bakınız.
- 200 McNally, *Global Slump*, 4. Bölüm.
- 201 Burada "varlık nakitleştirme" ile kastedilen, merkez bankasının değersizleşmiş finansal varlıkları satın almak suretiyle özel kurumların çıkardığı şüpheli çeşitli kredi paraları gerçek merkez bankası parasına dönüştürmesidir.
- 202 Merkez bankaları para arzını artırabilmelerine karşılık bunların paranın *dolaşım hızı* üzerinde kontrolü daha zayıftır. Paranın dolaşım hızı paranın belirli bir sürede kaç işlemde el değiştirdiğidir. 2009'da para arzı artarken dolaşım hızının azaldığına, böylece merkez bankası politikasının etkisini kısmen zayıflattığına dair güçlü belirtiler var.

- 203 Bob Ivry, Bradley Keoun, Phil Kuntz, "Secret Fed Loans Gave Banks \$13 Billion Undisclosed to Congress", *Bloomberg News*, 27 Kasım 2011'e bakınız. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-11-28/secret-fed-loans-undisclosed-to-congress-gave-banks-13-billion-in-income> sitesinden ulaşılabilir.
- 204 1981-1982'deki iktisadi daralma buna önemli bir istisna idi. O dönemde Paul Volcker'in yönetiminde Federal Rezerv işçi sınıfının pazarlık gücünü kırmak ve enflasyon oranını düşürmek amacıyla faiz oranlarını rekor düzeye yükselterek büyük bir kriz tetikledi. Panitch ile Gindin, *Making of Global Capitalism*, s. 167-170'e bakınız.
- 205 L. H. Summers, "US Economic Prospects: Secular Stagnation, Hysteresis, and the Zero Lower Bound", *Business Economics* 49, no. 2 (2014), s. 65-74. Summers'da olayın hiçbir ciddi kuramsal açıklaması yok. Ancak gözlemleri yerinde.
- 206 Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 3. baskı (New York: Harper & Row, 1950). [Türkçesi Joseph Alois Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm Ve Demokrasi*, Hasan İlhan (çev.), İstanbul: Alter Yayıncılık, 2021. (çev.)]
- 207 Chesnais, *Finance Capital Today*, s. 61-62.
- 208 Kâr oranlarının yapısal olarak belirlenişi konusunda Shaikh, *Capitalism*, 10. Bölüme bakınız. Shaikh de s. 443'te faiz oranlarının "ölçüt" işlevini kabul ediyor.
- 209 Guglielmo Carchedi, *For Another Europe: A Class Analysis of European Economic Integration* (Londra ile New York: Verso, 2001), s. 149.
- 210 Özel çekme hakları IMF'nin çeşitli finansman amaçlarıyla yarattığı özel bir paradır. Belirli ulusal paralardan oluşmuş sentetik bir paradır. Yuan, özel çekme haklarına dâhil edilen tek "yükselenpiyasa" parasıdır.
- 211 Henning Gloystein, "Shanghai Crude Futures Eat into Western Benchmarks as China Pushes Yuan", *Reuters*, 30 Ağustos 30, 2018.
- <https://www.reuters.com/article/us-china-crude-oil-futures-analysis/shanghai-crude-futures-eat-into-western-benchmarks-as-china-pushes-yuan-idUSKCN1LF2RE> sitesinde ulaşılabilir.
- 212 Betty Huang ile Le Xia, "What Do China's Renewed Opening Efforts Mean for Foreign Banks?" *BBVA Research*, Temmuz 2018. https://www.bbva-research.com/wp-content/uploads/2018/06/201806_China-Financial-Liberalization_HK-Chamber_EDL.pdf sitesinden ulaşılabilir.
- 213 Camilo E. Tavor ile Tania Mohd Nor, "Reserve Currency Blocs: A Changing International Monetary System?" *International Monetary Fund Working Paper*, Ocak 2018.
- 214 James Fallows, "Be Nice to the Countries that Lend You Money!", *Atlantic*, Aralık 2008. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/12/be-nice-to-the-countries-that-lend-you-money/307148/> sitesinden ulaşılabilir.
- 215 Steve Johnson, "Rise of the renminbi is 'story of the next cycle'", *Financial Times*, 25 Nisan 2019.
- 216 Adam Tooze, "Everything You Know about Global Order Is Wrong", *Foreign Policy*, 30 Ocak 2019.
- 217 Burada "insani gelişme"yi vurguladığıma dikkat çekmek isterim. Teknolojik ilerleme ile aynı şey değil.

- 218 Ernst Bloch, *The Principle of Hope*, 1. cilt, Neville Plaice, Stephen Plaice ve Paul Knight (çev.), Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1986), s. 4. [Türkçesi Ernst Bloch, *Umut İlkesi*, Tanıl Bora (çev.), İstanbul: İletişim, 2012, s. 21. (çev.)]
- 219 Alıntı Marx'ın 1856'da *People's Paper*'ın yıl dönümünde yaptığı konuşmadan. Margreta de Grazia'nın "Teleology, Delay and the 'Old Mole'" *Shakespeare Quarterly* 50, no. 3 (1999) makalesinde s. 251-267'de Shakespeare'in, Hegel'in ve Marx'ın bu metaforu kullanımını ilginç bir şekilde irdeliyor.
- 220 Ching Kwan Lee, *Against the Law: Labor Protests in China's Rustbelt and Sunbelt* (Berkeley: University of California Press, 2007); Hsiao-Hung Pai, *Scattered Sand: The Story of China's Rural Migrants* (Londra ve New York: Verso, 2013); Tim Pringle, *Trade Unions in China: The Challenge of Labour Unrest* (Londra: Routledge, 2011); Chris King-Chi Chan, *The Challenge of Labour in China: Strikes and the Changing Labour Regime in Global Labour Factories* (Ithaca: ILR Press, 2010).
- 221 Tithi Bhattacharya, Eric Blanc, Kate Doyle Griffiths, Lois Weiner, "Return of the Strike: A Forum on the Teachers' Rebellion in the United States", *Historical Materialism*, 2018'e bakınız (<http://www.historicalmaterialism.org/articles/return-strike> sitesinden ulaşılabilir); Tithi Bhattacharya, "Women Are Leading the Wave of Strikes in America. Here's Why", *Guardian*, 10 Nisan 2018; Kate Doyle Griffiths, "When Women Organize We Win: Lessons from the West Virginia Teachers' Strike", *Truthout*, 7 Mart 2018; Eric Blanc, "Betting on the Working Class", *Jacobin*, 29 Mayıs 2018.
- 222 Tony Kushner, *A Bright Room Called Day* (New York: Broadway Play Publishing, 1992), s. 65.

SONUÇ

İnsan olmak acı çekmekse sırf acı çekmek için insan olmadık
Onun için bugünler o koca ırmağı düşünüyorum
Otlı kıyılar arasında ilerleyen bu anlamı
Otlayan, susuzluk gideren hayvanları
Ekip biçen insanları
Hatta koca lahitleri ve ölenlerin küçük yuvalarını.
Yolunda bu akan insan kanından çok farklı değil
Yüreklere korkusuz ileri bakanların gözlerinden de.

Yorgo Seferis. “İrmak Kıyısında Bir İhtiyar” (1942)

Yoksullar çok çekti. Kanlar akıtıldı. Her yerde savaş, emperyalizm, kölecilik ve para uğruna kan döküldü. Ama Yorgo Seferis’in yukarıda dediği gibi “sırf acı çekmek için insan olmadık”. İzdırabın ötesinde sevinç, sevgi, dayanışma, şenlik, meydan okuma, kutlama var. Bütün bunlar Walter Benjamin’in “ezilenlerin geleneği” dediğini besliyor. Mazlumların dayanışma ve isyan geleneği galiplerinkine karşıt anlatılara, eylemlere güç veriyor.¹ İşte o alanda umut kaynakları ve ütopya işaretleri var.

Yazılı tarih her ne kadar Hegel’in “mezbaha taşı”na benzese de, tarihte bunun ötesinde zulmün sınırlarından taşan bir şeyler var.² İnsanların hayatında para ve şiddet çevrimleri dışında kalan akıntılar da var. Bu “yolunda akan insan kanından çok farklı olmayan” akıştır. İlk para beraber yenen yemek, hayatı idame etmeye yönelik bir toplu tören idiye o kutsal niteliğini çoktan kaybetti. Toplumun zenginlikleri damarda dolaşan kan gibi akıp dolaşmak, besleyip can vermek içindi. Kan ile para arasındaki ilk maddi imgesel bağ bu olabilir.

Ancak insan kanı çok uzun süre para ve kudret çevrimlerine bağlandı. Ve bu bağım hep sınıfsal tahakkümün tasallutunu artırdı. Theognis “Malları zorla gasbediyorlar; düzen yıkıldı. Artık hakça dağıtım kalmadı” der. Para gasp ve savaş aracı hâline gelmişti. Cicero önünde duran “platformda 120.000 kadar *sestertius*”a bakıp sevindiğinde paranın insanlar üzerinde bu sapkın gücünü ifade ediyordu.³ Kapitalizm bu maddileşen güçleri görülmemiş düzeylere çıkardı. Öyle ki Marx’ın gençliğinde yazdığı gibi para “gerçek insani ve doğal yetileri de katıksızca soyut fikirlere” çevirdi; sikkelere, kâğıt paraya, finansal türevlere dönüştürdü.⁴ “Altına yönelik kutsal açlıktan” doğan bu soyut simgeler kan dökmeye, can almaya devam ediyor.⁵

İlk Çağ’da demokrasinin bu gücü kıracağı umulmuştu. Demokrasiden beklenen halkın servet üzerinde egemenliğini yeniden kurması, köleliğe ve zulme son vermesiydi. Solon bu duyguyla

Birçok Atinalıyı tanrıların kurduğu şehirlerine
geri getirdim: birtakımı haklı birtakımı haksız
olarak satılmışlardı; birçokları borç baskısından
kaçmışlardı;
insana yakışmayan kölelik boyunduruğu taşıyanları
bayların zorbalıkları önünde titreyenleri
hürlüğe kavuşturdum⁶

demişti.

Lakin İlk Çağ’da demokrasi mülkiyetin hayata tahakkümüne son veremedi. Yunan *polis*inin kölelikle, ataerkiyle ve yayılcılıkla bağları paranın kana tahakküm etmesine çok fazla olanak yarattı. Böylece şiddet ve zulüm çevrimi sürdü; bundan birkaç yüzyıl önce de modern kapitalizm biçiminde yeniden şekillendi. Şiddetli fırtınalar ve tahribat getirdi. Shakespeare “Deniz üstü bir gemi: Dehşetli bir yıldırım ile gök gürültüsü duyulur” der.⁷ Fırtına ortalığı kasıp kavururken okyanuslar kanla ve kölelerin kemikleriyle doldu.

Ama birçokları öte kıyıya ulaştı; onların kanı tütün, çivit, kahve, şeker ve pamukla ve de parayla karıştı; illaki parayla. Sahipleri onları insanlar arasında ölü kılmak istedi, zombi işçilere dönüştürmek istedi. Ne var ki türküleri, hikâyeleri, özgürlük düşleri zombinin gizli gücünü korudu: gizli gücü uyanıyordu.⁸

Tyron'un 1684 tarihli *Friendly Advice to the Gentlemen Planters of the East and West Indies* [Doğu ve Batı Hindistan'da Plantasyoncu Efendilere Dostça Tavsiye] kitabında köle "Biz sizin *paranız* değil miyiz?" diye sorar.⁹ Aynen o idiler. Saint-Domingue'li bir plantasyon sahibinin köle isyanları çıktığında "Servetlerimiz bu köleler"* dediği gibi.¹⁰ Bu, kölelerin çektiği acıydı; ama aynı zamanda onların gücüydü. Zira emeğiyle bu dünyanın zenginliğini yaratanlarda dünyayı yeniden kuracak muazzam bir yetenek vardır. Saint-Domingue'deki şeker plantasyonlarında köleler yüzlerce kişiden oluşan topluluklarda yaşıyor ve çalışıyordu; C. L. R. James'in ifadesiyle bu durum "o zamanlar mevcut işçi toplulukları içinde en çok [bunları] modern proterya ya yaklaştırmıştı".¹¹ Onların topluca isyan ederek dünyayı altüst etme potansiyeli -bir de Toussaint Louverture'un adı- efendilerinin kâbusuydu.¹² İstedikleri kadar inkâr etsinler, zalimler kölelerde diyalektik tersinmeyle kurtuluşa erme yeteneğini seziyordu.¹³

Özgürlük yolunda o mücadelelerin anıları günümüzde ezilenlerin mücadelelerine güç veren kaynaklardır. Seferis'in deyişiyle "yürekerin korkusuz" yaşayacağı bir hayata giden yolda birer işaretir.¹⁴ Benjamin'in deyişiyle bunlar mazlumların geleneğini canlı tutan "cesaret, neşe, beceri ve metanet" kaynaklarıdır.¹⁵ Kushner'in deyişiyle "insana yakışan" "inancı", "ışıldayan öfkeyi" bunlar besliyor. İşte bunlar sayesinde dünyada şiddete, açlığa, esarete, iklim değişmesi felaketine rağmen kurtuluş hayali yok olmaz.

\$

* "It is in these slaves that our fortunes exist." "Servetlerimiz bu kölelerde saklı" şeklinde de yorumlanabilir. -çev.

“İrmağın öte kıyısından bir davul sesi geliyor. Bir esinti kıpırdayıp sesi kapıyor. Yankılanan vuruşları rüzgâr iletiyor.”¹⁶ William Wordsworth, Toussaint Louverture için 1802’de yazdığı sonede o esintiyi “halkın rüzgârı”^{17*} diye adlandırdı. Rüzgâr umudu, direnmeyi anlatıyor. Savaşsız, eziyetsiz bir dünyayı. Zulüm zincirlerinin yok oluşunu.

Artık para için kan dökülmeyecek diye fısıldıyor.

* “The common wind”. Genel rüzgâr diye de çevrilebilir. –çev.

NOTLAR

- 1 Walter Benjamin, "On the Concept of History", *Selected Writings*, 4. cilt, Howard Eidland ile Michael Jennings (der.) (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003) içinde, s. 392.
- 2 G. W. F. Hegel, *The Philosophy of History*, J. Sibree (çev.) (Buffalo: Prometheus, 1991), s. 21. [Türkçesi Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tarih Felsefesi*, Aziz Yardımlı (çev.), İstanbul: İdea Yayınevi, 2016, s. 21 (çev.)] Hegel insanların çektiği bu acıların insanın özgürlüğe ilerlemesinde bir öge olarak göstererek akla uydurur; Marksistler ise "tarihsel eğilime karşı çıkmakta" ısrarıyla bunu reddeder. Benjamin, "On the Concept of History", s. 392'ye bakınız.
- 3 Cicero, *Letters to Atticus*, 5.20.5. Aktaran Sandra R. Joshel, *Slavery in the Roman World* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2010), s. 84.
- 4 Karl Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts*. Marx, *Early Writings*, Rodney Livingstone ile Gregor Benton (çev.) (Harmondsworth: Penguin, 1975) içinde, s. 378. [Türkçesi Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Murat Belge (çev.), İstanbul: Birikim, 2011, s. 152. (çev.)]
- 5 Kutsal açlık konusunda John Taylor, *Multum in Parvo*, aktaran Susan Dwyer Amussen, *Caribbean Exchanges: Slavery and the Transformation of English Society, 1640–1770* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007), s. 58'e bakınız.
- 6 M. L. West'in *Greek Lyric Poetry* (Oxford: Oxford University Press, 1999) fragman 36, 8.-14. mısraları aktardığı şekliyle. [Türkçesi Solon, *Şiirler*, Suat Yakub Baydur (çev.), Dünya Edebiyatından Tercüme, Yunan Klasikleri: 66, İstanbul: Maarif Matbaası, 1945. (çev.)]
- 7 William Shakespeare, *The Tempest*, Barbara A. Mowat ile Paul Werstine (der.) (New York: Washington Square Press, 1994), 1. Sahne dekoru ve efektler, s. 7. [Türkçesi William Shakespeare, *Fırtına*, Can Yücel (Türkçe söyleyen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019, s.1. (çev.)]
- 8 David McNally, *Monsters of the Market: Zombies, Vampires, and Global Capitalism* (Chicago: Haymarket, 2012), sonuç bölümü.
- 9 Thomas Tryon, *Friendly Advice to the Gentlemen Planters of the East and West Indies* (Londra: basan Andrew Soyle, 1684), s. 214. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A63791.0001.001?view=toc> sitesinden ulaşılabilir. Deborah Valenze "Tyron karmaşık bir özelliği olan bir Afrikalı köle betimlemiştir" der. Valenze, *The Social Life of Money in the English Past* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2006), s. 227'ye bakınız.

- 10 Aktaran Laurent Dubois, *Avengers of the New World: The Story of the Haitian Revolution* (Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 2004), s. 141-142.
- 11 C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* (New York: Vintage, 1963), s. 86.
- 12 Matthew Clavin, *Toussaint Louverture and the American Civil War: The Promise and Peril of a Second Haitian Revolution* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010).
- 13 “Şimdi bu yabancı olumsuz kıyayı imha eder.” G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Spirit*, A. V. Miller (çev.) (New York: Oxford University Press, 1977), s. 118.
- 14 Seferis'ten alıntı bu sonuç bölümünün başında atıf yapılan “An Old Man on the River Banks” şiirinden. [Türkçesi Yorgo Seferis, *Bütün Şiirler*, Özdemir Nutku, Herkül Milas (çev.), Varlık Yayınları 1990. (çev.)] Seferis'in “yüreklerin korkusuz” yaşadığı bir hayata atfı, büyük caz sanatçısı Nina Simone'nin “Özgürlük bir duygudur! Özgürlük korku olmamasıdır!” haykırışında yankılanıyor (Nina Simone, *What Happened Miss Simone?* Liz Garbus'un yönettiği 2015 tarihli belgeselde).
- 15 Benjamin, “On the Concept of History”, s. 390.
- 16 Caryl Phillips, *Crossing the River* (Toronto: Alfred A. Knopf Canada, 1993), s. 235.
- 17 William Wordsworth, “To Toussaint L'Ouverture”, *Morning Post* (Londra), 2 Şubat 1803. [https://en.wikisource.org/wiki/Poems_\(Wordsworth,_1815\)/Volume_2/To_Toussaint_L%27Ouverture](https://en.wikisource.org/wiki/Poems_(Wordsworth,_1815)/Volume_2/To_Toussaint_L%27Ouverture) sitesinden erişilebilir. Wordsworth'un bu sözcüklerini Julius S. Scott, *The Common Wind: Afro-American Currents in the Age of the Haitian Revolution* (Londra ve New York: Verso, 2018)'de ustaca kullanmıştır.

Dizin

- 1812 Savaşı 276, 277, 284, 289, 292
ABD Hazine Bonosu 284, 292, 233, 335, 348, 366
Abu-Luhod, Janet 124, 135
Afganistan 108
Afrika, Afrikalı 64, 78, 110, 117-119, 122-126, 137, 176, 177, 179, 180, 182, 192-195, 222, 226-229, 231, 233-235, 241, 242, 251-253, 269, 314, 351
Akhilleus 40, 43-45, 52, 58-60, 100
Albay Jack (Defoe) 252
Alexander Brown & Sons 288
Almanya 149, 278, 306, 307, 310, 317, 323, 324, 336, 342, 363
altın 28, 30, 36, 81, 96, 101, 104, 119, 124-126, 142, 143, 193-195, 204, 215, 226-228, 257, 258, 261, 284, 291, 295-297, 300, 301, 304-308, 310, 311, 317, 319, 320, 322-328, 330, 332-334, 338, 340, 341, 344-346, 348, 349, 356, 357, 360-363
Altın Rezerv Yasası (1934) 315
altın sikke 67, 80, 104, 115, 205, 207, 213-215, 248, 249, 256-258, 272, 291
altın standardı 257-260, 304-308, 311, 312, 319, 329, 342, 347
Altın Standardı Yasası (1900) 308
Amerika Birleşik Devletleri 11, 17, 21-23, 244, 273-279, 281-289, 291-295, 297, 299, 300-313, 315-327, 332-338, 340-346, 348-353, 355, 357, 359-363, 365, 366
Amerika yerlileri 223, 228, 265, 273-279, 285, 289, 290, 302
Amerika'da koloni
Fransa'nın 235, 254, 267
Hollanda'nın 127, 176, 177
İngiltere'nin 171-181, 195, 223, 228, 235, 238, 267, 273-277, 280, 281
İspanya'nın 154, 155, 173
Amerikan Bağımsızlık Savaşı 280, 281
Andrews, Kenneth R. 189, 190
Araplar 57, 117, 118
Aristophanes 80
Aristoteles 31, 37, 43, 51, 55, 65, 72
artık değer 133, 237, 239, 240, 268, 322, 336, 365
askeri harcama 201-203, 212, 215, 280, 294, 307, 318, 320-322
Atina 21, 29, 51, 55, 64, 65, 71, 76, 84, 86, 90, 91, 93, 98, 104, 105, 107-110, 112-114
Avrupa 21, 22, 26, 57, 136, 137, 138, 143-151, 155, 171, 177, 179, 180, 183, 187, 193, 196, 198, 201, 202, 239
Avrupa Merkez Bankası 349
bakır 34, 69, 89, 214
balon (finansal) 207, 254-256, 292, 347, 348, 351
Banaji, Jairus 237
Bank of England 17, 20-22, 121, 151, 202, 203, 205-209, 213, 214, 222, 228, 233, 244, 245, 252-255, 257-260, 264, 278, 283, 297, 304, 327, 329, 330, 332, 333, 345
Banka İmtiyaz Yasası (1844) 258
banka, bankacılık 202, 209, 213, 243, 244, 257, 259, 273, 274, 277-279, 281-293, 295, 299, 300, 303, 304, 308-312, 315, 326, 332, 337, 338, 343-346, 350, 357, 359
banknot 21, 28; (İngiltere) 204-209, 213-215, 244, 248, 256-258; (ABD) 282, 291, 295, 297, 298, 300, 305, 329, 332, 333, 341, 345, 358, 359

- Barbados 180, 181, 238, 240, 268
 Barbon, Nicholas 263
 Barclay 243
 Baring Brothers 288, 243, 244
basanos 28, 29, 30, 68, 72
 Batı Hint Adaları 154, 173, 174, 180, 224, 236, 240, 243, 267, 278
 Baucom, Ian 234, 235
 Baudrillard, Jean 329, 364, 365
 baykuşlu sikke 65, 108, 110
 Beckert, Sven 25, 26
 bedenden türetilen ölçü 91
 bedene eziyet 29-31, 67, 68, 71, 87, 88
 Benjamin, Walter 33, 314, 370, 372, 374
 Benveniste, Émile 113
 berduş yakalama 246, 247
 Biddle, Nicholas 285
 Bismarck, Otto von 306, 307
 Bisshop, Robert 161, 188
 Bloch, Ernst 352, 353
 boğa 81, 84
 borç (İlk Çağ Yunan âlemi) 18, 35, 42, 49-51, 53-55, 63, 87, 88, 90, 100, 105; (Orta Çağ) 123; (Erken Modern Çağ) 139, 142, 150, 151, 165, 166, 168, 170; (1650'den sonra İngiltere) 193, 196, 197, 199, 200, 202-210, 212-214, 219, 220, 227, 235, 242, 243, 245, 252-257, 259, 262, 269, 271; (ABD) 276, 277, 281, 284, 286, 287, 295, 305, 306, 310, 311, 313, 322, 325, 327, 332-335, 343, 344, 348-350, 352, 367, 371
 borç ödemeyi erteleme (İngiltere 1672) 196, 197, 200, 203, 219
 borsa 18; (İngiltere) 204, 244-246, 254; (ABD) 288, 309, 312, 315
 Brantlinger, Patrick 209
 Braudel, Fernand 313, 361
 Brenner, Robert 267
 Bretton Woods Antlaşması 321, 335, 337, 351, 352, 362
 Brezilya 64, 240, 306, 344, Britanya, Britanyalı 20, 23, (Erken Modern Çağ) 176, 180; (1650'den sonra) 193, 198, 202, 203, 208-211, 215, 221, 227, 229, 230, 233, 235, 236, 239-243, 252, 253, 257, 260, 262, 266, 269, 272, 275, 276, 278, 280-282, 284, 287, 297, 304-307, 310-312, 318, 319, 324, 329, 332, 360 (ayrıca İngiltere'ye bkz.)
 buğday 34, 36, 302
 Bunyan, John 226
 Burnard, Trevor 239, 268
 Büyük Depresyon 260, 313, 315-317, 337, 340, 347
 Caffentzis, George 221, 264
 Charles, I. 210
 Charles, II. 195-197, 200, 201, 219, 222
 Chase, Samuel 295
 Chesnais, François 348, 366
 Chios 60
 Churchill, Winston 314
 Clairvaux, Bernard de 122
 Clegg, John 238
 Cleveland, Grover 307
 Collingwood, Luke 231, 232
commonwealth 140, 141, 199, 200, 221
 Connally, John 273, 323, 349
copyhold 157, 162, 178
 Courtelyou, George 309
 Cromwell, Oliver 195, 198, 201
 Cromwell, Thomas 152, 165, 185, 191
Çarmıh Yolculuğu (Bunyan) 226
 çelik 298, 304, 316, 317
 Çiçero 27, 30, 36, 61, 66
 Çiftçi Borsa Bankası (Farmers Exchange Bank)
 Çin 117, 119-121, 124-126, 134
 çitleme 157-159, 161, 163-167, 169-173, 175, 178, 186, 188, 198, 246, 274
 Davanzati, Bernardo 136, 140
 Davenant, Charles 194, 233
 Davies, Glyn 256, 272
 Davies, John 172
 de Ste. Croix, G. E. M. 77
 deflasyon 259, 342, 345
 Defoe, Daniel 233, 249, 250-253, 255, 271
 değer ölçüsü 219, 323, 336

- demir yolu 240, 293, 298, 302-304, 311
dengeli karşılıklık 38, 39, 56
Derrida, Jacques 328, 329
Devlet (Platon) 35, 36, 69, 70
devlet tahvili (kamu borç senedi) 203, 206,
245, 252, 254, 256, 257, 280, 335,
349, 359
Dexter, Andrew, Jr. 282, 283
dijital para 328, 330
Dionisia 107
doğrudan yabancı yatırım 336-338
Doğu Hindistan Şirketi 174, 175, 198, 206,
244, 245, 254
Dokuz Yıl Savaşı (1689-1697) 201
dolandırma, dolandırıcı 219, 246, 282,
284, 292
dolaşım hızı (para) 341, 360, 367
döviz 319, 324, 326, 338, 339, 351, 367
Down Kadastro 171
Drake, Francis 154, 173, 174
DuBois, Page 29, 72
Dubu, Georges 144, 149, 183, 184
dünya parası (İlk Ve Orta Çağ) 108, 124,
132; (Modern Çağ) 125, 193, 215,
221, 257, 260, 304-306, 308, 312,
317, 320, 325, 327, 328, 332, 333,
336, 337, 348-352
Dünya Savaşı, I. 307, 310, 313, 314, 318
Dünya Savaşı, II. 313, 314, 320
Durand, Cédric 336, 366
eleştirel düşünce 327-330, 335, 353
Elizabeth, I. 201
emperyalist yasal para (küresel yasa paraya
bkz.)
enflasyon 301, 323, 341, 342, 343, 368
Engels, Friedrich 99, 152
Eşnunna Yasaları 87, 88
euro 342, 346, 349-351
eurodolar 324, 336, 337, 339
eyalet bankaları 273, 299, 300
faiz 196, 197, 199, 203-207, 209-211, 220,
242, 245, 256, 258, 259, 284, 294,
295, 309, 313, 342, 346-349, 368
Fannie Mae 350, 352
Federal Rezerv 309, 312, 323, 342, 344-
346, 360, 363, 368
fetiş 194, 209, 219, 284, 330, 364
Fieberger, Brett 336, 366
Filmer, Robert 224
Finley, M. I. 38, 56, 62
First Bank of the United States (BUS) 281,
283, 284, 288, 291
Foley, Duncan 333
Franklin, Benjamin 274, 280
Fransa 275, 279, (İngiltere ile savaş) 203,
214, 215, 256, 258, 267; (İngiltere
ile rekabet) 201; 216, 243, 254,
(kapitalist gelişme) 267; (altın
standartı) 306; (askeri harcama)
307, 310, 323, 335; (emperyalizm)
336
Fransa ve Kızılderili Savaşları 275, 279
Freddie Mac 350, 352
fuhuş 226, 249,
Gage, Lyman 308
Gaius Plinius 65
Galbraith, John Kenneth 316, 318, 362
Galya 61
Gao Xiqing 350, 351
gemicilik 195
genel karşılıklık 38, 39, 56
Gilbert, Humphrey 172, 175
göç, göçmen 239, 248, 249, 353, 286, 289,
329
Gordon, Avery 33
grayback 298
greenback 296, 297, 299, 300
Grenier, John 274, 275
Grotius, Hugo 112, 113
Grundrisse (Marx) 113
gümüş 28, 29, 34, 67, 69, 193, 194, 207,
215, 216, 220, 221, 256, 258, 260,
284, 291, 295, 306, 327, 356, 360
Gümüş Satın Alım Yasası (ABD) 305, 308
gümüş sikke (İlk Çağ) 28, 29, 67, 69, 70,
102, 104, 108, 110, 115; (Orta Çağ)
119; (Modern Çağ) 139, 142, 204,
205, 207, 214-216, 219, 220, 258,
272, 291, 301, 305, 307

gümüş standardı 120, 305-307
 Güney Deniz Şirketi 213, 222, 230, 245, 252-256

Haçlı 122, 123, 126
 Haiti 72, 126
 haklı savaş 223, 226
 Hamilton, Alexander 281, 283
 Hammurabi Yasaları 34
 harita 279
 Harley, Robert 252
 Harris, W. V. 115
 Harvey, David 332
 hazine, bonusu (ABD) 284, 292, 332, 335, 348
 Hegel, G. W. F. 72, 251, 366, 374, 375
 Henry, II. 147, 151
 Henry, V. 150
 Henry, VI. 151
 Henry, VIII. 152, 160, 165
 Heraklitos 58, 96
 Herodotos 38, 101, 104, 109, 131
 Hesiodos 23, 50-53, 76, 130
 hızlı büyüme (1948-1973) 317, 318
 Hill, Christopher 153, 178, 179, 191
 Hilton, Rodney 145, 164, 184, 186, 187
 Hobbes, Thomas 141, 142, 150, 182, 183, 193, 200, 215, 301
 Hobsbawm, Eric 315
 Hollanda (sömürgeci) 126, 176, 177, 192; (İngiltere ile savaş) 153, 179, 192, 195, 196, 200, 201, 208; (ticaret ve kapitalizm) 156, 186, 213, 216
 Homeros 35, 37, 39, 41-45, 51-53, 56-60, 62, 66, 74-77, 85, 88, 101
 Hopkins, Keith 65, 79, 129, 132
 hoplit 105
 Hristiyan, Hristiyanlık 64, 117, 122, 138, 172, 218
 Hudson's Bay Company 198
 Hunter, Virginia 71

ırk, ırk ayrımı 180, 229, 235, 239, 241, 289, 290, 317, 353

İç Savaş (ABD) 276, 286, 287, 293-305, 327, 359
 idam cezası 214, 217, 218, 263
 İkinci Yüz Yıl Savaşı 202, 260
 ilkel birikim 25, 210, 274, 275, 365
İlyada (Homeros) 38, 40, 42-45, 58, 59, 62, 74, 75, 85, 88, 100, 101
 imalat, imalatçı 195, 238, (İngiltere) 198, 200, 208, 214, 241, 242; (ABD) 286, 297, 299, 301, 303, 304, 321, 325; (dünya) 315, 317, 338, 366
 imha savaşı 274, 276, 279, 313, 314
 İngiliz Devrimi (1640) 151, 164, 174, 177-179, 181, 188
 İngiliz Devrimi (1688-1689) 199, 200, 202, 221, 229
 İngiltere 11, 12, 17, 124, 127, 139, 140, 141, 145-159, 163-169, 171-173, 175-180, 182, 184, 186, 187, 189, 190, 192, 194-196, 198, 200-204, 206, 208, 211-218, 221, 222, 226, 228, 232, 234, 241, 245-247, 252, 253, 255, 267, 270, 271, 278, 282, 285
 İpek Yolu 119
 ipotek 273, 285-287, 290, 343, 344, 348, 350
 İran 351
 İrlanda 195, 201, 218, 222, 228, 278
 İrokua 276, 279
 İskandinav 118
 İskender (Büyük) 114, 115
 İskoçya 195, 218
 İslam Devleti 117, 118, 121
 İspanya 118, 126, (sömürgecilik) 151, 190, 194, 222, 261, 289; (İngiltere ile rekabet) 154, 155, 173, 179, 181, 192, 201; (şeker-köle) 126; (köle ticareti) 230, 253; (ABD ile savaş) 302, 308
 İspanya Veraset Savaşı 201, 252
İşler ve Günler (Hesiodos) 50-52
 İtalya 118, 122-124, 156, 307, 316, 319

Jackson, Andrew 276, 285, 288-291
 Jamaika 126, 179, 192, 231, 234, 238, 242, 243

- James, C. L. R. 236, 267
 James, II. 199-201
 Japonya 306, 307, 316, 317, 319, 321-324, 335, 336, 342, 351, 362
 Jefferson, Thomas 276, 283, 290, 296
- Kadastro Dairesi (ABD) 279, 283
 kafa derisi yüzme 274, 276, 280
 kâğıt para (Çin) 118-121, 124, 125;
 (İngiltere) 204-207, 213, 214, 257-259; (ABD) 281, 282, 284, 291, 294, 295, 297, 300, 328, 360
 kalpazan 69, 217, 219, 291
 kamu borç senedi (devlet tahviline bkz.)
 Kantorowicz, Ernst 137
Kapital (Marx) 247
 Karolenj İmparatorluğu 143, 144
 karşılıklılık 37-39, 41, 42, 44, 47, 49, 50, 52, 56
 Katolik, Katolik Kilisesi 68, 146, 152, 199, 229
 kazan 40, 101-103, 107
 Keltler 114, 118
 Keynes, John Maynard 318-320
 Kıbrıs 108
 kırpma (sikke) 215, 219, 220
 kıymetli metal 35, 41, 43, 46, 69, 102, 104, 106-108, 110, 111, 120, 124, 125, 143, 193, 194, 207, 213, 215, 219, 220, 257, 281, 284, 296, 310, 312, 333, 359
 Kızılderili (Amerikalı yerlilere bkz.)
 kira 42, 49, 51, 53, 55, 88, 140, 142, 144, 145, 156-164, 166-171, 175, 178, 190, 198, 220, 285
 Kolchin, Peter 236
 Kolomb, Kristof 125, 193, 261, 277
 Konfederasyon (Amerika Devletleri) 294, 298, 299, 301
 Korint 60, 104-106
 köle, esir (İlk Çağ) 28-31, 39, 43, 45-47, 51, 52, 55-64, 66, 70-79, 83, 87-90, 95, 98, 99, 101, 108, 109, 111-113; (Orta Çağ) 117, 118, 122, 123, 126, 132, 144, 151, 176, 177, 179, 180, 190; (Modern Çağ) 192, 193, 195, 198, 207, 222-233, 235-244, 250, 251, 267-271, 279, 283, 287-289, 357, 370-372, 374
 köle ticareti 90, 93, 117-119, 121, 122, 137, 174, 175, 177, 179-182, 198, 221-223, 226, 227, 229-235, 241-243, 247, 251-255, 265, 266, 271, 287, 288
 Kraliyet Afrika Şirketi 199, 206, 221-223, 228-230, 232, 233, 244, 251, 253
 kredi 200, 202, 204, 205, 207-210, 214, 215, 238, 242, 243, 250, 251, 255-260, 269, 279, 280, 287, 288, 291, 295, 309, 316, 319, 324-326, 332, 333, 343-348, 360, 364, 367
 Ksenophon 67, 70
 Kubilay Kağan 120
Kurbağalar (Aristophanes) 67, 68
 kurban 83-87, 99-101, 107
 Kurke, Leslie 104, 131
 Kushner, Tony 372
 küresel yasal para 300, 326, 327, 332, 340, 349, 362
- Lacan, Jacques 329, 364
 Laum, Bernhard 84, 85, 128
 Lee, John 232
Leviathan (Hobbes) 141, 142, 182, 193
 Levy, Jonathan 286
 Lidya 35, 45, 104, 109, 131
 Lincoln, Abraham 294, 296, 297, 299, 327
 Linebaugh, Peter 218, 246
 Locke, John 173, 198, 213, 214, 216-226, 230, 232, 257, 263, 264
 Louis, XII. 150
 Louverture, Toussaint 373
 Lowndes, William 216
 Lukács, Georg 82, 127
 Luxemburg, Rosa 237, 314
- Macpherson, M. B. 182, 225
 maden 83, 99, 108, 125, 207, 228, 298
 Marshall Planı 319

- Marx, Karl 56, 64, 65, 93, 95, 99, 109, 113, 116, 117, 127, 133, 152, 153, 192, 210, 221, 222, 234, 237, 239, 247, 259, 267, 275, 277, 297, 332, 345, 348, 353, 355, 365, 369, 371
- matematik 72, 91-93, 97, 98, 129, 170
- McAdoo, William 312
- Meksika 125, 292, 306, 307, 344, 348
- Memorabilia* (Ksenofon) 67, 111
- Meno* (Platon) 32, 73
- merkez bankası 258, 273, 283, 284, 291, 292, 307-310, 312, 313, 319, 320, 323, 324, 326, 327, 333, 335, 337, 341-344, 346, 347, 349, 360, 363, 366, 367
- metalaşma 88, 142, 169, 225, 245, 246, 249, 274, 276, 365
- metalengel 260, 332, 341, 346
- Milletlerin Serveti* (Smith) 194
- mısır 81, 301, 302
- Mısır 22, 34, 35, 62, 63, 84, 89, 91, 108, 110, 114-116
- Moğollar 120, 124, 125, 148
- Moll Flanders* (Defoe) 249, 250, 271
- Morice, Humphrey 228, 233, 234, 265
- mübadele değeri 36, 64, 87, 93, 98, 142, 225
- Nelson, Knute 310, 311
- Newton, Isaac 170, 2104, 217-219, 221, 222, 255, 263
- Nietzsche, Friedrich 33, 73
- Nixon, Richard 323, 324, 326, 327
- nominalizm 139, 220
- nomos 86
- O'Neill, Brian McPhelim 172
- Odiseia* (Homeros) 38, 40, 43-45, 47, 51, 57, 60, 62, 66, 75, 86
- Orta Çağ 118, 122, 123, 126, 184, 185, 136-138, 142, 145, 149, 155, 156, 164
- ortak arazi, ortak mera 145, 158, 159, 163, 164, 167, 169, 173,
- otlatma 145, 159, 161, 163, 171, 172
- Otuz Yıl Savaşı 243, 260, 310
- öküz 34, 36, 62, 67, 59, 83, 84, 87, 89, 101
- pamuk 198, 202, 230, 235-238, 240, 286-288, 306, 312, 358
- panik (finansal) 210, (1720) 255; 259, (1792) 277; (1809) 283; 284, (1837) 292; 308, (1907) 309; (1929) 315; 333, 344, (2008-2009) 346 350; 351, 352
- para (banknot, dijital para, kâğıt para, sikkeye bkz.)
- para cezası 87-89, 91, 161
- para ödülü 90, 107, 246, 248, 276
- paralı asker 109, 110, 112-115, 172, 224
- paranın bedeni ikamesi 82, 84, 87-89, 307
- paranın dolaşım hızı 341, 360, 361
- paraya düşkünlük 94, 95, 194, 281
- Parmenides 96
- Paterson, William 203
- Patterson, Orlando 72, 74, 78, 79
- Peisistratos 107, 109
- Peloponez Savaşı 60, 109
- Petty, William 170, 189
- Philadelphia 277, 278, 283, 288-290
- philos* 40, 41
- Pirenne, Henri 123, 134, 135
- plantasyon 126, 155, 171, 172, 174-176, 180, 181, 190
- Platon 32, 33, 35, 36, 55, 69-73, 93-99, 111
- Plinius (Gaius Plinius'a bkz.)
- Plutarhos (Plutark) 54
- Pocock, J. G. A. 209
- Polibios 61
- poliçe 209, 242, 243
- polis* 86, 87, 91, 100, 103, 104, 107, 108, 116, 130
- Politika* (Aristoteles) 43, 95, 116
- Polo, Marco 119, 120
- Pompidou, Georges 323
- Portekiz 123-127, 135,
- Postlethwayte, Malachy 227, 235
- Pön Savaşları 111, 114
- privateer 154, 173, 179, 181, 189
- proleter 156, 160, 161, 167, 236
- Protestan Reformu 152
- Ptolemaios 114-116, 133

- Redfield, James 51, 52, 58, 59
Retorik (Aristotle) 111
Robinson Crusoe (Defoe) 249, 521
 Roma 27, 29, 57-59, 61, 65-67
- saadet zinciri 282
 Sahlins, Marshall 38
 Saint-Domingue, bkz. Haiti
 Salvioli, Giuseppe 60
 sanayi (imalata bkz.)
 Sanayi Devrimi 241, 269
 Sarraflar Davası 197, 198, 206
 savaş (İlk Çağ) 38, 42-48, 51, 52, 54, 57,
 58, 60, 61, 64, 99, 101, 104-106,
 108-111, 113-116; (Orta Çağ) 121-
 122, 131; (Modern Çağ) 137, 143,
 144, 147, 149-151, 155, 165, 173,
 177, 179
 savaş esiri 27, 42, 45, 47, 57, 58, 60, 61, 64,
 75, 99, 104, 116
 savaş harcamaları 90, 110, 111, 114, 115,
 150, 151, 154, 165
 Schaps, David M. 41
 Schumpeter, Joseph 347
 Seaford, Richard 36, 44, 73, 80, 96, 130
 Second Bank of the United States (BUS)
 284-286, 288, 290, 291
 Seferis, George 370, 372, 375
 Seneca 66, 112
 senet borcuyla yükümlü işçi 168, 174-176,
 179, 180
 serbestleştirme (finansal) 338, 351
 Shaftesbury Kontu 223
 Shakespeare, William 369, 371
 Sherman, John 293, 299, 300
 sığır 31, 35, 36, 59, 61, 62, 64, 81, 85, 89,
 111, 110, 159, 247
 sikke 27-30, 35, 36, 44, 45, 64, 65, 67, 69,
 84, 90, 91, 97, 101-104, 106, 108-
 111, 114-120, 125, 133, 139, 140,
 142, 143, 151 (ayrıca altın sikke,
 demir sikke, gümüş sikke, tunc
 sikke'ye bkz.)
 Slav 118
 Smith, Adam 194
 Smith, Neil 338
 Sohn-Rethel, Alfred 92, 93, 129
 Sokrates 32, 67, 70, 71, 73, 91, 93-95, 111
 Solomon Adaları 37
 Solon 49, 51, 53-55, 86, 107
 soyut, soyutlama 64, 70, 91-93, 96-98, 116,
 129, 138, 169, 170, 189
 sömürge, sömürgecilik 64, 116, 123, 126,
 135, 137, 141, 151, 154, 155, 169,
 171-177, 179-181, 189, 190
 Stone, Lawrence 153
 Strong, Benjamin 312
 Stuart hanedanı 178
 Sümer 57
- şekel 87, 88
 şeker 126, 181
 şiş 28, 85, 101-103, 130
 şölen 48, 81, 83, 85, 86, 100, 107, 172
- talán, yağmalama (İlk Çağ) 39, 42-47, 51,
 56, 59, 60; (Orta Çağ) 143, 144, 146,
 150; (Modern Çağ) 125, 154, 155,
 165, 166, 171, 173, 175, 181
 Tandy, David 76, 102, 130
 tapınak 39, 57, 90, 100, 101, 103, 106, 107
 tarım 46, 47, 61, 83, 120, 128, 144, 145,
 148, 155, 156, 158, 159, 162-164,
 166-168, 171, 173, 175, 176,
 178, 184, 186, 189, 190 (ayrıca
 plantasyona bkz.)
 Theognis 50, 371
 Thompson, E. P. 26, 247, 268, 270
 Thomson, Maurice 180, 181
 tiran, tiranlık 54, 90, 103-107, 109, 110
 toprak kullanımı, toprak mülkiyeti 39,
 40, 49-51, 53-55, 57, 58, 75, 76, 90,
 104, 143-146, 150, 154-164, 166-
 173, 175, 176, 178, 179, 181, 186,
 188, 190
 toprak sahibi eşraf 143, 146, 154, 155, 159,
 160, 162-164, 166-168, 170, 171,
 175, 178, 181, 186
 Tudor hanedanı 138, 152, 153, 171
 Tukidides 45

tunç 46, 59, 62, 89, 119
 tunç sikke 115, 119, 133
 türev (finansal) 325, 371
 tütün 181, 198, 227, 235, 236, 239, 240,
 273, 283
 Uluslararası Para Fonu 319, 344, 350
 Unsworth, Barry 192
 ücret, ücretli işçi (İlk Çağ) 34, 51, 55, 83,
 88, 89, 100, 107, 111-113, 115, 127,
 132, 133; (Orta Çağ) 144; (Modern
 Çağ) 156-159, 161, 164, 168, 170,
 176, 180
 vadeli işlem piyasası 303, 350
 veba salgını 145
 Vietnam Savaşı 321, 337, 363
 Viking 118
 Volcker, Paul 342, 368
 Walsh, Lorena 239
 Washington, George 277-279
 Weber, Max 60, 358
 Weiner, Annette 40
 Wennerlind, Carl 254
wergild 88

William, III. (Oranj Prensi) 199, 200
 Williams, Eric 228, 241-243, 265, 269
 Willing, Thomas 277, 278
 Wood, Neal 182
 yağma (talan, yağmalamaya bkz.)
 Yahudi-Roma Savaşı 61
 yapısal uyum 344
 yasal ödeme aracı 35, 91, 119, 120, 139
Yasalar (Platon) 99
 Yedi Yıl Savaşı 275
yeoman (İngiltere) 156, 159-162, 164, 166;
 (ABD) 290
 yiyecek paylaşma (şölene bkz.)
Yönetim Üzerine İnceleme (Locke) 224-226
 Yorke, John 163
 yuan 350, 351, 368
 Yunanistan (İlk Çağ) 11, 20, 21, 23, 27-30,
 34-37, 40-46, 48, 49, 51, 56-58, 60-
 62, 65, 67, 68, 71, 73, 75, 77, 81-86,
 90-93, 96, 99, 100-106, 108-110,
 112-114, 116, 121, 129, 130, 145,
 281, 371 (ayrıca Atina, Korin'te bkz.)
 Yunan kolonileri 44-47, 49, 75, 89, 105,
 106
Zong gemisi 231, 232, 234, 266

Marx, ünlü eseri *Kapital*'de, paranın, "bir yanağında doğuştan bir kan lekesiyle" dünyaya geldiğini söylemişti. David McNally, *Kan ve Para*'da, Marx'ın izinden giderek paranın tarih boyunca katettiği kanlı yolculuğu anlatıyor.

İktisat kitapları tarihte üç para biçimi görüldüğünü anlatır: kıymetli metalden üretilen sikkeler, kıymetli metal karşılığı olan temsili kâğıt para ve karşılığı olmayan yasal kâğıt para. İktisat kitaplarındaki anlatım bu parasal gelişmelerin insanların hayatına olduğu izlenimini verir.

Kan ve Para, sikke kullanımının Yunanistan'da kölecilikle ilişkisi; altın-gümüş karşılıklı banknot icadının İngiltere'nin sömürgecilikte öne geçme mücadelesinde savaş finansmanı ve köle ticaretiyle ilişkisi üzerinde duruyor. Aynı şekilde, Amerika Birleşik Devletleri'nde 19. yüzyılda üretilen çeşitli banknotların yerli halkların katledilerek topraklarının gasbıyla ilişkisini; günümüzde karşılıksız banknot sisteminin de işçi sınıfını hizada tutmakta nasıl kullanıldığını ortaya koyuyor. Eser, ayrıca, İngiltere'de tarımda sermayedar sınıfın ortaya çıkışını; İngiliz egemen sınıfın İrlanda'da ilk sömürgecilik deneyini; Kuzey Amerika'da kolonilerin kurulmasıyla Atlas Okyanusu üzerinde yürütülen insan ticaretini çarpıcı verilerle ve ilginç olaylarla betimliyor.

Kan ve Para, para ekseninde toplumsal dönüşümlerin ideolojik yönünü de ele alıyor; toplumsal ilişkilerde parasallaşmanın felsefeye ve edebiyata yansımalarından örnekler veriyor.

Yordam Kitap

YordamKitap YordamKitap YordamKitap

ISBN 978-605-172-611-3

9 786051 726113